

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARİHİ ANABİLİMDALI

MARAŞ ERMENİLERİ
(XIX.YÜZYIL)

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
NEJLA GÜNAY

DANIŞMAN
Prof.Dr.HALE ŞIVGIN

ANKARA 2007

ONAY

Nejla GÜNAY tarafından hazırlanan "MARAŞ ERMENİLERİ (XIX.YÜZYIL) başlıklı bu çalışma, 13/5/2007 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda *oryjinalite* ile *başarılı* bulunarak jürimiz tarafından Yakınçağ Tarihi dalında DOKTORA tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan.

prof Dr

Hale Surgeon

Prof. Dr.

Mehmet

[Handwritten signature]

Prof. Dr. Albert Brühl

.....

Dok. Dr. Vardet Keleşliuaz

[Signature]

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti, Kafkasya, Ortadoğu ve Balkanlar gibi bugün dünyanın en sorunlu olan bölgelerini başarıyla yönetti. Osmanlı hâkimiyeti altındaki bu bölgelerde, farklı dine inanan ve ayrı ırklardan gelen insanlar, yüzyıllar boyunca huzur ve barış içinde yaşadılar. Herkes kendi inanç ve kültürünün gereğini serbestçe yapabiliyordu.

Bugün dünyanın en karışık bölgeleri olan yerlerde bile huzuru sağlamayı başarmış olan Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda bu özelliğini kaybetmeye başladı. Özellikle Balkanlar'da yaşanan ayrılıkçı isyanlar, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da da görüldü. Anadolu'da yaşayan Hristiyan halklardan yaşam tarzı bakımından Türklere en çok benzeyen ve bir arada yaşama hususunda Türklerle kaynaşmanın en güzel örneğini veren Ermeniler, yavaş yavaş kendi millî devletlerini kurma arzusuna kapılarak isyan etmeye başladılar. Bu isyanlar, 1878 Berlin Antlaşması'nda Ermenilere Batılı devletlerin bazı vaatleriyle iyice arttı ve barış içerisinde yaşayan iki toplum için geri dönüşü olmayan bir süreç başladı. Türk ve Ermeni toplumları birbirlerine olan güvenlerini kaybettiler.

Bu çalışmada iki toplum arasındaki ortak yaşıntıyı, barış içindeki ilişkilerini de ele alarak bir bütün hâlinde ortaya çıkarmaya çalıştık. Çalışmamızın her aşamasında çeşitli kişi ve kurumların yardımları oldu. Konunun belirlenmesi ve çalışmanın her aşamasında destek ve yardımlarını esirgemeyen, değerli fikirleriyle bana yol gösteren hocam ve danışmanım Sayın Prof.Dr. Hale ŞIVGIN'a teşekkür ederim.

Konunun belirlenmesinde ve arşiv belgelerinin temin edilmesinde yardımlarını esirgemeyen Devlet Arşivleri Genel Müdürü Sayın Doç.Dr. Yusuf SARINAY'a da teşekkür ederim. Kaynakların değerlendirilmesi, bazı kaynakların temini ve izlenecek metot konusunda çok büyük desteğini gördüğüm Türk Tarih Kurumu Ermeni Araştırmaları Başkanı Sayın Prof.Dr. Hikmet ÖZDEMİR'e şükranlarımı sunarım. Metnin ortaya çıkmasından sonra

satır satır hatta kelime kelime okuyarak Türkçesini değerlendiren ve fikirleriyle çalışmanın şekillenmesinde katkıda bulunan Sayın Yrd.Doç.Dr.Asiye DUMAN'a teşekkür ederim.

Bazı kaynakların temin edilmesinde yardımcı olan Sayın Prof.Dr. Fikret ADANIR ve Yrd.Doç.Dr. Hilmi BAYRAKTAR'a müteşekkirim.

Maraş'tan temin edilmesi gereken materyallerin bana ulaşmasındaki katkılarından dolayı kardeşlerim Halit ve Ünal TÜRKCAPAR ile Tekin ÇOLAKOĞLU'na teşekkür ederim. Çalışmanın Fransızca çevirilerinde Sayın Ali Ulvi TEMEL, İngilizce çevirilerde ise Sayın Ersoy GÜNAY, bilgisayar düzenlemelerinde Sayın Ahmet UZUN yardımcı oldular. Kendilerine müteşekkirim.

Devlet Arşivleri'nden belge temin edilmesinde bana kolaylık sağlayan arşiv görevlisi Sayın İlhan OVALIOĞLU ile Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndeki çalışmalarında verdikleri manevî destekle huzurlu bir çalışma ortamı sağlayan Kütüphane Müdiresi Sayın Neşecan UYSAL ile kütüphane görevlisi Sayın Mustafa SÖNMEZ'e teşekkür ederim. Çalışmamızı destekleyen Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne de teşekkür ederim.

Bu çalışmanın yapılmasında en büyük fedakârlığı sevgili eşim ve çocuklarım yaptı. Çalışmalarına zaman ayırmam konusunda beni destekleyen, hatta teşvik eden eşim Prof.Dr. Mehmet GÜNAY ve çocuklarım Alperen, İleriş ve Kutalmış'a minnettarım.

İÇİNDEKİLER

ONAY.....	
ÖNSÖZ	1
İÇİNDEKİLER	5
KISALTMALAR	12
GRAFİK, TABLO VE HARİTALAR	18
GİRİŞ	1
1.KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI	20
2. KULLANILAN KAYNAKLAR	23
2.1.Arşiv Belgeleri.....	23
2.1.1-ATASE Arşivi Belgeleri	23
2.1.2.Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri	4
2.1.2.Maraş Şer’iyye Sicilleri.....	25
2.1.3.Sürelî Yayınlar.....	25
2.2.Diğer Kaynaklar.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

MARAŞ ŞEHİRİ

MARAŞ’IN COĞRAFÎ KONUMU, TARİHÎ GELİŞİMİ VE ERMENİLERİN MARAŞ’IN TARİHÎ GELİŞİMİ İÇİNDEKİ YERİ

1. MARAŞ’IN COĞRAFÎ KONUMU	30
2. MARAŞ ERMENİLERİNİN MENŞEİ	31
3.MARAŞ’IN TARİHÎ GELİŞİMİ.....	32
3.1.Eski Çağ’da Maraş Şehri	32
3.2.Ermenilerin Bizans Tarafından Maraş’a Yerleştirilmesi.....	35

3.3.Haçlı Seferleri Döneminde Maraş Çevresinde Ermeni- Bizans Haçlı İlişkileri	36
3.4. Ermenilerin Anadolu Selçuklu Hâkimiyetini Kabul Etmeleri	41
3.5. Moğol İstilas Sonucunda Maraş'ta Görülen Karışıklıklar ve Şehrin Ermenilerin Eline Geçmesi	43
3.6. Maraş'ın Memluklerin Hâkimiyetine Girmesi ve Kilikya Ermeni Prensiği'nin Sona Ermesi	45
3.7.Dulkadır Beyliği Döneminde Maraş	47
3.8.Maraş'ın Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi	48

İKİNCİ BÖLÜM

XIX.YÜZYILDA MARAŞ'TA İDARÎ YAPI, SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT

1. MARAŞ'IN İDARÎ YAPISI.....	50
2. MARAŞ'IN DEMOGRAFİK DURUMU	50
3. DİNÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL MÜESSESELER	80
3.1.Kiliseleri	80
3.2.Okulları.....	85
3.3.Vakıfları	89
4.ERMENİLERİN ŞEHRİN SOSYAL YAPISI İÇİNDEKİ DURUMLARI	93
4.1.Osmanlı Toplum Yapısı ve Bu Yapıda Meydana Gelen Değişiklikler	93
4.1.1.Millet Sistemi	93
4.1.2.İslahat Fermanı ve Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri	94
4.1.2.1. İslahat Fermanı'nın Muhteviyatı	96
4.1.2.2.İslahat Fermanı ve Maraş Ermenileri	102
4.1.3. Sosyal Hayatta Ermeniler	107
4.1.3.1.Maraş Toplumunda Ermenilerin Yeri.....	107

4.1.3.2.Ermenilerin Müslümanlarla İlişkileri	112
4.1.3.3.Günlük Hayatta Müslüman- Ermeni İlişkileri.....	115
4.1.3.4.Ermenilerin Birbirleriyle İlişkileri	118
5.MARAŞ ERMENİLERİNİN EKONOMİK YAPISI	123
5.1.Şehrin Coğrafi Konumunun Ekonomisine Etkisi ve Yollar.....	123
5.2.Tarım ve Hayvancılık.....	124
5.3.Sanayi ve Ticaret.....	128
5.3.1.Sanayi	128
5.3.1.1.Dokumacılık.....	128
5.3.1.2.Halı ve Kilim Dokumacılığı	130
5.3.1.3.Boyacılık	131
5.3.1.4.Marangozluk ve Mobilyacılık.....	132
5.3.1.5.Demircilik.....	132
5.3.1.6. Zeytincilik	133
5.3.2.Ticaret	133
5.4.Ermenilerin Uğraştıkları İş ve Meslekler	138
5.5.Ermenilerin Ödedikleri Vergiler	140
5.5.1.Cizye.....	140
5.5.2.Bedel-i Askerî	141

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MARAŞ'TA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN BOZULMASININ SEBEPLERİ

1. ŞARK MESELESİ.....	142
2. XIX. YÜZYILDA BÜYÜK DEVLETLERİN OSMANLI POLİTİKALARI ...	145
2.1. Rusya'nın Politikası	145

2.1.1. Rusların Kafkasya'daki Politikaları ve Anadolu Ermenileri ile Münasebetleri	149
2.1.1.1. Rusların Kafkasya'daki Politikaları.....	149
2.1.1.2. Rusların Anadolu Ermenileri ile Münasebetleri.....	150
2.2. İngiltere'nin Politikası	154
2.3. Fransa'nın Politikası	158
2.4.Almanya'nın Politikası.....	161
2.5. Amerika Birleşik Devletleri'nin Politikası.....	163
3. MİSYONERLİK FAALİYETLERİ	166
3.1.Katolik Misyonerlerin Faaliyetleri	167
3.1.1. Katolik Misyonerlerin Maraş'taki Faaliyetleri.....	170
3.2. Protestan Misyonerlerin Maraş'taki Faaliyetleri	171
3.2.1.Amerikan Misyonerlerinin Maraş'taki Faaliyetleri	175
3.2.2.Alman Misyonerlerinin Maraş'taki Faaliyetleri	179
3.2.2.1.Alman Yetimhanesi	180
3.2.2.2.Alman Hastanesi	181
3.2.3. İngiliz Misyonerlerin Maraş'taki Faaliyetleri	183
3.3.Misyonerlerin İzledikleri Yol ve Faaliyetlerinin Ermeniler Üzerindeki Etkileri	184
4. MİLLİYETÇİLİK AKIMI VE BALKANLARDAKİ GELİŞMELERİN ETKİSİ	189
5.ERMENİLERİN KURDUKLARI CEMİYETLER VE KOMİTELERİN FAALİYETLERİ.....	191
5.1.Ermenilerin kurdukları Hayır Kurumları ve Cemiyetler	191
5.1.1. Ermenilerin Osmanlı Topraklarında Kurdukları Hayır Kurumları ve Cemiyetler	191
5.1.2. Ermenilerin Yurt Dışında Kurdukları Cemiyetler	193

5.1.2.1.Ermeni Dostları Cemiyeti.....	193
5.1.2.2.İngiliz Ermenileri Cemiyeti	193
5.2.Ermeni Komiteleri	194
5.2.1. New York Yurtsever Ermeniler Komitesi.....	194
5.2.2. Armenekan Komitesi	195
5.2.3. Hınçak Komitesi	196
5.2.4. Taşnaksutyun Komitesi.....	197
6. ERMENİ KİLİSESİ VE DİN ADAMLARININ ÇALIŞMALARI	200
6.1.Ermeni Kilisesinin Yapısı	200
6.2. Ermeni Din Adamlarının Çalışmaları	201
6.2.1. Patrik Hırimyan'ın Çalışmaları	201
6.2.2. Patrik Nerses Varyabetyan'ın Faaliyetleri.....	202
6.2.3. Patrik Mateos İzmirliyan'ın Faaliyetleri	203
6.2.4. Diğer Din Adamlarının Faaliyetleri.....	205
7. ERMENİLERİN PROPAGANDA FAALİYETLERİ.....	205
7.1.Yabancı Basının Etkisi.....	205
7.2. Yayınlanan Kitaplar.....	210
7.3. Anadolu Ermenileri Arasında Yapılan Sözlü Propaganda	212

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MARAŞ'TA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN BOZULMASI VE ERMENİ İSYANLARI

1.ZEYTUN ADI, ZEYTUN'UN COĞRAFÎ YAPISI VE YÖNETİM ŞEKLİ	213
2. ZEYTUN'DA GÖRÜLEN İLK İSYANLAR VE SEBEPLERİ.....	214
3.1780–1850 ARASINDA GÖRÜLEN İSYANLAR	217

4.BAĞIMSIZLIK AMACI TAŞIYAN İSYANLAR	220
4.1.1850 – 1860 Arasında Görülen İsyamlar.....	220
4.2.1860–1862 İsyarı	223
4.2.1.İsyarı Öncesinde Lübnan’da Yaşanan Gelişmeler ve Zeytun Ermenilerinin Yabancılarla Bağlantıları	223
4.2.2.İsyarın Safhaları.....	225
4.2.3. 1860 -1862 İsyarının Önemi	230
4.2.4. İsyarı Sonrasında Zeytun’da Yapılan Çeşitli Düzenlemeler.....	231
4.2.4.1.Fırka-i İslâhiye’nin Kurulması	231
4.2.4.2.Zeytun’da İdarî Düzenlemeler	232
4.2.4.3.Yol Yapımı ve Telgraf Hatlarının Döşenmesi	233
4.3. 1878 İsyarı	234
4.3.1.1878 Yılında Osmanlı Devleti’nin Genel Durumu ve İsyarı Hazırlayan Sebepler	234
4.3.2. 1878 İsyarı’nın Gelişimi.....	238
4.4. 1879 İsyarı	243
4.4.1. Ermenilerin İstekleri.....	245
4.4.2. Zeytun Ermenilerinin İsteklerinin Hükûmet Tarafından Kabulü..	246
4.4.3. Zeytun’da İsyarın Tekrarlamaması İçin Alınan Tedbirler	248
4.5. Ermeni Komitelerinin Kurulması ve Bundan Sonra Çıkarılan Karışıklık ve İsyamlar	250
4.5.1. Hınçak Komitesinin Güney Bölgelerinde Örgütlenmesi ve Silahlanma Faaliyetleri.....	250
4.5.1.1. Hınçak Komitesi’nin Güney Bölgelerinde Örgütlenmesi	250
4.5.1.2. Maraş’ta Kurulan Cemiyetler ve Hınçak Komitesi’nin Maraş’taki Faaliyetleri.....	255

4.5.1.3. Maraş'ta Ele Geçirilen Hınçak Bildirileri.....	257
4.5.1.4. Komitenin Silahlanma Faaliyetleri.....	260
4.5.2. 1890–1895 Arasında Zeytun'da Görülen Karışıklıklar	265
4.5.2.1. 1890 Yılında Görülen Karışıklıklar	265
4.5.2.1.1. Yargılamalar.....	269
4.5.2.1.2. Olayların Avrupa Basınında Yer Alması	271
4.5.3. 1892–1893 Yıllarında Görülen Karışıklıklar	272
4.5.4. 1895 İsyanı	273
4.5.4.1. Hınçak Komitesi'nin Bu İsyanıdan Önce Yaptığı Hazırlıklar ve Baron Aghassi'nin Bölgeye Gelmesi	273
4.5.4.2. Maraş'taki Karışıklıklar	276
4.5.4.3. Zeytun'da İsyanın Başlamasından Önce Görülen Karışıklıklar	279
4.5.4.4. Zeytun'da İsyanın Başlaması	281
4.5.4.5. Karışıklıkların Önlenmesi İçin Alınan Tedbirler	286
4.5.4.6. Zeytun'a Askerî Harekât Yapılması.....	290
4.5.4.7. Anadolu'nun Diğer Bölgelerindeki Olaylar	293
4.5.4.8. Osmanlı Devleti'nin Aldığı Diğer Tedbirler.....	297
4.5.4.9. Yabancı Devletlerin Arabuluculuk Teklifleri ve Bunun Osmanlı Hükûmeti Tarafından Kabul Edilmesi	298
4.5.4.10. Zeytun Ermenileriyle Yapılan Anlaşmanın Hükümleri	304
4.5.4.11. Anlaşma Şartlarının Uygulanması	306
4.5.4.11.1. Zeytun'a Hristiyan Kaymakam Tayini	309
4.5.4.12. İsyanı Zarar Görenlere Yardım Edilmesi	310
4.5.4.13. İsyanı Sonra Maraş'ta Durum	311
SONUÇ	316

KAYNAKÇA	340
EKLER	369
ÖZET	416
ABSTRACT	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

KISALTMALAR

a.g.b. : Adı geçen bildiri

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.g.md. : Adı geçen madde

a.g.t. : Adı geçen tez

a.g.y. : Adı geçen yer

A.MKT.MHM. :Bâb-ı Âli Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi

A.MKT.UM. :Bâb-ı Âli Evrak Odası Umum Vilayet Tahriratı

A.Ü.SBF: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

ASAM: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi

ATASE : Genel Kurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı

ATO: Ankara Ticaret Odası

B.: Belge

B.: Receb

BEO : Bâb-ı Âli Evrak Odası

Bkz. : Bakınız

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOARD : American Board of Commisioners for Foreign Missions

BTDD : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

C. : Cemaziyelahir

Ca. : Cemaziyelevvel

Çev. : Çeviren

Der. : Derleyen

DGBİT : Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi

DH.Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu

DH.EUM.5.ŞUBE : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube

DH.İD.: Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım Belgeleri.

DH.İUM. :Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı,

DH.MKT.:Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî

DH.MUİ. :Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdare Kalemî,

DH.SN. : Dâhiliye Nezareti Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Belgeleri,

DH.SYS.: Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı,

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

E.Ü.: Erciyes Üniversitesi

Ed. : Editör

Eİ : Encyclopedia of Islam

F.: Fihrist

Haz. : Hazırlayan

HR.MKT.:Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî,

HR.SYS.: Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı

HVGGD : Halep Vilayeti Gelen-Giden Defteri

IJMES : International Journal of Middle East Studies

İ.ASK. :İrade Askerî

İ.DH. :İrade Dâhiliye

İ.HR. :İrade Hariciye

İ.MR. :İrade Maarif

İ.MVL.:İrade Meclis-i Vala

İA : İslam Ansiklopedisi

İÜ : İstanbul Üniversitesi

K.: Karton

Krş. : Karşılaştırınız

L. : Şevvâl

M. : Muharrem

MEB: Millî Eğitim Bakanlığı

Müd. : Müdürlüğü

MV : Meclis-i Vükela Mazbataları

N. :Ramazan

OBE : Osmanlı Belgelerinde Ermeniler

ODTÜ : Orta Doğu Teknik Üniversitesi

OTAM : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi

R. : Rebiyülahir

Ra. : Rebiyülevvel

S. : Safer

SDÜ: Süleyman Demirel Üniversitesi

SNMU: Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye

SVH : Salnâme-i Vilâyet-i Haleb

Ş. : Şaban

ŞD. : Şura-yı Devlet

t.t. : Tarih tahminî

t.y. : Tarih yok

TOEM : Tarih-i Osmanî Encimeni Mecmuası

TTK : Türk Tarih Kurumu

TVYY : Tarih Vakfı Yurt Yayınları

vb. : ve benzeri

vd. : ve diğerleri

Vol. : Volume

Y.A.HUS. : Yıldız Arşivi Sadaret Hususî Maruzat

Y.A.MTV :Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y.A.RES. : Yıldız Arşivi Sadaret Resmî Maruzat

Y.E.E. :Yıldız Esas Evrakı

Y.PRK.A. :Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı

Y.PRK.ASK. :Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat

Y.PRK.AZN. :Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahip Nezareti Maruzatı

Y.PRK.BŞK. :Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitâbeti

Y.PRK.DH. :Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı,

Y.PRK.HR. :Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı,

Y.PRK.MF. :Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı,

Y.PRK.PT. :Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı

Y.PRK.TKM. :Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği,

Y.PRK.UM. :Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı,

Y.PRK.ZB. :Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı

YA : Yurt Ansiklopedisi

Yay. :Yayınlayan

YKY : Yapı Kredi Yayınları

yy. : Yüzyıl

Z. : Zilhicce

Za. : Zilkade

GRAFİK, TABLO ve HARİTALAR

Grafik I: 1563 Yılında Maraş Sancağı'nın Nüfusu

Grafik II: 1850 Yılında Maraş Kazası'ndaki Mahallelerin Dinî Yapısı

Grafik III: 1850 Yılında Maraş Kazası'nda Müslüman ve Gayrimüslimlerin Hane Sayıları

Grafik IV: 1850 Yılında Maraş Kazası'na Bağlı Köylerin Nüfus Yapısı

Grafik V: 1850 Yılında Maraş Sancağı'nın Nüfus Yapısı

Grafik VI: 1868 yılında Maraş şehir merkezinin nüfus yapısı

Grafik VII: 1860 yılında Maraş Sancağının Nüfus Yapısı

Grafik VIII: İngiliz Konsolos Raporlarına Göre 1882 Yılında Maraş'ın Erkek Nüfusu

Grafik IX: 1881–1882 Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Yaptığı Sayıma Göre Maraş'ın Nüfus Yapısı

Grafik X: Cuinet'e Göre 1890 Yılında Maraş Sancağı'nın Nüfus Yapısı

Grafik XI: 1890 Yılında Maraş Kazasında Dinî Yapıya Göre Nüfus Oranları

Grafik XII: 1898 Yılında Maraş Kazası'nda Nüfusun Dinî Yapısı

Grafik XIII: 1902 Yılında Maraş Kazası'nın Nüfusunun Dinî Yapısı

Grafik XIV: 1914 Yılında Maraş'ın Nüfus Yapısı

Grafik XV: 1914 Yılında Zeytun'un Nüfus Yapısı

Tablo I: 1850 Yılında Maraş Sancağı'nda Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus

Tablo II: 1868 Yılında Maraş'ın Mahallelerinin Hane ve Nüfus Sayısı

Tablo III: 1869 Yılında Maraş Sancağı'nda Nüfus Yapısı

Tablo IV: İngiliz Konsolos Raporlarına Göre 1882 Yılında Maraş'ın Nüfus Yapısı

Tablo V: 1881–1882 Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Yaptığı Sayıma Göre Maraş'ın Nüfus Yapısı

Tablo VI: Cuinet'e Göre 1890 Yılında Maraş Sancağı'nın Nüfus Yapısı

Tablo VII: 1890 Yılında Maraş Kazası'nın Nüfus Yapısı

Tablo VIII: 1894 Yılında Maraş, Elbistan ve Zeytun'un Nüfus Yapısı

Tablo IX: 1898 Yılında Maraş, Elbistan ve Zeytun'un Nüfus Yapısı

Tablo X: 1899 Yılında Maraş, Elbistan ve Zeytun'da Nüfus Yapısı

Tablo XI: 1900 Yılında Maraş ve Zeytun'un Nüfus Yapısı

Tablo XII: 1901 Yılında Maraş ve Zeytun'un Nüfus Yapısı

Tablo XIII: 1902 Yılında Maraş Kazası'nın Nüfus Yapısı

Tablo XIV: 1904 Yılında Maraş ve Zeytun'un Nüfus Yapısı

Tablo XV: 1905 Yılında Maraş ve Zeytun'da Nüfus Yapısı

Tablo XVI: Osmanlı Kayıtlarına Göre 1914 Yılında Maraş ve Zeytun'un Nüfus Yapısı
Tablo XVII: Teresanta Rahip Okulu'nun Yıllara Göre Öğrenci Dağılımı

Tablo XVIII: 1906 Yılında Ermeni Öğrencilerin Mezheplere Göre Dağılımı

Tablo XIX: Ermenilerin Mültezim Olduğu Vakıflar

Tablo XX: 1880 yılında Nüfusun Mahallelere Göre Dinî Açından Dağılımı

Tablo XXI: 1890 Yılında Maraş Sancağında Tahıl Üretimi

Tablo XXII: 1890 Yılında Yetiştirilen Diğer Ürünler

Harita 1: Maraş Sancağı

Harita 2: Rusya'nın Doğu Anadolu üzerinden Akdeniz'e İnmeyi Planladığı Bölge.

Harita 3: Ermenilerin Anadolu'ya Silah sSktuğu Güzergâh ve Silah Depolarının Bulunduğu Yerler.

Harita 4: 1895 Yılında Çıkan Zeytun İsyanı Devam Ederken Anadolu'da İsyan Çıkarılan Diğer Yerler.

GİRİŞ

1.KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI

Türk-Ermeni ilişkileri yaklaşık 1000 yıl öncesine götürülebilir. Bu 1000 yıllık dönemde Türklerle Ermeniler bir tanışma dönemi yaşadılar ve arkasından XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden; hoşgörü, dinî ve kültürel yaşantılarına karşılıklı saygı esasına dayanan bir bakış açısıyla bir arada yaşadılar. Ancak özellikle 1850'lerden itibaren Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, İngiltere, Almanya ve Rusya gibi büyük devletler, misyonerleri aracılığıyla Anadolu'daki Türk-Ermeni ilişkilerini bozmaya başladılar. Bununla da kalmadılar Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni milleti içerisinde kendi mezhepleri olan Katolik ve Protestanlık mezheplerini yayarak bu toplumun kendi içinde de parçalanmasına sebep oldular.

Tarih, askerî ve diplomatik olayların araştırıldığı bir bilim dalı olmasının yanı sıra insanların sosyal ve kültürel faaliyetlerini de inceler. İnsanların faaliyetleri bir bütün olarak incelendiğinde tarihi daha iyi aydınlatmak mümkün olacaktır. Bu doğrultuda gelişen tarih anlayışına uygun olarak sosyal ve ekonomik tarihi konu alan çalışmalar yapılırsa da Ermenilerin Osmanlı Devleti içerisindeki sosyal ve ekonomik faaliyetlerini ele alan çalışma yok denecek kadar azdır. Ermenileri bölgesel anlamda ele alan çalışma sayısı çok sınırlıdır.¹ Hâlbuki bölgesel çalışmaların genel çalışmalara katkısı aşîkârdır.

Osmanlı Ermenilerini konu alan çok sayıda çalışma ve kapsamlı araştırma vardır.² Bu çalışmalardan bir kısmı da bölgeseldir.³ Ancak bunların

¹Bu çalışmalara örnek olarak bkz. Taha Niyazi Karaca, **Ermeni Sorununun Gelişimi Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara, TTK Yay., 2005; Nurdan İpek, **Kutsanmış Topraklar Armaş ve Ermeniler**, İstanbul, IQ Yay., 2006; Hrach B. Darpasian, **Erzurum(Garin) Its Armenian History and Traditions**, New York, 1975; Levon Haçikyan, **Hemşin Gizemi: Hamşen Ermenileri Tarihinden Sayfalar**, İstanbul, 1996.

²Bu araştırmalar için bkz.Erdal İlter, **Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası** , Ankara, TTK Yay., 2004.

ortak noktası, Ermeni isyanları ya da Ermeniler tarafından ortaya atılan ve son yıllarda iyice artan 1915 olaylarının bir soykırım olduğu iddiasına cevap niteliği taşımasıdır. Dolayısıyla Osmanlı toplumu içerisinde Türk-Ermeni ilişkilerinin sadece isyanlar ve anlaşmazlıklar bakımından değil bir bütün olarak ele alınması konusunda boşluk vardır.

Buradan hareket ederek Türk-Ermeni ilişkilerini; tarihî, sosyal, ekonomik ve siyasî anlamda ele alan bir çalışma yapılması uygun görüldü. Aynı zamanda Ermeni toplumunun kendi iç durumu ve Ermenilerin birbirleriyle olan ilişkileri de ele alınmaya çalışıldı. Bu çalışmaya Maraş Ermenilerinin konu olmasının sebebiyse Maraş'ın önemli bir ticaret merkezi olması, Halep, İskenderun gibi Osmanlı Devleti'nin dış dünya ile bağlantısını sağlayan bölgelere yakın olması ve bu şehirde diğer bölgelere oranla daha çok ve ses getiren Ermeni isyanlarının çıkmasıdır.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Maraş Ermenilerinin menşei ile Maraş'a ne zaman geldikleri ele alınmakta ve Haçlı Seferleri, Selçuklular ve Dulkadir Beyliği dönemlerinde Türk-Ermeni ilişkileri ortaya konmaktadır. İkinci bölümde Maraş Ermenilerinin idarî, sosyal ve ekonomik hayatları ile Maraş toplumundaki yerleri ele alınmaktadır. Bu çalışma klasik dönem olarak anılan Tanzimat öncesini ve modern dönem olarak kabul gören Tanzimat sonrasını kapsamaktadır. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı ve hemen ardından ilan edilen Islahat Fermanları'nın Osmanlı toplum yapısını nasıl etkilediği hususu Maraş şehrinden hareketle ortaya konmaya çalışılacaktır. Ancak şurası hemen belirtilmelidir ki yapılan araştırmanın amacı Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın uygulanışını incelemek değildir. Hiç kuşkusuz ki, bu araştırmanın konu ve sınırlarını aşacaktır. Bundan dolayı söz konusu fermanlar sonucunda ortaya çıkan

³Mesela bunlardan bazıları için bkz. Ahmet Kolbaşı, **Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları** Kayseri, Katseri Büyükşehir Belediyesi Yay., 2005; Ergünöz Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyânları**, İstanbul, 1994; Yusuf Ziya Bildirici, **Adana'da Ermeniler'in Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri**, Ankara, 1999; Faiz Demiroğlu, **Van'da Ermeni Mezâlimi (1895-1920)**, Ankara, 1985; Erdal İlter, **İçel'de Ermeni Faaliyetleri**, Ankara, 1974; Ramazan Tosun, **Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri'de Ermeni Olayları**, Kayseri, 1997.

uygulamalar Ermenileri ilgilendirdiği ve konuyu anlamaya yardımcı olacak kadar ele alınmakta ve Maraş'ta idarî anlamda meydana gelen değişikliklerle bürokratik yapının ortaya çıkarılması ve bu bürokratik yapı içerisinde Ermenilerin rolünün ne olduğunun araştırılması amaçlanmaktadır.

Ermenilerin gerek Müslümanlarla gerekse birbirleriyle ilişkileri, ekonomik faaliyetleri, yaptıkları işler ve meslekleri, araştırılacak diğer bir husustur. Bu çalışmanın ana konusu olmadığından Maraş'taki Müslümanların bu faaliyetlerine sadece konunun gerektirdiği çerçevede yer verilmiştir. O yüzden Maraş'ta ekonomik faaliyetlerin Ermeniler tarafından yürütüldüğü sonucu çıkarılmamalıdır. Bu bölümde Ermeniler arasında XIX. yüzyılın ikinci yarısından hız kazanan mezhep değiştirmeler, bunun Ermeni toplumunda meydana getirdiği parçalanma ve Osmanlı Devleti'nin bu konudaki yaklaşımının ne olduğu aydınlatılmaya çalışılacaktır. Ermenilerin sosyal ve ekonomik durumları incelenirken Osmanlı arşiv belgeleri ana kaynak olarak kullanılmıştır.

Üçüncü bölümün konusu Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Maraş'ta Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasının sebepleridir. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı'nın ilanından sonra Osmanlı toplum yapısı ve idarî anlayışındaki değişikliklerin sonuçlarının Ermeni isyanlarına etkisi araştırılacak, uluslararası bir Ermeni meselesinin nasıl ortaya çıkarıldığı ve 1878 Berlin Antlaşması ve Anadolu halkı üzerindeki etkileri ele alınacaktır. Bundan sonra "Büyük Devletler"ın Anadolu'da yaşayan Ermenileri yönlendirmeleri ve yurt dışında kurulan Ermeni cemiyet ve komitelerinin Maraş'taki faaliyetleri araştırılacaktır. Dördüncü ve son bölümde Maraş'ta çıkan Ermeni isyanlarına değinilecektir. Bu isyanların büyük kısmı Zeytun Kazası'nda çıktığından çalışmanın konusunu Maraş merkezi ile Zeytun Kazası oluşturacaktır. Ancak diğer kazalara da ayrıntıya girmeden fikir oluşturmak açısından yer verilecektir.

Bu çalışmayla Türk-Ermeni ilişkilerinin yanı sıra Büyük Devletler'in Osmanlı Devleti üzerindeki emellerine ulaşabilmek için Ermeniler üzerinde izledikleri politikalar, Ermeni konusunu bahane ederek Osmanlı Devleti'ne

uyguladıkları baskılar, Ermeni isyanları ve bu isyanlardan Ermeni olsun Türk olsun masum insanların gördükleri zarar ortaya çıkarılacaktır.

Metin hazırlanırken Türkçe kurallarında “Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu” esas alındı.⁴ Belge alıntılarında ise basit transkripsiyon kurallarına dikkat edildi.

Araştırmanın amacına ulaşabilmesi için sınırlarını belirlemek gerekir. Bu araştırma XIX. yüzyılda Maraş Ermenilerini konu almaktadır. 1914 yılında çıkarılan Zeytun isyanı, bunun ardından gelen tehcir, tehcir edilen Ermenilerin Maraş’a tekrar dönmeleri ve millî mücadele dönemleri ayrıca ele alınmayı gerektirecek kadar geniş olduğu için çalışmaya dâhil edilemedi. Maraş Ermenilerinin siyasî durumlarını, son dönem isyanlarını ve millî mücadele dönemini ele alan çalışmalar yapılmış ve bu konu üzerine eserler verilmiştir. Ancak Maraş Ermenileri sosyal, kültürel, ekonomik boyutlarıyla ele alınmamıştır. Bu çalışma ile bu konudaki boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır.

2. KULLANILAN KAYNAKLAR

2.1.Arşiv Belgeleri

2.1.1. ATASE Arşivi*Belgeleri

ATASE Arşivi’nde Osmanlı Rus Harbi kataloglarından yararlanılmıştır.

2.1.2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde Ermeniler ile ilgili belge ve bilgileri her katalogda bulmak mümkündür. Yapılan çalışmada, Osmanlı Arşivi’nde bulunan bütün kataloglar tek tek elden geçirilmek suretiyle Maraş Ermenileri ile ilgili belgeler gözden geçirildi. Bu katalogların başlıcaları şunlardır:

*Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi.

⁴Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu , 24.baskı, Ankara, 2005.

İrade Maarif, İrade Dâhiliye, İrade Hariciye, İrade Askerî, İrade Meclis-i Vala.

Hariciye Nezareti Katalogları: Siyasî Kısım Evrakı, Mektubî Kalemi,

Dâhiliye Nezareti Katalogları: Mektubî Kalemi, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube, Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu, Muhaberât-ı Umumiye İdare Kalemi, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Siyasî Kısım Evrakı, İdare-i Umumiye Evrakı, Hukuku Müşavirliği Kalemi, Mütenevvia Kısmı Belgeleri, Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Belgeleri, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususî, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecânip Kalemi, Emniyet Kalemi Belgeleri, Asayiş Kalemi Belgeleri, Tahrirât Kalemi Belgeleri, Şifre Kalemi Belgeleri, İdarî Kısım Belgeleri.

Zaptiye Nezareti Evrakı.

Meclis-i Vükela Mazbataları.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri:

Yıldız Esas Evrakı ve Kamil Paşa Evrakı'na Ek, Sadaret Hususî Maruzat, Sadaret Resmî Maruzat, Mütenevvi Maruzat Evrakı.

Yıldız Perakende Evrakı: Mabeyn Başkitâbeti, Sadaret Maruzatı, Komisyonlar Maruzatı, Arzuhaller ve Journaller, Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı, Zaptiye Nezareti Maruzatı, Adliye ve Mezahip Nezareti Maruzatı, Askerî Maruzat, Hariciye Nezareti Maruzatı, Dahiliye Nezareti Maruzatı, Maarif Nezareti Maruzatı, Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı, Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği, Umum Vilayetler Tahriratı, Müfettişlik ve Komiserlikler Tahriratı, Yâveran ve Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi.

Bâb-ı Âli Evrak Odası Katalogları:

Sadaret Mektubî Kalemi Mühime Kalemi, Umum Vilayet Tahriratı, Halep Vilayeti Gelen-Giden Defteri.

2.1.2.Maraş Şer'iyye Sicilleri

Maraş'ın günümüze ulaşabilen Şer'iyye Sicili sayısı yedidir ve tamamı

Milli Kütüphane Arşivi'ndedir.* Maraş Şer'iyye Sicilleri şunlardır:524

Numara	Tarih
229	1304
230	1320-1336
231	1311-1316
232	1295-1296
233	1292-1295
234	1322-1325
235	1319-1320*

2.1.3.Sürelî Yayınlar

1868/1869 yılından itibaren vilayetlerde çıkarılmaya başlayan vilayet salnameleri konumuzla ilgili önemli kaynaklardır. Çünkü bu salnameler, ait oldukları şehrin idarî, askerî, sosyal, kültürel ve iktisadî bilgilerini içermektedir. Maraş Sancağı, Halep Vilayeti'ne bağlı olduğundan Maraş'la ilgili bilgiler için ilk defa 1284(1868/1869) yılında çıkarılan Halep Vilayeti'ne ait salnamelerden yararlanılmıştır. Bazı salnamelerin yılları farklı olsa da içerdikleri bilgiler aynıdır. Böyle bile olsa salnamelerde verilen Maraş'ın kültürel, sosyal ve ekonomik durumu hakkındaki bilgiler çok kıymetlidir.

Tercüman-ı Hakikât⁵ İbret⁶ İkdâm⁷ Tercüman-ı Ahvâl⁸ Tasvîr-i Efkâr⁹ Mirâtü'l Alem¹⁰ Mizan¹¹ve Takvim-i Vekâyi¹² gibi gazeteler taranarak konuyla ilgili olan haberler kullanılmıştır.

*Şer'iyye Sicilleri 2006 yılında Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Ancak Milli Kütüphane'de de mikrofilmleri mevcuttur.

*Bu çalışmada 230, 234 ve 235 numaralı siciller kullanılmıştır.

⁵ **Tercüman-ı Hakikat**, 1313, Nüsha-i Fevkalade ve Servet-i Fünun Özel Sayısı.

⁶ **İbret**, 1288.

⁷ **İkdâm**, 1895–1900.

2.2.Diğer Kaynaklar

Arşivlerden alınan bilgileri tamamlamak, bazen de döneminde yazılan kronik eserlerde verilen bilgilerin doğruluğunu tespit etmek açısından seyahatnameler büyük önem taşır. Aynı zamanda resmî belgelerde bir yerin kültürel durumu, yaşam tarzı ve adetleri hakkında bilgi bulmak çok zordur. Bu yüzden bu tür bilgiler açısından genellikle çok zengin olan seyahatnameler, çok kıymetli kaynak eserlerdir. Maraş'ı ziyaret eden seyyahların eserlerinde de şehrin kültürel, ekonomik, demografik durumunu belirleyen bilgiler vardır. Bu çalışmada Cuinet, Burnaby, Simeon, Texier, Sykes, Lady Montagu, Evliya Çelebi ve Ubucini'nin seyahatnamelerinden yararlanılmıştır¹³

Olayları yaşayan kişilerin hatıraları bazen belgelerde geçen konuları karşılaştırmak bazen de kitaplarda yer almayan ve özellikle sosyal hayata dair bilgileri belirlemede önemlidir. Bu çalışmada kullanılan en önemli hatıra eseri 1896 Zeytun İsyanı'nın elebaşlarından olan Aghassi'nin anılarıdır.¹⁴Bunun yanı sıra başka anı kitaplarından da yararlanılmıştır.¹⁵

Ahmet Cevdet Paşa'nın "Tezakir" adlı eseri neredeyse arşiv belgelerine yakın değerde bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle Ahmet Cevdet

⁸ Tercüman-ı Ahval, 1278.

⁹ Tasvir-i Efkâr, 1280–1289.

¹⁰ Miratü'l Alem, 1300–1301.

¹¹ Mizan, 1886–1890, 1896–1897.

¹² Takvim-i Vekâyi, 1292–1294.

¹³ Fred Burnaby, *At Sırtında Anadolu*, çev. Fatma Taşkent, İstanbul, İletişim, 2005; Vital Cuinet, *La Turquie D'asie*, II.cilt, İstanbul, 2001; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, sad. Mümin Çevik, IX.cilt, İstanbul, 1985; Lady Montagu, *Türkiye Mektupları (1717–1718)*, çev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul, ty).; Simeon, *Tarihte Ermeniler*, çev.Hrand Andreasyan, Mayıs 1999; Mark Sykes, *Dâru'l-İslâm*, ter. Yılmaz Tezkan, Ankara, 21.Yüzyıl Yay., 2000; Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, I.cilt, çev. Ali Suat, Ankara, 2002; Ubucini, *1855'te Türkiye*, çev. Ayda Düz, İstanbul, 1977.

¹⁴ Aghassi, *Zeitoun- Depuis Les Origines Jusqu'a L'Insurrection de 1895*, French Translation by Archag Tchobanian, Paris, 1897.

¹⁵ Agop Arslanyan, *Adım Agop Memleketim Tokat*, İstanbul, 2006; Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, çev. Mariam Arpi-Nairi Arek, İstanbul, 2003; Lepsius, *L'Arménia et L'Europe*, (Lausanne, 1896.

Paşa'nın Halep Valiliği yapması, Fırka-i Islahiye'nin kuruluşundaki büyük rolü, Halep ve ziyaret ettiği Maraş'ta yaşadıklarını daha sonra kaleme alması, esere ilmî değerinin yanı sıra hatırat ve seyahatname niteliği de vermekte ve bu da eserin kıymetini kat kat artırmaktadır. Bu sebeple özellikle 1860 yılında Zeytun'da çıkan Ermeni isyanından sonraki idarî düzenlemelerde Ahmet Cevdet Paşa'nın eserinden istifade edildi.¹⁶

1271–1351(1854–1932) yılları arasında yaşamış olan Kâmil el-Bâli'ye ait “Kitab-ı Nehrü'z-zeheb Fî Tarih-i Haleb” adlı eser önemli kaynaklarımızdandır.¹⁷ Hem yazarın ilmiye sınıfından olması hem de eserde, bilhassa XIX. yüzyıldan sonrası için, devrin gazete, ticaret odası yayınları ve arşiv belgelerini kullanması, bu çalışmanın değerini artırmaktadır. Maraş ve kazalarını mahalle mahalle ele alarak her mahallenin nüfusunu din esasına göre vermesiyle yapılan çalışma açısından büyük önem taşıyan eser üç ciltten oluşmakta, Maraş'la ilgili bilgiler üçüncü ciltte yer almaktadır.

Bu temel eserlerin yanı sıra faydalanılan belgelerin bir kısmı Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanmıştır¹⁸:

“*Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*”: 39 cilt olarak hazırlanan eserdeki belgeler 1691 yılında başlayıp 1896 yılında bitmektedir. Her ciltte Ermeni meselesi ile ilgili genel bilgilerin yanı sıra o ciltte yer alan belgelerin özetleri ile fotokopileri verilmektedir. Ayrıca o ciltte yer alan belgeler, yayınlanmış olan başka ülkelere ait arşiv belgeleriyle karşılaştırılarak araştırmacıya kolaylık sağlamaktadır.

¹⁶ Ahmet Cevdet Paşa, **Tezâkir**, Tezkire 26–31, haz. Cavit Baysun, Ankara 1991.

¹⁷ Kamil E'l-Bâli E'l Halebî E's-Şehirû Bi'l-Gazzî, **Kitab-ı Nehrü'z-zeheb Fî Tarih-i Haleb**, E'd-doktor şevki Şa's-in E'd-doktor Mehmed Fahürî, I, Dârü'l – Kalemü'l – Arab bî Haleb, 1991.

¹⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri**, I, II, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2004; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri**, III, IV, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2006; **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, 1-38; Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi, I-II**, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1998; Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877–1914)**, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2001.

“*Ermeni Olayları Tarihi*”: Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa, kendi devrindeki olayları derleyerek iki ciltlik bir rapor hâlinde 29 Recep 1314(3 Ocak 1897) tarihinde “*Ermeni Târih-i Vukûâtı*” adıyla Sultan II. Abdülhamit’e sundu. Yıldız Esas Evrakı arasında bulunan söz konusu rapor, “*Ermeni Olayları Tarihi*” adıyla iki cilt hâlinde yayınlanmıştır.

“*Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri*”: Dört cilt hâlinde yayınlanan eserin birinci cildinde (1845–1890), ikinci cildinde (1891–1893), üçüncü cildinde (1894–1895) ve dördüncü cildinde 1896–1922) yılları arasındaki Ermeni-İngiliz ilişkileri konu alınmaktadır.

“*Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri*”: Üç ciltten oluşan bir eserdir. Birinci ciltte (1879–1918), ikinci ciltte (1918–1919), üçüncü ciltte de (1920–1922) yıllarına ait belgeler vardır.

“*Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri*”: Dört cilt olarak çıkarılması planlanan eserin henüz iki cildi yayınlanabilmiştir. Eserin birinci cildi (1841–1898), ikinci cildi (1899–1906) yıllarını konu almaktadır.

“*Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877–1914)*”: Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey tarafından kaleme alınan bu eser, Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ve gelişmesinde Büyük Devletlerin rollerini ortaya koymakta ve daha çok siyasî ve diplomatik girişimleri ele almaktadır.

Türk Tarih Kurumu tarafından¹⁹ yayımlanmış belgeler de vardır:

Bilal Şimşir tarafından hazırlanan “*British Documents on Ottoman Armenians*” adlı eserde, İngiliz arşivlerinde yer alan Osmanlı Devleti ve Ermenilerle ilgili belgeler yayımlanmıştır. Bu eser İngiliz belgelerini ihtiva etmesi açısından çalışmanın önemli kaynaklarından.

Hasan Dilan’ın hazırladığı “*Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914–1918*” adlı çalışma altı cilttir. Eserde Fransız arşivlerinde

¹⁹ Bilal N. Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians I, II, III, IV**, Ankara, TTK Yay., 1990; Hasan Dilan, **Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914–1918), II-IV**, Ankara, TTK Yay., 2005.

bulunan Ermenilerle ilgili belgelerin Türkçe özetleri ve orijinal belgelerin fotokopileri vardır.

Araştırma ve tetkik eserler arasında en önemlisi Sayın Ahmet Eyicil tarafından hazırlanan “Osmanlı’nın Son Döneminde Maraş’ta Ermeni Siyasî Faaliyetleri”dir.²⁰ Bu eser arşiv belgeleri, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler ve Sayın Bilal Şimşir’in “British Documents on Ottoman Armenian” adlı dört ciltlik eseri kullanılarak yapılan çalışmada metot ve kronoloji eksik olsa da kendinden sonraki çalışmalara temel olması bakımından önemlidir. Diğer önemli çalışmalar Erdal İlter’in “Ermeni Mes’elesi’nin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları (1780–1915)”²¹ ve Yalçın Özalp’in “Millet-i Sadıka Patırtısı ve Maraş”²²tır. Sayın İlter’in eserinde arşiv belgeleri kısıtlı olarak kullanılsa da çok başarılı ve araştırmacılara yol gösterici niteliktedir. Sayın Özalp’in çalışmasında arşiv belgelerine yer verilmişse de metotta bazı eksiklikler vardır. Araştırmada bu anılan çalışmalardan istifade edilmiş ve eksik kalan noktalar tamamlanmaya çalışılmıştır.

Yukarıda sayılan tüm eserler çok önemli olmakla beraber arşiv kaynakları ile yerli ve yabancı kaynakları tarih metodu çerçevesinde bir bütün olarak kullanmaktan uzak oldukları için bu konudaki ihtiyacı tam olarak karşılamamaktadırlar. Bu çalışmada, yukarıda adı geçen kitaplarda değerlendirilmiş arşiv belgelerinin yanı sıra değerlendirilmeyen o kitaplarda yer almayan çok sayıda arşiv belgesi ile yerli ve yabancı birçok kaynağın kullanılması bu çalışmayı farklı kılmaktadır. Öte yandan çalışmada ele alınan konular da adı geçen eserlerden farklı ve çok daha kapsamlıdır.

²⁰ Ahmet Eyicil, **Osmanlı’nın Son Döneminde Maraş’ta Ermeni Siyasî Faaliyetleri**, Ankara, Gün Yay.1999.

²¹ Erdal İlter, **“Ermeni Mes’elesi”nin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları (1780–1915)**, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., 1995.

²² Yalçın Özalp, **Millet-i Sadıka Patırtısı ve Maraş**, yay. Yılmaz Akçakale, İstanbul, t.y.

BİRİNCİ BÖLÜM

MARAŞ ŞEHİRİ

MARAŞ'IN COĞRAFİ KONUMU, TARİHİ GELİŞİMİ VE ERMENİLERİN MARAŞ'IN TARİHİ GELİŞİMİ İÇİNDEKİ YERİ

1. MARAŞ'IN COĞRAFİ KONUMU

Maraş, Ahır Dağı'nın güney kısmı eteklerinde, şehirle aynı adı taşıyan ovanın kuzey kesiminde meyilli bir ovada yer alır. Kuzeyinde Berit ve Engizek Dağları, doğusunda Gölbaşı Çukuru, Güneyinde Kartal Dağı ve Batısında Kuzeydoğu Amanoslar vardır.²³

Maraş, coğrafi konumu itibarıyla birçok bölgeyi ve bu bölgelerden uzanan yolları birbirine bağlayan bir mevkidir. Fırat, Kapadokya ve Kilikya'dan Suriye'ye geçişte, Ceyhan Nehri'nin güney koluyla birleştiği yer stratejik açıdan önemli bir yerdir ve Maraş şehri aradadır.²⁴ Bu yüzden Maraş, eski zamanlardan beri büyük bir ticaret merkezi hizmetini görmüştür.²⁵ Maraş'ta veya yakınında düğümlenen eski yolların başlıcaları şunlardır.²⁶

1. Amanos dağlarının doğu etekleri boyunca uzanan ovayı takip ederek Antakya'ya inen yol.
2. Aynı ovanın Kuzeydoğusunu izleyerek Hades (bugünkü İnekli Köyü, Göynük civarında) ve Viranşehir üzerinden Malatya'ya giden yol.
3. Doğu'da Besni üzerinden Sümeysat (bugünkü Samsat)'a giden yol.
4. Antep üzerinden Haleb'e giden yol.

²³Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ul-Âlâm*, VI. Cilt, İstanbul, 1316, s.4263.

²⁴Claude Mutaftian, *La Cilicie au Carrefour des Empires*, I.cilt, Paris, 1988, s.308.

²⁵ Besim Darkot, “ Maraş” *İA*, VII. cilt, s.310; E. Honigmann, “Mar’ash”, *EI*, VI.cilt, s.505.

²⁶W.M. Ramsay; *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, çev. Mîhri Pektaş, İstanbul, 1960, s.309; Darkot, a.g.md, s.310.

5. Batıdaki dağlar arasından geçip Adana Ovasına inen Kadirli, Anavarza, Misis yolu.
6. Kuzeybatıda Göksun üzerinden Kayseri'ye ulaşan yol.
7. Kuzeyde Elbistan ve Efsus (Afşin)'a giden başka bir dağ yolu.

2. MARAŞ ERMENİLERİNİN MENŞEİ

Ermenilerin Maraş bölgesine yerleşmeye başlamaları VIII. yüzyıla rastlar. Ani beldesinin Bizans'ın²⁷ eline geçmesinden sonra Bizans'ın baskılarına maruz kalan bazı Ermeniler, bu bölgeden kaçarak Müslüman Arapların hâkimiyeti altında bulunan Toroslara ve Kuzey Suriye'ye yerleşirler.²⁸ Ermeniler, X. ve XI. yüzyıllarda Doğu Anadolu ve Kafkaslarda Bizans, İran ve Arap mücadelesinden en çok zarar gören kavim olur. Ermenilerden büyük kısmı artık bu mücadeleye dayanamaz hale gelirler ve Bizans'ın ulaşamayacağı yer arayışına girerler²⁹ ve Galiçya, Polonya, Gürcistan ve güney batıya göçerler.³⁰ Bu göçlerde Ermenistan'da görülen büyük kıtlığın da etkisi vardır.³¹ Bizanslıların katliamından sonra, Anadolu'nun çeşitli bölgelerine de dağılan bu Ermeniler, "PAKRADUNİ (BAGRATUNİ)" Hanedanı³²na mensuptular ve Haçin ile Zeytun havalisine gelirler.³³ Daha

²⁷Ayrıntılı bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky; **Bizans Devleti Tarihi**, çev. Fikret Işıltan, Ankara, TTK Yay., 1999, s. 291.

²⁸Avadis K. Sanjian; **The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion** Massachusestts, 1965, s.8; Yaşar Akbıyık, **Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1999, s.307.

²⁹Fahrettin Kırzioğlu, **Anı Şehri Tarihi (1018–1236)**, Ankara, 1982, s.40.

³⁰Sadi Kocaş, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara, 1967, s.33.

³¹Pars Tuğlacı, **Tarih Boyunca Batı Ermenileri**, I.cilt, İstanbul, Pars Yay., 2004, s.64.

³²Ermeniler, 9. ve 10. yüzyıllarda Bizans'a bağlı olarak belli yerlerde hüküm sürüyorlardı. Bagratuni Ermeni Krallığı da Şirak ve Ani üzerinde kurulmuştu. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri" **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s.38.

³³Levon Panos Dabağyan, **Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han**, 3.Baskı, İstanbul, IQ Yay., 2005, s.470. Dabağyan, bu hanedan mensuplarının birtakım entrikalara müsait oldukları ve aslında Ermeni soyundan gelmedikleri kanaatindedir. Buna karşılık bazı Ermeni yazarları da bu hanedanın en eski Ermeni hanedanlarından olduğunu belirtir. Krş. Keğam Kerovpyan; **Mitolojik Ermeni Tarihi**, çev. Sarkis Seropyan, İstanbul, Aras Yay., 2003, s.45.

sonra Bagratuni Krallığı (884–1045) küçük parçalara bölünerek dağılır. Bunun yanı sıra Bizans'ın izlediği sert politika ve bölgeye yapılan Selçuklu akınlarının sıklaşması burada yaşayan Ermenilerin Gürcistan, Orta Anadolu, Kapadokya ve Kilikya'ya göç etmelerine sebep olur.³⁴Bizans, Constantine Monomachus (1042–1055) döneminde Kapadokya ve Kilikya bölgesine Ermenileri yerleştirme politikası izlemeye başlar.³⁵

Selçukluların 1064 yılında Ani'yi almalarından sonra Kilikya'ya yapılan Ermeni göçü, Bizans'ın da teşvikiyle hızlandı. Bizans, bir taraftan da Bagratuni Krallığı'na bağlı olan askerlerle anlaşarak onları, Bizans topraklarını Türk ve Arap saldırılarına karşı korumakla görevlendirdi.³⁶

Kilikya bölgesinin etnik yapısı, esas olarak 1020–1021 yıllarında II. Basileios'(976–1025)in başlattığı ve haleflerinin devam ettirdiği Doğu Anadolu'yu ilhak politikası sonucu Ermenilerin bölgeye göç ettirilmesiyle değişmeye başlamıştı. Bizans'ın bu politikası çerçevesinde, Ermeniler Çukurova ve Kilikya'daki bazı idarî görevlere getirildi. Böylece zamanla Ermenilerin bölgede siyasî hâkimiyet kurmalarının zemini hazırlanmış oluyordu.³⁷

3.MARAŞ'IN TARİHÎ GELİŞİMİ

3.1.Eski Çağ'da Maraş Şehri

Maraş, Prehistorya'nın en son bölümü olan neolitik çağda, M.Ö 2000 yılı başlarında, Anadolu'da kurulmuş olan Hitit Krallığı'nın egemenliğinde

³⁴Nikolay Hovhannisyan; **Ermeni Soykırımı**, çev. Atilla Tuygan, İstanbul, Pencere Yay., 2005, s.35; Stephan Astourian, **Testing World-System Theory, Cilicia (1830s-1890s):Armenian-Turkish Polarization and the Ideology of Modern Ottoman Historiography**, (Ph.D.Thesis), Los Angeles, 1996, s. 94–95.

³⁵T.S.R. Boase: “The History Of The Kingdom”, **The Cilician Kingdom Of Armenia**, Ed. T.S.R. Boase, Edinburg/London, 1978, s.2.

³⁶Astorian, a.g.t., s.95.

³⁷Mehmet Ersan,: “XI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Çukurova'nın Siyasî Durumu” **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**, I.cilt, Konya, 2001, s.309; Kocaş, a.g.e., s.33; **Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu**, Dış Politika Enstitüsü Yayını, Ankara, 1989, s.5.

idi.³⁸ M.Ö 18. yüzyıldan 1100 tarihine kadar Maraş'ın önemli bir kültür merkezi olup olmadığı konusu tam olarak aydınlatılmış değildir. Ancak M.Ö. 9. yüzyılda şehrin Hitit Krallarından Halparunda tarafından idare edildiği ve Halparunda'nın da Boğazköy'deki krala bağlı olduğu anlaşılmaktadır.³⁹

Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, Luvî ya da Aram halkının yaşadığı yerlerde Geç Hitit şehir devletleri kuruldu.⁴⁰ Maraş, bu devletlerden biri olan Gurgum Krallığı'na başşehirlik yaptı.⁴¹ Asur kaynaklarında Gurgum Krallığı'nın başşehri Markas veya Markasi şeklinde geçmektedir. Markasi ve Gurgum sözcüklerini inceleyen uzmanlar özellikle Gurgum adının, Anadolu'nun tarihte adını bildiğimiz en eski kavmi olan ve özellikle Hititlerin de akrabası sayılan Luvîlerin dilinden geldiğini ortaya koymuşlardır. Luvîlerin Anadolu'daki varlıklarının M.Ö 2300 yıllarına geriye gittiği ve egemenlik sahalarının da doğudan batıya doğru uzanan tüm Toroslar ve onun kuzey ve güney tarafları olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda Maraş adının da MARKASİ olarak günümüzden en az 3000 yıl öncesine kadar gittiği söylenebilir.⁴²

M.Ö. 8.yy. sonunda Asur Krallarından II. Sargon zamanında(M.Ö 721–705) Geç Hitit şehir devletleri Asurların hâkimiyetine girdi. M.Ö 612 yılında Medler Asur devletine son verdi. Böylece Geç Hitit şehir devletleri yeniden bağımsızlıklarını elde ettiler. Ancak bu durum da uzun sürmedi. M.Ö 546 yılında bütün Anadolu ile birlikte Maraş ve yöresi de Persler tarafından işgal edildi. M.Ö 333 yılında Makedonya Kralı Büyük İskender Doğu Seferine

³⁸ **Maraş İl Yıllığı**, 1967, s.74.

³⁹ Kamil Levent Zoroğlu, “Kahramanmaraş'ın İlk Çağdaki Yeri ve Önemi”, **I. Kahramanmaraş Sempozyumu**, Kahramanmaraş, 2004, s.304; Besim Atalay, **Maraş Tarihi ve Coğrafyası**, İstanbul, 1339, s.12–13.

⁴⁰ Celâl Tuna, **Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri**, 2.cilt, İstanbul, İletişim Yay., 2002, s.15.

⁴¹ Tufan Gündüz, “Kahramanmaraş”, **DİA**, XXIV. cilt, Ankara, 2004, s.192; Zoroğlu, a.g.b, s.304; Füzûzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 1962, s.243; Honigmann, a.g.md, s.505.

⁴² Zoroğlu, a.g.b, s.303

giderken Maraş üzerinden geçti. Böylece Göksun, Afşin ve Elbistan ile Maraş Helenizm uygarlığının içine girmiş oldu.⁴³

M.Ö 192 yılında Romalıların Anadolu'ya gelmesiyle Batı ve İç Anadolu Roma'ya bağlandı. Böylece Anadolu'nun hâkimiyetini elinde bulunduran Asya Krallığı, yalnız Yukarı Suriye bölgesine hükmeden küçük bir krallık haline geldi. Bu dönemde Maraş ve çevresi Suriye Krallığına bağlı kaldı. M.Ö 64 yılında Suriye Krallığı'nın, Roma'nın hâkimiyetini tanıması ile Maraş da bir Roma şehri haline geldi.⁴⁴ Romalılar zamanında Maraş'ın ismi Germanica olarak anıldı.⁴⁵

Roma'nın Sasaniler ile savaşı Maraş şehrinin saldırılara hedef olmasına yol açtı. Şehir Roma İmparatorluğunun 295'te ikiye ayrılması üzerine Doğu Roma(Bizans)'nın hâkimiyetine girdi. Sasaniler 605'ten itibaren Kayseri, Maraş gibi önemli ticaret merkezleri üzerinde hâkimiyet kurdularsa da 611'de geri çekildiler.⁴⁶

Bizans, Sasani saldırılarından kurtulduysa da, 636 Yermuk Savaşı'ndan sonra Suriye eyaletini Araplara bırakmak ve hatta bundan sonra Araplarla mücadele etmek zorunda kaldı.⁴⁷ Daha sonra Emevîler zamanında Araplar bu bölgeye yerleşerek, Bizanslılar tarafından tahrip ve terk edilmiş olan bazı şehirleri yeniden inşa ettiler. Böylece Toros geçitleriyle stratejik önemi olan yollar üzerinde bulunan Tarsus, Adana, Misis (Ceyhan), Maraş ve Malatya sınır bölgesinde bulunan Arap askerî üsleri haline geldi.⁴⁸ Bu sınır

⁴³**Maraş İl Yıllığı**, Ankara, Dönmez Ofset, 1967, s.75.

⁴⁴**Maraş İl Yıllığı**, s.75–76; Gündüz, a.g.md, s.192.

⁴⁵Maraş şehrine çeşitli dönemlerde verilen isimlerle ilgili olarak bkz. Zoroğlu, a.g.b, s.303–304.

⁴⁶Gündüz, a.g.md, s.192; Atalay, a.g.e, s.23–24.

⁴⁷Şahin Uçar, **Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi**, İstanbul, İşaret Yay., 1990, s.17.

⁴⁸Uçar, a.g.e, s.59.

şehirlerinden hareket eden İslam orduları en fazla Kilikya geçitleriyle Maraş-Elbistan geçidini kullanarak Anadolu'ya sızıyorlardı.⁴⁹

Maraş, Emevî ve daha sonra Abbasî hâkimiyetinde olduğu dönemlerde birçok kez Bizans'ın işgaline uğradı ve önemli yollar üzerinde bulunmasından dolayı Araplar ile Bizans arasında sık sık el değiştirdi.⁵⁰ Maraş, 904 yılında Bizans'ın eline geçti. 916'da Ermeniler şehri ele geçirerek yağmaladılar. 949'da Bizans'ın tekrar işgal ettiği şehir, 952'de Hamdanilerin ve 962'de yeniden Bizanslıların hâkimiyetine girdi.⁵¹ Bundan sonra Bizans, Müslüman halktan boşalan kale ve şehirlere Hristiyan halkı yerleştirmeye başladı.

3.2.Ermenilerin Bizans Tarafından Maraş'a Yerleştirilmesi

Bizans, Doğu sınırında İslam tehlikesinin ortaya çıkması üzerine, Filaretos, Kogh Vasil gibi Ermeni beylerini kendi çıkarları için kullanabileceğini düşünerek, onların kendi topraklarında toplanmalarına ve teşkilatlanmalarına izin verdi. Kilikya Ermenilerinin, tıpkı Doğu Ermenileri gibi Bizans adına Bizans'ı koruyacaklarını düşünerek onları, Toros Dağlarına, özellikle sınırdaki kalelere ve Kilikya Ovası'na yerleştirdi.⁵² Doğu Anadolu'dan göçe tâbi tutulan ve İç Anadolu'da yerleşmelerine izin verilen Ermenilerin bir kısmı Çukurova'ya indi. 1042 yılına gelindiğinde Vaspurakan (Van) bölgesinde yaşayan Ardzruni Hanedanına mensup ve Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Apılkarip adlı bir Ermeni Prensine, İmparator IX. Konstantin (1042–1055) tarafından Bizans'a tâbi olmak kaydıyla Tarsus şehrinin hâkimiyeti verildi. Apılkarip'in aynı zamanda Kilikya valiliğine atanması⁵³ daha sonraki

⁴⁹René Grousset; **Başlangıcından 1071'e Ermeniler'in Tarihi**, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul, Aras Yay., 2005, s.466; Uçar, a.g.e, s.60–61.

⁵⁰Grousset, a.g.e, s.468; Atalay, a.g.e, s.32–33; Uçar, a.g.e, s.92,98,vd.

⁵¹Ostrogorsky, a.g.e, s.265.

⁵²Mehlika Aktok Kaşgarlı, **Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi**, Ankara, Kök Yay., 1990, s.12–13,101.

⁵³Urfalı Mateous Vekayinamesi (952–1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162), çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, TTK Yay., 2000, s.157, (Ed.Dulaurer'in açıklaması).

yıllarda yeni göçlere ve Ermeni ileri gelenlerinin burada yeni yerler elde etmelerine sebep oldu. Nitekim Ermeni asilzâdelerinden Hetum'un oğlu Oşin, 1072 yılında kendisine tâbi Ermeni ileri gelenleriyle Çukurova'ya geçti. Apıkarip, yine Bizans'a bağlı olmak kaydıyla Çukurova'nın Oşin'e babadan oğula geçen bir tımar olarak verilmesi konusunda İmparator I.Alexios Komnennos(1081–1118)'u ikna etti.⁵⁴ Bu gelişmeler, Bizans'ın bölgeyle bağlantısını oldukça zayıflattı.

3.3.Haçlı Seferleri Döneminde Maraş Çevresinde Ermeni- Bizans Haçlı İlişkileri

Malazgirt Zaferi'nden sonra Sultan Alparslan Selçuklu beylerine Anadolu'da gazalar yaptıkları takdirde zapt ettikleri bölgeleri kendilerine vereceğini söyledi. Bu beylerden Çavuldur Maraş bölgesini fethetti. Aynı dönemde Anadolu bütünüyle Türk akıncılar tarafından fethedilerek ardı arkası kesilmeyen Türk göçlerine sahne oldu.⁵⁵Bu göçler sayesinde Selçuk Bey'in torunu Kutalmış'ın oğlu olan Süleyman-şah, Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdu.⁵⁶ Ancak Türklerin Anadolu'yu fethetmeye başlamaları sırasında yaşanan kargaşadan Maraş ve çevresi de büyük ölçüde etkilendi. Daha önce Bizans'ın Türklere karşı güçlü bir direniş hattı oluşturmak amacıyla Ermenileri Doğu Anadolu'dan, Anadolu'nun İç ve Güney kesimlerine doğru tehcir etmesi⁵⁷ Maraş ve çevresindeki Ermeni nüfusu artırdı. Bizans tarafından Türklere karşı Malatya-Antakya hattının savunmasına memur edilen Ermeni Filaretos, aslında kendisine verilen

⁵⁴Ersan, a.g.t, s.310.

⁵⁵Mehmet Şeker, “Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması Sürecinde Maraş Bölgesi ve Bölgeye Yerleşen Türk Boyları”, **I. Kahramanmaraş Sempozyumu**, I.cilt, İstanbul, 2005, s.440–441.

⁵⁶Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 2000, s.103.

⁵⁷Aslında bu, Bizans'ın kendi hâkimiyetinde yaşayan Ermenilere karşı uyguladığı ilk tehcir değildi. Daha önce Arap baskınlarından bunalarak Bizans'a sığınan Ermenilerden, Ortodoks mezhebine geçmeleri istenmiş, Ermenilerin bunu kabul etmemeleri üzerine, 751 yılında, İmparator Konstantin onları sınıra yakın olan Kapadokya'ya yerleştirmek yerine Avrupa'ya nakletmişti. İmparator IV. Leon (775–780) da Maraş Ermenilerini Trakya'ya tehcir etmişti. Bkz. Erol Kürkçüoğlu, **Roma'dan Selçuklu İdaresine Ermeniler**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yay., 2005, s.116-124; Grousset, a.g.e, s.320.

görevi yerine getirmedi. Karışıklıklardan faydalanarak 1079 yılında, Harput'tan Kilikya'ya kadar uzanan Malatya, Maraş, Göksun, Tarsus, Anazarba, Misis, Ra'ban, Antakya ve Urfa şehirlerini içine alan bölgede oldukça büyük bir prenslik kurdu.⁵⁸ Böylece anavatanında kendi devletini kaybetmiş olan Ermeniler, göç ettikleri topraklarda devletleşmeye başladılar.⁵⁹ Maraş'ı kendi başkenti yapan Filaretos, burada yeni bir katogikosluk⁶⁰ kurdu.⁶¹ Böylece Maraş, Ermenilerin dört katogikosluk merkezinden biri oldu.⁶²

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Süleymanşah tüm bu gelişmelerden ve özellikle de Filaretos'un Sultan Melikşah'ın desteğini almasından rahatsızlık duydu. Süleymanşah'ın komutanlarından Emir Buldacı, 1085 yılında Elbistan, Göksun ve Raban'ı alınca bu havalide yalnız Maraş Filaretos'un elinde kaldı.⁶³ Onun ölümüyle yerine geçen Barsama, 1090 yılında şehri kısa bir müddet idare edebildi. Emir Bozan, Maraşlıların Barsama'ya isyan etmeleri sonucunda şehri kolayca fethetti.⁶⁴

Anadolu Selçuklu Devleti, hâkim olduğu şehirlerde yaşayan gayrimüslim halkın can ve mal güvenliğine dokunmayarak onların hayatlarını

⁵⁸Urfalı Mateous, a.g.e, s.147–170; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, Ötüken Yay., 1971, s. 69. Ersan, bu siyasî oluşumun Filaretos'un bölgeyi işgal etmesi nedeniyle değil de Ermenilerin kendisine bağlılıklarını bildirmeleri sonucunda ortaya çıktığı kanaatindedir. Bkz. Ersan, a.g.b, s.310.

⁵⁹Hovhannisyan, a.g.e, s.36.

⁶⁰Katogikosluk: Ermeni, Gürcü ve Nasturî kiliselerinde Başpatriklik ile eş anlamlı olarak kullanılan unvan. Kilise tarihinin ilk dönemlerinde Doğu'da arkhimandrites ve eksarkhos gibi yüksek düzeyde din adamları ya da Başkeşişler için kullanılırdı. Dolayısıyla katogikoslar ayrıcalıklı birer Başpiskopos olmakla beraber belirli bir patriğe şu ya da bu biçimde bağlıydılar. Katogikos unvanı sonradan Patrik ya da Başpatriklik ile eş anlamlı oldu. Günümüzde Ermeni Apostolik Kilisesi'nde biri Eçmiyazın'deki "Bütün dünya Ermenilerinin Katogikosu", diğeri Lübnan'da Antilyas'taki Kilikya Katogikosu olmak üzere iki katogikosluk vardır. Bkz. **Ana Britannica**, XIII.cilt, İstanbul, Ana Yay., 1990, s.78.

⁶¹Urfalı Mateous, a.g.e, s.165–166.

⁶²Ermenilerin XI. yüzyıldaki diğer katogikosluk merkezleri Mısır, Honi ve Ani idi. Bkz. Urfalı Mateous, a.g.e, s.165.

⁶³Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Ankara, TTK Yay., 2002, s.17; Turan, a.g.e, s.70,83.

⁶⁴Gündüz, a.g.md, s.193.

eskiden olduğu gibi sürdürmelerine izin vermesine rağmen I.Haçlı Seferi sırasında bölgenin elinden çıkmasına engel olamadı.⁶⁵ Godefroi de Bouillon kumandasındaki Haçlı ordusu 1097 yılında Maraş'a girdi. Bu sırada şehir, önceleri Bizans'ın memurlarından olan Thatul adlı bir Ermeni reisi idare etmekteydi. Şehri hâkimiyet altına alan Haçlılar, hükümranlılık yetkilerini yine Thatul'a verdiler.⁶⁶ Haçlıların Çukurova'ya hâkim olmalarıyla Selçuklu kuvvetlerinden yardım alamayan Türk garnizonları bölgeyi terk etmek zorunda kaldılar. Bütün bu gelişmelerden kârlı çıkansa Ermeniler oldu. Bir yandan Selçukluların bölge üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmeleri, diğer yandan Bizans ile Antakya Haçlı Prensiği arasındaki hâkimiyet mücadelesi, Ermenilerin zamanla Çukurova'nın şehirlerine hâkim olmalarına ve Kilikya Ermeni Prensiği'ni kurmalarına zemin hazırladı.⁶⁷

Ermeniler, bu dönemde de Bizans'ın, kendilerine Ortodoks mezhebini kabul ettirmek amacını taşıyan dinî baskılarına maruz kaldılar.⁶⁸ Bunun üzerine Bizans'a karşı direnişe geçtiler. Hatta Bizans'ın dinî politikasına tepki olarak Türklerin bölgeyi fethetmesine yardım ettiler. 1103 yılında Elbistan Ermenilerinin davetiyle bölgeye giden I.Kılıçaslan Elbistan ve Maraş'ı kurtardı.⁶⁹ Ancak Danişmendli Gümüştekin Gazi'nin, Antakya hâkimi Bohemond'u serbest bırakması üzerine bu bölgeler yeniden Bizans'ın eline geçti ve şehrin yönetimi Ermeni Thathul'a verildi. Thathul, Maraş'ı 1104'e kadar elinde tuttukten sonra Telbâşir hâkimi Joscelin de Jourtenay'a teslim

⁶⁵İşin Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098–1118)**, I.cilt, Ankara, TTK Yay., 1990, s.5; Ersan, a.g.b, s.311.

⁶⁶Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, I.cilt, çev. Fikret Işıltan, Ankara, TTK Yay., 1986, s.147. Haçlı reisleri, Bizans idaresindeyken Türklerin eline geçmiş olan yerleri alır almaz Bizans İmparatorluğu'na iade etmeyi taahhüt etmişlerdi. Bu sebepten dolayı, Thatul şehri 1099 yılından itibaren Bizans adına idare etti. Bkz. Selim Kaya, "Ortaçağ'da Maraş'ın Sosyo Kültürel ve Etnik Yapısı Hakkında Bir Değerlendirme", **I.Kahramanmaraş Sempozyumu**, I.cilt, İstanbul, 2005, s.338.

⁶⁷Ersan, a.g.b, s.313.

⁶⁸ Salim Koca, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s.74.

⁶⁹Turan, a.g.e, s.106; Kaşgarlı, a.g.e, s.145.

etmek zorunda kaldı. Şehir, 1104'ten itibaren Antakya Prinkepsleri⁷⁰ Bohemond ile Tankred'in hâkimiyetine girdi ve Tankred, şehri, kuzeni Richard de Salerno'ya verdi. Daha sonra Ermeni hâkimi Kogh Vasil'in dul eşi Maraş'ı, 1114'te Aksungur el-Porsukî'ye teslim etti.⁷¹

Şehirde aynı yıl büyük bir deprem oldu. Birçok kişinin hayatını kaybettiği şehir harap oldu.⁷² Bu durum şehrin kısa bir süre Urfa Haçlı Kontluğu'nun hâkimiyetine girmesine sebep olduysa da bu uzun sürmedi ve Maraş bağımsız bir kontluk haline geldi. Senyör veya kont unvanını taşıyan hâkimler bazen Bizans İmparatorluğu'nu, bazen Anadolu Selçuklu Devleti'ni, bazen Antakya Prensliği'ni ve bazen de Urfa Kontluğu'nu metbu olarak tanıyorlardı. Maraş Haçlı Senyörlüğü'nün sınırları; doğudan ve güneyden Urfa Kontluğu ve Antakya Prensliği'ne tâbi olan memleketlerle çevrilmiş olup yalnız kuzeyden Anadolu Türk hükûmetleriyle, batıdan da Kilikya Ermeni Prensliği ile çevrilmişti.⁷³

Maraş senyörleri bölgede bulunan Türklere yaşama hakkı tanımak istemediler. Maraş'ın kuzeyi, Anadolu'nun en büyük meliklerinden Muhammet b. Gazi b. Danişment'e tâbi olduğu esnada senyör Baudouin'in Türklere ait olan araziye tecavüz etmesi üzerine Danişmentliler, 1136 yılında Maraş'a akınlar düzenlemeye başladılar. Bunun üzerine Maraş halkının bir kısmı şehri boşaltarak göç etti. Danişmentli Melik Muhammed, Göksun ve civarını tahrip ettikten sonra Bizans İmparatoru'nun yaklaştığı haberini alınca bölgeden uzaklaştı.⁷⁴ Bizans İmparatoru'nun Haçlılara verdiği destekle şehir yeniden Hristiyanların eline geçti. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesut'un Anadolu'da üstünlüğü yeniden sağlaması üzerine 1144'te Elbistan, 1149-50'de de Maraş,

⁷⁰Prinkeps; Latince'de "birinci kişi, önder" anlamına gelen ve Augustus'tan Diocletianus'a kadar Roma İmparatorları'nca kullanılan gayriresmî unvan. Zamanla otokrazi anlamını kazandı. Bu kullanım daha sonra Ortaçağ'da "Prens" unvanının doğmasına yol açtı. Bkz. **Ana Britannica**, XVIII. cilt, İstanbul, Ana Yay., 1990, s.159.

⁷¹Gündüz, a.g.md, s.193.

⁷²Urfalı Mateous, a.g.e, s.255–256.

⁷³Kaya, a.g.b, s.338–339.

⁷⁴Gündüz, a.g.md, s.193; Kaya a.g.b, s.339.

Göksun, Behisni, Ayıntab ve Dülük şehirleri Selçuklu topraklarına katıldı. Sultan I.Mesut, Elbistan merkez olmak üzere bu bölgenin idaresini oğlu II. Kılıçaslan'a verdi.⁷⁵

II. Kılıçaslan döneminde (1155–1192) Kilikya Haçlı Prenslığı, Antakya Haçlı Kontluğu ve Suriye Eyyubilerine yakın olan Maraş ve çevresine özel bir önem verdi. Maraş ve yöresinde yaşayan Türkmenleri teşkilatlandırarak bir idarî düzen içinde yönetmek, Haçlı ve Ermeni saldırılarına karşı bir askerî uç oluşturmak ve Eyyubilerin bu bölgeye karşı girişebilecekleri hareketleri önlemek için Maraş uç beyliğini kurdu.⁷⁶ 1176 yılında Bizanslılar, Miryokefalon'da Selçuklulara yenilince Ermeniler, Bizans'ın elinde bulunan Adana ve Misis'i işgal ettikleri gibi Çukurova'da kışlayan Türkmenlere de saldırdılar. Bunun üzerine Eyyubilerin de desteğini alan Sultan Kılıçaslan Ermeniler üzerine yürümeye karar verdi. 1180 yılında, II. Kılıçaslan Batı'dan, Selahattin Eyyubi ise Maraş yönünden Ermeniler üzerine yürüyünce Ermeni Prensi Rupen (1175–1187) direnmeye cesaret edemeyerek barış isteğinde bulundu. Barışı müteakip Selçuklu ve Eyyubi kuvvetleri ülkelerine döndüler.⁷⁷

Ermeniler III. Haçlı Seferi sırasında Kilikya'dan geçen Haçlılara kılavuzluk ettiler. Ermeni prenslerinden II. Leon (1187–1219) prensliğin başına geçmek için mezhebini değiştirdi. 1198 yılında Katolik mezhebini kabul etmesinden dolayı Papa II. Celestin ve Alman İmparatoru IV. Henry tarafından kral ilan edildi.⁷⁸

⁷⁵Claude Cahen; **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, çev. Yıldız Moran, İstanbul, 1984, s.111; Turan, a.g.e, s.187–188.

⁷⁶İlyas Gökhan, “Selçuklular Zamanında Maraş Emiri Nusretüddin Hasan Bey”, **I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**, I.cilt, Konya, 2001, s.338; Sevim, a.g.e, s.24.

⁷⁷ Turan, a.g.e, s.212–213; Sevim, a.g.e, s.25.

⁷⁸Azmi Süslü vd, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Ankara, 2001, s.97; Kaşgarlı, a.g.e, s.55–61; Boase, a.g.m, s.19.

3.4. Ermenilerin Anadolu Selçuklu Hâkimiyetini Kabul Etmeleri

1199 yılında Selçuklu Sultanı II. Süleymanşah, daha önce Türk topraklarına saldıran bu ilk Ermeni prensine karşı intikam seferi yaparak yanında Namrun* prensi Ermeni Oşin bulunduğu halde Çukurova'yı baştanbaşa geçip Adana'ya kadar ilerledi. Böylece Kilikya Ermeni Prensiği Selçuklu Devleti'ne tâbi hale getirildi.⁷⁹ Nitekim Prens II. Leon'a ait olan iki para resmi üzerinde Selçuklu sultanları Süleymanşah ile I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in adları zikredilmektedir.⁸⁰ Böylece, Süleymanşah Ermenileri yalnız Torosların ötesine sürmekle kalmamış, aynı zamanda onları tâbiyetine alarak yarım asırdan fazla bir süre Selçuklulara bağlı kalmalarını sağlamıştır.

Rükneddin Süleymanşah'ın ölümüyle ortaya çıkan karışıklıktan istifade eden Kilikya Ermeni Prensiği, Selçuklu tâbiyetini bırakıp Göksun ve Elbistan'ı aldı. Halep kervan yolunu tehdit etmeye başladı. Bütün bunlar Selçuklu Sultanı I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in Ermeniler üzerine sefer yapmasına sebep oldu. Sultan, Halep Eyyubi hükümdarı Melikü'z-Zahir ile ittifak yaparak Kilikya bölgesine girdi. Başta Pertus olmak üzere birçok yer alındı ve Prens Leon'un oğlu Kirkor esir edildi.⁸¹ Prens Leon, Eyyubi melikleri el-Adil ve ez-Zahir'e başvurarak barış istedi. I.Gıyaseddin Keyhüsrev, Müslüman esirlerin serbest bırakılması, tazminat ödenmesi ve Halep sınırlarına bir daha tecavüz edilmemesi şartıyla Ermenilerin barış isteğini kabul etti.⁸² Bundan sonra Kilikya Ermeni Prensiği Selçuklu sultanına tâbi oldu ve sultan adına sikke kestirdi. Maraş bölgesi de yeniden Nusretüddin Hasan Bey'e tevcih edildi.⁸³

*Bugün Tarsus'un kuzeyinde bulunmaktadır.

⁷⁹Turan, a.g.e, s.249–251.

⁸⁰Süslü vd, a.g.e, s.98.

⁸¹Claude Cahen; **Osmanlılardan Önce Anadolu**, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul, TVYY, 2000, s.65.

⁸²Turan, a.g.e, s.286–287.

⁸³Gökhan, a.g.b, s.340. Maraş eyaleti, 12. yüzyılda geçici ya da sürekli olarak tımar statüsündedir. Bu durumunu 13. yüzyılda da korumuştur. 1211'den 1233'e kadar Melikü'l ümera Nusreteddin Hasan b. İbrahim'in elindeydi. Bkz. Cahen, Osmanlılar'dan Önce Anadolu, s.198.

Bundan sonra Maraş, hem Kilikya'daki Ermeniler, hem de Suriye'deki Eyyubiler üzerine yapılacak seferlerde üs vazifesi gördü.⁸⁴

I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümüyle ortaya çıkan karışıklıktan faydalanan Ermeni Prensi Leon'un Selçuklu topraklarına girmesi üzerine, İzzettin Keykavus Antakya'nın fethini tamamladıktan sonra Ermenileri cezalandırmak için 1216 yılında Maraş'a hareket etti. Maraş Emiri Nusretüddin Hasan Bey'i de Halep'e bağlı ancak halkı Ermeni olan ve Leon'a yardım eden Balat'ı almakla görevlendirdi.⁸⁵ Maraş Emiri Hasan Bey Balat'ı alarak burada bulunan Ermenileri cezalandırdı.⁸⁶ Ermeni Prensiği'nin üzerine sefere çıkan sultana, Balat'tan dönen Maraş Emiri de iştirak etti. Çin-çin ve Haçin kaleleri alındı. Birçok Ermeni soylusu burada esir düştü. Selçuklular ile Ermeniler arasında en şiddetli çatışma Geben Kalesi önünde oldu. Sultan, Ermenileri ağır bir yenilgiye uğrattı ve Geben fethedildi. Bu zafer sonrasında Ermeni Prensi Selçuklulara bağlı kalacağına yemin etti.⁸⁷

Kilikya Ermenileri, buna rağmen Suriye ve Anadolu kervan yollarına saldırıyorlardı. Oysaki Anadolu Selçuklu Devleti'nin temel hedefi doğu-batı, kuzey-güney ticaretini geliştirmektir. Hatta yapılan tüm seferler de bu amaca ulaşmaya yöneliktir.⁸⁸ Anadolu Selçukluları kervan yollarının güvenliğine önem veriyordu. Bir Türk tacirinin Halep'ten kervanına yüklediği kumaşları memleketine getirirken Suriye ile Anadolu arasında Ermeniler tarafından yağmalanması ve tüccarın, durumu sultana şikâyet etmesi üzerine Sultan Alaaddin Keykubât'ın, tüccarın zararının hazineden karşılanmasını sağlaması ve Ermeniler üzerine yürümeye karar vermesi bunun göstergesidir.⁸⁹ Hemen

⁸⁴ Cahen, Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, s.132.

⁸⁵ Turan, a.g.e, s.312–313.

⁸⁶ Sevim, a.g.e, s.28.

⁸⁷ İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklularında Fetih Metodu ve Uygulanışı", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**, I.cilt, Konya, 2001, s.307. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.70–71.

⁸⁸ Hüseyin Algül, "Türkiye Selçukluları Devrinde Akdeniz Siyasetine Genel Bir Bakış", **Türkler**, VI.cilt, Ed. Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s.645–650.

⁸⁹ Turan, a.g.e, s.342–345.

iki koldan sefere çıkıldı, ilk kol Larende tarafından Göksu vadisini takip ederek Silifke'ye doğru ilerliyor, diğer kol ise Maraş ve Ceyhan vadisi boyunca Çukurova'ya iniyordu. Kuzey, Güney ve Doğu'da sıkıştırılan Ermenilerden 30 civarında kale alındı.⁹⁰

3.5. Moğol İstilas Sonucunda Maraş'ta Görülen Karışıklıklar ve Şehrin Ermenilerin Eline Geçmesi

XIII. yüzyıl başında ortaya çıkan Moğol istilas pek çok Türkmen kitlesinin Anadolu'ya gelmesine sebep oldu. Bu ikinci göç dalgasıyla gelen Türkmenlerin yoğun olarak bulunduğu yerlerden biri de Maraş ve çevresiydi. Maraş, kışlak ve yaylak alanlarına imkân tanıdığı için Türkmenler tarafından kısa sürede dolduruldu.⁹¹

Moğol istilas esnasında Anadolu'ya göç eden Baba İlyas el-Horasanî adlı Türkmen şeyhinin müritlerinden olan Baba İshak, 1240 yılında Samsat, Tel-Başer ve Maraş civarında, etrafına topladığı kalabalık kitlelerle ayaklandı. Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in idaresinden memnun olmayanlar da isyana katıldılar. Selçuklu ülkesinde görülen siyasî, ekonomik ve sosyal düzensizlikler de asilerin sayısının artmasına sebep oldu. Asiler, ülkenin kötü gidişatının ancak Baba İlyas tarafından düzeltilebileceğine inanıyorlardı.⁹² Maraş Türkmenleri de 1240 yılında çıkan bu isyana katıldılar.⁹³

Selçuklu Devleti'nin Türkmenler üzerine gönderdiği kuvvetler teker teker mağlup edildi. Hatta Türkmenler, Baba İlyas ve Baba İshak'ın bulunduğu Amasya'ya kadar ilerlemeyi başardılar. İsyân ancak bu iki lider öldürüldükten sonra, onların taraftarlarının Selçuklu ordusu tarafından Kırşehir yakınlarında mağlup edilmesiyle bastırılabilirdi.⁹⁴

⁹⁰ Sevim, a.g.e, s.30.

⁹¹ Gündüz, a.g.md, s.193.

⁹² Ahmet Yaşar Ocak, **Babaîler İsyanı**, İstanbul, Dergâh Yay., 1980, s.106.

⁹³ Gündüz, a.g.md, s.193.

⁹⁴ Ocak, a.g.e, s.131–132.

Babaîler İsyanı olarak da adlandırılan bu isyan bütün Anadolu Türk tarihinin gelmiş geçmiş en geniş kapsamlı ayaklanmalarından biri olması dolayısıyla Anadolu Selçuklu Devleti tarihinde de bir dönüm noktası teşkil eder. İsyanın kısa bir zaman sonra devlet siyasi, sosyal ve ekonomik bozuklukların ortaya çıkmasıyla sarsıldı. Moğollar 1243 yılında o zamana kadar saldırmaya cesaret edemedikleri Selçuklu Devleti'ne hücum ettiler. Dolayısıyla Babaîler İsyanı, Anadolu kapılarının Moğollara açılmasına sebep oldu.⁹⁵

Bu karışık ortamda Selçuklu Devleti, kendi güvenliği ve siyasî sebeplerden dolayı Moğol istilası sonucunda Anadolu'ya gelen Türkmenlerin daha çok sınırlarda yerleşmelerine izin verdi. Türkmenlerin büyük kısmı Kilikya Ermeni Prensiği ile Eyyubilere karşı Selçukluların sınır bölgelerini teşkil eden Maraş ve Malatya'da yerleştiler. Bunlara "Ağaçeri" dendi.⁹⁶

Suriye ile ticaretin yapıldığı Kayseri-Elbistan-Maraş-Halep ve Suriye ve Irak ile ticaretin sağlandığı Sivas-Malatya uluslararası yollarına hâkim bir noktada yerleşmiş olan Ağaçeri Türkmenleri kervanlara zarar vermeye başladılar.⁹⁷ II. İzzettin Keykavus tahta hâkim olduktan sonra Ağaçerilerin isyanını bastırmak üzere harekete geçti. Zaten Maraş Valisi İmadettin de başkent Konya'ya durumun ciddiyetini anlatarak yardım istemekteydi. Elbistan'a doğru harekete geçen Selçuklu ordusu, Baycu Noyan'ın ikinci istilası yüzünden geri çekilmek zorunda kaldı. Bu da Ağaçerilerin istenmeyen davranışlarını iyice artırdı.⁹⁸ 1257 yılında Selçuklu kumandanlarından Ali

⁹⁵Ocak, a.g.e, s.134.

⁹⁶Faruk Sümer, "Ağaçeriler", **DİA**, I.cilt, İstanbul, 1988, s.460.

⁹⁷Sümer, a.g.md, s.460–461.

⁹⁸Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi (1243-1453)**, I.cilt, İstanbul, Cem Yay., 1995, s.61–62. Bazı yazarlara göre Ağaçeriler, Moğol istilalarında Selçuklu ordusunun ön saflarında yer alarak yararlı oldular. Mesela, Malatya'yı Moğollara karşı müdafaa ettiler. Bkz. Coşkun Alpтеkin, "Türkiye Selçukluları", **DGBİT**, VIII.cilt, İstanbul, Çağ Yay., 1988, s.316; Turan, a.g.e, s.478.

Bahadır, Malatya'da Ağaçerileri bozguna uğratarak liderlerini Malatya yakınlarındaki Minşar Kalesi'ne hapsetti.⁹⁹

Sultan İzzettin Keykavus ve kardeşi III. Kılıçarslan arasında meydana gelen taht kavgaları sonucunda Ağaçeri Türkmenleri bölgede yeniden kervanların yolunu kesip mallarını yağmalamaya başladılar. Bu karışık ortamda Kilikya Ermenileri de Maraş'a saldırdılar. Bu durumda çaresiz kalan ve şehrin, Ermenilerin eline geçmesinden korkan Maraş Emiri Selçuklu sultanından yardım istedi. Ancak Selçuklular kendi iç karışıklıklarıyla meşgul olduklarından bu çağrıya olumlu cevap veremediler. Maraş Emiri, bu durumda Eyyubilerden yardım istedi. Ancak aradığı yardımı onlardan da almayınca Anadolu içlerine çekilmek zorunda kaldı. Böylece Ermeniler, 1258 yılında Moğolların desteğiyle Maraş, Merziban, Raban, Behinsi ve Dersbak'ı ele geçirdiler.¹⁰⁰ Kilikya Ermeni Prensi Hatum, İlhanlı hükümdarı Hülagu ile anlaşma yaparak ona tâbi oldu ve buna karşılık Maraş bölgesinin kendisinin olmasını tasdik ettirdi.¹⁰¹

Moğollar, Türkmenlerin kuvvetini kırmadan Anadolu'daki hâkimiyetlerini tam olarak sağlayamayacaklarını anladıklarından, Hülagu, 1260–1261 yıllarında 20000 kişilik bir orduyu Ağaçeriler üzerine sevk etti. Ağır darbe alan Ağaçerilerin çoğu öldürüldü veya esir edildi. Geriye kalanlardan bir kısmı Suriye'ye göç etti. Maraş'ta kalanlar Dulkadir hâkimiyetine girdi.¹⁰²

3.6. Maraş'ın Memluklerin Hâkimiyetine Girmesi ve Kilikya Ermeni Prensiği'nin Sona Ermesi

XIII. yüzyılın ortalarında, Mısır ve Suriye'de Eyyubilerin yerini alan Memluk Sultanlığı Ortadoğu'nun en güçlü devleti haline geldi. Memlukler,

⁹⁹ Sümer, a.g.md, s.461.

¹⁰⁰ Kaşgarlı, a.g.e, s.75; Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.239.

¹⁰¹ Mükrimin Halil Yinanç, **TOEM**, sayı 15, İstanbul, 1340, s.98.

¹⁰² Sümer, a.g.md, s.461.

1260 yılında, Filistin’de Ayn-ı Calut denilen yerde Moğolları yenerek İslam dünyasını bu tehlikeden kurtardılar.¹⁰³ Bu savaşta Moğol ordusunda yer alan Ermeniler¹⁰⁴ İlhanlı Hükümdarı Hülagu’yu Suriye’nin fethine teşvik ettiler ve bundan sonra Memluklere karşı yapılan tüm seferlerinde Moğol ordusunda yer aldılar. Memluk Sultanları da Ermenileri cezalandırmak için sık sık Çukurova’ya sefer yaptılar.¹⁰⁵

Moğol istilasından kaçan kalabalık bir Türkmen topluluğu (40000 çadır halkı) Sultan Baybars döneminde (1260–1277), Antakya’dan Gazze’ye kadar uzanan bölgeye yerleşerek Memluk hâkimiyetine girdi. Bu Türkmenler de bir taraftan Memluklerin Çukurova’daki Ermeniler üzerine yaptığı seferlere katılıyor, bir taraftan da Toroslar ve Sivas’a kadar olan alanda yaylaya çıktıkları için Ermenilerle çatışıyorlardı.¹⁰⁶ Türkmenler, 1343–1344 yıllarında Ermeni Prensligi’ne karşı yaptıkları saldırılarda bu prensliğin güç kaybetmesini sağlayarak Memluklerin bölgeyi kolaylıkla ele geçirmesinin yolunu açtılar.¹⁰⁷ Nitekim 1360 yılında Adana ve Tarsus Memluklerin Halep Valisi Seyfeddin Baydemir tarafından fethedildi. Ermenilerin elinde sadece merkez Kozan(Sis) ve Anazarba ile civarından ibaret küçük bir toprak parçası kaldı.¹⁰⁸ Ermenilerin Papa’dan ve Bizans’tan yardım taleplerine karşılık Papa onları Katolik olmaya, Bizans da Ortodoks mezhebini kabul etmeye davet etti. Ermenilerden bir kısmı çaresizlik içinde bu tekliflerden birini kabul ettiler. Bu arada 15 Ocak 1375’te Türkmen Beylerinden Ebu Bekir, 15000 kişilik bir orduyla Kozan’ı kuşattı. Kuşatma üç ay sürdü. Prens IV. Leon’dan nefret eden Ermeniler, Halep Valisi Işık Temür’e haber göndererek şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Leon, 13 Nisan 1375’te teslim olmak zorunda kaldı ve

¹⁰³Abdurrahman Acar, “Memlukler ile Dulkadirililer’in Maraş Üzerindeki Nüfuz Mücadelesi (Karaca Bey(1337–1353))”, **I. Kahramanmaraş Sempozyumu**, I.cilt, İstanbul, 2005, s.375.

¹⁰⁴Alptekin, a.g.e, s.333.

¹⁰⁵ Süslü vd., a.g.e, s.98; Alptekin, a.g.e, s.340.

¹⁰⁶Süslü vd., a.g.e, s.98–99; Turan, a.g.e, s.623.

¹⁰⁷İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I.cilt, Ankara, TTK Yay., 1983, s.176.

¹⁰⁸Süslü vd, a.g.e, s.99.

Kahire'ye götürüldü. 7 yıl Kahire'de kalan Leon, daha sonra Paris'e gitti ve 1393 yılında orada öldü.¹⁰⁹ Kilikya Prenslığı'nın sona ermesiyle Kilikya'da yaşayan Ermenilerin büyük kısmı Kıbrıs, Rodos, Girit, İzmir ve Bizans İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine göç ettiler.¹¹⁰ Böylece Kilikya Ermeni Prenslığı tamamen ortadan kaldırıldı.¹¹¹

3.7.Dulkadir Beyliği Döneminde Maraş

Memluk Devleti, XIII. yüzyıl sonlarında kuzeyde elde etmiş olduğu toprakların güvenliğini sağlamak ve buraları İlhanlılar ve onların müttefiki olan Ermenilerin saldırılarından korumak için Moğol istilasından kaçan Türkmenleri, Anadolu'nun güneyi ile Suriye'nin kuzeyinde yer alan bölgelerde yerleştirdi. Türkmenler, Memluklerin yaptıkları seferlere iştirak ederek 1298 yılında Kilikya Ermeni Prenslığı'nın hâkimiyetinde bulunan Maraş'ı ele geçirdiler. Bu tarihten itibaren Maraş ve çevresi Memluklerin Halep valilerine tâbi olan Türkmen beyleri tarafından idare edilmeye başlandı.¹¹²

Dulkadiroğlu Karaca Bey, Bozok ve Ağaçeri Türkmenlerinden bir kısmını yanında toplayarak 1335 yılında Çukurova'daki Ermeniler üzerine bir sefer düzenledi. Bu seferde çok büyük ganimet elde etti ve gücünü artırdı. Karaca Bey, 1337 yılında, Melik Nâsır Muhammed tarafından Türkmenlerin başına getirildi. Böylece Memluklerin himayesinde, Maraş ve Elbistan'da yaklaşık iki asır devam edecek olan bir beyliğin temelleri atılmış oldu.¹¹³ Karaca Bey'in en büyük amacı tamamen bağımsız bir beylik haline gelmekti.¹¹⁴ Bu yüzden 1341'de, Memluk Sultanı Nâsır Muhammed'in

¹⁰⁹Süslü vd, a.g.e, s.99.

¹¹⁰Vartan Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839–1863**, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, Aras Yay., 2004, s.18. Kıbrıs Ermenilerinin kökenlerinin Kilikya Ermenilerine dayanması hakkındaki şer'îye sicili kayıtları için bkz. Ali Efdal Özkul, "XVIII. Yüzyıl Kıbrıs Ermenilerinin Sosyo Ekonomik Durumları", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler E.Ü. I.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu**, I.cilt, Kayseri, 2007, s.353.

¹¹¹İsmail Yiğit, "Memlukler", **DİA**, XXIX. cilt, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2004, s. 92.

¹¹²M.H. Yinanç, a.g.m, s.101.

¹¹³Refet Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, Ankara, TTK Yay., 1989, s.10.

¹¹⁴Yinanç, a.g.e, s.15.

ölümüyle ortaya çıkan karışıklıklardan faydalanmak istedi. Bu Dulkadiroğlu-Memluk ilişkilerini bozdu. Memlukler, Karaca Beyi 1354 yılında öldürdüler. Bundan sonra Memlukler, Dulkadiroğlu ailesini parçalayarak kendilerine bağlı tutmaya çalıştılar.¹¹⁵

3.8.Maraş'ın Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Dulkadiroğulları, Osmanlı Devleti'nin kurulmasından sonra bazen Osmanlıların, bazen de Memluklerin yanında yer alıyordu. Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında Çaldıran Savaşı'na giderken Dulkadır Beyi Alâüddevlenin kendisine katılmasını istemişti. Alâüddevle bu teklifi kabul etmediği gibi Osmanlıların erzak kollarını vurmuştu.¹¹⁶ Osmanlı Padişahı, Çaldıran Seferi'nden dönerken Hadım Sinan Paşa'yı Dulkadır Beyliği üzerine gönderdi. Alâüddevle, Elbistan'ın güneyindeki Turna Dağı'na kaçsa da Hadım Sinan Paşa kendisini yakalayarak tüm ailesiyle birlikte ortadan kaldırdı. Bu şekilde Dulkadır Beyliği Haziran 1515'te Osmanlı hâkimiyetine girdi.¹¹⁷

Maraş, Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra 1522 yılına kadar Şehsuvaroğlu Ali Bey'in yönetiminde yarı-özerk bir statüyle idare edildi. Şehsuvaroğlu Ali Bey'in 1522 yılında öldürülmesinden sonra 1523 yılında "Vilâyet-i Dulkadriyye" ismiyle yeniden düzenlendi. Bu tarihte Dulkadır Beyliği'nin hâkim olduğu sınırları muhafaza eden bu vilayet, Maraş ve Bozok sancaklarından oluşmaktaydı. Maraş Sancağı; sancak merkezi Maraş'tan başka Elbistan, Kars-ı Maraş ve Zamantı, Bozok Sancağı ise; merkez Bozok ve Kırşehir kazalarından oluşmaktaydı.¹¹⁸ 1531 yılında ise Maraş'ın Osmanlı idarî düzeninde bir eyalet olarak yer aldığı görülmektedir.¹¹⁹

¹¹⁵Yinanç, a.g.e, s.24.

¹¹⁶İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II.cilt, Ankara, TTK Yay., 1983, s.271.

¹¹⁷ Uzunçarşılı, a.g.e, s.273.

¹¹⁸İsmail Altınöz, "Dulkadır Vilâyetinin Osmanlı İdarî Düzeninde Yerini Alması", **Kahramanmaraş Sempozyumu**, I.cilt, İstanbul, 2000, s.427-429.

¹¹⁹ Altınöz, a.g.b, s.435.

1631-1632'de Maraş Eyaleti'nin kazaları şunlardı: Maraş, Malatya, Ayntab, Kars-ı Maraş (Kars-ı Dulkadriye). Bu durum 1653 ila 1730 arasında olduğu gibi korundu. 1777–1787 arasında Maraş Eyaleti'nin kazaları; Maraş, Ayntab, Elbistan, Kars-ı Maraş, Bilas ve Zamantı'dan oluşmaktaydı.¹²⁰ 1831 yılında yapılan idarî düzenlemelerde Dulkadriye Eyaleti'nin adı "Maraş Eyaleti" olarak değiştirildi ve eyaletin sancakları Maraş Paşa, Malatya, Samsat ve Gerger olarak belirlendi.¹²¹ Ancak 1846 yılında Maraş, aşiretlerin iskânı ve vergilerin tanzimi hususunda kolaylık sağlanması için Adana Eyaleti'ne bağlandıysa da¹²² 1847 yılında sadece Maraş Sancağı'ndan oluşan bir eyalet haline getirildi.¹²³

¹²⁰ "Kahramanmaraş", **Yurt Ansiklopedisi**, VIII. cilt, İstanbul, Anadolu Yay., 1982–1983, s.5662.

¹²¹ YA, a.g.md, 5662.

¹²² BOA, **Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi** (HR. MKT.), 13/52 (1262 N 21 / 12 Eylül 1846).

¹²³ YA, a.g.md, 5662.

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA MARAŞ'TA İDARÎ YAPI, SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT

1. MARAŞ'IN İDARÎ YAPISI

1867 yılında yapılan idarî düzenlemelerde Maraş Halep vilayetine bağlı bir sancak haline getirildi. Maraş Sancağı'nın kazaları da şunlardı: Maraş merkez kazası, Elbistan, ,,

İslâhiye, Zeytun, Göksun Andırın, Bulanık, Pazarcık ve Hassa.¹²⁴ 1880 yılında Halep vilayeti kendi içinde Adana ve Halep olarak ikiye ayrıldı.¹²⁵ Bu idarî düzenlemeyle daha önce Maraş'a bağlı olan İslâhiye, Bulanık ve Hassa kazaları Maraş'tan ayrılırken Elbistan, Zeytun, Pazarcık ve Andırın Maraş'a bağlı kazalar olarak kaldı.¹²⁶ 1892'de Maraş Sancağı idarî konumunu korumaktaydı ve merkez kaza dışında Elbistan, Zeytun, Andırın ve Pazarcık kazaları vardı. II. Meşrutiyetin ilanından sonra Maraş bağımsız sancak haline geldi.¹²⁷

2. MARAŞ'IN DEMOGRAFİK DURUMU

1526 yılında Maraş şehir merkezinin 51 mahallesinde, tamamı Müslüman olan ¹²⁸ 7068 kişi yaşamaktaydı. ¹²⁹1563 yılında Maraş şehrinde 42

¹²⁴YA, a.g.md, s.5663.

¹²⁵Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, TVYY, 2003, s.46.

¹²⁶ Said Öztürk, **Osmanlı Salnamelerinde Maraş Sancağı**, I.cilt, İstanbul, Kahramanmaraş Belediyesi Yay., 2006, s.399,418–419. Bkz. HARİTA 1.

¹²⁷YA, a.g.md, s.5663.

¹²⁸Mufassal Tahrir Defterleri'nde vergi nüfusu; hane, mücerred veya nefer tabirleri ile ifade edilirdi. Toplam nüfus hesaplamaları yapılırken araştırmacılar farklı katsayıları benimseyerek her haneyi; beş, yedi, sekiz gibi rakamlarla çarpmışlarsa da Barkan tarafından önerilen 5 katsayısı genel olarak kabul görülmüştür. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, sayı 10, 1953, s.12.

¹²⁹1526 yılında Maraş mahallelerinin vergi nüfusu 463 hane, 305 nefer, 91 mücerred ve 719 muafır. Bu verilere göre Maraş'ın tahmini nüfusu 3473 kişiden ibaret olup, bu rakamın üzerine yaklaşık 3595 kişilik muaf zümre eklendiğinde tahmini nüfus 7068 olarak bulunur. Bkz. İbrahim Solak, "**XVI. Asırda Maraş Kazası**", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi, 2002, s.30.

mahalle vardı ve şehir merkezinde hiç gayrimüslim bulunmamaktaydı.¹³⁰ Bu tarihte Maraş şehrinin vergi nüfusu 1895 nefer, 322 mücerredir. Bu verilere göre şehrin merkezinin tahmin edilen nüfusu olan 6632'ye vergiden muaf tutulan 4616 kişi eklendiğinde ise şehrin tahminî toplam nüfusu 11298 olarak elde edilir.¹³¹

Maraş'ta 1563 yılında, şehir ve köylerin toplam vergi nüfusu 40135 olarak kaydedilmişti. Bunun %90'ı olan 36088 vergi nüfusu Müslüman, geriye kalan %10'u ise gayrimüslimdir. Bu dönemde Maraş Sancağı içerisinde bulunan 829 köyün büyük çoğunluğunda sadece Müslümanlar ikamet etmekteydi. Bu köylerden sadece 40'ında gayrimüslimler, 11'inde de Müslümanlarla gayrimüslimler beraber yaşamaktaydılar. Gayrimüslimlerin büyük çoğunluğu Zeytun¹³² nahiyesinde toplanmıştı.¹³³ XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde Maraş'ın merkezinde gayrimüslimlerin yaşadığına dair bir kayıt bulunmamakla beraber Zeytun'da 737 hane Ermeni ailesiyle 15 keşiş yaşamaktaydı.¹³⁴ Bazı Ermeni kaynakları Zeytun'un, Kilikya Ermeni Prensiği döneminde olmadığını, XVI. yüzyılda Kafkasya'da yaşayan Ermenilerin bir kısmının bölgeye yaptığı göçler sonucunda kurulmuş bir yerleşim yeri olduğunu ifade etseler de¹³⁵ Zeytun XVI. yüzyılda da Maraş'ta Ermeni nüfusun en yoğun olduğu yerd. Maraş'ta Ermeni nüfusu XVI. yüzyılın

¹³⁰Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, **Maraş Tahrir Defteri (1563)**, II.cilt, OTAM Yay., Ankara, 1988, s. XXXI; Ayrıca bkz. Refet YİNANÇ, "XVI. Yüzyılda Maraş Sancağı'nın Nüfus Yapısı", **Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu**, Kahramanmaraş, 1986, s.20. 1536 yılında Maraş'tan Antep'e iki Ermeni'nin göç etmiş olması Ermenilerin Maraş'a bağlı köylerde yaşadıklarını ya da 1536 yılından sonra Maraş'a Ermenilerin yerleşmeye başladıkları izlenimini vermektedir. Bkz. Celal Pekdoğan, "Antep'te Türk-Ermeni İlişkileri (1895-1922)", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, III.cilt, Ankara, ASAM Yay., 2003, s.143.

¹³¹SOLAK: a.g.t, 31. Aynı yıl Maraş nüfusunun 15 bin civarında olduğu yönündeki bilgi ile karşılaştırmak için bkz. Yinanç-Elibüyük, a.g.e., I.cilt.

¹³²Zeytun, Osmanlı Devleti genelinde Ermeni nüfusun Müslüman nüfusa oranla daha fazla olduğu nadir yerleşim yerlerinden biridir. Bkz. BOA, **Yıldız Arşivi Hususî Maruzât** (Y.A.HUS.) 497/131.

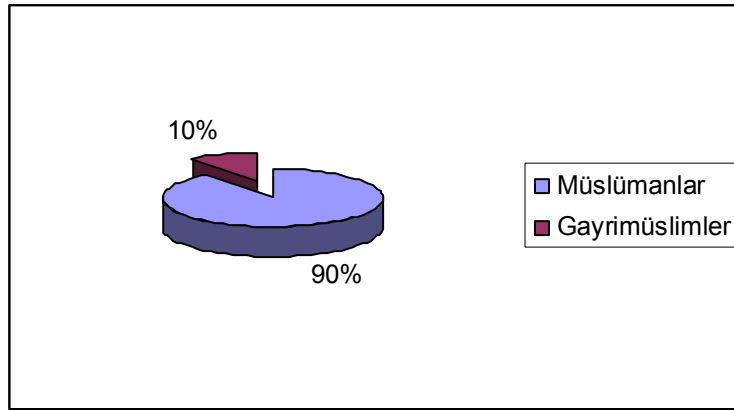
¹³³Yinanç-Elibüyük, a.g.e, II. cilt, s.XXXII.

¹³⁴Nejat Göyünç, **Türkler ve Ermeniler**, Yay.Haz.Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2005, s.56.

¹³⁵Aghassi, **Zeitoun- Depuis Les Origines Jusqu'a L'Insurrection de 1895**, French Translation by Archag Tchobanian, Paris, 1897, s.27-28.

sonunda artmaya başladı.¹³⁶ Kafkasya'dan bölgeye yapılan göçler buranın Ermeni nüfusunu biraz daha artırması muhtemeldir. Söz konusu göçler de Kanuni Sultan Süleyman ve III. Murat dönemlerinde yapılan Osmanlı-İran savaşlarının uzun sürmesi sebebiyle o bölgede yaşayan halkın başka yerlere göç etmesi sonucunda olmalıdır.

Grafik I: 1563 Yılında Maraş Sancağı'nın Nüfus Dağılımı

XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde şehir merkezinde gayrimüslimlerin yaşadığına dair bir kayıt bulunmamakla beraber; 1619 yılında Halep'e gelen Polonyalı Simeon, oradan Maraş'a geçmiş ve bu şehrin civarında 20 Ermeni hanesi bulunduğunu, başka bir seyyah da Maraş'ta 25 Ermeni ailenin olduğunu ifade etmektedir.¹³⁷ Ancak söz konusu ailelerin şehrin merkezinde mi yoksa yakın köylerinde mi oturduğu konusu tam olarak açık değildir. Zira XVII. asırda Maraş'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, şehirde 42 mahalle ile 10 bin hanelik, tamamı Türkmenlerden oluşan bir nüfustan bahsetmektedir.¹³⁸ Simeon, Maraş'tan sonra uğradığı Zeytun'da vaktiyle 800 hane Ermeni olduğunu, ama bunların Celali İsyanları nedeniyle dağıldıklarını, geriye

¹³⁶ İran Şahı Abbas'ın Celali isyanlarının artmasını fırsat bilerek Anadolu'ya akınlarını sıklaştırması ve bunun göç hareketlerini nasıl etkilediği konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.. Mücteba İlgürel, "Celali İsyanları", *DİA*, VII. cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993, s.252-257.

¹³⁷ Simeon; *Tarihte Ermeniler*, çev.Hrand Andreasyan, y.y., Mayıs 1999, s.253; Faruk Sümer, "Maraş ve Maraşlılar Hakkında", *Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu*, Kahramanmaraş, 1986, s. 41.

¹³⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, sad. Mümin Çevik, IX. cilt, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1985, s.46.

sadece 30 hane kaldığını belirtir.¹³⁹ Bu isyanlar sonucunda Maraş ve Zeytun'a yerleşenlerden bir kısmı Halep'e göç ederken bir kısmı da Batı bölgelerine yerleştiler.¹⁴⁰ Zeytun ve Maraş'ta göç hareketleri daha sonraki dönemlerde de devam etti. 1740'larda ve XIX. yüzyılın çeşitli dönemlerinde Maraş ve Zeytun'da yaşayan Ermenilerin özellikle ticaretle uğraşanları Halep'e yerleşmeyi tercih etti.¹⁴¹

XVI. yüzyılda Anadolu'nun diğer bölgelerinde de Ermeni nüfusun Müslüman nüfustan çok daha az olduğu görülmektedir. Örneğin Antep'te 1802 Müslüman hanesine karşılık sadece 28 Ermeni hanesi bulunuyordu. Kayseri'de 1344 Müslüman hane, 365 Ermeni hane varken Ankara'da 2073 Müslüman ve 14 Ermeni hanesi olduğu tespit edilmişti.¹⁴² XVII. yüzyıl başlarında Manisa'daki iki Ermeni mahallesinde 154 kişi yaşamaktaydı.¹⁴³ Konya'da XVII. yüzyılın ikinci yarısında nüfusun %16'sını gayrimüslimler oluşturmuyordu.¹⁴⁴

1831 yılında toprak yazımı ya da vergi nüfusunun belirlenmesi esas alınmadan ilk kez resmî nüfus sayımı yapıldı. Bu nüfus sayımının amacı askerlik ve vergi mükelleflerinin tespit edilmesi idi.¹⁴⁵ Osmanlı Devleti'nin ilk nüfus sayımı; Van, Diyarbakır ve Erzurum vilayetleri ile Maraş Sancağı'nda yapılmadı. Buna rağmen şehrin nüfus yapısı hakkında, 1835 yılında Maraş'ı

¹³⁹Simeon, a.g.e, s.254.

¹⁴⁰Nurdan İpek, **Kutsanmış Topraklar Armaş ve Ermeniler**, İstanbul, IQ Yay., 2006, s.10.

¹⁴¹Sanjian, a.g.e, s.47.

¹⁴²Göyünç, a.g.e, s.49, 53.

¹⁴³Feridun M. Emecen, **Unutulmuş Bir Cemaat -Manisa Yahudileri-**, İstanbul, Eren Yay., 1997, s.39.

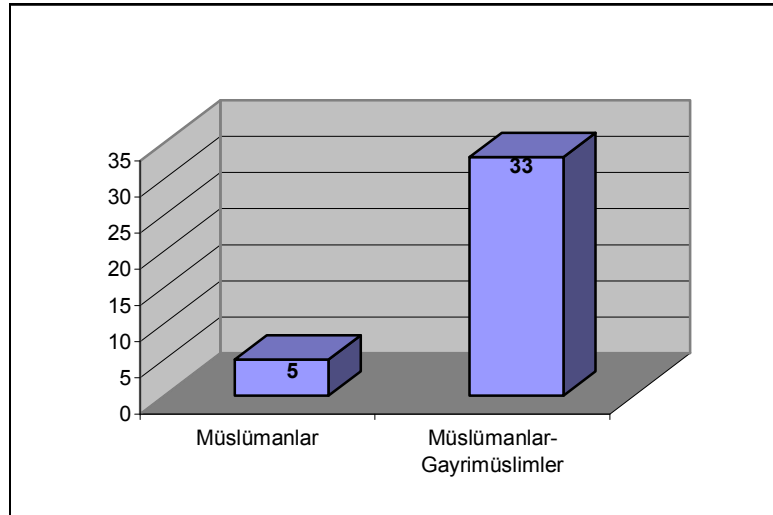
¹⁴⁴Hayri Erten, **Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. y.y.'ın İlk Yarısı)**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2001, s.29.

¹⁴⁵Osmanlı Devleti'nde toprak yazımı ve vergi mükelleflerini belirlemek amacıyla tahrir denilen kayıtlar tutulurdu.1831 yılında yapılan sayım tahrir dışında yapılmışsa da yine askerlik ve vergi ön plana çıktığı için sadece erkeklerin sayımı yapıldı. Daha sonra 1844, 1889/1893, 1906 ve 1914 olmak üzere dört kez nüfus sayımı yapıldı. Bunlardan 1844 sayımı istenilen şekilde yapılamadığından sonuçları ilan edilmedi. Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımları için bkz. Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları ve Nüfusun Yapısı", **Türk İdare Dergisi**, sayı 60, Eylül 1988, s.380, 69-91.

ziyaret eden Fransız seyyah Charles Texier, şehirde üçte biri Ermeni olmak üzere 6000 kişilik bir nüfustan söz ederek¹⁴⁶ fikir vermektedir. Bu tarihteki nüfusu diğer şehirlerle kıyaslırsak, 1830'larda Ankara'nın nüfusu 23000 civarındadır.¹⁴⁷

1850 yılında, Maraş'taki 38 mahalleden beşinde Müslümanlar yaşıyorken geriye kalan otuz üçünde Müslümanlar ile gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. Bu tarihte Maraş şehir merkezinde yer alan toplam 3655 hanenin 2212'si Müslümanlara, 1420'si Hristiyanlara, 23'ü de Yahudilere aittir. Buna göre Maraş'ta 1850 yılında, tahminî olarak 11060 Müslüman, 7100 Hristiyan ve 115 Yahudi yaşamakta¹⁴⁸ olup şehrin merkezinde 18275 kişi oturmaktaydı.

Grafik II: 1850 Yılında Maraş Kazası'ndaki Mahallelerin Dinî Dağılımı

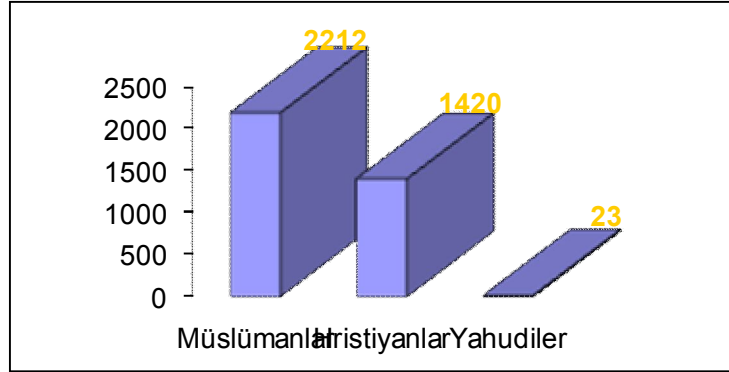

¹⁴⁶Charles Texier, **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, çev. Ali Suat, Latin harflerine aktaran Kazım Yaşar Koprıman, sad. Musa Yıldız, I.cilt, Ankara, 2002, s. 109.

¹⁴⁷Şennur Şenel, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Ankara Eyalet Merkezi'nin Sosyal ve İktisadî Durumu”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s.26.

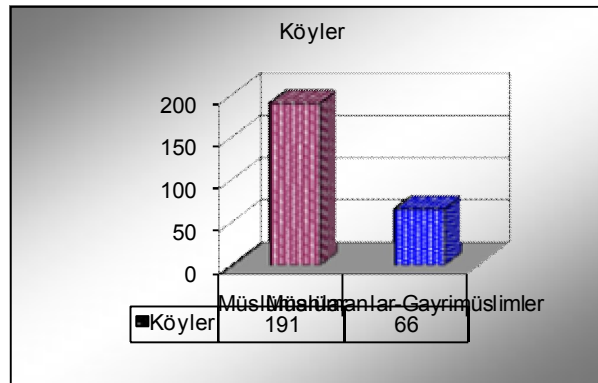
¹⁴⁸Ayhan Doğan, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Maraş”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s.176-177.

Grafik III: 1850 Yılında Maraş Kazası'nda Müslüman ve Gayrimüslimlerin Hane Sayıları

1850 yılında Maraş Kazası'na bağlı 257 köyden 191'inde sadece Müslümanlar, 66'sında da Müslümanlar ile gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. Bu köylerde bulunan toplam 8769 hanenin 7908'i Müslümanlara, 861'i gayrimüslimlere aitti. Buna göre köylerde yaşayan 43845 tahminî nüfusun 39540'ını Müslümanlar, 4305'ini de gayrimüslimler oluşturuyordu.¹⁴⁹ 1850 yılında Maraş Sancağı'nın tahminî toplam nüfusu 62110 iken 50600 kişi civarında olan Müslümanlar şehrin toplam nüfusunun %81'ini oluşturuyordu. 11510 kişi civarında nüfusu olan gayrimüslimlerin toplam nüfusa oranları %19 idi.¹⁵⁰

Grafik IV: 1850 Yılında Maraş Kazası'na Bağlı Köylerin Nüfus Dağılımı

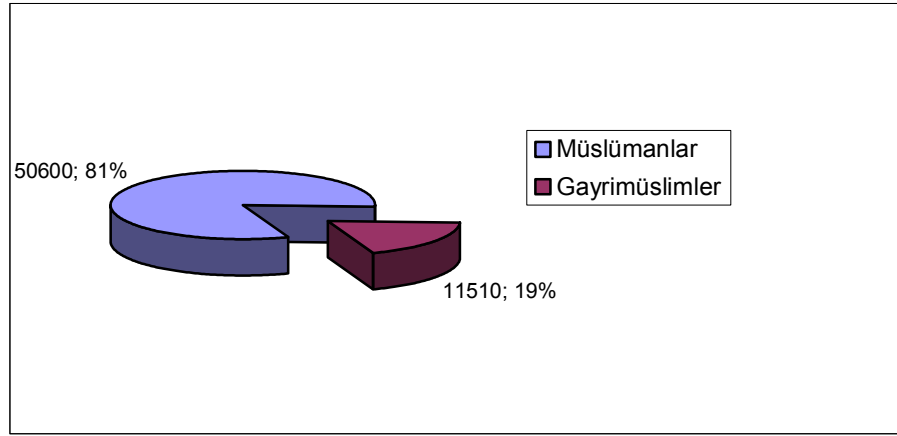
¹⁴⁹Doğan, a.g.t, s.177-178.

¹⁵⁰Doğan, a.g.t, s.179.

Tablo I: 1850 Yılında Maraş Sancağı'nda Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus

Yıl	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1850	50600	11510	62110
Oranı (%)	% 81	% 19	% 100

Grafik V: 1850 Yılında Maraş Sancağı'nın Nüfus Dağılımı

Maraş şehir merkezinin nüfusu, 1856 yılına ait bir belgeye göre daha gerçekçi olarak belirlenebilmektedir. Buna göre 1856 yılında Maraş şehir merkezinde 6797 Müslüman ve 4623 Hristiyan yaşamaktaydı.¹⁵¹ 1868 tarihli¹⁵² bir belge, Maraş' ta bulunan 38 mahallenin sakinlerinin sayılarını ve

¹⁵¹BOA, **Babialı Evrak Odası Umum Vilayetler Tahrirâtı** (A.MKT. UM) 240/14 (1272 L 15 / 19 Haziran 1856).

¹⁵²BOA, **Yıldız Esas Evrakı** (Y.E.E.) 37 /37, (t.t). Belgenin tarihi olmamakla beraber Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde daha kapsamlı olarak yapılan çalışma sonucunda bu belgenin aslında Ahmet Cevdet Paşa Evrakı'ndan olduğu, dolayısıyla onun Halep Valiliği (1866–1868) sırasında kaydedildiği belirlendi. Öte yandan belgenin içinde geçen “Kaza-i mezkur 82 senesinden itibaren mülhakatıyla beraber mücerreden tahrir olmağla şerh virülsün” ve “Kaza-i mezkur 81 senesinden itibaren mücerreden tahriri kayd-ı defter olmağla şerh virüle” ifadeleri de tarihi tahmin etme imkânı vermektedir. Belgenin yanlış olarak 1911 yılına aitmiş gibi gösterilmesi ile ilgili olarak bkz. Ramazan Hurç, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kahramanmaraş'ın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı”, **I. Kahramanmaraş Sempozyumu**, II.cilt, İstanbul, 2005, s.573.

dinî dağılımlarını tespit etme imkânı vermektedir. Bu belgeye göre Maraş'ın merkezinde bulunan 1984 Müslüman hanesinde 7007 kişi yaşarken 1402 hanede 4926 Ermeni ve 23 hanede 77 Yahudi yaşamakta olup toplam 3409 hanede 12010 kişi oturuyordu.¹⁵³ Buna göre 1856 yılında 11420 olan nüfusun, 1868 yılına kadar doğal seyrinde arttığı gözlenmektedir. Belgedeki diğer ayrıntılar ise şu şekildedir:

Tablo II: 1868 Yılında Maraş'ın Mahallelerinin Hane ve Nüfus Sayısı

Mahalle Adı	Hane		Nüfus	
	Müslüman	Ermeni	Müslüman	Ermeni
Çavuşlu Mahallesi	139	148	395	404
Mağralı Mahallesi	42	-	147	-
Ağcakoyunlu Mahallesi	23	-	87	-
Devecili Mahallesi	53	3	188	3
Karamanlı Mahallesi	45	47	185	139
Acemli Mahallesi	26	19	91	64
Kulağı Kurtlu Mahallesi	44	18	83	83
Hacı Mehmed Mahallesi	16	25	53	109
Şekerdere Mahallesi	23	79	58	320
Zımmiyân Mahallesi	19	29	46	84
Hoca Durdu Mahallesi	75	36	218	258
Gargacıyan Mahallesi	42	43	145	122
Bektutiye Mahallesi	95	90	350	256

¹⁵³BOA, Y.E.E. 37/37, t.t.

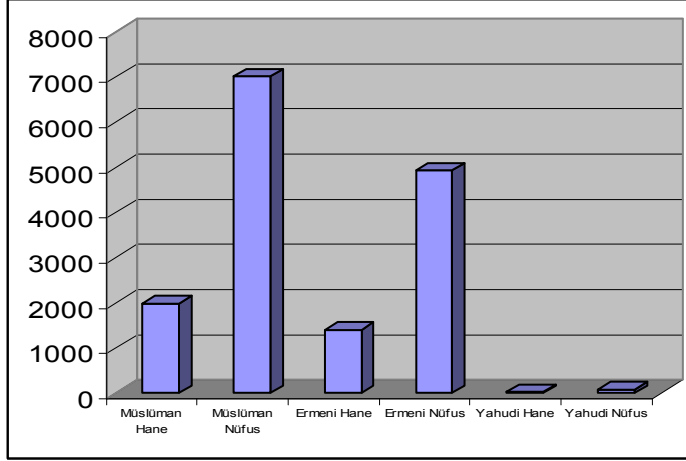
Restebâiye Mahallesi	88	47	312	176
Kayabaşı Mahallesi	65	25	238	115
Seksenler Mahallesi	64	44	267	151
Zonbatanlı Mahallesi	33	-	87	-
Talkara Mahallesi	28	18	88	69
Halhaliye Mahallesi	13	16	45	49
Kuytul Mahallesi	31	16	95	67
Etmekçi Mahallesi	198	49	492	206
Boğazkesen Mahallesi	13	33	52	151
Şıh Mahallesi	73	89	259	288
Çuhadar Mahallesi	70	54	200	194
Duraklı Mahallesi	54	30	157	112
Haznedar Mahallesi	11	-	29	-
Çomaklı Mahallesi	34	9	95	30
Alemlî Mahallesi	110	20	355	57
Divanlı Mahallesi	160	63	569	226
Kuyucak Mahallesi	31	60	113	216
Kumarlı Mahallesi	40	26	124	85
Bostancıyan Mahallesi	35	44	91	121
Cıgıcığ Mahallesi	61	28	208	96
Hatuniye Mahallesi	137	80	408	271
Şekerli Mahallesi	107	91	337	339

İsa Divanlı Mahallesi	41	17	121	49
Şaziye Mahallesi	48	-	149	-
Deli Alili Mahallesi	25	6	70	16
Toplam	1 984	1 402	7 007	4 926¹⁵⁴

Bu belgeye dayanarak Ermenilerin ve Müslümanların çocuk sayılarının nasıl olduğu konusunda bazı ipuçları elde edilmektedir. Genellikle Müslümanlar 3 çocuklu iken Ermenilerin 2 çocuklu oldukları gözlenmektedir. Mağaralı, Akçakoyunlu, Haznedar, Zonbatanlı ve Şaziye mahallelerinde sadece Müslümanlar oturuyordu. Şekerli Mahallesi'nde ise 23 hanede 77 Yahudi oturuyordu. Maraş'ın en kalabalık mahallesi 287 hanede 799 kişinin oturduğu Çavuşlu iken 11 Müslüman hanede 29 kişinin oturduğu Haznedar Mahallesi de en küçük mahalledir. Hacı Mehmed, Şekerdere, Şih, Hoca Durdu, Bektutiye ve Şekerli mahalleleri Ermeni ve Müslüman sayılarının birbirine yakın olduğu yerlerdir. Şekerdere, Kuyucak ve Hacı Mehmed mahallelerinde Ermeniler biraz daha fazladır. Diğer mahallelerde Müslümanlar sayı olarak daha çoktur.

¹⁵⁴Belgenin orijinalinde verilen toplam sonuçlardaki yanlışlıklar tarafımızdan düzeltilmiştir.

Grafik VI: 1868 yılında Maraş Şehir Merkezinin Nüfus Dağılımı

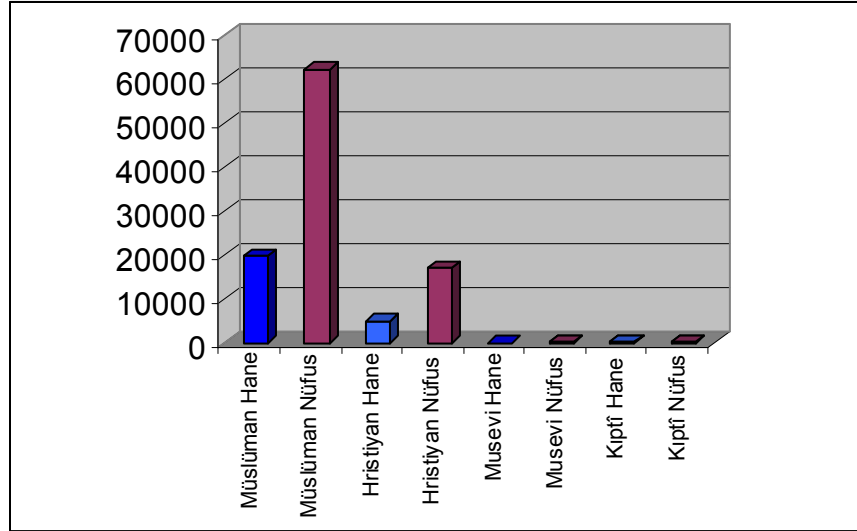
1867 yılından itibaren Halep vilayetine ait salnamelerde yer almasından dolayı Maraş Sancağı'nın genelinde nüfusu daha net olarak tespit etme imkânı vardır. Buna göre 1869 yılında Maraş'ta dinî gruplara göre hane ve nüfus sayıları şu şekilde idi¹⁵⁵:

Tablo III: 1869 Yılında Maraş Sancağı'nda Nüfus Dağılımı

	Hane	Nüfus
Müslümanlar	19707	62233
Hristiyanlar	5016	16952
Musevîler	29	91
Kıptîler	86	265
Toplam	24838	79541

¹⁵⁵ **Salnâme-i Vilâyet-i Halep** (SVH), 1286 (1869), s.229. Pazarcık, Islâhiye, Hassa, Bulanık, Elbistan, Zeytun ve Andırın kazaları dâhil olmak üzere.

Grafik VII: 1869 yılında Maraş Sancağının Nüfus Dağılımı

1877–1878’de Maraş’ın nüfusu* Halep Vilayeti Salnamesi’ne göre 78734¹⁵⁶ olarak belirlenirken Osmanlı Devleti tarafından yapılan resmî nüfus sayımına göre 67000 olarak tespit edildi.¹⁵⁷ İki kaynak arasında bu kadar büyük fark olması Anadolu’da meydana gelen nüfus hareketlerinin yoğunluğu ve bunun en azından 1878 yılı için tam olarak tespit edilmesinin mümkün olmaması ve askere gitmek istemeyenlerin asker sayısını belirleme amacı güden genel nüfus sayımından kaçmaları ihtimaliyle ilgili olmalıdır. Bu durum bir taraftan devam eden Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle seferberlik ilan edilmesi ve çok sayıda erkeğin orduya katılmasıyla nüfusun azalmasına, bir taraftan da bu savaşın Osmanlılar tarafından kaybedilmesiyle, Anadolu’ya hem Balkanlardan, hem de Kafkaslardan birçok Müslüman göçmenin akın etmesi ve onların iskân edilmesiyle açıklanabilir.¹⁵⁸ Sayıları yaklaşık bir

*İslâhiye, Elbistan, Bulanık, Pazarcık, Hassa, Zeytun ve Andırın kazaları dâhil olmak üzere.

¹⁵⁶Öztürk, a.g.e, s.370.

¹⁵⁷Karpat, a.g.e, s.160. İslâhiye, Elbistan, Bulanık, Pazarcık, Hassa, Zeytun ve Göksun (Burada Göksun Andırın yerine yazılmıştır.)

¹⁵⁸Karpat, a.g.e, s.69. Rusya, kısa ve uzun vadede işgal ettiği Osmanlı topraklarındaki halkı Ruslaştırılmayı amaçlamaktaydı. Bu Hristiyanlar için mümkün, ama Müslümanlar için zor görünüyordu. Bu yüzden Rusya, bu savaş esnasında Hristiyanları Müslümanlara karşı silahlandırarak

milyon olan göçmenler Anadolu'nun birçok bölgesinde, mesela Hüdavendigar, Aydın, Kastamonu, Trabzon, Halep, Adana gibi birçok vilayette Müslüman nüfusun artış göstermesine sebep oldu.¹⁵⁹ Bu, toplam nüfus içindeki oranı büyük olan ve etnik dengeleri köklü bir şekilde değiştirecek bir kitlenin ülkeye geldiği anlamını taşıyordu.¹⁶⁰ Bu dönemde, Anadolu'da Müslüman nüfusta artış olurken aynı şekilde Balkanlar'da da Hristiyan nüfus Müslümanlara oranla artış göstermekteydi.¹⁶¹ Nüfus kayıtlarına hemen yansımaya da bu dönemde Maraş ve kazalarına yerleştirilen muhacirler¹⁶² Maraş'ın nüfusunun artmasına sebep olmuştur. Bu durum 1880 yılından sonraki nüfus sayımlarında çok açık olarak göze çarpmaktadır. Nitekim 1880 yılından sonra İngiltere ve Osmanlı Devleti tarafından tespit edilen nüfus kayıtlarının birbirleriyle örtüştüğü ve Maraş'ın nüfusunun arttığı görülür:

İngiltere, 8 Mart 1882 tarihinde Anadolu Genel Konsolusu Sir C. W. Wilson'a Osmanlı Devleti'nin çeşitli vilayetlerinin demografik durumlarını konu alan bir rapor hazırlattı. Bu raporda ayrıntılı olarak yer verilen Maraş ve kazalarının nüfusu şu şekildeydi:¹⁶³

Müslümanları savunmasız hâle getirdi ve bu şekilde onları göç etmeye zorladı. Bkz. Nedim İpek, "93 Muhacereti", **Osmanlı Ansiklopedisi**, IV.cilt, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, s.662.

¹⁵⁹ Justin McCarthy; **Müslümanlar ve Azınlıklar**, çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1998, s. 6–44. Ayrıca bkz. Taha Niyazi Karaca, **Ermeni Sorununun Gelişimi Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara, TTK Yay., 2005, s.27.

¹⁶⁰ Çağlar Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne**, İstanbul, İletişim, 2005, s.33.

¹⁶¹ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922**, çev. Ayşe Berktaş, 4.baskı, İstanbul, İletişim, 2005, s.179.

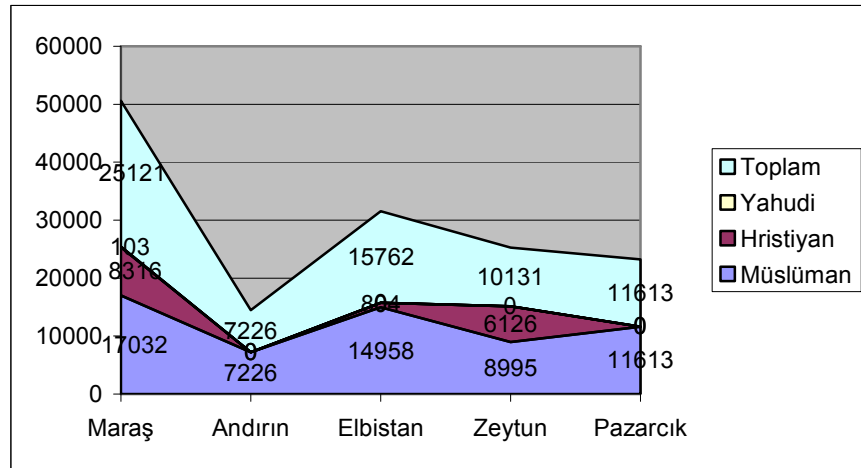
¹⁶² Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Osmanlı-Rus Harbi Kataloğu (ORH), Kutu (K),48, Gömlek (G),79; ATASE: ORH, K.71, G.144.

¹⁶³ Bilâl N.Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians (1880–1890)**, II.cilt, Ankara, TTK Yay., 1989, s.425.

Tablo IV: İngiliz Konsolos Raporuna Göre 1882 Yılında Maraş'ın Nüfus Dağılımı

	Müslüman(Erkek)	Hristiyan(Erkek)	Yahudi(Erkek)	Toplam
Maraş	17032	8316	103	25121
Andırın	7226	-	-	7226
Elbistan	14958	804	-	15762
Zeytun	8995	6126	-	10131
Pazarcık	11613	-	-	11613
Toplam	54824	15 246	103	70173

Grafik VIII: İngiliz Konsolos Raporuna Göre 1882 Yılında Maraş'ın Erkek Nüfusu

Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmışsa da burada yalnızca erkek nüfus sayılmıştı. Daha gerçekçi ve daha sağlıklı olan sayım 1881–82'de yapılan ve sonuçları 1893'te Sadrazam Cevat Paşa tarafından II. Abdülhamit'e sunulanıdır. Bu sayımda Osmanlı halkı Ermeni,

Rum, Yahudi, Türk vs. şeklinde gösterilmesinin yanı sıra cemaatler de grup grup sayılmıştır. Ayrıca, vilayetler, kazalar hatta nahiyelerdeki nüfus ayrı ayrı gösterilmişse de Maraş Sancağı'nın sadece genel nüfusu verilmiştir.¹⁶⁴

Kemal Karpat¹⁶⁵ tarafından yayınlanan söz konusu nüfus cetvelinde Maraş Sancağı'nın nüfusu hakkındaki bilgiler şu şekildedir:

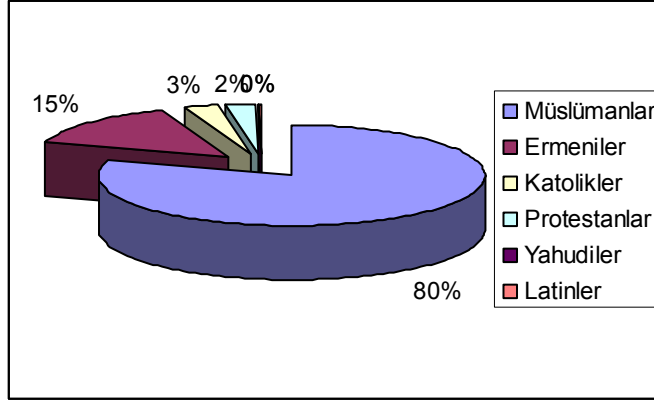
Tablo V: 1881–1882 Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Yaptığı Sayıma Göre Maraş'ın Nüfus Dağılımı

	Kadın	Erkek	Toplam
Müslümanlar	54267	61413	115680
Ermeniler	9508	11511	21019
Katolikler	1903	2085	3988
Protestanlar	1701	1781	3482
Yahudiler	107	91	198
Latinler	189	109	298
Toplam	67675	76990	144665

¹⁶⁴Göyünç, a.g.e, s.63.

¹⁶⁵Kemal Karpat, “Ottoman Population Records And The Census of 1881/82 – 1893”, **IJMES**, sayı 9, 1978, s.263. Krş. İçin Karpat, a.g.e, s.172–173.

Grafik IX: 1881–1882 Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Yaptığı Sayıma Göre Maraş’ın Nüfus Dağılımı

İngiliz konsolos raporu ve Osmanlı nüfus sayımı dikkate alındığında Maraş için verilen nüfusun örtüştüğü görülür. Zira İngilizler söz konusu raporda sadece erkekleri saymışlardır. Bir o kadar da kadın nüfus olduğu var sayılırsa İngilizlere göre Maraş’ın toplam nüfusunun 140346 civarında olduğu tahmin edilebilir ki bu durumda Osmanlı kayıtları ile yaklaşık 4300 kişilik bir fark olduğu göze çarpar. Öyle bile olsa İngiliz kayıtları sadece erkekleri ele aldığı için toplam nüfus tahminidir. Söz konusu farkın sebebinin bu olabileceği ihtimali düşünülürse 1882 yılında Maraş’ın gerçek nüfusuna yakın sonuçların elde edildiği kanaatine varılabilir.

1881 yılında Maraş Livası’nın nüfusu Arap kaynaklarında 141669 olarak verilmektedir ki bu İngiliz ve Osmanlı verilerine çok yakındır. Aynı kaynakta bu nüfusun 51895’inin Maraş merkez kazada yaşadığı tespit edilmektedir. Buna göre kazada yaşayan nüfusun 34921 ‘ini Müslümanlar, 16781’ini Hristiyanlar ve 193’ünü de Yahudiler oluşturuyordu. Müslümanların 15815’i şehir merkezinde, 19106’sı köylerde, Hristiyanların da 11895’i şehir merkezinde, 2312’si kırsal kesimde yaşamaktaydı. Buna göre Maraş’ta nüfusun 21418’i merkeze bağlı köy ve nahiyeler dâhil olmak üzere kırsal

kesimde, 27903'ü de şehirde oturuyordu.¹⁶⁶ Bu sonuçların da Osmanlı ve İngiliz kaynakları ile karşılaştırıldığında tutarlı olduğu görünmektedir.

Maraş'ın 1881'deki nüfusu için ipucu veren kayıtlardan bir kısmı da dönemin Halep Valisi Ahmet Cevdet Paşa tarafından tutulmuştur. Söz konusu kayıtlarda nüfus hane sayısı olarak verildiğinden tahminî olarak elde edilebilecektir. Buna göre Maraş Kazası'nda 5476 Müslüman, 2400 gayrimüslim hanesi vardır. Bunlardan 29'unda Yahudiler oturmaktadır. 7876 hanede 39380 kişinin oturduğu tahmin edilmektedir. Maraş Livası'nın genelinde ise 19726 Müslüman, 5267 gayrimüslim hane vardır¹⁶⁷ki bu da tahminen 124965 nüfus demektir.

1878–1880 arasındaki gayrimüslim erkeklerin sayılarının belirlendiği bir istatistiğe göre Maraş genelinde; 12063 Ermeni, 1773 Katolik Ermeni, 1480 Protestan Ermeni erkek yaşamaktaydı.¹⁶⁸ Maraş merkezde yaşayan Müslümanların sayısı ise 1886 yılında, 30361 olarak tespit edilmiştir.¹⁶⁹

1890 yılında Fransız şarkiyatçı Vital Cuinet, Maraş'ın nüfusunu şu şekilde tespit etmiştir¹⁷⁰:

¹⁶⁶Kamil E'l-Bâli E'l Halebî E's-Şehirû Bi'l-Gazzî, **Kitabü Nehrû'z-zeheb Fî Tarih-i Haleb** (E'd-doktor şevki Şa's-in E'd-doktor Mehmed Fahürî), I.cilt, Dârü'l – Kalemü'l – Arab bî Haleb, 1991, s. 442–457.

¹⁶⁷Ahmet Cevdet Paşa, **Tezâkir** 21–39, yay. Cavid Baysun, Ankara, TTK Yay.,1991, s.224.

¹⁶⁸Karpat, Osmanlı Nüfusu, s.230.

¹⁶⁹SVH, 1303 (1886), s.200.

¹⁷⁰Vital Cuinet, **La Turquie D'asie**, volume II, İstanbul, Isis Yay., 2001, s.94.

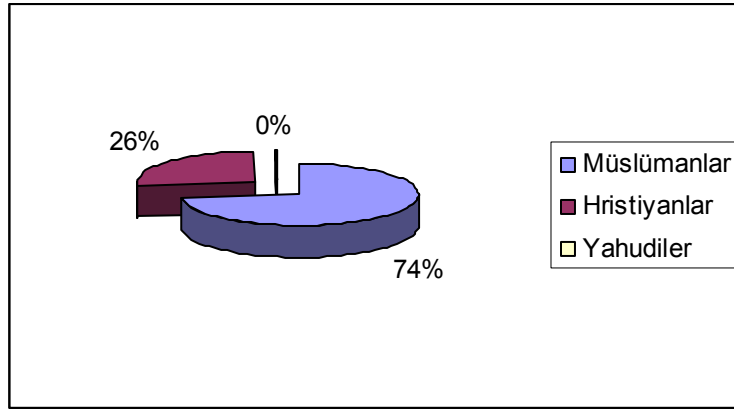
Tablo VI: Cuinet'e Göre 1890 Yılında Maraş Sancağı'nın Nüfus Dağılımı

	Maraş	Elbistan ¹⁷¹	Andırın ¹⁷²	Pazarcık ¹⁷³	Zeytun ¹⁷⁴	Toplam
MÜSLÜMANLAR		44761	16765	21651	7777	122954
Suriye Arapları	2000					
Osmanlı Türkleri	12412					
Kürtler	16104					
Diğerleri	1484					
HRİSTİYANLAR		2954	4354	1034	16246	44222
Yunanlı (Melsit)	5000					
Suriyeli Katolikler	5000					
Ermeni Katolikler	1202					
Keldânî Katolikler	1000					
Latinler	400					
Rum Ortodokslar	1110					
Keldânîler	1116					
ProtestanErmeniler	4806					
Yahudiler	368					368
Toplam	52000	47715	21119	22685	24023	167544

¹⁷¹Cuinet, a.g.e, s.96.¹⁷²Cuinet, a.g.e, s.98.¹⁷³Cuinet, a.g.e, s.99.¹⁷⁴Cuinet, a.g.e, s.100.

Cuinet'e göre Maraş Kazası'nın toplam nüfusu 52000 iken bunun içinde Müslümanların nüfusu 32000'di. Bu 1890 yılındaki Osmanlı kayıtları ile dikkate değer bir fark gözlenmemekle beraber nüfusun taksim ediliş şekli bakımından ilginçtir. Zira Cuinet, diğer kaynaklardan farklı olarak Müslümanları Türk, Kürt ve Arap şeklinde ayırmış ve Kürtleri en kalabalık kesim olarak takdim etmiştir. Bu durumun bazı araştırmacı ve seyyahların aşiretler ile Kürtleri karıştırmamasından kaynaklandığı düşünülebilir.¹⁷⁵

Grafik X: Cuinet'e Göre 1890 Yılında Maraş Sancağı'nın Nüfus Dağılımı

1890 yılındaki Osmanlı kaynaklarına göre, Maraş'ın nüfusunun dinî cemaatlere ve cinsiyete göre dağılımı şu şekildedir:¹⁷⁶

Tablo VII: 1890 Yılında Maraş Kazası'nın Nüfus Dağılımı

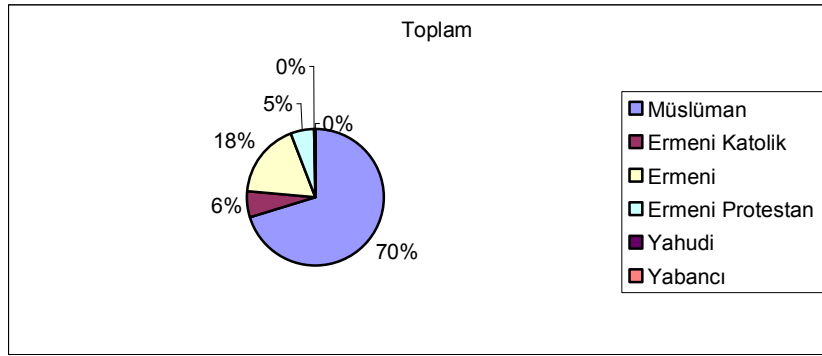
Cemaatin Adı	Kadın	Erkek	Toplam
Müslüman	17021	19773	36794
Ermeni	4202	5133	9335
Katolik	1343	1762	3105

¹⁷⁵Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürt-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, LX, sayı 227, Ankara, 1996, s.139-146.

¹⁷⁶SVH, 1308 (1890), s.214.

Protestan	1348	1527	2875
Yahudi	102	80	182
Yabancı	6	9	15
Toplam	24022	28284	52306

Grafik XI: 1890 Yılında Maraş Kazasında Dinî Dağılıma Göre Nüfus Oranları

Grafikte de görüldüğü gibi 36794 kişi ile Müslümanlar Maraş Kazası'nda nüfusun %70'ini oluşturuyordu. Nüfusun geriye kalan kısmında %29 ile Hristiyanlar, %1 ile Yahudiler yer almaktaydı. 1890 yılında Maraş Sancağı'nın toplam nüfusu 77380 erkek, 65841 kadın olmak üzere toplam 143221 kişiydi.¹⁷⁷ Bu, 1881 yılında Osmanlı Devleti tarafından yapılan nüfus sayımı ile karşılaştırıldığında Maraş Sancağı'nda yaşayanların sayısında ciddi bir değişiklik olmadığı sonucunu ortaya çıkarır.

1894 yılında Maraş Sancağı'nın Maraş,¹⁷⁸ Elbistan¹⁷⁹ ve Zeytin¹⁸⁰ kazalarında nüfusun cemaatlere ve cinsiyete göre dağılımı şu şekildeydi:

¹⁷⁷SVH, 1308 (1890), s.248.

¹⁷⁸SVH, 1312 (1894), s.271.

¹⁷⁹SVH, 1312 (1894), s.272.

¹⁸⁰SVH, 1312 (1894), s.273.

Tablo VIII: 1894 Yılında Maraş, Elbistan ve Zeytun'un Nüfus Dağılımı

	Maraş		Elbistan		Zeytun		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
Müslüman	16597	15002	16926	19922	3495	4039	83030
Ermeni	4351	4797	425	497	3642	4844	18556
Katolik	1552	1672	152	155	190	253	3974
Protestan	1426	1448	143	163	117	144	3441
Yahudi	107	91	-	-	-	-	198
Yabancı	417	564	-	-	-	-	981
Toplam	25450	28623	18646	20737	7444	9280	110180

1894 yılında Maraş Sancağı'nın toplam nüfusu 144772 idi. Bunun 114994'ü Müslüman, 29778'i gayrimüslimdi.¹⁸¹ Maraş Kazası'nda Müslümanların 37648 kişiyle, her üç Ermeni cemaatinin toplamı olan 15246 kişiye karşılık % 70'lik bir çoğunluğu vardı. Maraş'ta erkeklerin üçte biri, Zeytun Kazası'nda altıda biri okuma yazma biliyordu.¹⁸² Buna göre Maraş'ta yaşayan 9541, Zeytun'da oturan 1240 erkek okur-yazardı. Ancak bu erkeklerin ne kadarının Müslüman ne kadarının gayrimüslim olduğu konusu açık değildir.

1898 yılında Maraş Kazası'nın nüfusu yaklaşık 4000 kişi daha artarak 56049'a ulaştı. Bunun 39968'ini Müslümanlar, 3283'ünü Katolikler, 9324'ünü Ermeniler, 2894'ünü Protestanlar ve 580'ini diğerleri oluşturuyordu. Bu kayıtlar Müslüman ve gayrimüslim nüfusun doğal seyrinde arttığını ortaya

¹⁸¹Öztürk, a.g.e, I.cilt, s.777.

¹⁸²SVH, 1312 (1894), s.271, 273.

koyar. Aynı yıl nüfusun Maraş,¹⁸³ Elbistan¹⁸⁴ ve Zeytun¹⁸⁵’da cemaatlere ve cinsiyete göre dağılımı şu şekildeydi:

Tablo IX: 1898 Yılında Maraş, Elbistan ve Zeytun’da Nüfus Dağılımı

	Maraş		Elbistan		Zeytun		Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Müslüman	21038	18920	21040	19450	4312	3763	88533
Ermeni Katolik	1571	1 712	164	164	211	197	4019
Ermeni	4655	4669	523	444	4 890	3707	18888
Protestan	1354	1540	176	149	135	115	3469
Yahudi	93	108	-	-	-	-	201
Yabancı	191	188	-	-	-	-	379
Toplam	28902	27147	21903	20207	9548	7782	115489

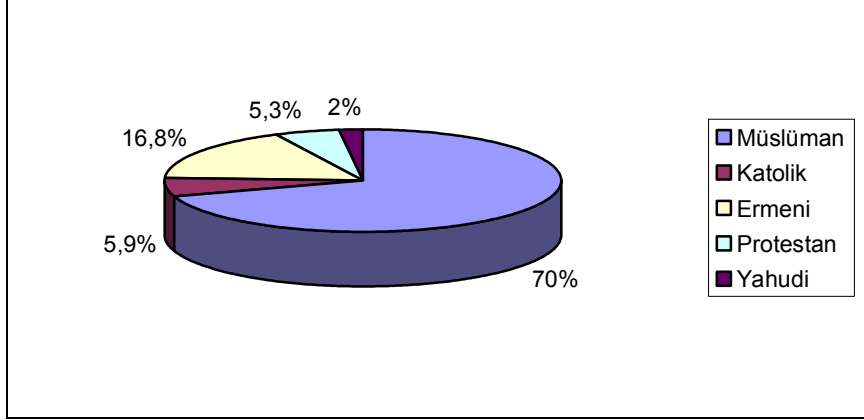
Buna göre Maraş’ta % 70 Müslüman , % 5.9 Katolik , % 16.9 Ermeni , % 5.3 Protestan ve % 2 Yahudi ve yabancı yaşamaktaydı. Kayıtlarına bakılan üç kazanın genel nüfusunda da Müslümanların toplam nüfusa oranı %76 ile çoğunluğu oluştururken, üç Ermeni cemaatinin toplam nüfusa oranı %23 idi.

¹⁸³SVH, 1316 (1898), s.306.

¹⁸⁴SVH, 1316 (1898), s.318.

¹⁸⁵SVH, 1316 (1898), s.311.

Grafik XII: 1898 Yılında Maraş Kazası'nda Nüfusun Dinî Dağılımı

1899 yılında Maraş Kazası'nın nüfusunda herhangi bir değişiklik kaydedilmemekle beraber Elbistan ve Zeytun kazalarında bir önceki yıla göre küçük denilebilecek farklılıklar vardır. Yine her üç kazada nüfusun cemaatlere ve cinsiyete göre dağılımı şu şekilde kaydedilmiştir:

Tablo X: 1899 Yılında Maraş, Elbistan ve Zeytun'da Nüfus Dağılımı

	Maraş ¹⁸⁶		Elbistan ¹⁸⁷		Zeytun ¹⁸⁸		Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Müslüman	21038	18920	21192	19575	4413	3815	88953
Katolik	1571	1712	164	164	167	68	3846
Ermeni	4655	4669	524	444	4953	3740	18985
Protestan	1354	1540	176	149	135	115	3469
Yahudi	93	108	-	-	-	-	201
Yabancı	191	188	-	-	-	-	379
Toplam	28902	27137	22056	20332	9668	7738	115833

¹⁸⁶SVH,1317 (1899), s.327.

¹⁸⁷SVH, 1317 (1899), s.341.

¹⁸⁸SVH, 1317 (1899), s.333.

1899 yılında Zeytun'da yaşayan Katoliklerin sayısında % 57 oranında bir azalma söz konusudur. Maraş ya da Elbistan'da böyle bir durum ya da Katoliklerin sayısında herhangi bir artış da gözlenmemektedir. Kayıtlar mezhep değiştirme ihtimallerinin de olmadığını gösterdiğinden Zeytun'da yaşayan Katolikler yurt dışına ya da başka şehirlere gitmiş olabilirler.

1900 yılında da Maraş şehir merkezinde nüfus artışı devam etmiş ve 58219 olarak kaydedilmiştir. Cemaatler ve cinsiyetler ayrıntılı olarak şu şekilde yazılmıştır:

Tablo XI: 1900 Yılında Maraş ve Zeytun'da Nüfus Dağılımı

	Maraş¹⁸⁹		Zeytun¹⁹⁰		Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Müslüman	21723	19840	4452	3904	49919
Katolik	2067	2180	167	169	4583
Ermeni	4595	4637	4994	3772	17998
Protestan	1392	1 573	135	115	3215
Yahudi	94	113	-	-	207
Rum Ortodoks	3	2	-	-	5
Toplam	29874	28345	9748	7960	75927

Burada dikkat çeken en önemli konu Maraş'ta Katolik nüfusun % 29 oranında artış göstermesidir. Zeytun'da da Katolik kadınların sayısı yaklaşık 100 kişi birden artmıştır. Protestanların nüfusu 71 kişi artarken Ermenilerin sayısı 92 kişi azalmıştır. Bu durum bazı Ermenilerin Katolik ya da Protestan

¹⁸⁹SVH, 1318 (1900), s.343.

¹⁹⁰SVH, 1318 (1900), s.349.

mezheplerine geçmiş olabileceklerini göstermektedir. Maraş'taki Katolik nüfusun artışı Zeytun' da 1899 kayıtlarında Katolik Ermenilerin sayılarının azalması ile de ilgili olmalıdır. Zira Zeytun Ermenileri Maraş'a göç ettikleri halde 1899 kayıtlarında yer almamış görünmektedirler. Öte yandan Zeytun'da yaşayan Katolik kadınların tekrar kaydedilmesi onların mevsimlik işçi olarak başka yerlere gitmiş olabileceklerini göstermektedir.¹⁹¹

1900 salnamesinde yabancı olarak ifade edilen başka devlet vatandaşlarına yer verilmemesi ve ilk defa Rum Ortodoksların Maraş nüfusunda yer almış olması diğer önemli ayrıntılardır. 1901 yılında Maraş'ın toplam nüfusu 59112, Zeytun'un nüfusu 16224 olarak yazılmıştır. Bu nüfusun din, mezhep ve cinsiyet açısından ayrıntıları şu şekildedir:

Tablo XII: 1901 Yılında Maraş ve Zeytun'da Nüfus Dağılımı

	Maraş¹⁹²		Zeytun¹⁹³		Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Müslüman	22191	20362	4451	3920	50924
Katolik	1979	2195	196	205	4575
Ermeni	4319	4900	3702	3462	16383
Protestan	1304	1616	160	128	3208
Yahudi	94	117	-	-	211
Yabancı	12	8	-	-	20

¹⁹¹Nitekim Fırmıs ve Zeytun'da yaşayan Ermenilerin bir kısmı tarım ve el sanatları işçisi olarak Adana'ya giderlerdi. Bkz. Mark Sykes, **Dâru'l-İslâm**, ter.Yılmaz Tezkan, Ankara, 21.Yüzyıl Yay., 2000, s.71.

¹⁹²SVH, 1319 (1901), s.361

¹⁹³SVH, 1319 (1901), s.367.

Rum Ortodoks	3	2	-	-	5
Toplam	29902	29200	8509	7715	75326

1902 yılında Zeytun için tutulan Osmanlı kayıtları bir önceki kayıtlarla aynıdır. Ancak Ermeni kaynaklarıyla Osmanlı verileri arasında çok büyük fark olduğu tespit edilmiştir. Ermeni kaynakları; Maraş'ta 37500, Fırnıs Nahiyesi'nde 7000, Zeytun'da 18500 Ermeni'nin yaşadığı iddiasında bulunurken Müslüman nüfustan hiç söz etmemektedir.¹⁹⁴ 1902 yılında Maraş'ın nüfusu Osmanlı kayıtlarına göre ise şu şekildeydi:¹⁹⁵

Tablo XIII: 1902 Yılında Maraş Kazası'nda Nüfus Dağılımı

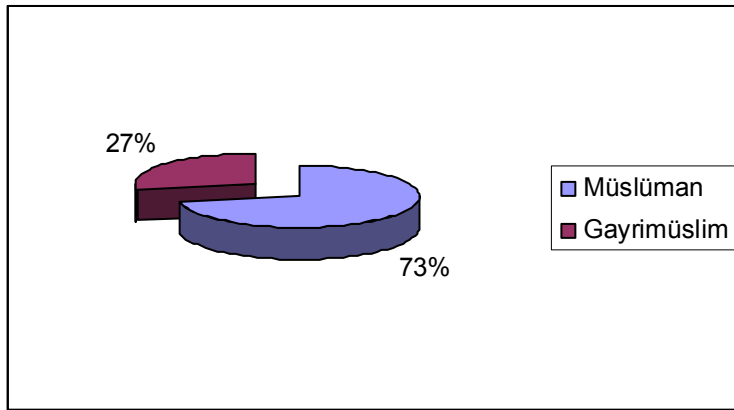
	Maraş		Toplam
	Erkek	Kadın	
Müslüman	22855	20873	43728
Katolik	1940	2195	4135
Ermeni	4368	4902	9270
Protestan	1304	1618	2922
Yahudi	94	117	211
Yabancı	12	8	20

¹⁹⁴Levon Marashlian, **Politics and Demography Armenian, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire**, Cambridge, MA-Paris-Toronto, Zoryan Institute, 1991, s.98-99. Marashlian, Maraş'la ilgili bilgileri, G.H.Kalustian, **Marash kam Kermanik ev heros Zeitun**[**Marash or Germanica and heroic Zeitun**], New York, Central Office, U.S.A., Compatriotic Union of Marash, 1934, p.33'ten, Zeytun'la ilgili olanları, **Zeitunutsi, Zeituni antsialen ev nerkayen** [**From the past and present of Zeitun**], 2 vols., vol.1, Vienna: Mkhitarist Press, 1900. vol.2, Paris, 1903, I:7'den almıştır.

¹⁹⁵SVH, 1320 (1902), s.370.

Rum Ortodoks	3	2	5
Toplam	30576	29715	60291

Grafik XIII: 1902 Yılında Maraş Kazası'nın Nüfusunun Dinî Dağılımı

1904 yılında toplam nüfusu 64985 olan Maraş ile toplam nüfusu 16466 olan Zeytun'un demografik durumunun ayrıntıları şu şekildedir:

Tablo XIV: 1904 Yılında Maraş ve Zeytun'da Nüfus Dağılımı

	Maraş¹⁹⁶		Zeytun¹⁹⁷		Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Müslüman	23 964	22 390	4 410	4 029	54 793
Katolik	2 106	2 321	196	205	4 828
Ermeni	4 939	5 414	3 871	3 467	17 691
Protestan	1476	2 139	160	128	3 903
Yahudi	95	117			212

¹⁹⁶SVH,1322 (1904), s.461.

¹⁹⁷SVH, 1322 (1904), s.470.

Yabancı	12	8			20
Rum	3	2			5
Toplam	32 595	32 391	8637	7 829	81 452

1905 yılında Maraş için tutulan nüfus kayıtlarında öncekilere göre önemli değişiklikler vardır. Daha önceki kayıtlarda Ortodoks oldukları görülen ve sayıları beş olan Rumlar mezhep değiştirerek Katolik olmuşlar ve sayıları da altıya çıkmıştır. Öte yandan daha önceki kayıtlarda bulunmadığı halde Latin adı ile yeni bir topluluk nüfus tutanaklarında yer almıştır. Öte yandan şehre yerleşen yabancı sayısındaki büyük artış da eklendiğinde şehrin nüfusu bir öncekine göre % 4,6 artmıştır. Aynı yıl Zeytun'un içinde 8000 kişinin yaşadığı İngiliz seyyah Mark Sykes tarafından da ifade edilmektedir.¹⁹⁸

1905 yılında Maraş¹⁹⁹ ve Zeytun²⁰⁰, da nüfusun cemaatlere ve cinsiyete göre dağılımı şu şekilde kaydedilmiştir:

Tablo XV: 1905 Yılında Maraş ve Zeytun'da Nüfus Dağılımı

	Maraş		Zeytun		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
Müslüman	21864	24711	3426	4276	54277
Ermeni	5195	5985	4262	5364	20806
Katolik	1844	1723	227	285	4079
Protestan	2159	1898	178	197	4432

¹⁹⁸Sykes, a.g.e, s.74.

¹⁹⁹SVH, 1323 (1905), s.469.

²⁰⁰SVH, 1323 (1905), s.478.

Yahudi	105	108	-	-	213
Yabancı	633	877	-	-	1510
Rum Katolik	3	3	-	-	6
Latin	449	435	-	-	884
Toplam	32252	35740	8093	10122	86207

1908’de Maraş²⁰¹ ve Zeytun²⁰²’da nüfusun cemaatlere ve cinsiyete göre dağılımında 1905 yılında tutulan kayıtlarla bir fark yoktur.

1914 yılı için Maraş ve Zeytun’ da yaşayan bazı dinî grupların nüfus istatistikleri şu şekildedir²⁰³ :

Tablo XVI: Osmanlı Kayıtlarına Göre 1914 Yılında Maraş ve Zeytun’da Nüfus Dağılımı

	Maraş	Zeytun
Müslümanlar	50356	8069
Ermeniler	13260	10050
Rum Ortodokslar	11	-
Yahudiler	151	-

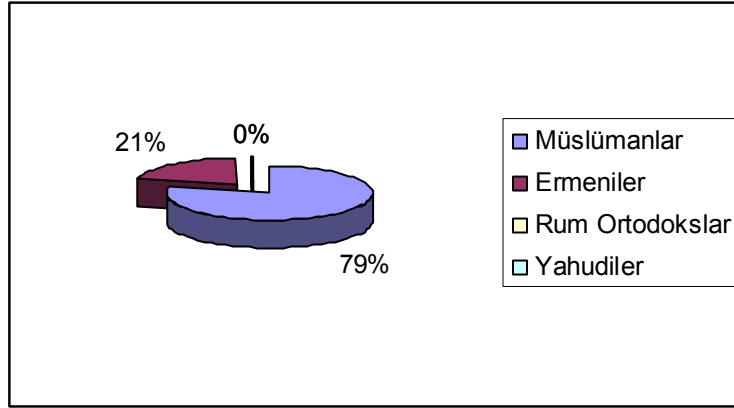
²⁰¹SVH, 1326 (1908), s.469.

²⁰²SVH, 1326 (1908), s.478.

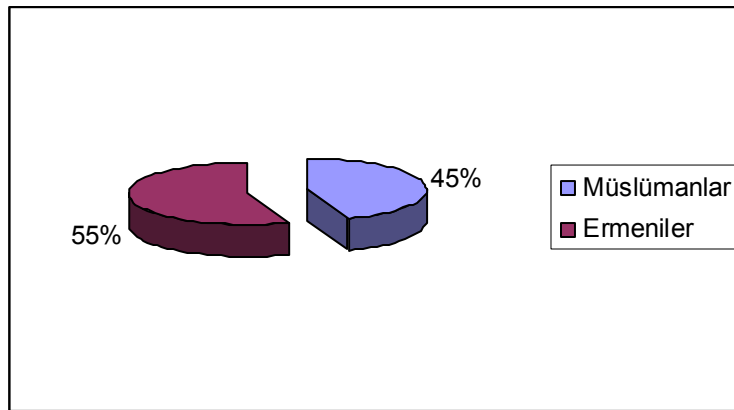
²⁰³Stanford J. Shaw, “Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks ”, **Osmanlı Araştırmaları I**, “**The Journal of the Ottoman Studies**”, İstanbul, 1980, s.204. Karpat, Ortodoks Rumlardan bahsetmezken 23 kişilik Katolik Rum nüfustan söz etmektedir. Bkz. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s.224.

Toplam	63778	18119

Grafik XIV: 1914 Yılında Maraş'ın Nüfus Dağılımı

Grafik XV: 1914 Yılında Zeytun'un Nüfus Yapısı

Shaw'un yayınladığı bu istatistiklerde yer verilmeyen Katolik ve Protestan Ermenilerin sayısı Karpat'ın çalışmasında mevcuttur. Buna göre Maraş'ta 3808, Zeytun'da 182 Katolik Ermeni yaşıyorken Maraş'taki Ermeni Protestanların sayısı 4972, Zeytun'daki Ermeni Protestanların sayısı 486 idi. Öte yandan Maraş'ta 1189 Latin, nüfusa kayıtlıydı.²⁰⁴ Söz konusu kayıtlar 1908 yılındakilerle uyumlu görünmektedir. Aynı şekilde Ermeni nüfus artarken Müslümanlar azalmışlardır. Bu duruma etki eden en önemli faktör

²⁰⁴Karpat, a.g.e, s. 224.

Osmanlı Devleti'nin uzun süren savaşlara girmesiyle Müslüman erkeklerin askere gitmeleri, gayrimüslimlerin askerlik görevini bedel ödeyerek yapmaları olmalıdır.

Bazı Ermeni yazarları 1913–14 yıllarında Maraş'ta yaşayan Ermenilerin sayısını 32844 olarak vermektedir²⁰⁵. Shaw ve Karpat tarafından Maraş'ta tespit edilen toplam Ermeni nüfusu 22040'tır. Burada, Osmanlı kaynaklarıyla çok ciddi bir fark olduğu görülmektedir. Aynı kaynak Zeytun Kazası'nda 22456 Ermeni yaşadığını belirtmekte ve hem burada hem de Maraş'ta yaşayan Müslümanları görmezden gelmektedir. Shaw ve Karpat'ın Osmanlı kaynaklarını esas alarak verdikleri Ermeni nüfusu bu sayının yarısından da azdır.²⁰⁶ Öte yandan Ermeni yazarlarca Müslüman nüfus göz ardı edilmektedir. Nüfus hareketleri dikkate alındığında Maraş'taki Ermeni nüfus, en kalabalık oldukları dönemde bile %21 ile %23 arasında olmuştur ki bazı Batılı yazarlar, Maraş, Niğde, Kayseri ve Adana'yı da içine alan daha geniş bir coğrafyada Hristiyan nüfusun %24–29 arasında olduğu görüşündedir.²⁰⁷

3.ERMENİLERİN DİNÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL MÜESSESELERİ

3.1.Kiliseleri

1856 Islahat Fermanı, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî statülerinde, dinî ve sosyal yaşantılarında değişiklik yapacak düzenlemeleri içeriyordu. Fermana yer alan “Bir mezhebe bağlı olan zimmîlerin sayıları ne olursa olsun, mezheplerinin gereği olan ibadetlerini serbestçe icra etmeleri için lüzumlu tedbirler alınacaktır.”²⁰⁸ hükmünden dolayı Osmanlı

²⁰⁵Raymond H. Kévorkian & Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la Veille du Génocide*, Paris, 1992, s.58.

²⁰⁶Kévorkian&Paboudjian, a.g.e, s.58'i karş. Shaw, a.g.m, s.204; Karpat, a.g.e, s.224.

²⁰⁷Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700–1850)*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul, TVYY, 1997, s.135.

²⁰⁸Gülnihal Bozkurt, *Alman –İngiliz ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839–1914)*, Ankara, TTK Yay.,1996, s.55–56.

topraklarında var olan kiliselerin tamir edilmesi ya da yeni kiliseler inşa edilmesi yönünde talepler arttı.²⁰⁹

Maraş'ta üç Ermeni cemaati ve bunlara ait ibadet yerleri vardı. Bunların en eskileri Kuyucak mahallesinde bulunan Surb Sarkis,²¹⁰ Kale Altı Kilisesi,²¹¹ Bayezidli Mahallesi'nde bulunan Surp Isdepanos²¹² ve Hoca Durdu Mahallesi'ndeki Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana)²¹³ kiliseleriydi. Islahat Fermanı'nın ilanından sonra yeni kilise yapımı, tamiri ve tamirat adı altında mevcut kiliselere yeni bölümler eklenmesi arttı. Mesela 1856 yılında Maraş'a bağlı Elbistan nahiyesinde bulunan Ermeni kilisesinin tamirine izin verildi.²¹⁴ 1854 yılında Amerikalı misyonerler Sneider ve Biby Maraş'ta ilk Protestan kilisesini açtılar.²¹⁵ 1859 yılında da Maraş'taki Protestan Ermeniler, Protestan Ermeni vekili aracılığıyla Osmanlı hükûmetine müracaat edip ibadet edecek yerleri olmadığını söyleyerek kilise inşa etmek için izin istediler. Protestan cemaatinin inşaat izni ve ruhsat talebi Padişah tarafından irade verilmesiyle olumlu sonuçlandı. Şeyh Mahallesi'nde yapılmış olan kilise, 30 zira'²¹⁶ boyunda, 35 zirâ' eninde ve 15 zirâ' yüksekliğindeydi. Kilisenin yola bakan tarafında pencereler olacak ve her pencerenin üzerinde kuş deliği

²⁰⁹1856 öncesinde de kiliselerin tamiri ve inşası yapılıyordu. Bkz. BOA, **İrade/Hariciye** (İ.HR.) 4249 (1268 B 27 / 18 Mayıs 1852); BOA, **Hariciye Mektubî Kalemi Evrakı** (HR. MKT.), 61/42 (1269.C.13 / 24 Mart 1853), yeni kilise inşa edilmesi ya da eskilerinin tamirine izin verilmesi ile ilgili olarak bilhassa 1856 ve daha sonraki döneme ait çok sayıdaki belgenin bir kısmı için bkz. BOA, İ.HR. 7569 (1273 L 24 / 17 Haziran 1857) ; BOA, İ.HR. 7581(1273 Za 05/ 27 Haziran 1857) ; BOA, İ.HR. 7643 (1273 Za 21/ 13 Temmuz 1857); BOA, İ.HR. 7706 (1274 M 08 /28 Ağustos 1857), BOA, İ. HR. 7722 (1274 M 14 / 3 Eylül 1857); BOA, İ.HR. 7780 (1274 S 12 / 1 Ekim 1857) .

²¹⁰BOA, A.MKT. UM., 54/71(1267 C 4 / 7 Nisan 1851).

²¹¹Tuğlacı, a.g.e, I.cilt, s.685.

²¹²Tuğlacı, a.g.e, s.717.

²¹³Tuğlacı, a.g.e, s.750.

²¹⁴BOA, İ.HR. 7007 (1273 S 01 / 2 Ekim 1856).

²¹⁵Tuğlacı, a.g.e, II. cilt, s.36.

²¹⁶Zirâ' , dirsekten parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsü olup 75 ila 90 cm. arasında değişebiliyordu. Bkz.Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 1986, s. 1430. Günümüzde kullanılan ölçü birimlerinde kesin bir karşılığı olmadığından bu günkü ölçü birimlerine çevrilmeden belgedeki şekliyle bırakılmıştır.

yapılmıştı.²¹⁷ Bundan bir yıl sonra Maraş'ta yaşayan Katolik Ermeniler de aynı sebeple, Hatuniye Mahallesinde Paşa Hamamı denilen yerde bulunan kendilerine ait olan arsanın üzerinde uzunluğu 35, boyu 25 ve yüksekliği 20 zirâ' büyüklüğünde inşa etmek istedikleri kilise için (Surp Pırgıç Kilisesi) Padişah'tan irade aldılar.²¹⁸

Ermeniler Islahat Fermanı'nın kendilerine getirdiği ayrıcalık ve hakların farkındaydılar ve bunu sonuna kadar kullanmak niyetindeydiler. Zira bir taraftan Maraş'ta mevcut olan kiliselerin tamir edilmelerinin gerekliliği yetkili makamlara bildirilirken diğer taraftan da aslında o kiliselerin onarılamayacak kadar harap oldukları ya da başka bahanelerle yeni kiliselerin inşasına izin verilmesi Patrikhane²¹⁹ aracılığıyla talep ediliyordu. Nitekim Ermeni Patrikhanesi 3 Haziran 1862 tarihinde Osmanlı birimlerine verdiği bir dilekçe ile Maraş'ta Surp Karson Manok adıyla bilinen kilisenin tamire ihtiyacı olduğu, ancak kilisenin yol üzerinde olmasından dolayı duvarlarının çabuk kirlendiği, bu yüzden kilisenin tamir edilmesi yerine aynı bölgede bulunan ve Ermenilere ait olan arsa üzerinde 30 arşın* boyunda, 18 arşın genişliğinde ve 15 zirâ' yüksekliğinde yeni bir kilise inşa edilmesi talebinde bulundu. Osmanlı Padişahı bu talebin karşılanması için gerekli olan izin ve ruhsatın verilmesi konusunda irade buyurdu.²²⁰ Aynı şekilde 1862 yılında Ermeni Patrikhanesi, Akdere Mahallesinde bulunan Surp Karabet adlı kilisenin önce tamir edilmesi için, daha sonra tamirinin çok meşakkatli olacağı bahanesiyle aynı yerde başka bir kilise yapılmasına izin istedi. Osmanlı Devleti'nin bu talep üzerine

²¹⁷BOA, İ.HR. 8662 (1275 R 14 / 21 Kasım 1858).

²¹⁸BOA, İ.HR. 9293 (1276 Ra 13 / 11 Ekim 1859).

²¹⁹Ermeni Patrikhanesi; Ermeni Kilisesi hiyerarşisine göre katogikostan alt piskopostan üst rütbede olan din adamlarına patrik denmektedir. Patriklik, yargı alanı içindeki tüm piskoposluk bölgelerinin bağlı olduğu "Başpiskoposluk"tur. Kudüs ve İstanbul'da olmak üzere iki Ermeni Patrikhanesi vardır. Patrikhane ise, patriklerin ikamet ettikleri mekân olmasının yanı sıra patrikliğe bağlı bölgelerin işlerini icra eden patriğin makamıdır. Bkz. Canan Seyfeli, **İstanbul Ermeni Patrikliği**, Ankara, Andaç Yay., 2005, s.64–81.

* Arşın: Takriben 68 cm civarında uzunluk ölçüsüdür.

²²⁰BOA, İ.HR. 10899 (1279 M 02 / 29 Haziran 1862).

yapılmasına izin verdiği söz konusu kilisenin uzunluğu 30, genişliği 22 ve yüksekliği 15 zirâ' olacaktı.²²¹

Maraş Protestan Cemaati, 1866 yılında daha önce Şeyh Mahallesi'nde inşa ettikleri kilisenin mevcut nüfusun ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz olduğu gerekçesiyle kendi mülkü olan ve mektep yapılmak üzere alınan arsa üzerinde mektep yerine uzunluğu 25, genişliği 24 ve yüksekliği 9 zirâ' ve üç kapısı olan yeni bir kilise yapımı için müsaade istedi. Cemaatin istediği izin kendilerine 10 Haziran 1866'da bir irade ile verildi.²²²

Şehirde, 1869 yılında on kilisenin varlığından bahsedilirken²²³ bu kiliselerin cemaatlere göre dağılımının ne şekilde olduğu hakkında bilgi yoktur. Kiliselerin sayısı 1870'te 12'ye²²⁴ yükselirken 1894 yılında 17'ye ulaştı.²²⁵

1900 yılında Maraş Ermeni Cemaati, Maraş Belediyesi aracılığıyla Adliye ve Mezahip İdaresine müracaat ederek Şekerdere Mahallesi'nde bulunan Surp Kiforok isimli kilisenin büyük çapta hasar gördüğünü ve tamiri mümkün olmadığı için yeniden inşa edilmesine izin verilmesini istedi. Papaz Artin imzasıyla verilen dilekçede söz konusu kilise; Şekerdere Mahallesi'nde 120, Talkara Mahallesi'nde 40, Hacı Mehmed Mahallesi'nde 60, Atmaca Mahallesi'nde 40 ve Karamanlı Mahallesi'nde 44 olmak üzere toplam 304 haneye hizmet edecekti. Bu mahallelerde 1347 Ermeni oturuyordu. Civarda başka kilise olmamasından dolayı Surp Kiforok'un yeniden inşası önem taşıyordu. İnşası düşünülen kilisenin uzunluğu 20, genişliği 11 ve yüksekliği 5.5 metre olarak planlanmıştı. Aynı konuda Ermeni Patrikliği tarafından da verilen dilekçe Şura-yı Devlet'te görüşüldü ve Şekerdere'deki kilisesinin

²²¹BOA, İ.HR. 10933 (1279 M 13 / 10 Temmuz 1862). Doğan, Surp Karabet ve Surp Karsun Manok kiliselerinin aynı kilise olduğu kanaatindedir. Oysaki bu kiliselerin büyüklükleri birbirinden farklıdır. Bkz. Doğan, a.g.t, s.243.

²²²BOA, İ.HR. 12771 (1283 M 25 / 9 Haziran 1866) .

²²³SVH, 1286 (1869), s.172.

²²⁴SVH, 1287 (1870), s.148.

²²⁵SVH, 1312 (1894), s.269.

yeniden inşa edilmesine izin verildi.²²⁶ Bu izin verilmesine rağmen kilisenin tamirinin geciktiği ve Patrikhane'nin bu konuda yeniden girişimde bulunduğu anlaşılıyor. Ayrıca kilisenin tamiri için yaklaşık 76185 kuruşluk bütçe gerekiyordu. Beş bin kuruşu biriktirebilmiş olan geriye kalanı kilise vakfına tahsis edilen dört dükkânın gelirinden karşılanacaktı.²²⁷ Kilisenin paranın tamamının toplanamamasından dolayı tamamlanamadığı anlaşılmaktadır.

Ermeni İsyanları, kendi kiliselerinin de ciddi zarar görmesine sebep oluyordu. Zeytun Kazası'na bağlı Fırnıs Nahiyesi'nde bulunan kilise ve okul, 1896 yılındaki isyan sırasında hasar görmüş ve tamiri için istenilen izin Osmanlı makamlarınca verilmişti.²²⁸

Maraş'ta 1904 yılında; Ermenilerin dört, Protestanların iki, Katoliklerin iki olmak üzere toplam sekiz kilise varken²²⁹ 1905 yılında; Ermenilerin dört, Protestanların üç, Katoliklerin iki ve Latinlerin bir olmak üzere toplam on kilise vardı.²³⁰ Protestan kiliselerinden üçüncüsü Divanlı Mahallesi Bahtiyar Yokuşu'nda,²³¹ dördüncü Ermeni kilisesi de Kale Altı'nda²³² bulunuyordu. 1906 yılındaki kayıtlarda Latin Kilisesi yer almamakla beraber²³³ bir sonraki yıl tutulan kayıtlardan kiliselerin 1905 yılındakilerle aynı olduğu tespit edilmiştir.²³⁴

²²⁶BOA, **Yıldız Arşivi Resmî Mâruzât** (Y.A.RES.) 108/61 (1318 5 16 / 11 Eylül 1900).

²²⁷BOA, Y.A.RES. 136/86 (1318 7 19 / 12 Kasım 1900).

²²⁸BOA, Y.A.RES. 109/69 (1318 7 19 / 12 Kasım 1900).

²²⁹SVH, 1322 (1904), s.456.

²³⁰SVH, 1323 (1905), s.461.

²³¹Hasan Karakurt, **234 Numaralı Maraş Şer'iyye Sicili H.1322–1325/M.1903–1907 Değerlendirme ve Transkripsiyon**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s.104–105.

²³²Ökkeş Ramazanoğlu, **234 Numaralı Maraş Şer'iyye Sicili H.1322–1325/M.1904–1907 Değerlendirme ve Transkripsiyon**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, s.250.

²³³SVH, 1324 (1906), s.469.

²³⁴SVH, 1326 (1908), s.461. Maraş'ta dördü Ermenilere, geriye kalanları Protestan ve Katoliklere ait olmak üzere on bir kilise olduğuna dair ayrıca bkz. Atalay, a.g.e, s.155. Atalay'ın, son derece bakımlı ve temiz olduklarından bahsettiği bu kiliselerden biri, Latinlere ait olmalıdır. Maraş'ta bulunan kiliseler için ayrıca bkz. Kévorkian&Paboudjian, a.g.e, s.309.

3.2.Okulları

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler mabetlerini nasıl idare ediyorlarsa, mekteplerini de cemaat teşkilatları vasıtası ile kurup işletmekteydiler. Her cemaatin, kilise havra v.b. mabetlerinin yanında bunlara bağlı okulları da vardı. Eğitimin ilk kademesinde yer alan okullar mahalli cemaatler; orta dereceli mektepler ile öğretmen yetiştiren okullar ise millet teşkilatları tarafından yönetilmekteydi. Her kilise, dinî liderlerinin denetimi ve gözetimi altında gerçek birer eğitim kurumu halinde hizmet görüyordu. Kiliselerin yanında açılan okullar, genellikle ilkokul seviyesindeydi.²³⁵ Okulların masrafları kilise gelirlerinden veya yapılan bağışlardan karşılanmaktaydı.²³⁶

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Ermeniler, Maraş'ta kendi cemaat okullarını kurmaya başladılar.²³⁷ Maraş Ermenileri arasında Ermeni, Katolik ve Protestan mezheplerini benimsemiş olanlar vardı. Bu cemaatler, okullarını da kendi kiliselerinde açtılar. Bu okullar; iptidaî denilen ilkokul, rüştiye adı verilen ortaokul ile idadî olarak adlandırılan ve yüksek okullara talebe yetiştirmeyi amaçlayan okullar şeklinde derecelendirilmişti.²³⁸

Maraş'ta bulunan Ermeni okullarının birçoğunun kuruluş tarihleri belli olmamakla beraber ilk olarak 1840 yılında Kale Altı Kilisesi'nde ilkokullar kurularak öğretime başlandı.²³⁹ 1891 yılında Ermeni Cemaran İlkokulu açıldı.²⁴⁰ 1899 yılında her üç Ermeni cemaatine ait olarak 14 tane iptidaî seviyesinde okul vardı. Bu okullardan dördü Ermeni, biri Katolik, geriye kalan dokuzu Protestan Ermenilere aitti. Ermeni okullarının biri erkek diğer üçü

²³⁵Bu duruma örnek olarak bkz. Maraş'ın Zeytun Kazası'na bağlı Fırnis Nahiyesi'nde kilisenin yanında açılan okul ve planı için bkz. BOA, Y.A.RES. 109/69(1318 9 17 / 8 Ocak 1901). Bkz. EK 1.

²³⁶Bilal Eryılmaz, "Azınlık Okulları", **Osmanlı Ansiklopedisi**, İstanbul, Ağaç Yay., 1995, s.212.

²³⁷Ermeni okullarıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nejla Günay, "Maraş Ermenilerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler E.Ü. I.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu**, III. cilt, Kayseri, 2007, s.385-397.

²³⁸ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara, TTK Yay., 1999, s.66,91,114.

²³⁹Tuğlacı, a.g.e, I.cilt, s.685.

²⁴⁰Tuğlacı, a.g.e, III. cilt, s.13.

karma idi. Protestan okullarının da biri erkek, biri kız, diğerleri ise karma idi. Katoliklerin sahip oldukları okulda da karma eğitim verilmekteydi.²⁴¹

1899 yılında ilkokuldan sonra gidilen rüştiyelerin toplamı yedi idi. Bunların ikisi Ermeni, beşi de Protestan mezhebindeki Ermenilere aitti.²⁴² Fransa'nın himayesinde bir rüştiye daha vardı.²⁴³ Ermenilere ait olan rüştiyelerden biri sadece erkekler içindi ve 60 öğrencisi vardı. Diğerleri ise 60 erkek ve 32 kız öğrenciye sahipti. Protestan rüştiyelerinin tamamında karma eğitim verilmekteydi. Bu okullarda 347 erkek, 287 kız olmak üzere toplam 634 öğrenci bulunmaktaydı.²⁴⁴ Katoliklere ait rüştiye olmamakla beraber, Fransız Katolik rüştiyesinin 50 erkek, 40 kız toplam 90 öğrencisi vardı.²⁴⁵ Buna göre, Maraş'ta rüştiyelere giden 876 Ermeni öğrenci varken aynı yıl şehirde Müslümanların sahip oldukları tek rüştiyede 95 öğrenci eğitim almaktaydı.²⁴⁶

Ermenilerin bu kadar geniş eğitim faaliyetlerine karşı Müslümanların, 1894 yılında 79 iptidaî, 1 de rüştiye okulu vardı.²⁴⁷ 1898 yılında, geleneksel eğitim anlayışını devam ettiren ve çeşitli mahallelerde açılmış olan 20 medresede toplam 183 öğrenci eğitim almaktaydı.²⁴⁸ Maraş'ta yaşayan Müslümanlar, nüfus olarak Ermenilerin 3 katı olmalarına rağmen²⁴⁹ okul ve öğrenci sayısı daha düşüktür. Ermenilerin ilk ve orta öğrenimde Müslümanlardan daha önde oldukları görülmektedir.

²⁴¹ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1317(1899), s.1128–1131.

²⁴² SNMU, 1317(1899), s.1128–1131.

²⁴³ SNMU, 1317(1899), s.1130–1131.

²⁴⁴ SNMU, 1317(1899), s.1128–1131.

²⁴⁵ SNMU, 1317(1899), s.1130–1131.

²⁴⁶ SNMU, 1317(1899), s.1111.

²⁴⁷ SVH, 1312(1894), 269. Bazı kaynaklarda bu sayı 57 olarak verilmektedir. Bkz. Cuinet, a.g.e, s.94.

²⁴⁸ SNMU: 1317(1899), s.1118–1121.

²⁴⁹ Maraş'ta, 1898 yılında, 39968 Müslüman, 3283 Ermeni Katolik, 9324 Ermeni, 2894 Protestan nüfus vardı. Bkz. SVH, 1316(1898), s.304–305.

İdadî derecesinde iki okul vardır. Bunlardan ilki Divanlı Mahallesi'nde, Protestanlarca açılmış olanıdır ki 24 erkek, 28 kız öğrencisi vardır. Diğer Amerikalıların 1883²⁵⁰ yılında açmış oldukları ve 54 öğrencisi olan Kız Koleji'dir.²⁵¹ 1900 yılında, Osmanlı Devleti tarafından tutulan kayıtlardan rüştiye ve idadî sayısının daha çok olduğu anlaşılmaktadır. Bu okullar ile ilgili olarak dikkati çeken diğer husus, okulların tamamının kız ya da erkekler için açılmış olmasıdır. Öte yandan bu okulların kuruluş tarihleri de bellidir. Buna göre; Ermenilere ait olan ve Kapancıyan adlı kişi adına ruhsat alınan beş rüştiye ve bir idadî vardı. Rüştiyelerden dördü erkek ve biri kızlar içindi.²⁵² Bu okulların hepsi 1846 yılında açıldı. Açıldıklarında ruhsatsız olan bu okullara 1896 yılında ruhsat verildi. Ermeni erkek rüştiyeleri 129, kız rüştiyeleri 23 öğrenciye sahipti. 1873 yılında açılan Protestan erkek rüştiyesinin 36, kız rüştiyesinin 43 öğrencisi vardı. Bu okullara da 1896 yılında ruhsat verildi.²⁵³

1869 yılında ilan edilen Maarif Nizamnamesi'nde, idadî okulları tarif edilirken, "rüştiyelerden mezun olan Müslim ve gayrimüslim çocukların bir arada öğrenim yaptıkları yer" ifadesi bulunmaktaydı.²⁵⁴ Bu düzenlemeden sonra pek rağbet etmeseler de gayrimüslim öğrenciler de, Müslüman idadîlere gidebilmeye başlamışlardı. 1900–1901 öğretim yılında Maraş Mekteb-i İdadîsi'nde 110 Müslüman öğrenci ile birlikte eğitim alan 11 gayrimüslim öğrenci vardı.²⁵⁵

Ermeni Patrikhanesi'nin 1901–1902 öğretim yılı itibarıyla hazırlamış olduğu istatistiklere göre Maraş'ta bulunan 23 Ermeni okulunda 44 öğretmen

²⁵⁰ Okulun açılış tarihinin 1882 olduğu hakkında bkz Uygur Kocabaşoğlu, **Anadolu'daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19 yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, Ankara, İmge Kitabevi, 2000, s.61.

²⁵¹ SNMU, 1317(1899), s.1132–1133.

²⁵² SNMU, 1318(1900), s.1268–1269.

²⁵³ SNMU, 1318(1900), s.1268–1269. Ermeni rüştiyelerinden 2'sinin karşısında kuruluş tarihi olarak 1163 yazılı ise de bunun sehven yazıldığı, doğrusunun 1263 olduğu kanaatindeyiz.

²⁵⁴ Bkz. Kodaman, a.g.e, s.115.

²⁵⁵ SNMU, 1321(1903), s.457. Ancak, bu öğrencilerin Yahudi ya da Ermeni oldukları konusunda bilgi yoktur. Zira Maraş'ta, Ermeniler ile birlikte Yahudiler de yaşamaktaydı. Yahudilerin 1900'deki nüfusu 94 erkek, 113 kadın olmak üzere toplam 207 kişi idi. Bkz. SVH, 1318(1900), s.343.

görev yapmakta, 1361 erkek, 378 kız öğrenci eğitim almaktaydı. Zeytun'da bulunan 10 okulda 15 öğretmen görev yaparken, bu okullarda 605 erkek, 85 kız öğrenciye eğitim verilmekteydi.²⁵⁶

Protestan Ermeniler, 1862 yılında açtıkları, Darü'l Feyz adındaki idadîden²⁵⁷ başka, 1888 yılında kızlar için bir idadî daha açtılar. Bu okulun 41 öğrencisi vardı. Bir yıl sonra bir de erkek idadîsi açtılar. Bu okulun da 40 öğrencisi vardı.²⁵⁸ Maraş'ta, ne zaman kurulduğu kesin olarak belli olmayan ve Fransa himayesinde, Teresanta Rahipleri tarafından idare edilen bir idadî daha vardı. Kız-erkek karma olarak eğitim verilen bu okulda, 1898 yılında 65 erkek, 48 kız ders görmekteydi.²⁵⁹ 1900 yılında 60 erkek, 50 kız öğrencisi vardı.²⁶⁰ 1903 yılında ise toplam 102 öğrencinin 55'i erkek, 47'si kız idi.²⁶¹

Tablo XVII: Teresanta Rahip Okulu'nun Yıllara Göre Öğrenci Dağılımı

	Kız	Erkek
1898	48	65
1900	50	60
1903	47	55

1906 yılında, şehirde bulunan Ermenilere ait iptidaî okullar ve öğrenci sayıları şu şekildeydi: Protestanlara ait olan beş okulda 130 kız, 600 erkek toplam 730 öğrenci vardı. Ermenilere ait olan yedi okulda 225 kız, 335 erkek olmak üzere toplam 560 öğrenci eğitim almaktaydı. Katoliklere ait olan kız

²⁵⁶ James Bryce&Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, çev.Atilla Tuygan&Jülide Değirmenciler, II.cilt, İstanbul, Pencere Yay., 2006, s.493.

²⁵⁷SNMU, 1316(1898), s.1012.

²⁵⁸SNMU, 1318(1900), s.1268-1269.

²⁵⁹SNMU, 1316(1898), s.1016-1017.

²⁶⁰SNMU, 1318(1900), s.1270-1271.

²⁶¹SNMU, 1321(1903), s.467.

okulunda 100, erkek okulunda 200 öğrenci bulunmaktaydı.²⁶² 1908 yılında, tüm Ermeni iptidaî okullarının 350 kız, 950 erkek öğrencisi olmak üzere toplam 1300 öğrencisi vardı.²⁶³

Tablo XVIII: 1906 Yılında Ermeni Öğrencilerin Mezheplere Göre Dağılımı

	Kız	Erkek	Toplam
Ermeniler	225	335	560
Katolik Ermeniler	100	200	300
Protestan Ermeniler	130	600	730

3.3.Vakıfları

Vakıf, İslam ülkelerinde, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar zamanındaki Türk dünyasının sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında önemli rol oynamış olan dinî, hukukî ve sosyal bir müessesedir. Bir kişi mülkiyetine sahip olduğu menkul veya gayri menkul mallarından bir kısmını veya tamamını, Allah'ın rızasını kazanmak niyetiyle, halkın herhangi bir ihtiyacını gidermek üzere dinî, hayrî veya sosyal bir amaca yönelik olarak ebediyen tahsis ederse, malını vakfetmiş, aynı zamanda bir vakıf müessesesi kurmuş olur.²⁶⁴

Vakıf yapan kişiye vâkıf, bizzat kendisinden yararlanmak üzere vakfedilen bina veya müesseselere hayrat, bu müesseselerin ebedî olarak yaşaması ve topluma hizmet sunması için vakfedilen gelir kaynaklarına akar denir. Vakıfla ilgili tüm bilgileri ihtiva etmesinin yanı sıra vakfın kuruluşunu kanıtlama özelliğine de sahip olan belgelere “Vakfiye” veya “Vakıfname”

²⁶²SVH, 1324(1906), s.459.

²⁶³SVH, 1326(1908), s.452.

²⁶⁴Bahaeddin Yediyıldız, “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, **Vakıflar Dergisi**, sayı XX, Ankara, 1988, s.404.

denir.²⁶⁵Osmanlı Devleti'nde bazı gelir kaynaklarından vergi toplama yetkisi cami, kilise, sinagog, okul, hastane, han, ayrıca yol ve köprü yapımı bakımını üstlenen dinî vakıflara bırakılmıştı. Vakıf üyeleri gelirlerini bu vakıflardan ve gerçekleştirilen hizmetler karşılığı alınan ücretlerden sağlıyordu. Vakıf olağan dışı bir toprak/mülkiyet kategorisiydi. Çünkü tüm vergilerden muaftı ve devlet tarafından el konmasına karşı büyük ölçüde güvence altındaydı. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda varlıklı kişilerin özel mülklerini vakfa dönüştürmeleri kendileri için elverişli bir yol olmuştu. Böylece özerk bir konum kazanan mülklerini, olağan miras durumunda uygulanan kural ve vergilere tâbi olmaksızın ya da el konulma tehlikesi bulunmaksızın vârislerine bırakabiliyorlardı.²⁶⁶

Maraş'ta çeşitli amaçlarla kurulan çok sayıda vakıf vardı.²⁶⁷Tipik bir Anadolu şehri özelliği taşıyan Maraş'ta bu sıradan bir durumdu. Ancak mahkeme kayıtları ve vakıfla ilgili diğer belgeler; bu müessesenin sadece Müslümanlar tarafından değil, Ermenilerce de kullanıldığını ortaya çıkarmaktadır. Ermeniler, kilise, okul, mezarlık gibi müesseselerinin bakım, tamir ve diğer masraflarını kurdukları vakıflar aracılığı ile karşılıyorlardı. Vakıfların idaresi genellikle kiliselerin elindeydi. Kilise vakıflarının gelir getiren çeşitli mülkleri arasında dükkânlar ve binalar önemli yer tutmaktaydı. Maraş'ta, 1902 yılında, Ermeni Katolik Kilisesi'nin himayesindeki vakıf, Serpiskopos Muradyan Ohannes Efendi tarafından idare ediliyordu. Kiliseye ait olan Çarşıbaşı'ndaki bir dükkân ile ilgili çıkan anlaşmazlık sonucunda Muradyan Efendi, avukatı Ketenciyan Krikor Efendi aracılığıyla Kavvaszade

²⁶⁵Yediyıldız, a.g.m, s.404.

²⁶⁶Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul, İletişim, 1995, s.49–50.

²⁶⁷Maraş'taki Osmanlı Dönemi'nde kurulan vakıflar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rahmi Tekin, **“Zülkadir Beyliği Zamanında Maraş Vakıfları”**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Hacı Mehmed Ağa ile ortağı Dermesrubyan Sirub, kardeşi Ohannes, Apikoğlu Avadik ve Zabuncu Hacı'nın karısı Ayşe Hanım'ı şikâyet etti.²⁶⁸

1905 yılında Divanlı Mahallesi'nde Bahtiyar Yokuşu üzerinde bulunan Protestan Kilisesi'nin tamirâtı, bakımı ve diğer giderlerinin karşılanması için, Seksanlar Mahallesi'nde oturan Nergisoğlu Sadrek ve karısı Takuhi bazı mallarını vakfettiler. Vakfedilen mallar Üngüt Köyü'ndeki bir tarla, Seksanlar Mahallesi'nde bulunan bir dükkân, yarım hisse bağ ve sebze bahçesinden ibaretti. Söz konusu vakfın müteveli heyetinde; Kilikyan Krikor Ağa, Halisan, Artuvar Ağa ve Sağciyan Avadis Ağa²⁶⁹ vardı.

Ermeni vakıflarının bir başkanı ve müteveli heyeti olması ve vakfedilen malların onların idaresinde, kuruluşundaki amaç için kullanılması bakımından Müslüman vakıflarından hiçbir farkı yoktu.

Maraş'taki Ermeni mezarlığının korunması için, Halhaliye mahallesinde oturan ve Semerci esnafından olan Zeytunluoğlu Karaoğlan Asador tarafından 16 Mart 1904'te bir vakıf kuruldu ve vakıf işlerinin yürütülebilmesi için Şekerdere mahallesindeki Surp Kiforok Kilisesi ile bitişik bir bina yapıldı. Vakfa ait olan mallar şunlardı: İki dükkânın hissesine karşılık on altı para, ayrıca diğer mülklerinden vakıf için ayrılan 6 mangır. Surp Kiforok Kilisesi reisi Debbağ Artin Efendi, İbrani cemaatinden Katurciyan Harun ve saatçi Bagos müteveli heyet olarak belirlendi. Söz konusu vakıf Maraş Ermeni Ruhanî Meclisi'nde kuruldu. Vakıf kilise tutanaklarına kaydedilerek onaylandı.²⁷⁰

Katolik Kilisesinin vakıf dükkânlarından biri Çıkrıkçı Çarşısı'ndaydı.²⁷¹

²⁶⁸Mehmet Kabacık, **230 Numaralı Maraş Şer'iyye Sicili**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, belge numarası 5, s.11,52.

²⁶⁹Karakurt, a.g.t, s.104–105.

²⁷⁰Karakurt, a.g.t, s.116–117.

²⁷¹Mehmet Karataş, **234 Numaralı Maraş Şer'iyye Sicili H.1322–1325/M.1903–1907 Değerlendirme ve Transkripsiyon**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, belge numarası, 321, s.127.

Ermeniler, vakıf gelirlerinin idaresinin iltizama verildiği 1875–1878 yılları arasında mültezimlik de yapmışlardı. Burada Ermeni ve Müslümanların gerek birbirlerine kefil olmaları, ortaklık yapmaları ve gerekse cami vakıflarının iltizamını almaları iki toplumun ne kadar iç içe yaşadıklarının göstergesi olmalıdır. Bahsedilen dönemde Ermenilerin mültezim olduğu vakıflar şunlardır:²⁷²

Tablo XIX: Ermenilerin Mültezim Olduğu Vakıflar

Kefilin Adı	Mültezimin Adı	Kurâ Adı	Âşâr Bedeli
Havancıoğlu Ohannes	Sabuncuoğlu Avadis	Ma'a Elmalar Kömeç Vakfı âşârı	2800
Aynı kişi	Aynı kişi	Karadut Camiinin Bahçe Âşârı	240
Osman Efendi ve Arikoğlu Artin	Topaloğlu Karabet	Kıraç Vakfı Âşârı	16800
Aynı kişiler	Aynı kişi	Nısf Hasan Tepesi Âşârı	2080
Aynı kişiler	Aynı kişi	Haznedarlı Camii Bahçe Âşârı	108
Aynı kişiler	Aynı kişi	Kal'a Kaya Zaviyesi Vakfı Âşârı	1840
Aynı kişiler	Aynı kişi	Beğlik Hopuru Vakfı Âşârı	2000
Hacı Muttalıpzâde Ahmet Efendi	Manat oğlu Deyap Ağa	Kebek Sazı Vakfı Âşârı	2800

²⁷²Doğan, a.g.t, s.203–204.

4.ERMENİLERİN ŞEHRİN SOSYAL YAPISI İÇİNDEKİ DURUMLARI

4.1.Osmanlı Toplum Yapısı ve Bu Yapıda Meydana Gelen Değişiklikler

4.1.1.Millet Sistemi

Osmanlı tebaasının bir kısmını gayrimüslimler teşkil etmekteydi. İslam hukukuna göre, İslam ülkesinde yaşayan gayrimüslimler “Zimmî” statüsünde olurlardı. Buna göre; gayrimüslimler, din ve vicdan hürriyetinden yararlanırlar, din değiştirmeye zorlanamazlar ve kendi ibadethanelerini açarlar, can ve malları İslam devletinin güvencesi altına alınırdı. Bu korumaya karşılık gayrimüslimler cizye ve haraç vergisi vermek ve istisnalar dışında İslâm devletinin hükümlerine uymak yükümlülüğü altına girerlerdi.²⁷³ Din ve mezhep kıstası, Osmanlı Devleti’nde halkı gruplandırmakta da esas alınmış ve çeşitli ırk, din ve mezheplere mensup kişiler, etnik kökenlerine bakılmaksızın Müslüman, Hristiyan, Yahudi olarak dikkate alınmışlardır.²⁷⁴ Yani nüfus, yarı-özerk dinî ve kültürel cemaatler olan “milletler” hâlinde sınıflandırılmıştır.²⁷⁵

1839 yılında Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesiyle tüm Osmanlı tebaası kanun önünde eşit kabul edildi²⁷⁶ ise de gayrimüslimlerin hukukî durumları 1856’da ilan edilen Islahat Fermanı ile değişti.

²⁷³Gül Akyılmaz, “Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, II.cilt, Ankara, ASAM, 2003), s.171.

²⁷⁴Akyılmaz, a.g.b, s.172. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. M. Nacit Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek**, İstanbul, 2004 ; Benjamin Braude, “Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri I”, **Tarih ve Toplum**, sayı 7, s.34–40; Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı,; Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi**, İstanbul, 1992; İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, IV. cilt, 32, y.y., Ayhan Matbaacılık, 1986.

²⁷⁵François Geogron; **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900–1930)**, çev. Ali Berktaş, İstanbul, YKY, 2006, s.2.

²⁷⁶Salâhi R. Sonyel, “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu’nun GayriMüslim Uyrukları Üzerindeki Etkiler”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1994, s.345.

4.1.2.İslahat Fermanı ve Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri

Ermenilerin Maraş toplumu içerisindeki yeri ancak XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin, toplumun yapısını da etkileyebilecek anlamda köklü değişikliklere sebep olan ıslahatlarının incelenmesi ile anlaşılabilir. Bilhassa 18 Şubat 1856 yılında ilan edilen "İslahat Fermanı" bu değişikliklerin en önemli sebebidir. Osmanlı Devleti, 1839'da Tanzimat Fermanı'nı ilan ederek Müslüman ve Hristiyan tebaa arasında eşitlik prensibini kabul etmişti. Ancak Kırım Savaşı'ndan sonra büyük devletler Osmanlı Hristiyanlarına yeni haklar verilmesi konusunda baskı yapıyorlardı. Osmanlı Devleti, başka imtiyazları tanımayacağını belirtirken, İngilizler din serbestliği ve hukukî eşitliğin sağlanması gerektiğini, Fransızlar iki tebaa arasındaki tüm farkların bir ferman ile ortadan kaldırılmasını, Rusya ise Hristiyanlara verilecek ayrıcalıkların tüm devletlerin ortak garantisi altına alınmasını ve bunun mutlaka Paris Antlaşması'na eklenmesini istiyordu.²⁷⁷

Rusya, Hristiyan haklarını Paris Antlaşması'na ekleterek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma hakkı elde etmeyi planlıyordu.²⁷⁸ Devletler arası hukukun öncelik ve üstünlüğünden dolayı böyle bir durumun Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerin himayesine girmesi ve hukukî bağımsızlığını kaybetmesi gibi bir sonuç çıkaracağını gören Ali Paşa bu isteği şiddetle reddetti.²⁷⁹ Durumun gerginleşmesi üzerine Fransa, Osmanlı Devleti'ne iyi niyetini göstermek için cizyeyi kaldırmasını tavsiye etti. Osmanlı Devleti cizye vergisini kaldırdığını dolayısı ile gayrimüslimlerin orduya ve idari görevlere alınacağını açıkladı. 10 Mayıs 1855'te ilan edilen karara göre gayrimüslimler askerlikte miralaylığa memuriyette ise birinci dereceye kadar yükselebileceklerdi. Ayrıca izin almadan kiliselerini tamir ve inşa edebileceklerdi. Fakat karara en büyük tepki gayrimüslimlerden geldi. Askerlik yapmak istemeyen gayrimüslimler çeşitli yerlerde ayaklandılar.

²⁷⁷Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, V.cilt, Ankara, TTK Yay., 1983, s.249–250.

²⁷⁸Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789–1914)**, Ankara, TTK Yay., 1997, s.257–258.

²⁷⁹Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili" **Tanzimat I**, İstanbul, 1999, s.45–46.

Komşu ülkelere iltica etme tehdidinde bulundular. Bunun üzerine hükûmet kararını yeniden gözden geçirmek zorunda kaldı.²⁸⁰

Diğer devletler, ne Rusya'nın ne de Osmanlı devletinin görüşünü kabul ettiler. Müzakereler sonunda Fransa'nın ortaya attığı orta yoldaki görüş kabul edildi. Buna göre; Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki tüm farklar bir ferman ile kaldırılarak Gülhane Hattı Hümayunu'nda işaret edilmiş olan eşitlik tam anlamıyla gerçekleştirilecekti.²⁸¹ Böylece büyük devletler Rusya'nın daha önce Osmanlı Devleti'nden Hristiyanları bahane ederek sağladığı hak ve imtiyazları aynı yolla elde etmiş oluyorlardı.²⁸²

Aslında Müslüman olmayanlara birtakım hakların verilmesi 19. yüzyılın yönetim ve siyasetinin bir gereği idi. Gayrimüslimlerin bulundukları yerde ihtiyaç duydukları okul ve kiliseleri ve benzeri işlev gören kurumları kurmaları, bunları serbestçe onarabilmeleri, klasik dönemdeki sınırlamaların kalkması gibi hukukî değişiklikler, aslında 19. yüzyıl yönetim anlayışına da uygundu.²⁸³

Islahat Fermanı, bir bakıma Avrupalıların baskısından önce, Osmanlı milletlerinin durumunu düzeltmeye yönelik bir ıslahata devletin kendiliğinden teşebbüs etmesiydi. Osmanlı Devleti, artık Avrupa devletler ailesinin bir üyesiydi ve idarede bazı hukuki değişiklikler gerekiyordu.²⁸⁴ Dolayısıyla bu ferman Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri camiasına girmesinin bir bedeliydi.²⁸⁵ 1856'dan sonra askerî, ekonomik, siyasî, hukukî pek çok alanda yenilikler yapan Osmanlı Devleti, yenilikleri bazen taktik olarak Avrupa

²⁸⁰Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", **DİA**, XIX. cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1999, s.186.

²⁸¹Armaoğlu, a.g.e, s.258.

²⁸²Ali İhsan Gencer, 1839'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu, **DGBİT**, XI.cilt, İstanbul, Çağ Yay., 1989, s.479.

²⁸³İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yay., 1999, s.101. Islahat Fermanı'nın Batılılara taviz vermekten öte sonucu olmadığı hakkındaki görüşler için bkz. Karal, a.g.e, V.cilt, s.20, 21, 23, 27, 28 v.d.; Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e, I.cilt, Tezkire no: 10, s.71,74; Ahmed Refik, "Türkiye'de Islahat Fermanı", **TOEM**, sayı 14,18, s.206–210.

²⁸⁴Ortaylı, a.g.e, s.102.

²⁸⁵İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)**, Ankara, TTK Yay., 2000, s.47, 49.

devletlerinden gelecek müdahaleleri savuşturmak amacıyla kullanmıştı. Esasen, yenilik hareketinin arkasındaki temel dürtü Avrupa'nın gözünü boyamanın tersine çeşitli alanlarda bazı batılı fikir ve kurumların benimsenmesini ya da uyarlanması, böylece devletin yeniden canlandırılmasını sağlamaktı.²⁸⁶ Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi devrinin gereği idi.²⁸⁷

4.1.2.1. Islahat Fermanı'nın Muhteviyatı

1856 Islahat Fermanı, “*Gülhane’de kıraat olunan Hatt-ı Humâyûnum ile ve Tanzimat-ı Hayriyye mucibince her din ve mezhepte bulunan kaffe-i tebaa-i şahanem hakkında bila istisna emniyet-i can ve mal mahfuziyeti namus için taraf-ı eşref-i padişâhanemden vait ve ihsan olunmuş olan teminat.*” Şeklinde Tanzimat Fermanı’nda bulunan esasları tekrar etmesi hükümdarın bu teminata verdiği önemi²⁸⁸ ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu ile vadedilenleri gerçekleştirmeye kararlı olduğunu gösterir.²⁸⁹

Tanzimat Fermanı ile bütün Osmanlı tebaasına verilen imtiyazların Islahat Fermanı ile de teyit edilip uygulanması için gerekli tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır. Her cemaat belirli bir zaman içinde imtiyaz ve muafiyetlerini yeni şartlara ve ihtiyaçlara göre tekrar düzenleyecekti. Bunun için hükûmetin kontrolünde, patrikhanelerde özel meclisler kurulacak ve bu meclislerin kararları Babiâli’nin onayından sonra kesinlik kazanacaktı. Patrik seçimleri yeniden düzenlenecek ve patriklerin kaydıhayat ile tayinleri usulü

²⁸⁶Roderic H. Davison; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform I**, çev. Osman Akınhay, İstanbul, Agora Kitaplığı, 1997, s.17.

²⁸⁷Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara, TTK Yay., 1997, s.183.

²⁸⁸Abadan, a.g.m., s.51.

²⁸⁹Alan Palmer; **Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüzyıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak, yay. haz. Mürşit Balabanlılar, İstanbul, Sabah Yay.,1995, s.141.

uygulanacaktı. Patrik, metropolit, marhasa ve hahamlar görevlerine başlarken devlete bağlılık yemini edeceklerdi.

Ruhban sınıfına verilmekte olan "cevaiz" ve "aidat" yasaklanarak bunun yerine patriklerle cemaat başlarına belirli gelirler tahsis edilecek diğer ruhban da rütbelerine göre maaş bağlanacaktı. Fakat ruhbanın menkul ve gayrimenkul mallarına dokunulmayacaktı. Gayrimüslim cemaatlerin işleri, ruhban ve halk arasından seçilecek üyelerden oluşan karma meclislerce idare edilecekti.

Ayrı din ve mezhepten olan şehir, kasaba ve köylerdeki mabet, mektep, hastane ve mezarlık gibi yerlerin tamirine engel olunmayacak, fakat bu gibi yerlerin yeniden inşa edilmesi gerektiğinde hükûmetten izin alınacaktı. Ahalisi karışık olmayıp yalnız bir mezhep cemaatinin bulunduğu yerlerde ayinler serbestçe ve açık olarak yerine getirilebilecekti. Değişik din ve mezhepten olan yerlerde ayinler belli kurallara göre icra edilecekti. Mezhep mensuplarının, sayılarına bakılmadan ibadetlerini serbestçe yapmaları sağlanacaktı.

Bir cemaatin din, dil ve ırk bakımından diğer bir cemaatten aşağı tutulduğunu gösteren bütün tabirler yazışmalardan çıkarılacak, bu gibi tabirleri halkın ve memurların kullanmaları yasaklanacaktı. Osmanlı ülkesinde her din ve mezhebin ayini serbest olduğundan hiç kimse din ve mezhep değiştirmeye zorlanmayacaktı. Din ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaası devlet memurluğuna kabul edilecekti. Kanuni ehliyet ve vasıfları taşıyan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun askerî ve mülkî mekteplerde okuyabilecekti. Ayrıca her cemaat kendi millî dilinde eğitim yapmak üzere okul açabilecekti. Fakat bu okulların programlarının düzenlenmesiyle öğretmenlerinin tayini karma bir maarif meclisi tarafından yapılacaktı. Bu meclisin üyelerini Padişah tayin edecekti.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında veya gayrimüslimlerin kendi aralarında çıkacak davalar için karma mahkemeler kurulacaktı. Yargılamaların açıkça yapılacağı bu mahkemelerde gayrimüslimlerin de

şahitlikleri kabul edilecek ve herkes kendi dinine göre yemin edecekti. Adi hukuk davaları, eyalet ve sancak karma meclislerinde kadı ve valinin de katılmasıyla şerî veya adlî hukuk çerçevesinde görülecektir ve yargılamalar açık yapılacaktır. Gayrimüslimler arasında çıkacak miras gibi özel davalar, tarafların istemeleri durumunda patrikhane meclislerinde de görülebilecekti. Karma ticaret ve cinayet mahkemeleriyle ilgili nizamnameler en kısa zamanda hazırlanarak Osmanlı ülkesinde konuşulan dillere tercüme edildikten sonra yayımlanacaktı. Hapishaneler ıslah edilecek ve her türlü eziyet ve işkenceye son verilecek, buna uymayan görevliler cezalandırılacaktı. Hukuk eşitliği ancak görev eşitliğiyle sağlanabileceğinden gayrimüslimler de askerlik yapacaklar, bu yükümlülüklerini fiilen yerine getirebilecekleri gibi bedel vermek suretiyle de eda edebileceklerdi. Bunun için gerekli nizamname en kısa zamanda hazırlanarak ilan edilecekti.

Vilayet ve sancak meclislerine üye olan Müslümanlar ve gayrimüslimlerin hakkaniyetle seçilmelerini sağlamak üzere nizamnameler hazırlanacaktı. Yerli halkın verdiği vergileri ödemek ve tâbi olduğu hükümlere uymak şartıyla yabancıların da Osmanlı ülkesinde emlak satın almalarına izin verilecektir. Satın alma işlemlerine Osmanlı Devleti ile yabancı devletler arasında yapılacak düzenlemeden sonra başlanacaktı.

Bütün Osmanlı tebaası din ve mezhebi ne olursa olsun aynı vergiyi ödeyecekti. Vergilerin ve özellikle aşarın toplanması sırasında görülen aksaklıkların düzeltilmesine en kısa zamanda başlanacak, iltizam usulüne tedricen son verilerek vergilerin doğrudan doğruya devlet tarafından toplanması sağlanacaktı. İltizam usulünü kendi şahsi çıkarları için kullanan memurlarla idare meclisi üyeleri şiddetle cezalandırılacaktı. Özel nizamname ile son zamanlarda yıllık gelir ve giderleri düzenleyen bütçe sisteminin uygulanmasına çalışılacak, memurlara tahsis edilen maaşların muntazam bir şekilde ödenmesine başlanacaktı.

Bütün tebaayı ilgilendiren konuların görüşüldüğü Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye, her cemaatin başkanıyla devleti temsilen bir memur tayin edilecekti. Bir yıl için tayin edilen bu üyeler, müzakerelerde görüşlerini

serbestçe söyleyebilecekler ve bundan dolayı rencide edilmeyeceklerdi. Rüşvet ve yolsuzlukları yasaklayan kanunlar istisnasız bütün memurlara uygulanacaktı. Paranın değerini yükseltmek ve maliyenin itibarını arttırmak amacıyla banka açmak başta olmak üzere birtakım tedbirler alınacaktı. Ülkenin maddî servet kaynaklarının işletilmesi için gerekli sermaye sağlanacaktı. Ülke ürünlerini nakletmek üzere yollar ve kanallar inşa edilerek ziraat ve ticaretin gelişmesine engel olan hususlar ortadan kaldırılacaktı. Batı'nın bilgisinden ve sermayesinden de faydalanmanın yolları araştırılacaktı. Hükûmet bu Hattı Hümayun'da belirtilen hükümlerin uygulanması için görevlendirildi.²⁹⁰

Taşra teşkilatı, 1864'te Islahat Fermanı'na uygun olarak yeniden düzenlendi. Fuad ve Mithad Paşaların gayretiyle hazırlanan "Vilayet Nizamnâmesi" 8 Kasım 1864'te yürürlüğe girdi. Bu nizamname, Fransız "Departement" sistemi örnek alınarak düzenlendi. Ülke "Vilayet", "Sancak", "Kaza" ve "Köy" şeklinde idari bölümlere ayrılarak vilayetler vali, sancaklar mutasarrıf, kazalar kaymakam ve köyler muhtarların idaresine verildi. Mülkî idarenin her kademesinde, üyelerinin çoğu seçimle iş başına gelen Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin de temsilcilerinin yer aldığı idare meclisleri oluşturuldu. Vilayet Umumî Meclisi'nde de cemaatler eşit şekilde temsil edilecekti.²⁹¹

Yeni vilayetlerde halk meclise ve mahkemelere memur üye seçmek suretiyle ilk defa yönetime katılmış oluyordu.²⁹² Eski şer'i mahkemelerin yerine hukuk ve ceza mahkemeleri kurulmuştu. Bu mahkemelerin üyeleri de

²⁹⁰Gülsoy, a.g.md, s.186, 187. Fermanın esas metni için bkz. Abadan, a.g.b, s.56. Ayrıca fermanın muhteviyatı için bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri**, VI.cilt, Ankara, TTK Yay., 1983, s.1-7; Davison, a.g.e, s.70-71; Mümtaz'er Türköne, "Islahat Fermanı", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI.cilt, İstanbul, Ağaç Yay., 1995, s.166.

²⁹¹Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, çev. Nilüfer Epçeli, V.cilt, İstanbul, Yeditepe, 2005, s.444-445; Ortaylı, cemaatlerin meclislerde temsili konusunda, gayrimüslimlerin birbirlerine karşı rekabet ve kıskançlık içinde olduklarını belirtir. Bkz. Ortaylı, Tanzimat Devrinde, s.75.

²⁹²Karal, a.g.e, VII. cilt, s.154.

karma idi. Bütün bu düzenlemelere rağmen mahkemelerde eşitliğin tam olarak sağlanamadığı görüşünde olanlar vardır.²⁹³

Vilayet Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesinden sonra hükûmet teşkilatında da yenilikler yapmak zorunlu hale geldiği için II. Mahmut döneminde kurulmuş olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye yeniden düzenlendi ve 1868'de Şûrây-ı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olmak üzere ikiye ayrıldı.²⁹⁴

Şûrây-ı Devlet; bütün kanun ve nizamname taslaklarını incelemekle beraber, idare meclislerine ait dava ile görev ve yetkilerine uyarak mahkemelere sevk edilen memurların davalarına bakardı. Padişah veya vükelanın havale ettiği bütün meseleler hakkında görüş belirtir, Vilayet İdare Meclisleri'nin özel heyetleri tarafından herkese gönderilen zabıtları inceler ve idare meclislerinin gerek gördüğü icraat ve ıslahatı bu heyetlerle görüşerek kararlaştırırdı.²⁹⁵

Yeni teşkilat, yürütme organının yasama din ve yargı ilkelerinden ayrılması esasına dayanmaktaydı.²⁹⁶

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, yüksek bir mahkeme karakterini taşıyor ve üyeleri Müslüman ve gayrimüslimler arasından seçilerek tayin ediliyordu. Teşkilat yönünden Temyiz Mahkemesi ve İstinaf Mahkemesi olarak iki kısma ayrılmıştı. Padişah ve vükelanın mahkeme usullerine ve varılan hükümlere hiçbir şekilde müdahale edemeyecekleri tespit edilmişti. Böylece yürütme ve yargı gücü tamamen ayrılmış ve yargının bağımsızlığı kabul edilmişti.²⁹⁷

²⁹³ Mesela bkz. Engelhardt; **Tanzimat ve Türkiye**, çev. Ali Reşad, İstanbul, Kaknüs, 1999, s.188, 258 v.d.

²⁹⁴ Karal, a.g.e, s.145.

²⁹⁵ Karal, a.g.e, s.147. Engelhardt, Şuray-ı Devlet'i görevleri ve teşkilatı açısından Meclis-i Mebusan'a benzetmekte ve meşrutiyet için tecrübe kazandıracağını belirtmektedir. Bkz. Engelhardt, a.g.e, s.255. Ayrıca Benzer doğrultuda görüş ve ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ 1838–1868**, Ankara, TTK Yay., 1999, s.55–64.

²⁹⁶ Engelhardt, a.g.e, s.255.

²⁹⁷ Karal, a.g.e, s.167.

Islahat Fermanı, askerlik hizmetinde bütün Osmanlı'nın eşit olacağını vadettiğinden Hristiyan vatandaşların da askere alınması gerekiyordu. Ancak bu hassas konuda hem Müslümanların hem de Hristiyanların memnuniyetsizliği görülmekteydi. Zira Müslümanlar Hristiyan subayların emrine girmeyi göze alamıyorlar ve isyan etmesi muhtemel Hristiyanların silahlandırılmalarını da doğru bulmuyorlardı. Hristiyanlar da ölüm tehlikesi içine girmektense vakitlerini ticaret ve tarıma ayırmayı tercih ediyorlardı.²⁹⁸ Nihayet 1857 yılında çıkarılan bir fermanla gayrimüslimlerin askerlik hizmetine karşılık "Bedel-i Askerî" adlı bir vergi ödemeleri kabul edildi.²⁹⁹

Babiali'yi en çok meşgul eden konulardan biri de kiliselerin yeniden teşkilatlandırılmasıydı. Rum Patrikhanesi diğer cemaatler ile eşit olmayı hazmedemiyor ve Osmanlı hükûmetinin gayrimüslimlerin hakkını ortadan kaldırdığını öne sürerek Avrupa'yı içişlerine karışmak için teşvik ediyordu. Bütün baskılara rağmen Osmanlı hükûmeti, Islahat Fermanı'na uygun olarak 1862'de her cemaate ayrı nizamnâme verdi. Nizamnâmeler ile din adamlarının cemaat üzerindeki keyfî tasarrufları önlenmek istendiğinden her gayrimüslim cemaatin idaresi, laik üyelerden oluşan meclislere bırakıldı.³⁰⁰

Eğitim konusu ile ilgili olarak 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kabul edildi. Bununla eğitimin dağınık olması engellenmek isteniyor ve okulların bir eğitim sistemi içerisinde teşkilatlanması amaçlanıyordu. İlkokul zorunlu hale getiriliyordu.³⁰¹

²⁹⁸ Davison, a.g.e, s.112.

²⁹⁹ Gülsoy, a.g.md, s.189. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çadırcı, a.g.e, s.347

³⁰⁰ Gülsoy, a.g.md, s.189. Aslında Ermeniler 1860'ta bir "Nizamnâme" hazırlayarak Patrik'in onaylamasından sonra Padişahın onayına sundularsa da padişah söz konusu nizamnâmeyi tasdik etmedi. Ancak Ermeniler, tasdik edilmeyen bu nizamnameyi 1863 Nizamnâmesi yürürlüğe girinceye kadar kullandılar. 1860 Nizamnâmesi'ne göre 220 kişiden oluşan Ermeni Millî Meclisi kurulacak ve bunun 60'ı taşradan seçilecekti. Taşradan seçilen meclis üyeleri arasında Maraş ve Zeytun'dan birer temsilci yer almıştı. Bu meclise üçer kişiyle en çok temsilci gönderen yerler Van, Elazığ ve İzmit'ti. Bebiroğlu, a.g.e, s.41-73.

³⁰¹ Karal, a.g.e, s.201. Ayrıca Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., 1964, s.92, 96, 110 v.d.

1856 Fermanı genel olarak Hristiyan milletlerinin anayasal gelişmelerinin başlangıcı oldu.³⁰² Nitekim fermanın ilanından sonra, her cemaatin yeni şartlar doğrultusunda, kendi yönetimlerini düzenlemek için kurduğu komisyonların hazırladığı ve anayasa niteliği taşıyan nizamnameler Babıali'nin onayı ile yürürlüğe girdi.³⁰³

Islahat Fermanı'ndan sonra gayrimüslimlerin Osmanlı bürokrasisindeki yerleri arttı,³⁰⁴ Müslüman bir devlette yaşamalarından kaynaklanan özel yükümlülükleri kaldırıldığı gibi kendi kültürel ve dinî yapılarının korunması teminat altına alındı.

4.1.2.2. Islahat Fermanı ve Maraş Ermenileri

1864 ve 1871 yıllarında çıkarılan vilayet nizamnameleri ile mahalli idareler yeniden düzenlendi. Buna göre vilayetlerde “Vilayet İdare Meclisi”, livalarda “Liva İdare Meclisi” ve kazalarda “Kaza İdare Meclisi” ismini taşıyan yönetim birimleri oluşturuldu. Osmanlı taşra yönetiminde vilayetin alt kademesi olan livaların; idarî, malî, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işlerini ve idarî uyuşmazlık sorunlarını görüşüp karara bağlayan organlar Liva İdare Meclisleri idi.³⁰⁵

Liva İdare Meclisleri'nin başkanı; bu birimde valinin yetki ve görevlerini³⁰⁶ üstlenen mutasarrıftı. Bundan başka livanın merkezi olan kazanın hâkimiyle, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhanî reisleri meclisin tabii üyeleridir. Halk tarafından seçilen iki Müslüman ve iki gayrimüslim üye meclisin diğer üyeleridir. Liva idare meclisi

³⁰²Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Doğu-Batı Yay., 1988, s.211–213.

³⁰³Eryılmaz, a.g.e, s.263.

³⁰⁴Joseph Von Hammer; **Büyük Osmanlı Tarihi**, çev. B.S.Baykal, Düz. Mümin Çevik, IX. cilt, İstanbul, İkraOkusan, 1992, s.545.

³⁰⁵Ortaylı, a.g.e, s.64,80.

³⁰⁶Vali, icra ve infaz konularında hükümdarın vilayetlerdeki vekili durumundaydı. Bkz. Ortaylı, a.g.e, s.70.

hukukî meselelere ve adlî davalara karışamazdı. İdare Meclisi üyeleri “Meclis-i tefrik” denen seçim kurulunu meydana getirirlerdi.³⁰⁷

Bu genel düzenlemeler Maraş’ta da uygulamaya kondu. 1867 yılında Maraş Livası’nda yönetim kademeleri şu şekilde biçimlendi:³⁰⁸

Liva Kaymakamlığı’na Beylerbeyi payesi olan Naşid Paşa, yardımcılığına Hayri Efendi getirildi. Liva Naipliği’ne Mehmed Said Efendi, müftülüğüne İbrahim Efendi, Mal Müdürlüğü’ne Hüsnü Efendi, Tahrirat Müdürlüğü’ne de Osman Efendi tayin edildi. Bu görevliler başkanlığını kaymakamın yaptığı Liva İdare Meclisi’nin doğal üyesi idiler. Bu üyelerden başka her cemaatin nüfusu nispetinde seçilmiş üyeler vardı. Buna göre; Vehbi Efendi, Hacı Ali Efendi, Hacı Ömer Efendi, Abdülkerim Bey, Hacı Davit ve Hacı Artin İdare Meclisi’nin seçilmiş üyeleriydi. Liva Temyiz Meclisi’nin başkanlığını Nâib yürütüyordu. 1867 yılındaki seçilmiş üyeler; Ali Ağa, Ahmet Ağa, Halil Ağa, Hasan Ağa, Hacı Vartan ve Hacı Serkis idi.

Hem Liva İdare Meclisi’nde hem de Temyiz Meclisi’nde seçilerek gelen dört Müslüman, iki Ermeni üye bulunuyordu. Müslümanlar, nüfus bakımından fazla olduklarından daha çok üye seçebiliyorlardı. 1868 yılında da aynı kişiler göreve devam ettiler.³⁰⁹ 1869 yılında Liva İdare Meclisi üyelerinde bir değişiklik olmamakla beraber, Temyiz Meclisi’nde Vartan Ağa’nın yerine Kiforok Ağa seçildi. 1869 yılında meydana gelen en önemli değişiklik, Belediye Meclisi’nin kurulması oldu. Belediye meclisinin altı üyesinden üçü Müslüman, üçü Ermeniydi. Müslüman üyeler; İhsan Efendi, Asım Efendi, İbrahim Ağa Ermeni üyeler; Vartan Ağa, Serkis Ağa ve Karabet Ağa idi.

³⁰⁷Ortaylı, a.g.e, s.81.Liva İdare meclisi, bulunduğu kazanın okul, hapishane, hastane gibi kurumların yapım, bakım, onarım işleri yanı sıra, kazaları birbirine bağlayan yolların yapımı, onarımı işlerine bakmaktadır. Ayrıca vergilerin dağıtılıp toplatılması, iltizama verilmesi, hazine gelir kaynaklarının korunması görevleri arasında yer almaktadır. Bkz. Çadırcı, a.g.e, s.259; Davison, a.g.e, s.154–155.

³⁰⁸SVH, 1284 (1867), s.57–58.

³⁰⁹SVH, 1285 (1868), s.62–64.

Vartuvar Ağa, belediyede sandık emini olarak görev yaparken Artin Efendi Muhasebe kaleminde görev yapıyordu.³¹⁰

1871 yılında Liva idare meclisinin seçilmiş üye sayısı üç Müslüman ve bir Ermeni şeklinde değişti. Temyiz meclisinde bir değişiklik yokken Belediye meclisinde iki Müslüman'a karşılık dört üyeye Ermenilerin üstünlüğü vardı.³¹¹ 1873 yılında diğer meclislerdeki üye dağılımında bir değişiklik olmazken Ticaret mahkemesi kuruldu. Bu mahkemenin iki daimî üyesinden biri Ermeni idi. Geçici dört üyeden ikisi Müslüman, ikisi Ermeniydi.³¹²

1876 yılında Liva İdare Meclisi'nde de Belediye Meclisi'nde de beş üyenin ikisi Ermeni idi.³¹³ 1876'da Meşrutiyet'in ilanı ile da kaldırılmasıyla da Osmanlı gayrimüslimleri, gerek merkez ve taşra bürokrasisinde, gerekse iktidarın merkezi olan sarayda güçlü bir şekilde temsil edilmeyi sürdürdüler.³¹⁴ 1878'te İdare ve Temyiz meclislerinde bulunan dörder üyenin ikisi Ermenilerden oluşuyordu.³¹⁵ 1887 yılında Liva İdare Meclisi'nde seçilmiş altı üyenin yarısı Müslüman, yarısı Ermeniydi. Liva muhasebe kaleminin başında Osep Efendi vardı. Bidayet Mahkemesi'nin hukuk ve ceza dairelerinde Ermeni üyelere yer verilmişti. Belediye dairesinin üyelikleri Ermeniler ve Müslümanlar arasında yarı yarıya paylaşılmıştı. Menafi sandığının üç üyesinden ikisi Ermeni idi.³¹⁶ 1890 yılından itibaren doktor, eczacı gibi sağlık görevlileri de Belediye Meclisi'nde yer almaya başladı. Üç Müslüman ve üç Ermeni'nin yanı sıra Tabip Kigork Efendi ve müfettiş Ahmet

³¹⁰SVH, 1286 (1869), s.62–64.

³¹¹SVH, 1288 (1871), s.55–57.

³¹²SVH, 1290 (1873), s.68–70.

³¹³SVH, 1293 (1876), s.67–91.

³¹⁴Keyder, a.g.e, s.32–33.

³¹⁵SVH, 1295 (1878), s.84–86.

³¹⁶SVH, 1305 (1887), s.185–186.

Efendi de Belediye Meclisi'nde yer aldı. Aynı yıl açılan Ziraat Bankası'nın şube başkanı ve bir üyesi Müslüman, iki üyesi Ermeniydi.³¹⁷

1892 yılında şehirdeki meclislerin üye dağılımında bir değişiklik olmamakla beraber, Ticaret ve Ziraat odasının beş üyesinden üçü Ermeniydi. Reji* idaresinin başkanı Müslüman, muhasebe, ambarcı, kâtip ve memur olarak çalışan görevlileri Ermeniydi.³¹⁸ 1896 yılında Salih Paşa'nın mutasarrıf olduğu Maraş Sancağı'nın İdare Meclisi'nde Mustafa Efendi, Şükrü Bey ve Mustafa Remzi Efendi ile beraber Bagos, Manok ve Vartuvar Efendiler seçilmiş üye olarak bulunuyorlardı. İdare ve hukukla ilgili diğer tüm meclislerde Ermeni üyeler de Müslümanlarla birlikte görevlerine devam ediyorlardı.³¹⁹

1899 yılında Mutasarrıf Hacı Arifî Paşa idi. İdare Meclisi'nin üye sayısında ve Müslüman üyelerde bir değişiklik olmamış ancak Ermeni üyeler, Kiforok, Nazaret ve Kirkor Efendiler olmak üzere yenilenmişti.³²⁰ Katolik Marhasası³²¹ 1900 yılında idare meclisinin daimî üyeleri arasına girdi. Seçilmiş Ermeni üyeler ise Kigork, Kirkor ve Melkon Efendilerdi.³²²

1904 yılında İdare meclisinin aralarında Katolik Marhasası Ohannes Efendinin de bulunduğu tabii üyelerinin yanı sıra Mehmet Efendi, Rıza Efendi, Agop Efendi ve Kirkor Ağa seçilmiş üye olarak görev yapıyorlardı. Ermenice öğretmeni Horin Efendi sancak eğitim komisyonunda bulunuyordu.³²³ Maraş'ta Ermeni cemaatinin nüfusu Katolik ve Protestanlara

³¹⁷SVH, 1308 (1890), s.198–202.

* Bugünkü Tekel.

³¹⁸SVH, 1310 (1892), s.222–226.

³¹⁹SVH, 1314 (1896), s.284–289.

³²⁰SVH, 1317 (1899), s.317–323.

³²¹“Marhasa” kelimesinin kısaltılmış şekli olan “Marhasa”, Asur dilinden olup, Moğollar'dan itibaren üst düzeydeki kilise mensuplarına verilen bir unvandır. Bkz. Levon Panos Dabağyan, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, 4.baskı, İstanbul, IQ Yay., 2005, s. 123.

³²²SVH, 1318 (1900), s.333.

³²³SVH, 1322 (1904), s.440, 449.

göre daha fazla olduğundan dolayı Şura-yı Devlet kararıyla liva ve kaza idare meclisleri ile mahkemelerde bulunan Hristiyan üyelerden biri daima Ermeni cemaatine mensup olanlardan seçiliyordu. 1905 yılında İdare meclisine Ermeni üye seçilmemesi üzerine Ermeni Patrikhanesi bunun sebeplerinin araştırılması için Adliye ve Mezâhip Nezaretine başvurdu ve durumun düzeltilmesini talep etti. Adliye ve Mezâhip Nezareti konuyu Dâhiliye Nazırlığı'na bildirdi ve düzeltilmesini istedi.³²⁴ Esasen bu yöndeki talepler Osmanlı ilgili makamlarına sıkça iletiliyordu. 1907 yılında da buna benzer bir talep Katolik Ermeni Patrikliğinden geldi. Maraş'ta istifa eden İdare meclisinin Katolik üyesi yerine yine bir Katolik üye seçilmesi için Adliye ve Mezâhip Nezareti'ne başvuruldu.³²⁵ Ermeni cemaatleri nüfuslarını fazla göstererek yönetimde daha çok söz sahibi olma çabası içindeydiler. 1910 yılında da Maraş'ta yaşayan Latinler, Nüfus Nezareti'ne verdikleri bir dilekçe ile Maraş Katoliklerinin kendi nüfuslarını daha fazla göstermek için Latinleri Katolikler arasında saydıklarını şikâyet etmişler ve Latin nüfusunun ayrıca tescil edilmesini istemişlerdi.³²⁶

1906 yılında İdare meclisinin tabii üyeleri arasında Katolik Marhasası Ohannes Efendi ve Ermeni Marhasası Baron Efendi de vardı. Ayrıca seçilmiş üyelerin sayısı altıdan dörde düştü. Mehmet Şükrü Bey, Hacı Mustafa Efendi, Agop Efendi ve Kotsan Efendi İdare meclisinin seçilmiş üyeleri idi.³²⁷

1908 yılında başkanı Mutasarrıf Reşit Paşa olan İdare Meclisi'nde Katolik Marhasası Ohannes Efendi ve Ermeni Marhasası Kavriyon Efendi de vardı. Seçilmiş üyeler ise Mehmet Şükrü Bey, Mehmet Efendi, Kotsan Efendi ve Serkis Efendi idi.³²⁸ Maraş'ta Ermeni cemaatinin nüfusu Katolik ve

³²⁴BOA, **Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu** (DH. TMIK. S.), 56/27 (1322 L 28 / 4 Ocak 1905).

³²⁵BOA, DH. TMIK. S. , 74/17 (1326.C.12 / 11 Temmuz 1908).

³²⁶BOA, **Dâhiliye Nezareti Sicilli Nüfus İdare-i Umumiyyesi** (DH. SN.M.) 22/68 (1328 S 1 / 12 Şubat 1910).

³²⁷SVH, 1324 (1906), s.450.

³²⁸SVH, 1326 (1908), s.445.

Protestanlara göre daha fazla olduğundan dolayı Hristiyan üyelerden biri daima Ermeni cemaatine mensup olanlardan seçiliyordu.

1914 yılında, Meclis-i Mebusan'da görev yapan Maraş mebuslarından biri de Agop Hırlakyan'dır.³²⁹

4.1.3. Sosyal Hayatta Ermeniler

4.1.3.1. Maraş Toplumunda Ermenilerin Yeri

15 Haziran 1856 'da Maraş mutasarrıfı Mehmed Münip Paşa tarafından üç bölüm halinde hazırlanıp Sadaret makamına gönderilen ve Maraş'ta çıkan olayların anlatıldığı belgedeki "...Maraş'ta mütemekkin reâyânın müstakil mahallelerinin olmadığı cihetle hâneleri İslam hâneleriyle mütehallit bulunduğu gibi virgüleri dahî beher mahallenin imam ve muhtarları vasıtasıyla mahlûten tahsîl olmakta olduğundan"³³⁰ ifadesinden de anlaşılacağı üzere Maraş'ta Ermenilerle Müslümanlar iç içe yaşamaktaydılar.

Maraş'taki Ermeni toplumu Ermeni, Katolik ve Protestan olmak üzere üç ayrı cemaatten oluşmaktaydı. 1869 yılında Maraş'ta Ermeni milleti marhasası Mıgırdıç Efendi, Katolikler Piskopos Bedros Efendi ve Protestanlar ise milletin reisi olan Mentuvar Efendi tarafından temsil ediliyordu. Ermeni nüfusun diğer kazalara göre daha yoğun olduğu bilinen Zeytun kazasında Ermeni Milleti Marhasası olarak Artin Efendi, Katolik Milleti Marhasası temsilcisi olarak da Kigos Efendi görev yapıyordu.³³¹

Bu tarihte Maraş'ta bulunan 38 mahalleden Mağaralı, Akçakoyunlu, Haznedar,³³² Zonbatanlı ve Şaziye mahallelerinde oturan Ermenilerin sayısı diğer mahallelere göre daha azdı. Halhaliye, Şih, Hoca Durdu, Bektutiye ve

³²⁹Torkom İstepenyan, *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul, 1984, s.48.

³³⁰BOA, *İrade Dâhiliye* (İ.DH.) 22853 (1272 L 11/ 15 Haziran 1856).

³³¹SVH, 1286 (1869), s.92.

³³²Maraş'ın en küçük mahallerinden biri olan Haznedar'da daha çok Kıptî Müslümanlar ikamet ediyordu. Bkz. Karataş, a.g.t, belge numarası, 259, s.70.

Şekerli mahalleleri Ermeni ve Müslüman sayılarının yakın olduğu yerlerdi. Şekerdere, Kuyucak ve Hacı Mehmed mahallelerinde Ermeniler biraz daha fazlayken diğer mahallelerde Müslümanlar daha çoktu.³³³

Ermeni cemaatlerinden “Ermeni” şeklinde ifade edilen Apostolik Ermeniler, Katolik ve Protestan Ermenilere göre sayıca daha üstün durumdaydılar. Ermeni toplumu Müslümanlarla olduğu gibi farklı mezhepleri benimsemiş olan ırkdaşları ile aynı mahallelerde oturuyorlardı. Bu onların kendi aralarında ve Müslümanlarla ne kadar iç içe olduklarının ve kaynaştıklarının göstergesidir.³³⁴

Tablo XX: 1880 yılında Nüfusun Mahallelere Göre Dinî Açıdan Dağılımı

	Mahalleler	Müslüman	Ermeni	Katolik	Protestan	Toplam
1	Çavuşlu	224	554	212	-	990
2	Mağralı	386	21	-	6	413
3	Akçakoyunlu	198	44	-	-	242
4	Devecili	459	3	-	-	462
5	Karamanlı	438	194	59	170	861
6	Kulağı Kurtlu	289	150	41	69	549
7	Hacı Mehmetli	12	141	80	29	262
8	Şekerdere	121	517	181	65	884
9	Zimmiyan	262	206	72	77	617
10	Hoca Durdu	338	304	58	129	829

³³³ Bkz. BOA, Y.A.RES. 37/37, t.t.

³³⁴ Kamil E'l Bali E'l Halebî E's Şehru Bi'l-Gazzi, a.g.e, s.442–443.

11	Gargacıyan	394	215	45	6	660
12	Bektutiye	802	384	177	189	1552
13	Restebaiye	854	132	112	43	1141
14	Kayabaşı	530	123	64	10	727
15	Seksenler	634	205	81	62	982
16	Zonbatanlı	281	20	-	7	308
17	Halhaliye	58	60	4	-	122
18	Kuytul	145	111	26	20	302
19	Etmekçi	1342	121	73	108	1644
20	Boğaz Kesan	74	247	30	19	370
21	Şeyh	648	362	96	201	1307
22	Çukur Oba	577	161	97	82	917
23	Duraklı	475	263	109	55	902
24	Hazinedarlı	76	-	3	10	89
25	Çomaklı	228	49	11	36	324
26	Alemli	1020	148	88	210	1466
27	Divanlı	1588	475	203	199	2465
28	Kuyucak	191	589	136	60	976
29	Kumarlı	189	106	36	51	382
30	Bostancı	122	116	69	31	307
31	Cıgıcı	394	104	39	-	537
32	Hatuniye	693	471	158	95	1417

33	Şekerli	688	566	197	148	1599
34	İsa Divanlı	428	79	11	37	555
35	Şaziye	375	13	6	26	420
36	Deli Alili	135				135
37	Üngüt	31				31
38	Tekerek	78	10			88
39	Hayriye	38				38
	Toplam	15815	7264	2574	2250	27903

Şer'iyye sicillerinde yer alan kayıtlardaki kişilerin isimlerinin önünde yer alan unvan ve lakaplar, halkın sosyal durumu hakkında ipuçları vermektedir. Kadı mahkemesinde Maraş Beşinci Ordu Miralayı'ndan söz edilirken "*Maraş vücuḥ eşrafından İzzetlü Ahmet Paşa* " denirken, Hırlakyan ailesinden Kiforok ve Agop Efendilerden bahsedilirken de "izzetlü" tabiri kullanılmaktadır ki bu onların statülerinin yüksekliğinin bir ifadesi olmalıdır.³³⁵ Maraş Ermenileri arasında çeşitli hizmetleriyle öne çıkmış isimler de vardı:

Dr.Avedis Kalpaklıyan: 1872 yılında Maraş'ta doğdu. Tıbbiye Mektebi'ndeki eğitimini 1898 yılında tamamladı ve Tokat'a hekim olarak tayin edildi. Tokat'ta dört yıl çalıştıktan sonra Gürün'e gitti. 1905 yılında memleketi Maraş'a döndü ve burada kendisine hükûmet tarafından verilen fizik

³³⁵ BOA, Y.A.RES. 110/72 (1318 9 17 / 8 Ocak 1901). Ayrıca bkz. Şevki Karabekiroğlu, **234 Numaralı Şer'iyye Sicili H.1323–1325/M.1905–1908 Değerlendirme ve Transkripsiyon**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, belge numarası 110.

öğretmenliği görevini yaptı. I. Dünya Savaşı'nda da Osmanlı ordusunda yer aldı. Başarılı çalışmalarından dolayı Babıali tarafından ödüllendirildi.³³⁶

Yaruthiwn Arıkan: Maraş'ta doğdu. Tüccarlık yaptığı memleketinde bilhassa Müslümanlarla dostane ilişkiler kurdu. 38 yıl boyunca belediye konseyi üyesi olarak çalıştı. Bu süre içerisinde Mecidiye ve Osmanlı nişanlarıyla onurlandırıldı.

Martiros Djansızian: Maraşlıdır. 1905 yılında Kilis'e gelmiş ve burada getirildiği Düyun-ı İdare Dairesi'ndeki yöneticilik görevini 1912'ye kadar sürdürdü.

Kevork Gülüzyan: Maraş'ta doğdu ve tahsilini Maraş'ta tamamladıktan sonra bir süre belediyede sağlık memuru olarak çalıştı. 1890 yılında görülen kolera salgınında "Hamlyn" adlı bir karışım kullanarak birçok insanın hayatını kurtardı.

Sarkis Kargadoryan: Maraş'ta doğdu ve babasından öğrendiği duvar ustalığını geliştirerek mimar oldu. Maraş ve Zeytun'da kışlalar ve kiliseler inşa etti. 1884 yılında çıkan yangından sonra Kapalı Çarşı'yı restore etti. Tuz, Hişir ve Belediye hanlarını inşa etti, Aksu Ceyhan Nehri üzerindeki beş köprüyü tamir etti. I.Dünya Savaşı sırasında Lübnan'a kaçarak Beyrut'a yerleşti.

Kirkor Geyikyan:1855 yılında Maraş'ta doğdu. Ticaretle uğraşırken 25 yıl Maraş İdare Meclisi üyeliğini de yaptı. Alman ve Amerikan misyonerlerinin hükûmetle ilgili işlerinde aracılık etti, misyonerler adına çalıştı.

Agop Hırlakyan: Ticaretle uğraşan ve Katolik cemaatinin önde gelen isimlerinden olan Agop Efendi aynı zamanda askerî binaların yapımını

³³⁶Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860–1908*, Boston, 1978, s.60.

üstlenen bir müteahhitti. Hem Babıali'den hem de Papa'dan nişan alarak onurlandırılmıştır.³³⁷

Toros Mahikyan: Maraş'ta doğdu ve buradaki Ermeni okullarında eğitim gördü. Hükûmet dairelerinde kâtiplik ve mahkemelerde memurluk yaptı. 1880 yılından itibaren Ermeni okullarında Türkçe öğretmenliği de yaptı.

Kevoork Muradyan: Maraş'ta doğdu. Türk Edebiyatı ve Hukuk tahsilini sürdürürken aynı zamanda dokumacılık sektöründe çalıştı. 30 yıl kadar sivil mahkemelerde üyelik ve hükûmet adına avukatlık yaptı. Geniş arazilere sahip oldu ve hükûmet yetkilileriyle iyi ilişkiler kurdu. Ancak Ermeni toplumunu isyana teşvik eden tutumundan dolayı 1892 yılında adlî görevinden azledildi.

Karabet Nalçaçıyan: 1862 yılında Maraş'ta doğdu. Fransisken Rahiplerinin açtığı okullarda eğitim aldı. Kendi çabasıyla Türk Hukuk Sistemi'ni çalıştı ve Ceza Mahkemesi'nde Başkâtip olarak işe alındı. 12 yıl avukatlık yaptı.

Toros Şatarevyan: 1854 yılında Maraş'ta Katolik bir Ermeni ailenin oğlu olarak doğdu. Ermeni okullarında eğitim almasının yanı sıra Çitilci Hoca'dan özel Türkçe dersleri aldı. 1870 yılında Ticaret Mahkemesi'ne Başkâtip olarak tayin edildi. 1881 yılında Halep'e taşınarak orada avukatlık yaptı.³³⁸

4.1.3.2. Ermenilerin Müslümanlarla İlişkileri

Müslümanlar ve mezhepleri ne olursa olsun Ermeniler sosyal hayatta iç içeydiler. İbadetlerini serbestçe yapabilmeleri devlet garantisi altındaydı. 1850 yılında Kuyucak mahallesinde bulunan Surb Serkis kilisesinde ayin vaktini haber vermek amacıyla tahta çan çalınması Müslüman halkın şikâyet etmesine sebep olmuş, ancak sadaret makamı

³³⁷ Papadan aldığı nişanlarla ilgili olarak bkz. BOA, Y.A.RES. 110/72 (1318 9 17 / 8 Ocak 1901).

³³⁸ Krikorian, a.g.e, s.88-91.

kilisede çan çalınmasına engel olunmaması şeklinde karar vermiştir.³³⁹ Müslümanlar, Ermenileri kendilerine dava vekili olarak seçebiliyorken Ermeniler de Müslümanlara davalarına bakması için vekâlet verebiliyorlardı.³⁴⁰ Hatta camilere ait olan bir vakfın mahkemede savunmasına Artin Efendi vekil tayin edilmiş, Divanlı Camii'nin bir davası için ona vekâlet verilmişti.³⁴¹

Ermeni ve Müslümanların birbirleriyle kaynaşmasının göstergelerinden biri de kullanılan isimlerdir. Ermeniler, Allahverdi, Şükri,³⁴² Polat,³⁴³ Secdioğlu kızı Dudu,³⁴⁴ Hatun,³⁴⁵ Edip, Feride,³⁴⁶ Feride Hanım³⁴⁷ Fethullahın Ruzkullah veledi Fethullah veledi Atam,³⁴⁸ Şahinoğlu Panos,³⁴⁹ Hüseyin Emiroğlu kızı Katerina,³⁵⁰ Hatun, Nazike,³⁵¹ Hırlakyan Kiforok Efendinin kızı Tuti'nin kızları Lütfiye ve Zekiye³⁵² Çaşırıkoğlu Manuk'un kızı Güllü³⁵³ örneklerinde görüldüğü gibi Müslümanlara ait olan Şükrü, Feride, Zekiye, Şahin v.s. isimleri kullanmışlardır.

³³⁹BOA, A.MKT. UM. 54/71 (1267 6 4 / 6 Nisan 1851).

³⁴⁰Sicillerde bu konu hakkında bulunan çok sayıda kaydın birkaçı için bkz. Karataş, a.g.t, Belge Numarası: 280, 287, 288, 380, s. 93.101.102.195; Kabacık, a.g.t, s.92–93; Adil Akben, **234 Numaralı Maraş Şer'iyye Sicili H.1322–1325/M.1904–1907 Değerlendirme ve Transkripsiyon**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, s.171.

³⁴¹Ramazan Hurç, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kahramanmaraş'ın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı", **I. Kahramanmaraş Sempozyumu**, II.cilt, İstanbul, 2005, s.577.

³⁴²Kabacık, a.g.t, s.55.

³⁴³Kabacık, a.g.t, s.61.

³⁴⁴Kabacık, a.g.t, s.73.

³⁴⁵Kabacık, a.g.t, s.81.

³⁴⁶Kabacık, a.g.t, s.86.

³⁴⁷Akben, a.g.t, s.100.

³⁴⁸Akben, a.g.t, s.185.

³⁴⁹Akben,, a.g.t, s.195.

³⁵⁰Akben, a.g.t, s.262.

³⁵¹Ramazanoğlu, a.g.t, s.93.

³⁵²Ramazanoğlu, a.g.t, s.131.

³⁵³Ramazanoğlu, a.g.t, s.250

İki toplum arasındaki alışveriş ilişkilerinde de farklı dinlerden olmanın etkisi söz konusu değildi. İki taraf arasında kira ilişkilerinin olması karşılıklı iyi niyetin sonucu olmalıdır. Zira Çavuşlu mahallesinden Salih Efendizâde Akif, mahallede bulunan ve kendisinin müteveli olduğu Veli Bey Camii Şerifi vakfına ait olan bir arsanın, Protestan milletinden Çalıoğlu Artin'e hane inşa etmek üzere seneliği 40 kuruşa kiralanmasına izin verdi.³⁵⁴ 1907 yılında Bayezid Camii Vakfı ve Kalender Paşa Vakfı Belediye, Mazman ve Kazancılar Çarşılarına bitişik olan bir yerde altı dükkân inşa etmesi karşılığında dükkânların 11 yıllık kirasını kendisine bırakmak üzere Hırlakyan Agop ile anlaşmışlardı. 11 yıllık kira inşaat masraflarının karşılığıydı.³⁵⁵

Zımmiyan mahallesinde oturan ve orakçılık yaparak geçimlerini sağlayan Zeytunluoğlu Bedros, Keracoğlu Minyas, Zeytunluoğlu Şükrü, Kocaoğlanoğlu Ohannes, Kocaoğlanoğlu Karabet ve Tekellioğlu Minyas mahkemeye başvurarak Şaziye Mahallesi'nden Köroğlu Hüseyin ve Ömer hakkında *"Maraşaltı denilen yerde bulunan tarlanın tamamını 70 kırat buğday karşılığında kesmeye anlaştık. İş bittiğinde bize kırk kırat buğday verildi, geriye kalan 30 kıratın her biri için 12 kuruş bedel istiyoruz."* diyerek şikâyetçi oldular. Karşı taraf ise bilmeden fazla fiyata anlaştıklarını, dolayısıyla söz konusu parayı vermeyeceklerini söyledi. Ancak mahkeme, tarafları dinledikten sonra Hüseyin ve Ömer'i haksız bularak 30 kırat karşılığı olan parayı Ermeni işçilere ödemelerine karar verdi.³⁵⁶

Karşılıklı davalar kendi aralarında anlaşarak sonuçlanabildiği gibi üst makamlara da gidebiliyordu. Mesela Caniklioğlu Durdu ile Kozanlıoğlu Küçük İbrahim, Virdioğlu Artin, Kiraciyan Filip ve Aram'a Ayaklıcaoluk köyünde bulunan müşterek malları olan bağı on yıl önce satmışlar, ancak 1500 kuruş alacakları kalmış, bu parayı almak için açtıkları davadan da 980 kuruşa

³⁵⁴Akben, a.g.t, s.250.

³⁵⁵Ramazanoğlu, a.g.t, s.258–264.

³⁵⁶Karakurt, a.g.t, s.115–116.

anlaştıklarından dolayı vazgeçmişlerdi.³⁵⁷ Başka bir davada da Süleyman Paşazade Kenan Bey, Maraş'ta oturan Topaloğlu Ohannes'te bulunan ve daha önce mahkeme kararı verilmiş olmasına rağmen kendisine ödenmeyen 17500 kuruşunu alabilmek için Maraş'ın bağlı olduğu Adana Valiliğinin yardımını istemişti.³⁵⁸

Müslümanların, zaman zaman Müslümanlara karşı Ermenilerle birlikte hareket ettikleri de oluyordu. Tekerek Köyü'nden Emir oğlu Durdu Mehmet ile Vakemoğlu Serkis veledi Osep Şekerdere Mahallesi'nden Hüdayizâde Mehmet ve Hacı Ökkeş Efendilere mera davasından dolayı dava açılar ve Etmekçi Mahallesi'nden Sabsizzade Hacı Mehmet ile Kuyucak Mahallesi'nden Karamanyan Manuk Efendilere vekalet verdiler.³⁵⁹

Ermeniler de şahsî problemlerinin çözümünde devlete ve Müslümanlara güveniyorlardı. Mesela, Ermeni din adamlarından rahip Kirakot, Dâhiliye Nezareti'ne telgraf çekerek ihtiyaç halinde olduğunu, Maraş Mutasarrıflığına maaşının ödenmesi için talimat verilmesini istemişti.³⁶⁰

4.1.3.3. Günlük Hayatta Müslüman- Ermeni İlişkileri

Ermenilerle Müslümanlar günlük yaşantıda da birbirlerinden etkileniyorlardı. Bu etki kadın-erkek ilişkilerinden çocuk yetiştirmeye kadar çok farklı konulardaydı. Din değiştirme Ermenilerin İslamiyet'i kabul etmesi yönündeydi ve “*35 senedir Hatuniye Mahallesinde oturan mühtedi Hassa Yusuf Ağa ...*”³⁶¹ kaydında görüldüğü gibi Maraş'ta da nadir olsa da vardı. Din değiştirme kişinin kendisini ilgilendiren bir konuydu. Eşlerden birinin din değiştirmesi hâlinde, din değiştiren erkek gayrimüslim olan hanımıyla evli kalabilirken, İslamiyet'i seçen hanımın Müslüman olmayan erkekle evli

³⁵⁷Ramazanoğlu, a.g.t, s.108.

³⁵⁸BOA, HR. MKT. 31/4 (1266 R 17 / 2 Mart 1850).

³⁵⁹Ramazanoğlu, a.g.t, s.205.

³⁶⁰BOA, DH. TMIK. S. 26/42 (1317 R 11 / 18 Ağustos 1899).

³⁶¹Karabekiroğlu, a.g.t, s.60.

kalması pek mümkün görünmüyordu. Mesela; Maraş'ta, İslamiyet'i seçen Mehmet Efendi, Ermeni olan nikâhlı karısı İşnizor ile evliliğini dinini değiştirdikten sonra da devam ettirmişti.³⁶²

Ermenilerdeki kaçgöç davranışları Müslümanlarınkine çok benziyordu. Genel olarak Osmanlı toplumunun her kesiminde kadın-erkek birlikteliğinden söz edilemezdi. Kadın ve erkeklerin eğlence şekilleri bile birbirinden ayrı ve farklıydı. Bu hem Müslümanlar, hem de gayrimüslimler için geçerliydi.³⁶³ XVII. yüzyılda Osmanlı ülkesine gelen Lady Montagu, Ermenilerin hanımlarını Türk erkeklerinden bile daha fazla kıskandıklarını gözlemlediğini aktardıktan sonra komşusu olan Ermeni kadını hiç görmediğini ifade etmektedir.³⁶⁴ Ermeni ailesi muhafazakâr ve ailede erkek egemendi. 19. yüzyılda Ermeni aileleri birkaç kuşağın bir arada yaşadığı ataerkil ailelerdi. Kadının namusunu korumak erkeğin göreviydi ve erkeklerin kadınlar karşısında kayıtsız üstünlüğü vardı.³⁶⁵

Ermeni kadınları birçok yerde Müslüman kadınlarla aynı giyinirlerdi ancak yüzlerini örtüp örtmemeleri yöreden yöreye değişirdi. Rumeli'de ve İstanbul'da genellikle yüzlerinin bir bölümünü açıkta bırakırlardı. Atina'da genç kızlar peçe takar, evli kadınlar yüzlerini açık bırakırlardı. Doğu Anadolu'da ve Kafkaslarda yaşayan Ermeni kadınlar Müslüman kadınlar gibi yüzlerini örterlerdi.³⁶⁶ Elbistan'da bir Ermeni düğününe katılan Sykes, gelinin

³⁶²Kabacık, a.g.t, s.84. Esasen Osmanlı Devleti'nde mühtediler, Müslümanlar ve gayrimüslimlerle her türlü sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerini devam ettirebiliyorlarsa da buna zaman zaman kısıtlamalar getirilebiliyordu. Mesela; mühtedilerin gayrimüslimlerle beraber oturmaları yasaktı ve mühtediler gayrimüslimlere vasi olabiliyorken, gayrimüslimler mühtedilere vasi olamazlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Çetin, **Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472–1909)**, Ankara, TTK Yay., 1994, s.78.

³⁶³İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, 3.baskı, İstanbul, Pan Yay., 2001, s.118–119.

³⁶⁴Lady Montagu; **Türkiye Mektupları (1717–1718)**, çev. Aysel Kurutluoğlu, y.y., t.y., Tercüman Yay., s.159.

³⁶⁵Arus Yumul, “19.Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadını”, **Toplumsal Tarih**, sayı 7, cilt 42, s.15–16.

³⁶⁶Suraiya Faroqhi; **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, çev. Elif Kılıç, 4.baskı, İstanbul, TVYY, 2005, s.125.

peçeyle sıkı sıkı örtündüğü için yüzünün görünmediğini anlatır.³⁶⁷ Ankara’da yaşayan Ermeni kadınlar da Müslüman kadınlar gibi örtünürler ve peçe takarlardı. Öte yandan Ermeni erkeklerin evlenecekleri hanımı görmelerine izin verilmezdi.³⁶⁸ Ermenilerin tıpkı Müslümanlar gibi başlık parası ödediklerine de rastlanılmaktadır.³⁶⁹

Ermeni ve Türk mutfakları birbirini çok etkilemiştir. Ermeni yemekleri et, bazı meyveler ve sebzeler kullanılarak pişirilirdi. Acem mutfağında çok rastlanan bu usül Türk mutfağında da vardır.³⁷⁰ Türklerin “Keşkek”, Ermenilerin “Harisa” dedikleri yemek her iki toplum tarafından sevilerek tüketilirdi. Bu yemek özellikle Van, Maraş ve Antep Ermenileri tarafından ustalıkla yapılmaktaydı.³⁷¹

Ermeniler miras paylaşımını tıpkı Müslümanlar gibi yapıyorlardı. Kız çocukları çeyiz verilerek evlendiriliyor, geriye kalan oğulların tarlayı, bahçeyi ekip sürmesi, bir şekilde babanın işini devam ettirmesi isteniyordu.³⁷² Bu sebeple kızlar babalarının mirasından erkek kardeşlerinin yarısı kadar pay alıyorlardı. Maraş şer’iye sicillerinde bunun örnekleri vardır. Mesela; 1906 yılında vefat eden Meşrupyan Ohannes Efendi’nin toplam 46212 kuruş 20 para olan toplamı olan mirasını paylaşan varisleri arasında karısı ve altı oğlu 5776 kuruş 26 para hisse alırken kızları 2888 kuruş 11 para hisse almışlardır.³⁷³

Osmanlı toplumunda çocuk, anne babanın vesayeti altındadır. Eğer onlar yoksa kendisine vasi tayin edilir. Bazen mahkeme bu görevi

³⁶⁷Sykes, a.g.e, s.86.

³⁶⁸Fred Burnaby; **At Sirtında Anadolu**, çev. Fatma Taşkent, 4.baskı, İstanbul, İletişim, 2005, s.113. Aynı uygulamanın Yozgat’ta da olduğu konusu için bkz. Burnaby, a.g.e, 134.

³⁶⁹Edhem Eldem,Goffman D., Masters B.; **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti**, çev. Sermet Yalçın, İstanbul, TVYY, 2003, s.47.

³⁷⁰Murat Belge, **Tarih Boyunca Yemek Kültürü**, İstanbul, İletişim Yay., 2006, s.123,167.

³⁷¹Agop Arslanyan, **Adım Agop Memleketim Tokat**, İstanbul, Aras Yay., 2006, s.56.

³⁷²İlber Ortaylı, **Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek**, 5.baskı, İstanbul, Timaş Yay., 2006, s.37.

³⁷³Akben, a.g.t, s.269.

yüklenir.³⁷⁴Nitekim Maraş'ta vefat eden Uskan'ın çocuklarının vesayeti mahkeme kararıyla anneleri Kader'e³⁷⁵verildi. Mahkeme, ölen kişinin mallarını kontrol edecek kimse yoksa bunun için de birisini yetkili kılabilirdi. 1907 yılında Çavuşlu mahallesinden Çaşrıkoğlu Manuk'un ölümüyle çocuklarının vesayeti ve mallarının kontrolü mahkeme kararıyla, Kale Altı Kilisesi ruhbanlarından olan enişteresi Dikran'a verilmişti.³⁷⁶

4.1.3.4.Ermenilerin Birbirleriyle İlişkileri

Osmanlı Devleti, Ermenilerin ödemesi gereken vergiyi Patrikhane aracılığıyla toplardı. Patrik kendi vergi tahsildarlarını atamakta tek yetkiliydi ve buyruklarına uymayanların mülklerine el koyabilirdi.³⁷⁷Bazen vergi toplamak üzere görevlendirilen Ermeniler, kendi halklarına umulmadık şekilde baskı, eziyet ve haksızlık yaparlardı. Mesela, Adana'da Ermeni vergi toplayıcılarının cemaatlerinden 1 kuruş yerine 3 kuruş vergi topladıkları ve bunun bir kuruşunu devlete verirken geri kalan iki kuruşu kendilerinin aldığı tespit edilmişti.³⁷⁸ Aslında devlet böyle durumlara pek de hoşgörüyü bakmamaktaydı. Nitekim 1859 yılında meydana gelen bir olay Osmanlı Devleti'nin halkın adalet ile yönetilmesine verdiği önemin göstergesi olmalıdır. Maraş'ta yaşayan Ermeni, Protestan ve Yahudiler gibi gayrimüslim ahalinin vergi ve iane-i askeriyelerini toplama görevini üstlenmiş olan Papaz Nehabet, Çorbacı oğlu Agop ve Sandık Emni olan Topal oğlu Agop, 1855 yılında topladıkları vergilere usulsüz olarak toplam 50 bin kuruş zam yaptıkları için tutuklandılar. Ermeni Patrikhanesi, aralarından birinin din adamı olduğu, kendi cemaatinin bazı mensuplarının tutuklanması üzerine araya girdi. Suçluların üzerlerinde olan ve haksız yere Maraş'ın gayrimüslim ahalisinden topladıkları 50 bin kuruşu iade ettikleri ve pişmanlık duyduklarını

³⁷⁴Ortaylı, a.g.e, s.43.

³⁷⁵Karabekiroğlu, a.g.t, s.100.

³⁷⁶Ramazanoğlu, a.g.t, s.250

³⁷⁷Artinian, a.g.e, s.28.

³⁷⁸Davison, a.g.e, s.124.

belirterek serbest bırakılmalarını istedi. Bunun üzerine konu Meclis-i Vâlâ'da görüldü. Suçluların üzerinde devlete ve halka ait para kalmadığı dikkate alınarak serbest bırakılmalarına karar verildi.³⁷⁹

Kendi mezhepleri dışında Katolik ve Protestanlık mezheplerine mensup olan Ermeniler, Katolik mezhebinin XVII. yüzyıldan itibaren kendi cemaatleri içinde yaygınlaşmasından rahatsız oldular ve bunun önüne geçebilmek için büyük çaba sarf ettiler. Ermeni Patrikliği tarafından Katolik Ermenilerin vaftiz, düğün ve cenazeleri kabul edilmiyor, onlara para cezası, sürgün ve hapis uygulamalarında bulunuluyordu.³⁸⁰ Misyonerlerin, faaliyetlerini gizleme gereği bile duymadan üstelik Doğu kiliselerini aşağılayıcı bir tutumla “Hristiyanlığın daha yüksek ve mükemmel bir biçimi olarak” kendi mezheplerini Ermenilere tanıtmaları Ermeni Patriklerini öfkeliyordu.³⁸¹ Hatta bazı Patrikler Katoliklere karşı çok sert tedbirler aldıkları için şikâyetlere maruz kalarak görevden uzaklaştırıldılar.³⁸²

1828 yılında Ermeni Katoliklere karşı yapılan bir tazyik hareketi, Katolik Ermenilerin Babıali'den ayrı bir cemaat olmayı talep etmelerine sebep oldu. Bu talebin Babıali'ce 1830'da olumlu karşılanmasıyla Ermeni Katolikler, sayıları az olmasına rağmen diğer Ermenilerle aynı haklara sahip ayrı bir cemaat olarak kabul edildi ve Katolik Patriği'ne Ermeni Patriği ile eşit haklar verildi.³⁸³ Buna rağmen mezhep değiştirmelere yönelik tepkilerin artması, asayiş ve güvenlikle ilgili problemlerin yaşanmasına sebep olunca, Osmanlı Devleti, 1834 yılında mezhep değiştirmenin yasaklandığını bir fermanla ilan etti. Fermana göre başka milletlerin kiliselerine gidip gelmemek ve kendi

³⁷⁹BOA, **İrade Meclis-i Vâlâ** (İ.MVL.) 421/18470, (1276 S 06 /04 Eylül 1859). Toplanan fazla verginin 52 akçe olduğu konusunda bkz. BOA, **Sadâret Mektubî Mühime Kalemî** (A.MKT. MHM.) 368/35 (1276 S 29 /27 Eylül 1859).

³⁸⁰Artinian, a.g.e, s.47.

³⁸¹Caroline Finkel; **Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923**, çev.Zülal Kılıç, İstanbul, Timaş Yay., 2007, s.409.

³⁸²Mesela 1702–1703 yıllarında Patriklik yapan Avedik Vartabet Yevtogesi Katolik düşmanı olmasıyla ünlüydü. Bkz. Bebiroğlu, a.g.e, s.23.

³⁸³F.H.A.Ubucini; **1855'te Türkiye**, çev. Ayda Düz, İstanbul, 1977, s.17.

mezhebini yaymaya çalışmamak şartıyla Ermeni Katoliklerin ayinlerini icrasına ve Katolik papazların görevlerini yapmalarına engel olunmayacaktı. Buna riayet etmeyenler en ağır biçimde cezalandırılacaktı.³⁸⁴ Fakat Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra bu fermanın kaldırılması ve 1850'de Protestanlara da aynı hakkın verilmesiyle³⁸⁵ 1850'lerden sonra Katolik ve Protestanlık mezhepleri Ermeniler arasında hızla yayıldı. 1859 yılında Protestan kiliselerinin sayısı ülke genelinde neredeyse iki katına çıktı ve Diyarbakır ile Maraş'ta kilise bölgeleri oluşturuldu.³⁸⁶ Pek hoş karşılanmayan mezhep değiştirmelerin sebep olduğu çatışmalar bazı eserlere konu olabiliyordu. Osmanlı Devleti'nin bazı birimlerinde görev yapan Vartan Paşa, 1851'de İstanbul'da zengin Ermeniler arasında sahnelenen Romeo ve Jülyet temalı bir oyun yayımladı. Böyle bir mezhep çatışmasına yer verilen oyunda, insanlara hoşgörölü ve anlayışlı olma mesajları verilmekteydi.³⁸⁷ Aslında bu tür çalışmaların çatışmaları durdurmada etkili olamayacağını Vartan Paşa da çok iyi biliyordu.³⁸⁸

Nitekim bu konu sadece İstanbul'da değil Anadolu'da da Ermeni toplumunun en önemli meselelerinden biriydi ve buna dair şikâyetler alınmaktaydı. Mesela; Yozgat'ta, 1856 'da Protestanlığa geçen Ermenilere diğer Ermenilerce kötü davranıldığı, ticarî muamelelerden men edildikleri Yozgat'taki Protestan cemaati temsilcisi tarafından hükûmete şikâyet edilerek bu gibi hareketlerin önlenmesi istenmişti. Bu müracaat üzerine Ankara Valiliğine gönderilen yazıda; *"muhtelif mezheplerdeki halkın mezhep değiştirmesinin kötü muameleye maruz kalmalarına sebebiyet vermemesi, kendilerinin eskiden olduğu şekilde himayeye devam olunmaları,*

³⁸⁴ Abdullah Saydam, "Trabzon Şer'îye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı", **Tarih ve Toplum**, cilt 34, sayı 202, (Ekim 2000) s.192.

³⁸⁵ Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara, ASAM, 2000, s.180-181.

³⁸⁶ Artinian, a.g.e, s.56.

³⁸⁷ Faroqhi, a.g.e, s.286.

³⁸⁸ Faroqhi, a.g.e, s.298.

Protestanlara kötü muamelede bulunan papazın bu işlere karışmasının engellenmesi ve Protestan mezhebindeki Osmanlı tebaasının korunarak bu gibi şikâyetlere bir daha sebebiyet verilmemesi” gerektiği belirtiliyordu.³⁸⁹ Bu konu Ermeni toplumunun en önemli meselesi olmasına rağmen bir türlü çözümlenemedi. Anadolu’da yaşayan Ermeniler, misyonerleri, dinleri konusunda kafalarını karıştırmakla ve Ermeni toplumunu bölmekle suçladılar.³⁹⁰

Ermeniler arasında Protestanlık mezhebini yaymak için yapılan çalışmalara Maraş’ta yaşayan Ermeniler de tepki gösteriyorlardı. 1861 yılında, Fındıcak köyünde Hofnegan adlı kişi kendi mezhebi olan Protestanlığı köyden bazı kişilere yaymaya çalışınca hem halkın hem de kocabaşların büyük tepkisini çekti ve yerleşmek üzere bir ev yapmış olmasına rağmen köyden atıldı.³⁹¹

Bu tepkilere rağmen Maraş Ermeni toplumunda mezhep değişikliklerinin önüne geçilemedi. Bazen çok ilginç durumlar ortaya çıktı. Öyle ki aynı aile içinde üç ayrı mezhebe mensup fertler vardı. Mesela, Sis Katogikosluğu görevi sırasında vefat eden Mıgırdıç Efendi’nin mirasına kendisinden önce vefat eden kız kardeşi Meryum’un soyundan gelenler talip oldular. Bu kişiler arasında Ermeni milletinden Andızoğlu Vartuvar ve Manuk, Protestan milletinden Tervant ve Katolik milletinden Maryum³⁹² vardı.

24 Mart 1899’da Protestan cemaati, Şeyh mahallesinde bulunan bir evi Katolik olan Zeyrun’dan satın aldıktan sonra okul haline getirdi. Evinin Protestan Okulu olmasını istemeyen Zeyrun, resmî satış işlemleri yapılmayan evin satışından vazgeçti. Hatta mahkemenin vereceği kararı beklemeden

³⁸⁹Karaca, a.g.e, s.47.

³⁹⁰1876 yılında Anadolu’yu gezen ve İstanbul’dan İran’a kadar uzanan yolculuğunda uğradığı Ankara, Yozgat gibi Anadolu şehirlerinde mezhep değiştirmelerin Ermeni toplumunun en önemli şikâyeti olduğunu aktarır. Bkz. Burnaby, a.g.e, s.99–100,136 vd.

³⁹¹BOA, A.MKT. UM. 519/91 (1278 Ca 23 / 27 Kasım 1861).

³⁹²Karataş, a.g.t, s.213–215.

eşyalarını eve taşımaya kalkışınca iki cemaat arasında gerginlik yaşandı. Olayları civarda bulunan karakoldaki askerler bastırdı.³⁹³

Ermeniler arasında rastlanan münferit olayların genellikle Şer’î mahkemelerde çözümlendiğini gösteren kayıtlar vardır. Mesela 16 Ağustos 1876 tarihli mahkeme kaydı şu şekildeydi: “Çavuşlu mahallesi mütemekkinlerinden Katolik milletinden Tarakçı Manok veled-i Agop, Medine-i mezkurede hukûmet konağında meclis-i temyiz hukuku livaya mahsus odada bi’l –cümle a’za-i meclis hazır oldukları halde akd olunan meclis-i şer’î hatırdaki mahalle-i mezkure mütemekkinlerinden ve teb’a-i saltanat-ı seniyyenin Protestan milletinden Karagöz oğlu Agop veled-i Banos muvacehesinde merkum Agop benim mahalle-i mezkurede vaki’ ma’lumu’l-hudut ve’l –müştemilat müstakillen malik olduğu bir bâb mülk menzilin fevkani odasından zukak yüzüne küşad etmiş olduğu iki penceresinden benim ber-vech-i muharrer malik olduğum menzilimin fevkanisinde makarr-ı nisvan olan sofası ile odaların deruna nezareti olmağla ba’de’l-muayene ve li’ş-şahide nezareti men’ ve def olunmak muradımdır.” diye dava açar. Mahkeme, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye’ye göre sonuçlanır. Yapılan incelemede bu pencerelerin sonradan açılmış olduğu tespit edilerek kapatılmasına karar verilir.³⁹⁴

1907 yılında buna benzer bir dava daha görüldü. Çukuroba mahallesinde oturan Ermenilerden Kalaycıoğlu Konsul Estepan ve kardeşinin oğlu Vartan, aynı mahalleden Kayışçının oğlu Avedik ile Bulgurcuoğlu Nazor’a su yollarını kestikleri ve çeşme ile aralarına duvar örerek tuvalet yaptıkları için dava açtılar. Avedik ve Nazor inşaat yaptıkları yerin kendi mülkleri olduğunu, bunun belediye tarafından onaylandığını ispat edince mahkeme, Estepan ve Nazor’un çeşmeden su alamayacaklarına hükmetti.³⁹⁵

³⁹³BOA, Yıldız Perakende Askerî Maruzat (Y.PRK. ASK.) 148/47 (1316 Za 12 / 24 Mart 1899).

³⁹⁴Hurç, a.g.b, 578.

³⁹⁵Ramazanoğlu, a.g.t, s.240–241.

5.MARAŞ ERMENİLERİNİN EKONOMİK YAPISI

5.1.Şehrin Coğrafi Konumunun Ekonomisine Etkisi ve Yollar

Maraş, bereketli ve verimli topraklarıyla ünlü olan Kilikya üzerinde³⁹⁶, Halep'in 154 km. kuzeybatısında, Ahır Dağı'nın eteklerinde büyük bir ovaya sahip bir şehirdir.³⁹⁷ Şehrin belli bir zenginliğe kavuşmasında, Ceyhan Nehri³⁹⁸ ve bulunduğu coğrafyanın sunduğu imkânların rolü çok büyük olmuştur. Maraş, tarihinde Suriye ve Halep'e giden kervanların güzergâhında olmasından dolayı her zaman önemli bir merkez olmuştur. Kentin bu konumu, ekonomik faaliyetlerini yönlendiren faktörlerden birisidir. Diğerleri ise; çok büyük bir ova üzerinde kurulması, geniş ormanları, su kaynaklarının bolluğunun toprağı verimli kılması, pek çok sebze ve meyve çeşidinin üretilmesi, büyük ve küçükbaş hayvanların yetiştirilmesi ile el sanatları ve zanaatın gelişmiş olmasıdır.

Şehrin en önemli yolları;³⁹⁹ 1866–1867 yıllarında Naşid Paşa'nın yaptırdığı İslâhiye ve Hassa'dan sonra Kırıkhan'a uzanan ve Beylan'dan Halep'e kadar ulaşan yol⁴⁰⁰ ile oldukça muntazam yapılmış 52 kilometrelik Antep yoludur.⁴⁰¹ Maraş'tan demiryolu geçmemekle beraber Berlin-Bağdat demiryolunun güzergâhına yakın denilebilecek bir yerde olması şehre ulaşım ve nakliye kolaylığı sağlamaktaydı.⁴⁰² Öte yandan Adana Osmaniye yolu

³⁹⁶Olivier Casabonne, *La Cilicie à l'époque achéménide*, Paris, 2004, s.31.

³⁹⁷Atalay, a.g.e, s.153.

³⁹⁸Casabonne, a.g.e, s.35.

³⁹⁹1864 vilayet düzenlemesiyle yol yapımı, öncesine göre daha düzenli ve bilinçli olarak ele alındı. Bu düzenlemeyle erkeklere yol yapımı ve bakımında beş senede yirmi gün çalışma ve hayvanlarını kullanarak katkıda bulunma yükümlülüğü getirildi. Bkz. Çadırcı, a.g.e, s.300. Vergi mükellefleri vergilerini yol yapımında bedenen çalışarak ödeyebiliyorlardı. Maraş Sancağı'nın genelinden 44034 kişi yol yapımına katılmıştı. Bkz.Cuinet, a.g.e, s.91.

⁴⁰⁰Ahmet Cevdet Paşa, Tezkire 21–39, s.228. Ayrıca bkz. Astourian, a.g.t, s.322.

⁴⁰¹Atalay, a.g.e, s.166.

⁴⁰²İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul, 1998, s.55–59.

üzerinden İskenderun Limanına ulaşmak mümkündü. Hatta Adana tarafına gidip gelmek isteyenlerin çokluğu nedeniyle nakliye şirketleri kurulmuştu.⁴⁰³

5.2.Tarım ve Hayvancılık

Maraş'ın 1869 yılında en önemli tarım ürünleri başta buğday olmak üzere arpa, pirinç, çavdar, darı, nohut ve mercimekti. Ala cehre, cehri, kök boya, dûhan(tütün), pamuk kozası, meyan kökü, mahmude otu, mazi, badem, fındık, ceviz, kitre ve sisam(susam) ise endüstriyel bitkilerdir. Bunlar arasında en önemlisi ve üretimi en çok yapılanı pamuktu. Maraş'ta üzüm, incir, nar, elma, ayva, armut, kavun, karpuz, soğan ve sarımsak gibi sebze ve meyvelerin yanı sıra anason, çörek otu ve kırmızıbiber gibi baharatlar da üretilmekle beraber en önemlisi kırmızıbiberdi.⁴⁰⁴

Tablo XXI: 1890 Yılında Maraş Sancağında Tahıl Üretimi⁴⁰⁵

	Maraş (merkez)	Elbistan	Zeytun	Pazarcık	Andırın	Genel Toplam(kile)
Buğday	410.000	130.000	48026	50000	90000	728026
Arpa	223.000	80.000	20000	25000	60000	408000
Mısır	2.000	1.800	-	100	180	4080
Yulaf	-	-	-	-	-	-
Çavdar	12.000	-	150	16200	150	28500
Fiğ	2000	2300	800	200	1900	7200
Darı	2000	26.000	5000	2500	8000	43500

⁴⁰³ Atalay, a.g.e, s.171.

⁴⁰⁴ SVH, 1286 (1869), s.174.

⁴⁰⁵ Cuinet, a.g.e, s.89. Burada Andırın kazası kaydedilmemiştir. Andırın'a ait veriler Maraş, Elbistan, Zeytun ve Pazarcık kazalarına ait hâsılâtın genel toplamdan düşülmesiyle elde edildi. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Atalay, a.g.e, s.163.

Bezelye	-	-	-	-	-	-
Susam	2000	-	-	-	1300	3300
Pirinç	10.000	-	-	24300	3000	37300
Bakla	-	3400	-	-	100	3500
Fasulye	200	3000	-	-	150	3350
Nohut	1250	2800	259	1800	760	6860
Mercimek	2000	1000	230	1650	500	5380
Toplam (kile)	666.450	250.300	74456	121750	166040	1278996

Buna göre tahıl üretimi açısından Zeytun hariç Maraş ve diğer kazaları Osmanlı sınırlarında önemli bir yere sahipti. Üretim hem Müslümanlar hem de Ermeniler tarafından yapılıyordu. Ermeniler, pirinç üretimi,⁴⁰⁶ bağcılık ve bahçecilikte⁴⁰⁷ öne çıkmışlardı.

Tablo XXII: 1890 Yılında Yetiştirilen Diğer Ürünler⁴⁰⁸

	Maraş (Merkez)	Elbistan	Zeytun	Pazarcık	Andırın	Genel Toplam(Okka)
Yerelması	-	-	5000	500	-	5500
Pamuk	175000	-	750	-	-	175750
Tütün	6425	1451	-	1997	5409	15282

⁴⁰⁶BOA, *Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı* (DH. İ.U.M.) 79/62 (1334 R 3 / 7 Şubat 1916).

⁴⁰⁷BOA, *Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Siyasi Evrakı Kataloğu* (DH. SYS.) 118/5(1331 6 7 / 14 Mayıs 1913).

⁴⁰⁸Cuinet, a.g.e, s.89.

Cehri	4000	-	-	-	250	4250
Mahmude	12500	-	160	-	175	12835
Mazı	1250	-	-	-	-	1250
Meşe Palamutu	12500	-	-	-	2000	14500
İncir	2500	-	-	-	300	2800
Ceviz	7800	100	220	2000	1200	11320
Badem	400	-	-	200	-	600
Antep Fıstığı	10000	-	-	100	-	10100
Fındık	2500	-	-	-	250	2750
Nar	10000	750	300	-	5000	16050
Kavun, Karpuz	200000	180000	4000	13000	12000	409000
Elma, Armut, Kayısı	26000	14000	1200	-	1000	42200
Soğan	175000	10000	5000	2000	5000	197000
Sarımsak	12500	1000	1000	200	200	14900
Zeytin	200	-	-	-	-	200
Üzüm	1150000	75000	250000	124000	2400	1601400
Yerfıstığı	12500	-	-	1000	-	13500
Sumak	73000	-	-	200	-	73200
Kimyon	2600	3500	500	100	1600	8300
TOPLAM	1896675	285801	268130	145297	36784	2632687

Tarım politikasının başında, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlı olarak çalışan bir ziraat müdürü bulunuyordu.1880–1888 arasında tarım müdürü olarak çalışan Amaysan Efendi, taşra çiftçilerini tarım metotları ve ürünleri konusunda bilgilendirmek için tarım müfettişleri gönderdi. Ayrıca çoğunluğunu Ermenilerden seçtiği gençleri Avrupa'daki tarım okullarına öğrenim görmek üzere yolladı. Öte yandan müfettişlere tarım bilgisini yaymalarında yardımcı olmak üzere Adana, Sivas, Konya, İzmit, Şam, Halep ve Manastır'da örnek çiftlikler kurdu⁴⁰⁹ve idarecilerini Ermeniler arasından seçerek atadı.⁴¹⁰

Ermeniler, tarımda, Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Maraş'ta da önemli bir yere sahipti.1890 yılında Maraş'ta şubesi açılan Ziraat Bankası'nın idaresinde Müslümanlar ve Ermeniler görev aldı. Banka şubesinin başkanı ve bir üyesi Müslüman, geriye kalan iki üyesi Ermeniydi.⁴¹¹ Aynı şekilde 1892 yılında şehirde oluşturulan Ticaret ve Ziraat Odası komisyonunun reisi ve iki üyesi Müslüman, üç üyesi de Ermeniydi.⁴¹²Antep Ticaret komisyonunda da dört üyenin ikisi Müslüman, ikisi Ermeniydi.⁴¹³

Maraş'ta hayvancılık da oldukça gelişmişti. Şemseddin Sâmî, Maraş'taki hayvancılığa dair *"...mer'aları dahi çok olup başlıca hayvanat-ı ehliyesi sığır ve keçidir. Koyunları azdır. Arı kovanları da çok olup Memalik-i Osmaniye'ye bal ve Avrupa'ya bal mumu ihraç olunur..."* demektedir.⁴¹⁴

Maraş'ta, sığır, keçi, koyun, manda, boğa gibi sürü hayvanlarının yanı sıra eşek, deve, kısırak, tavuk, ördek ve hindi yetiştiriliyordu.⁴¹⁵

⁴⁰⁹Stanford Shaw&Ezel Kural Shaw; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Türkçesi. Mehmet Harmancı, II. cilt, 2.baskı, İstanbul, e Yay., 1983, s.283.

⁴¹⁰Krikorian, a.g.e, s.86–87.

⁴¹¹SVH, 1308 (1890), s.200.

⁴¹²SVH, 1310 (1892), s.226.

⁴¹³Hale Şıvgın, **19. Yüzyılda Gaziantep**, Ankara, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 1997, s.148.

⁴¹⁴Şemseddin Sâmî, a.g.e, s.4263. Ayrıca bkz. Cuinet, a.g.e, s.89.

⁴¹⁵Cuinet, a.g.e, s.88.

5.3.Sanayi ve Ticaret

Selçuklular ve Dulkadıroğulları zamanından beri önemli sanayi kentlerinden birisi olan Maraş'ta Ermeniler; dokumacılık, boyacılık, mobilyacılık, dericilik, bakırcılık, kuyumculuk, değirmencilik sektörlerinde çalışıyorlardı.

5.3.1.Sanayi

5.3.1.1.Dokumacılık

XVI. yüzyıl Anadolu'sunun en önemli tekstil merkezleri Maraş, Elbistan, Sis, Ruha, Harput gibi yerlerdi.⁴¹⁶ Öteden beri dokumacılığın önemli merkezlerinden olan Maraş'ın bu özelliği XIX. yüzyılda da devam ediyordu. 1832 yılında bölgeyi gezen Charles Texier, Maraş'ta dokumacılığın oldukça revaçta olduğunu anlattıktan sonra, abalar ile sırma veya ipekle dokunmuş harmanî ve yelekler yapıldığından ve Türkmen kadınlarının kullandıkları boyalı pamuk bezlerin de ticaretinin yapıldığından bahsetmektedir.⁴¹⁷ 1869 yılında şehirde, alaca, bez, aba ve yünlü kumaşlar dokunuyordu. Hatta yünlü kumaşlardan yapılmış olan şalvar, kuşak ve elbiseler Maraş'ın sanayisinde önemli yer tutuyordu.⁴¹⁸ Osmanlı tekstil endüstrisi XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Avrupa'dan getirilen ucuz ve kaliteli mallarla rekabet etmek zorunda kaldı. 1850'lerde Maraş'a gelen İngiliz malları arasındaki ipekli kumaşlar yerli üretime üstünlük sağlayınca dokumacılık pamuklu ve yünlü üretimine kaydı.⁴¹⁹ Birçok sanayi şehrindeki dokumacılar bu rekabete dayanamayarak yok oldu. Buna rağmen Avrupalı imalatçılar yerli üretimleri taklit edip ve bölgesel beğenileri dikkate alarak üretim yapsalar bile çok sayıda bölgesel dokuma cinsi makinelerde dokunamadığından bu da yerli üreticinin avantajı

⁴¹⁶Suraiya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, çev.Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul, TVYY, 1994, s.189.

⁴¹⁷Texier, a.g.e, s.142.

⁴¹⁸SVH, 1286 (1869), s.172.

⁴¹⁹Mehmet Murat Baskıcı, **1800–1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2005, s.170.

olabiliyordu. Maraş'ta dokunan "kaba" kumaşlar için böyle bir durum söz konusuydu.⁴²⁰ Ayrıca pamuklu kumaşlar da Manchester'da dokunanlardan daha kaliteli ve ucuzdu. Birçok insan geçimini bu sektörde çalışarak sağlamaktaydı.⁴²¹ 1880 yılından sonra Maraş dokumacılığı ciddi ilerlemeler kaydetti. Üretimin artmasının yanı sıra Avrupa taklidi olan ve pamuklu iplerle dokunan pantolonluk kumaşlar üretildi. Bunlar günümüzde kot pantolon dikilen bilinen kumaşların en eski halidir.⁴²²

Cuinet'e göre Halep ve Maraş'ta zengin çeşitleri olan elbiselik kumaş üretilmekteydi. Yün, pamuk ve pamuk-yün karışımı kumaşlar, maşlahlar ve abalar bunların en ünlüleri idi. Bu kumaşlar, kenarları altın ve gümüş işlemeli, artistik, fantezi, zevkli işlemeli giysilere dönüştürülüyordu. Maraş'ta 1890'larda bu işleri yapan 281 atölye vardı. Ayrıca saraçların yaptığı koşum takımlarının kenarları oldukça zengin süslemeli, yün ve ipekten yapılmış çeşitli şeritlerle dolu olurdu.⁴²³

1895–1896 Ermeni isyanı sırasında Maraş'ın dışarıya yaptığı satışlar kısa bir süre için durdu. Hatta isyanın sona ermesinden sonra Antep ve Maraş'taki bazı Ermeni dokumacılar, kalıcı olarak veya belirsiz bir süre için Avrupa'ya göç ettiler. Birçok Ermeni dokumacı ve tüccar da Mısır'a göç ederek Mısır pazarı için iş yapmaya başladı.⁴²⁴ Ancak bu durum şehrin dokumacılıktaki önemini azaltmadı. Zira dokumacı zanaatkarların büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturuyordu.⁴²⁵

Maraş dokumaları önemini her geçen yıl biraz daha artırdı. Alaca kumaşlar ile pamuklu iplerden dokunmuş elbiselikler, sırmalı Frenk ipinden

⁴²⁰Baskıcı, a.g.e, s.182.

⁴²¹Astorian: a.g.t, s.153.

⁴²²Astorian, a.g.t, s.207. Ayrıca bkz.SVH,1303 (1886), s.200; SVH,1307 (1890), s.163–166.

⁴²³Cuinet, a.g.e, s.90.

⁴²⁴Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, çev. Tansel Güney, İstanbul, İletişim, 1999, s.135.

⁴²⁵Quataert, a.g.e, s.182.

yapılmış abalar XX. yüzyılın başlarında da çok meşhurdu.⁴²⁶ Şehirde 1904 yılında 300 aba, 400 alaca kumaş destgâhı (tezgâh) vardı.⁴²⁷ 1906 yılında Halep, Antep, Urfa, Maraş ve Antakya’da 14000 kadar el tezgâhı bulunuyordu.⁴²⁸ Boz ve kırmızı renklerdeki bu abalardan başka Acem şallarının taklidi sayılabilecek şallar, çarşaflar, hamam takımları, havlular, yatak ve yastık yüzleri ile perdeler dokunan diğer kumaşlardı.⁴²⁹

Maraş’a, İran, Suriye ve Irak’tan gelen Türkmenlerin getirdikleri dokumalarla çeşitlilik artmış ve bu da sektörün gelişmesinin en önemli sebebi olmuştur.⁴³⁰ Maraş’ta bu işin Ermenilerce de yapıldığını gösteren sicil kayıtları vardır. Mesela, 1905 yılında Alacaban Seferyan Bagos, alaca ipliği sarması için Tersimonoğlu Nazur’a 600 kuruş verdiğini, ancak Nazur’un ölümü dolayısıyla bu parayı alamadığını iddia ederek mahkemeye başvurdu. Mirasçılar böyle bir borçtan haberleri olmadığını söyleyip parayı ödemek istemeyince şahitlere soruldu. Çavuşlu Mahallesi’nden Kelasoğlu Avaris ve Gökoğlanoğlu Serkis, “*Bundan 6 ay önce Tersimonoğlu Nazur Kuds-ü Şerif’e giderken huzurumuzda Bagos ile görüştü ve ona 600 kuruş verdi.*” deyince mahkeme varislerin bu parayı ödemesine karar verdi.⁴³¹

5.3.1.2. Halı ve Kilim Dokumacılığı

Halı dokumacılığı da eskiden beri yapılmakla beraber XIX. yüzyıl sonlarında önem kazandı. Avrupa piyasalarında şark halısına olan talebin artmasıyla halı imalâthaneleri açılmaya başladı. 1908 yılında halı ticareti yapan altı müessese birleşerek İzmir’de “The Oriental Carpet Manufactures Ltd.(Şark Halı Şirketi)” şirketini kurdu. Bu şirket; İzmir, Sivas, Burdur, Isparta

⁴²⁶SVH, 1322 (1904), s.407.

⁴²⁷SVH, 1323 (1905), s.461.

⁴²⁸Baskıcı, a.g.e, s.178.

⁴²⁹SVH, 1323 (1905), s.463. Ayrıca bkz. SVH, 1324 (1906), s.471.

⁴³⁰ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi (1453–1559)*, II.cilt, İstanbul, Cem Yay., 1995, s.147.

⁴³¹Karataş, a.g.t, s.71–72.

ve Maraş gibi belli başlı halıcılık merkezlerinde imalathaneler kurmanın yanı sıra Anadolu'nun halı dokuyan diğer kasabalarında acenteler açarak imalata yeni bir düzen ve anlayış getirdi.⁴³² Şirket, adı geçen yerlerde kadın ve kızları bir araya toplayarak imalâtı doğrudan doğruya idare etti. İşçilere imâl edilen halıların cinsine ve arşın murabbına * göre ücret ödeniyordu.⁴³³

Şark Halı şirketi Maraş şubesine 100 tezgâh koydu. Bu şubede 8–10 yaşlarındaki Ermeni çocuklarına iş imkânı sağlanıyor, hammadde ve modeller şirketin merkezinin bulunduğu İzmir'den geliyordu.⁴³⁴ Maraş ve kazalarında yün ve iplikten dokunan halı ve kilimler Maraş, Antep ve Halep'te satılmakla beraber⁴³⁵ İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ihraç ediliyordu.⁴³⁶

5.3.1.3. Boyacılık

Dokumacılığın yan kollarından birisi olan boyacılık, Maraş'ta daha XVI. yüzyılda yüksek üretim kapasitesine sahip boyahanelerde yapılmaktaydı. Elbistan, Sis gibi Maraş'a yakın yerlerde de boyahaneler vardı.⁴³⁷ Maraş'taki boyahane sayısı 1868 yılında 29, 1876 yılında 32 idi.⁴³⁸ 1876 yılında boyacılıkla ilgili bir başka dal da basmacılıktı. Maraş'ta 11 basmahanenin bulunması burada tekstil sektörünün sürekli gelişmesiyle ilgili olmalıdır.⁴³⁹

⁴³²Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, TTK Yay., 1994, s.85.

*1 arşın murabbı=0,47 metre.

⁴³³Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, TTK Yay., 1994, s.81.

⁴³⁴**Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600–1914)**, Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, İstanbul, Eren Yay, 2004, s.1032.

⁴³⁵SVH, 1286 (1869), s.176.

⁴³⁶Rıfat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay., 1988, s.86.

⁴³⁷Faroghi, , a.g.e, s.189.

⁴³⁸Doğan, a.g.t, s.299.

⁴³⁹Doğan, a.g.t,s. 299.

Boyahanelerde çivit başta olmak üzere çeşitli doğal malzemeler hammadde olarak kullanılıyordu.⁴⁴⁰ Maraş dağlarından toplanan ceviz safranı da bu sektörün başka bir hammaddesiydi.⁴⁴¹

5.3.1.4. Marangozluk ve Mobilyacılık

1869 yılında tutulan kayıtlarda Maraş'ta "tahtacılık" sektörünün varlığından⁴⁴² bahsedilmektedir. Maraş'ta geniş orman alanlarının olması marangozluk ve mobilyacılık sektörünün varlığının en önemli sebebiydi. Orman ürünleri, mobilya imalâthanelerinin yanı sıra inşaat ve ısınmada da kullanılmaktaydı.⁴⁴³ Suriye ve devletin diğer bölgelerinin kereste ve kalas ihtiyacı Maraş 'tan karşılanıyordu.⁴⁴⁴

Meşe, ceviz ve çınar ağaçlarından yapılan sandalye, kanepeler, masa, dolap ve diğer bazı ürünler Avrupaî tarzda imal edilmekteydi.⁴⁴⁵ Marangozluk ve mobilyacılık sektörü, Türklerin daha çok uzmanlaştıkları bir sanat ve meslek kolu⁴⁴⁶ olmakla beraber Ermenileri de barındırmaktaydı.⁴⁴⁷

5.3.1.5. Demircilik

Toros dağlarında önemli miktarda demir ve gümüş madeni vardı.⁴⁴⁸ Maraş'ta demirciliğin en gelişmiş olduğu yer Zeytun kazasıydı. Bu

⁴⁴⁰Faroghi, a.g.e, s.182.

⁴⁴¹Astorian, a.g.t, s.207.

⁴⁴²SVH, 1286 (1869), s.172.

⁴⁴³Cuinet, a.g.e, s.90.

⁴⁴⁴Astorian, a.g.t, s.153,251.

⁴⁴⁵SVH, 1323 (1905), s.463. Ayrıca bkz. SVH, 1326 (1908), s.463.

⁴⁴⁶Quataert, a.g.e, s.260. Nitekim Kahramanmaraş'ta mobilyacılık sektörü bugün de canlılığını korumaktadır. Kahramanmaraş Ticaret Odası verilerine göre ağaç oyma sanatı olarak varlığını devam ettiren bu sektör; her yıl 5000 çeyiz sandığı, 5000 şifreli mücevher kutusu, 2000 camekân ve çok sayıda sandalye, tepsi, aynalık, sehpa takımı ve isimlik üreterek İncirlik Amerikan Hava Üssü, İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya gibi merkezlere gönderilerek bilhassa turistlere pazarlanmaktadır. Diğer sektörlerin günümüzdeki durumu için bkz. **Cumhuriyet'in 80. Yılında Kahramanmaraş'ın Ekonomisi ve Altyapısı**, Kahramanmaraş, Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odası, 2003.

⁴⁴⁷Atalay, a.g.e, s.163.

⁴⁴⁸Casabonne, a.g.e, s.41.

kazanın bulunduğu bölge çok dağlık ve engebeli olduğundan burada yaşayan halk geçimini demircilik veya katırcılık yaparak sağlamaktaydı.⁴⁴⁹ Zeytun'da demir madeni çıkarılan iki ocak vardı.⁴⁵⁰

Zeytun'da çıkarılan demir, Maraş'ta işlenerek atlar için nal ve çeşitli tarım aletleri yapıldı.⁴⁵¹ Zeytun demiri ayrıca Kayseri, Elbistan gibi merkezlere de gönderiliyordu.⁴⁵²

5.3.1.6. Zeytincilik

1880'lerden sonra Maraş ekonomisinin canlanma sebeplerinden biri de burada zeytin ve fıstık gibi ticarî değeri olan bitkilerin işlenmeye başlamasıydı.⁴⁵³ Şehirde hayli fazla olan zeytin ağaçlarından 20 bin okka* zeytinyağı üretim yapabilecek kapasitede masmalalar ve iki sabunhane vardı. Bundan başka Cihan(Ceyhan) nehri sahilindeki dağlarda ve Pazarcık kazasının ormanlarında çok sayıda zeytin ağacı ile yabanî fıstık ağaçları vardı.⁴⁵⁴ Maraş'ta üretilen zeytinyağı, Halep ve İzmir ticaret odaları aracılığıyla İskenderun üzerinden ihraç edilmekteydi.⁴⁵⁵

5.3.2. Ticaret

Ermeniler, XVII. yüzyıldan beri Osmanlı Devleti'nin Hindistan, İran ve Akdeniz ticaretinde Yahudilerle birlikte önemli rol oynamışlardı. Ermenilerin ticaretteki başarıları, her memlekette yayılmış olmaları, birbirleriyle yakın ilişkileri ve kredi imkânlarının olmasındandır. Asya ve Avrupa'ya bilhassa

⁴⁴⁹SVH, 1303 (1886), s.203.

⁴⁵⁰SVH, 1312 (1894), s.272. Ermenilerin kurşun madeni de çıkardıklarına dair bakınız, Ali Rıza Yalman(Yalgın), **Cenup'ta Türkmen Oymakları**, II.cilt, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 1993, s.346.

⁴⁵¹ Cuinet, a.g.e, s.90.

⁴⁵² Astorian, a.g.t, s.574.

⁴⁵³ SVH, 1303(1886), s.200.

* Okka, 1282 gram gelen ağırlık ölçüsü.

⁴⁵⁴SVH, 1307(1890), s.163-166; Atalay, a.g.e, s.165.

⁴⁵⁵Cuinet, a.g.e, s.90.

pamuklu kumaş gönderilen merkezler; Kilis, Mardin, Diyarbakır, Hama, Antep, Antakya, Halep, Kudüs ve Şam'dı.⁴⁵⁶ Ermeni tacirler hem Anadolu'daki diğer şehirlerle hem de Avrupa ile ticarî ilişkiler kurmuşlardı.⁴⁵⁷ Avrupalılar yerli tüccarlara "Berat" ya da "Patente" denilen bir nevi himaye kâğıdı anlamına gelen belge verebiliyorlardı. Yabancı büyükelçilerin bu belgede herhangi bir sınırlama olmaksızın istedikleri kadar dağıtmaları ve zamanla bu hakların miras yoluyla da geçmeye başlaması Osmanlı Devleti'nde bir beratlı sınıfın doğmasına sebep oldu. Berat alan kişi artık Osmanlı kanunlarına tâbi olmuyor, bazı vergileri ödemiyor ve ithalat ve ihracatta gümrük vergilerini diğer Osmanlı vatandaşlarından daha az ödüyordu. Rum tüccarlar ve Ermeni bankerlerin çoğu bu statüyü elde etmiş, bu halleriyle yabancılardan daha fazla imkânlarla kavuşmuşlardı.⁴⁵⁸

Öte yandan Türkiye'ye yerleşen yabancı tacirler sadece toptancılıkla uğraşabiliyorlardı. Çünkü perakende ticaret yerli esnaf ve tüccarın hakkıydı ve bu yerli perakendeci esnaf ve tüccarın yabancı tacirler karşısında azımsanmayacak bir pazarlık güçleri vardı. Bunun yanında yabancıların, yerli Rum, Ermeni ve Yahudi tacirlerle iş yapma eğiliminde oldukları da bir gerçektir.⁴⁵⁹

Maraş'ta 1868 yılında bir bedesten ve 1856 dükkân varken⁴⁶⁰ 1886 'da bir bedesten 1937 dükkân,⁴⁶¹ 1894'te 1447 dükkân vardı.⁴⁶² Sicil kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla bu dükkânlardan bir kısmı Ermenilere ve Ermeni

⁴⁵⁶Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayı, 1979–1980, s.11–13.

⁴⁵⁷Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi (1500–1914)**, İstanbul, Gerçek Yay., 1999, s.148.

⁴⁵⁸Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, 19.baskı, İstanbul, İletişim, 2005, s.76.

⁴⁵⁹Halil Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin Ticarî İmkânları", **BTTD**, sayı 13, s.61–62. Ayrıca bkz. Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, 1986, s.391.

⁴⁶⁰SVH, 1286 (1869), s.172.

⁴⁶¹SVH, 1303 (1886), s.200.

⁴⁶²SVH, 1312 (1894), s.269.

vakıflarına aitti.⁴⁶³1905 yılında ise 1625 dükkân ile 14 hanın olduğu şehre bir de otel ve lokanta yapıldı.⁴⁶⁴“Maraş Bank” isimli bir banka kuruldu.⁴⁶⁵ Otel inşası şehrin ticarî hayattaki canlılığıyla ilgili olmalıdır. Zira Maraş hem yurt içine hem de yurt dışına çeşitli ürünler satabilecek kapasitedeydi. Bu ürünler arasında pirinç, pamuk, tütün, susam, üzüm, zeytin, zeytinyağı ve dut en önemlileriydi. Pirinç, rakı, şarap ve diğer bazı tarım ürünleri Suriye, Mezopotamya ve Asya’nın diğer merkezlerine, İskenderun yoluyla da Avrupa’ya ihraç edilirdi. Maraş’ta üretilen tütün buradaki fabrikada işlendikten sonra Mısır’a gönderilmekteydi.⁴⁶⁶Avrupa’ya gönderilen başlıca mallar pelit, mazi, cehri, mahmude gibi orman ürünlerinin yanı sıra balmumu, tütün, kurt, tilki, alageyik, yabani kedi gibi hayvanların kürkleri idi. Pelit İzmir’e cehri de Marsilya’ya gönderilmekteydi.⁴⁶⁷Mazi ve palamut kabuğu gibi orman ürünlerinin satıldığı Avrupa ülkeleri İngiltere, Avusturya ve Fransa idi.⁴⁶⁸ Maraş’ta yetişen çam, ceviz, meşe ve gürgen ağaçları da Avrupalı mobilyacıların dikkatini çeken ürünlerdi.⁴⁶⁹Marsilyalı tüccarların Maraş ve çevresinden aldıkları malların başında pamuklu dokumalar geliyordu.⁴⁷⁰Maraş Ermenilerinin Amerika ile de ticarî bağlantıları vardı. Kerpiçyan Artin Efendi’nin ölümünden sonra Amerikan Kamer Serterud şirketi tarafından havale edilen 199 liranın mirasçıları tarafından paylaşılması⁴⁷¹ bu bağlantının göstergesidir.

⁴⁶³Bu konudaki çok sayıda örnek için bkz. Karataş, a.g.t, s.127; Kabacık, a.g.t, 53 vd; Karabekiroğlu, a.g.t, s.355–361.

⁴⁶⁴SVH, 1323 (1905), s.462.

⁴⁶⁵Halil Aygan, **235 Numaralı Şer’iyye Sicili, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kahramanmaraş, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, s.30.

⁴⁶⁶Şemseddin Samî, a.g.e, VI. cilt, s.4263.

⁴⁶⁷Cuinet, a.g.e, s.88–90.

⁴⁶⁸Bernard Camille Collas, **1864’te Türkiye**, çev.Teoman Tunçdoğan, İstanbul, Bileşim Yay., 2005, s.174.

⁴⁶⁹Collas, a.g.e, s.177.

⁴⁷⁰Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yay., 2000, s.266–267.

⁴⁷¹Akben, a.g.t, s.156.

Ayrıca Maraş'ta yetiştirilen ve “sarı çeltik” olarak bilinen pirinç, üzüm, kuru meyveler; işlenmiş deri, sabun, çeşitli kalitelerde pamuk, salep, susam, çeşitli ham ya da işlenmiş orman ürünü; çanta, yün, deve ve keçi kılı ihraç edilmekteydi. Bu ihracatlar doğrudan değil Halep veya İzmir üzerinden ya da İskenderun Limanı'ndan yapılmaktaydı.⁴⁷²

Maraş genellikle kendi kaynaklarını kullanan bir ekonomiye sahip olmakla beraber dışarıdan aldığı mallar da vardı. İthalat daha çok Beyrut üzerinden yapılıyordu. Maraş'ın en önemli tüccarlarından birisi olan Hırlakyan Kiforok, bir mağaza şubesi açtığı Beyrut'ta öldü.⁴⁷³ Hırlakyan Kiforok'un, İngiltere'nin Manchester şehrinde de bir mağaza şubesi vardı.⁴⁷⁴ Fransa'dan kahve, ayakkabı, işlenmiş deri, sigara kâğıdı ve şeker; Avusturya'dan kahve, kibrit ve şeker; Almanya'dan yün kumaş ve kırmızı pamuk ipliği; İngiltere'den beyaz pamuk ipliği ve pamuklu; Mısır'dan şeker; İsviçre'den yazma ve Rusya'dan Bakü'de üretilmiş olan petrol alınmaktaydı. Bu mallar İskenderun üzerinden Maraş'a ulaştırılmaktaydı.⁴⁷⁵

Ülke içerisindeyse, çarşaf, hamam takımları, aba, alaca gibi dokumalarla üzümden yapılan ve şire denilen samsa, sucuk, bastık, pestil ve pekmez Sivas, Kayseri, Adana, Harput başta olmak üzere birçok yere gönderiliyordu.⁴⁷⁶ Söz konusu yerlerden tüccarlar Maraş'a gelip bir süre hanlarda konaklayabiliyorlardı. Mesela; 1904 yılında Bilezikçiyan Nazaret Efendi, bir alacak davasından dolayı Kayseri Sancağı'nın Tuz Mahallesi'nden olan ve Maraş'ın Tuz Hanı'nda ikamet eden Katolik Tataroğlu Rupin 'e dava açınca Rupin, Şih Mahallesi'nden Ali Efendi'ye vekâlet vermek durumunda kalmıştı.⁴⁷⁷

⁴⁷²Atalay, a.g.e, s.171.

⁴⁷³Ramazanoğlu, a.g.t, s.163.

⁴⁷⁴Karabekiroğlu, a.g.t, s.120; Ramazanoğlu, a.g.t, s.117.

⁴⁷⁵Cuinet, a.g.e, s.90.

⁴⁷⁶SVH, 1323 (1905), s.463. Ayrıca bkz.1324 (1906) Tarihli a.g.s, s.471.

⁴⁷⁷Kabacık, a.g.t, s.109–110.

Ticaretin yoğun olduğu yerlerde acenteler de açıldı. Maraşlı tüccarlardan Hırlakyanlara ait olan şirket, Sivas vilayetindeki Aziziye Kazası'nda yaptığı bütün işleri yürütmek üzere aynı kazada oturan Abdullah zade Mehmet Efendi'ye vekâlet verdi.⁴⁷⁸

Maraş ticareti Ermenilerin elindeydi ve tüccarların %60'ı Ermeni'ydi.⁴⁷⁹ 1892'de kurulan Maraş Ticaret Odası'nda Müslümanlarla beraber Ermeniler de vardı. Ticaret odasının başkanı Müslüman, beş üyenin ikisi Müslüman, üçü Ermeni'ydi.⁴⁸⁰ Sicillerde kaydedilmiş olan çok sayıdaki alacak-verecek davası da Ermenilerin ticaret hayatındaki etkinliğinin göstergesidir. Ermeniler, alacak takibini kendileri yapmamış, bu işi avukatlarına havale etmişlerdi. Birkaç örnek vermek gerekirse; Seksanlar Mahallesi'nden Köfteoğlu Nazdar ve kız kardeşi, Hatuniye Mahallesi'nden Zakopyan Avedik' deki alacaklarının tahsili için Ovakyan Avedik Efendi'ye,⁴⁸¹ Zonbatanlı Mahallesi'nden Salipyen Ziya Efendi, Kutuciyen Feşan Efendi'de senetsiz olarak bulunan alacağının tahsili için Leblebicizâde Ahmet Efendi'ye,⁴⁸² Hatuniye Mahallesi'nden İmralıyan Artin ile karısı Mahdus ibnete Agop, Şekerli Mahallesi'nden Çernezyan Artin ve kardeşinin oğlu, Karamanlıyan Manuk ve Karabet Efendilerde bulunan senetli ve senetsiz alacakları için Divanlı Mahallesi'nden Leblebicizâde Ahmet Efendi ile Alemlî Mahallesi'nden Ovakyan Avedik Efendi'ye,⁴⁸³ Şih Mahallesi'nden Manuk oğlu Agop, Kayserili Tataroğlu Rupen'e kefaletinden dolayı Bilezikçıyan Nazaret Efendi'nin kendisine karşı Bidayet mahkemesinde açtığı alacak davasında, Nizamiye mahkemesinin

⁴⁷⁸Akben, a.g.t, s.188.

⁴⁷⁹Atalay, a.g.e, s.171.

⁴⁸⁰SVH, 1310 (1892), s.226.

⁴⁸¹Kabacık, a.g.t, s.56–57.

⁴⁸²Kabacık, a.g.t, s.63.

⁴⁸³Kabacık, a.g.t, s.64.

hukuk ve ceza daireleri ile Ticaret mahkemelerinde karşılaşacağı diğer davalar için Şih Mahallesi'nden Ali Efendi'ye vekâlet verdiler.⁴⁸⁴

Ermeniler kendi aralarında ortak iş yapıyorlardı. Çavuşlu Mahallesi'nden Danyan Kesbar, ölmeden önce Talkara Mahallesi'nden Katırcıoğlu Horin'e, birlikte ticaret yapabilmek için 85 Osmanlı altını vermişti. Ancak ölmesi üzerine karısı Hatun binti Kesbar Divanlı Mahallesi'nden Leblebicizâde Ahmet Efendiye konunun yeniden değerlendirilmesi için vekâlet verdi.⁴⁸⁵

5.4.Ermenilerin Uğraştıkları İş ve Meslekler

Ermeniler, ticaret, kuyumculuk gibi mesleklerde öne çıkmalarıyla beraber çok farklı iş kollarında çalışıyorlardı. Bu mesleklerin neler olduğunun tespitinde sicillerde geçen şahıs isimleri önemli ipuçları vermektedir. Tarım, sağlık, inşaat, terzilik, değirmencilik, taşçılık, simitçilik, tenekecilik gibi çeşitli hizmet sektörlerinde çalışan Ermenilerin lakaplarından hareketle uğraştıkları tahmin edilen meslek ve iş kolları şunlardır:*

Ketenciyan Nuri Efendi, Kuyumciyan Artin Efendi, Kemancıyan Ohannes, terzi Akbaloğlu Avadis⁴⁸⁶ Kitapçıyan Agop Efendi, Katırcıyan Hurin Efendi, Berber Ohans, Semerci Hanparsum, Kalaycı Alabaşlıoğlu Serkis, Bulgurciyan Panos Ağa, Simitçioğlu Şükrü,⁴⁸⁷Dişçekenıyan Osep Efendi, Bakırcıoğlu kızı Mitoş, Keşişyan Daçe, Bilezikçıyan Arzuman Efendi Kutuciyan Feşan Efendi, Taşçı Bekir Ağa,⁴⁸⁸ Orakçıoğlu Nişan, Helvaciyan Irmanak, Terzicikyan Hamparsum, Kerpiçyan Artin, Saatçıoğlu ?, Sabuncuoğlu Kirkor, Tarakçı Osep, Kasarcıoğlu Şüker, Taşçı Şuduroğlu

⁴⁸⁴Kabacık, a.g.t, s.99.

⁴⁸⁵Ramazanoğlu, a.g.t, s.171.

* Bu meslekler Müslümanlar tarafından da yapıldığı için şahıs isimleriyle verilmesi uygun görüldü.

⁴⁸⁶Karabekiroğlu, a.g.t, s.361.

⁴⁸⁷Karataş, a.g.t, s.86, 101–102, 121, 136, 137, 165, 182.

⁴⁸⁸Kabacık, a.g.t, s.50, 51, 61, 63,74.

Şeker, Değirmenci Serkis, Güreşçioğlu kızı Hestur, Yapıcıoğlu Avedik, Döşemeciyan Agop Efendi, Bakkal Simon,⁴⁸⁹ Dolapçıyan Artin, Hoşafçıyan Anton, Şıracıyan Beduli, Çorbacıyan Dikran, Kirazcı oğlu Artin, Tütüncüyan Zirven, Çakmakyan Bertardos, Keçeciyan Namon, Mumcuyan Zebervan, Kalıpçı Mardoros ve Serkis, Küpecioğlu Yenis⁴⁹⁰ Urfalı tenekeci Haço, Attar sınıfından Avadis, Kayışçının oğlu Avedik , Bulgurcu oğlu Nazor , Kireççıyan Filip Aram, Mazman oğlu Begos.⁴⁹¹

Sağlık sektöründe Ermeniler öne çıkmaktaydı. Ebelik,⁴⁹² eczacılık ve tabiplik işlerini daha çok Ermeniler yapıyorlardı. 1890 yılında oluşturulan Belediye tabipliğinde ilk kez Kigork Efendi görevlendirildi.⁴⁹³ Bundan sonra bu göreve genellikle Ermeniler atandı. Ermeni tabiplerin yanında onlara yardım eden tıbbiye mezunu stajyer doktorlar da bulunuyordu.1909 yılında Maraş Belediye tabibi olan Parsih Efendi'nin yerine, yardımcısı Avadis Agopyan'ın tayin edilmesi için Dâhiliye Nezareti'ne mahalli yönetim tarafından verilen dilekçe, Parsih Efendi'nin böyle bir talebi olmadığı gerekçesiyle reddedildi.⁴⁹⁴

Tekstil üretiminin uluslararası alanda patlama yapması bazı bölgelerde pamuk üretiminin hızla artmasını sağladı. Örneğin, 1906 ile 1914 yılları arasında Çukurova'da üretim %250 artarak 50000 balyadan 250000 balyaya çıktı.⁴⁹⁵ Pamuk işçileri öteden beri Antep, Maraş, Sivas, Niğde ve havalisinden geliyordu.⁴⁹⁶

⁴⁸⁹ Akben, a.g.t, s.91, 94, 111, 114, 135, 140, 147, 156, 173.174.180, 203, 209, 249, 253, 262, 293.

⁴⁹⁰ Karabekiroğlu, a.g.t, s.41, 42, 61, 80, 87, 101, 104, 123–124, 134.

⁴⁹¹ Ramazanoğlu, a.g.t, s.93, 197, 239, 255, 275–276.

⁴⁹² Ebelik mesleğinin Ermeni kadınlar tarafından da yapıldığını sözlü tanıklar söylemektedir.

⁴⁹³ SVH,1308 (1890), s.199.

⁴⁹⁴ BOA, **Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Kalemi** (DH. MUI), 26–1/46 (1327 L 11 / 26 Ekim 1909).

⁴⁹⁵ Quataert, Sanayi Devrimi Çağında, 53.

⁴⁹⁶ Zafer Toprak, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Adana’da Amele Buhranı ve Amele Talimatnamesi”, **Toplumsal Tarih**, sayı 41, cilt 7, s.9.

Pamuk üretimi yapılmasının etkisiyle Adana'da sanayileşme de ciddi şekilde artmıştı. Ancak Adana fabrikalarda çalışacak insan gücünden mahrumdu. Bazen fabrika sahipleri, özellikle tüccarlar, Haçin, Zeytun ve Antep'ten Ermeni işçi getiriyor ve onlara kalacak yer temin ediyorlardı. Bu işçilerden bir kısmı mevsimlik olarak çalışıyordu.⁴⁹⁷ 1890'lı yıllarda şehirde bulunan Hristiyan misyonerler, kurdukları mensucat merkezlerinde ucuz işçi çalıştırdılar. Bunların imalatı da dünya piyasalarında satılıyordu. Ermeni kadın ve çocuklar, Amerikan misyonerlerinin idaresi altında İngiliz ve Amerikalılar için işlemler yaptılar. 1910'da Belfast'dan ithal edilen patiska, ipekli kumaş ve yüksek kalite ketenle kadınların imal ettiği kadın mendilleri, küçük sehpa örtüleri, masa ortası örtüleri, yakalar, şallar ve ipekten mamul erkek korseleri Amerika Birleşik Devletleri'ne ve Mısır'a ihraç edildi.⁴⁹⁸

5.5.Ermenilerin Ödedikleri Vergiler ⁴⁹⁹

5.5.1.Cizye

Cizye, İslam ülkelerinde gayrimüslimlerin ödediği bir vergidir. Osmanlı Devleti'nde de Müslüman olmayan halkın can, mal ve namus güvenliklerinin sağlanması karşılığında toplanmıştır.⁵⁰⁰ Bu vergiyi sadece Müslüman olmayan erkekler öder, kadın, çocuk, sakat, ihtiyar ve ruhbanlar ödemezdi.⁵⁰¹

Cizye; ednâ(fakir), evsât(orta halli)ve âlâ(zengin)dan olmak üzere olarak üç kategoride toplanırdı.⁵⁰² Bunun oranları yıllara ve bölgelere göre değişiklik gösterirdi. Maraş'ta, 1834 yılında âlâdan 60, evsâtta 30, ednâdan da 15 kuruş cizye toplanıyordu. 1847 yılında Maraş eyaletinin cizye geliri;

⁴⁹⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, II. cilt, s.1017.

⁴⁹⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, II. cilt, s.1027.

⁴⁹⁹ Burada Müslim ve gayrimüslim halkın tamamının ödediği vergilere değinilmeyecektir.

⁵⁰⁰ Mehmet Erkal, "Cizye", **DİA**, VIII. cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993, s.42.

⁵⁰¹ Erkal, a.g.md, s.43.

⁵⁰² Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Cizye", **DİA**, VIII.cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı yay., 1993, s.47.

244 âlâ, 2065 evsât, 568 ednâ olmak üzere toplam 85110 kuruştı.⁵⁰³ Maraş Ermenileri arasında gelir düzeyi yüksek kişilerin yanı sıra fakir denilebilecekler de vardı. Ancak Maraş'taki Ermeni halkın çoğu orta halliydi. Maraş eyaletinin cizye gelirleri 1848 senesinde 96396,5, 1849 yılında 89983, 1850'de 89564 kuruş olarak tahsil edilmiştir.⁵⁰⁴

5.5.2.Bedel-i Askerî

Bedel-i Askerî, Islahat Fermanı'ndan sonra kaldırılan cizyenin yerine konan vergidir. Bu fermanla Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan tüm Müslüman ve gayrimüslimlerin "eşit" kabul edilmesinin sonucu olarak Hristiyanlar da askere alınacaktı. Ancak Hristiyanların buna büyük tepki göstermeleri sonucu askere gitmeleri yerine "bedel" ödemeleri kabul edildi.⁵⁰⁵ Ancak bedel ödeyemeyen gayrimüslim Osmanlı vatandaşları da askere alınmaktaydı. Örneğin 1906 yılında Ermeni milletinden olan Darıcioğlu Agop Pazarcık Kazası'nın Aramsaz Asâkir-i Jandarma Üçüncü Bölüğü'nde görev yaparken öldü.⁵⁰⁶

Bedel vergisi ilgili cemaatler tarafından toplanmaya başlandı.⁵⁰⁷ 1890 yılında Maraş'ta toplanan Bedel-i Askerî miktarı 587000 kuruşken⁵⁰⁸ 1896–97 yıllarında 600800 kuruştur.⁵⁰⁹ Bedel-i Askerî 1907 yılına kadar yürürlükte kaldı.⁵¹⁰

⁵⁰³ Doğan, a.g.t, s.310.

⁵⁰⁴ Doğan, a.g.t, s.310.

⁵⁰⁵ Gülsoy, a.g.md, s.189.Ayrıca bkz. Çadırcı, a.g.e, s.349.

⁵⁰⁶ Karataş, a.g.t, s.176.

⁵⁰⁷ Feridun Emecen, "Bedel", **DİA**, V.cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı yay., 1992, s.301.

⁵⁰⁸ Cuinet, a.g.e, s.38.

⁵⁰⁹ Doğan, a.g.t, s.315.

⁵¹⁰ İnalçık, a.g.md, s.48. Ayrıca bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri**, 1.cilt, İstanbul, MEB Yay., 1983, s.302.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MARAŞ'TA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN BOZULMASININ SEBEPLERİ

1. ŞARK MESELESİ

1789 yılında Fransa'da meydana gelen ihtilal sonucunda, monarşi her gün biraz daha zayıflıyor ve Avrupa'da kökleşmiş müesseseleri yıkıyordu. İhtilal ile yeni bir devlet anlayışı ve hatta yeni bir dünya görüşü ortaya çıkıyordu. Bu yeni görüşler Avrupa'nın diğer halklarını da etkileyebilir ve Fransızlardan esinlenen bu halklar da mutlak hükümdarlara karşı harekete geçebilirlerdi.⁵¹¹ Bunun önüne geçmek için Avusturya, Prusya, İngiltere, Osmanlı Devleti ve Rusya Fransa'ya karşı çeşitli tedbirler aldılar.⁵¹² Ancak 1807 yılında Fransa hükümdarı Napolyon ile Rus Çarı Aleksandr kendi aralarında yaptıkları görüşmeden ittifak yaparak ayrıldılar. Buna göre Rusya Doğu Avrupa'da, Fransa Batı Avrupa'da hâkim olacaktı. Ancak bu durum uzun sürmedi ve Rusya ile Fransa 1812'de karşı karşıya geldi.⁵¹³ Napolyon, Rusya'da büyük bir hezimete uğradı ve iktidarını kaybetti. Napolyon'un Fransa'da hâkim olduğu dönemde Avrupa'nın haritası altüst oldu. Bunu yeniden düzenlemek için Viyana'da bir kongre toplandı. Fransa daha en baştan kongrenin kararlarını kabul etmiş sayılacaktı.⁵¹⁴

Viyana Kongresi'nde İngiltere, sömürgelerini elinde tutmak ve Avusturya ile Rusya'nın güçlenmesini engellemek siyasetini izledi. Rusya'nın güçlenmesini istemeyen diğer bir devlet Avusturya idi. Rusya'nın amacı ise Polonya ve Osmanlı Devleti'ne hâkim olarak gücünü artırmaktı. Rusya, 1815'te sonuçlanan Viyana Kongresi'nde Polonya'nın bir bölümünün

⁵¹¹Armaoğlu, a.g.e, s.42.

⁵¹²Armaoğlu, a.g.e, s.41–76.

⁵¹³Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 1987, s.300–301.

⁵¹⁴Armaoğlu, a.g.e, s.74.

kendisine verilmesiyle aslında amacının bir kısmına ulaştı ve bundan sonra Avrupa siyasetinde daha etkin olmaya başladı.⁵¹⁵

Bir Fransız tarihçisi olan Albert Sorel'in "*Türkler Avrupa'da görünür görünmez ortaya bir -Şark Meselesi- çıktı...*"⁵¹⁶ şeklindeki sözlerinden, bu konunun XV. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın meselesi olduğunu tahmin etmek mümkün olsa da "Şark Meselesi" ifadesi ilk olarak Viyana Kongresi'nde kullanıldı. Şark Meselesi'nin ortaya atılmasının temel sebebi büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarlarını elde etmek amacıyla zayıflatmak, devletin Avrupa'daki topraklarını ele geçirip kendi aralarında paylaşmak ve Türkleri Avrupa'dan atmaktır. Şark Meselesi, XX. yüzyılda da Osmanlı devletinin tamamen ortadan kaldırılması amacıyla yürüttükleri politikanın genel adıdır. Avrupalı devletler bu ifadeyi Osmanlı Devletini ilgilendiren buhranlı olaylar için de kullanmışlardır.⁵¹⁷

Şark Meselesi'ni "*Avrupa büyük devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nu iktisadî ve siyasî nüfuz ve hükmü altına almak veya sebepler ihdas ederek parçalamak ve Osmanlı idaresinde yaşayan muhtelif milletlerin istiklallerini temin etmek istemelerinden doğan tarihî meselelerin...*"⁵¹⁸ tamamıdır diyenler olduğu gibi konuyu Hristiyan-Müslüman veya Avrupa-Türk çatışması şeklinde ele alanlar da vardır. Terimin Avrupa'da çıktığı dikkate alınırsa bu konunun esasında Avrupa'nın Haçlı zihniyeti vardır.⁵¹⁹ Avrupa'yı fazlasıyla meşgul eden "Şark Meselesi" anlayışını iki kısımda incelemek mümkündür. 1071-1683 arasındaki birinci kısımda Avrupa savunmada, Türkler taarruz halindedir. "Şark Meselesi" bu tarihler arasında şu safhalardan oluşuyordu:

⁵¹⁵ Armaoğlu, a.g.e, s.75-77.

⁵¹⁶ Albert Sorel, **XVIII. Asırda Mesele-i Şarkıyye**, çev. Yusuf Ziya, İstanbul, 1911, s. 6.

⁵¹⁷ Karal, a.g.e, V.cilt, s.203-204.

⁵¹⁸ Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı 32, Mart 1979, s.607-638.

⁵¹⁹ Bayram Kodaman, **Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdulhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul, Orkun Yay., 1983, s.162.

1-Türkleri Anadolu'ya sokmamak

2-Türkleri Anadolu'da durdurmak

3-Türklerin Rumeli'ye geçişini önlemek

4-İstanbul'un Türkler tarafından fethini engellemek

5-Türklerin Balkanlar ve Avrupa'da ilerleyişine engel olmak.

Bu hedeflere rağmen Türkler Anadolu'ya girmiş ve Balkanlar üzerinden Avrupa'ya yayılmışlardır. Ancak 1683 yılında Türklerin Viyana'da yenilmesiyle birinci kısım bitmiş, ikinci kısım başlamıştır.⁵²⁰ Şark Meselesi'nin ikinci kısmı şu aşamalardan oluşuyordu:

1-Balkanlardaki Hristiyan milletleri Osmanlı hâkimiyetinden kurtarmak.

Bunun için Hristiyan toplumları isyana teşvik ederek onlara önce özerklik, daha sonra bağımsızlık kazandırmak.

2-Birinci maddede belirtilen hususlar gerçekleşmezse, Hristiyanlar için reform istemek ve onların lehine Babıali nezdinde girişimlerde bulunmak.

3-Türkleri Balkanlardan tamamen atmak.

4-İstanbul'u Türklerin elinden geri almak.

5-Osmanlı Devleti'ne Asya toprakları üzerinde yaşayan Hristiyan azınlıklar lehine reformlar yaptırmak, onlar için muhtariyet elde etmek, hatta bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlamak.

6-Türkleri attıktan sonra Anadolu'yu paylaşmak.⁵²¹

Bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısında Düvel-i Muazzama (Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya) denilen büyük devletler ekonomik, siyasi ve kültürel nedenlerle Şark Meselesi'ni, kendi çıkarları doğrultusunda çözümlmek istediler. Bu da Avrupa güçler dengesinin oluşumunda önemli

⁵²⁰Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1986, s.158.

⁵²¹Türk Milli Bütünlüğü, s.159.

bir faktör olmuş, devletlerarası çekişmelere, pazarlıklara, hatta savaşırlara yol açmıştır.⁵²²

Ermeni konusu “Şark Meselesi”nin bir parçasıdır. Düvel-i Muazzama kendi menfaatleri doğrultusunda Osmanlı Devleti’ni parçalamak için gayrimüslim tebaa arasında başlayan milliyetçilik ve ayrılık hareketlerini hararetle desteklemiş ve özellikle Balkanlarda kendi nüfuzları altında devletler kurmaya çalışmıştır.⁵²³ Osmanlı Devleti’nin siyasî çöküşünün hazırlandığı bu dönemde, Batı’nın Osmanlı Devleti üzerindeki hesapları bakımından suni olarak ortaya çıkarılan Ermeni konusu büyük devletlerin siyasî, dinî ve kültürel menfaatlerinden kaynaklanmıştır.⁵²⁴

2. XIX. YÜZYILDA BÜYÜK DEVLETLERİN OSMANLI POLİTİKALARI

2.1. Rusya’nın Politikası

Rusya, “Çar” unvanını ilk kez kullanan IV. İvan⁵²⁵ döneminden itibaren yayılmacı bir politika izledi. IV. İvan, Çar Kanunnamesi’ni hazırlatarak yürürlüğe koyup ateşli silahlar kullanabilen yeni bir ordu teşkilatı oluşturdu. Kırım hanlarının zaaflarından yararlanarak diğer Türk hanlıkları üzerinde tahakküm kurdu. IV. İvan, İdil boyunu Rus hâkimiyetine alıp merkezîyetçi bir devlet sistemi kurmasıyla Rusya’nın kurulmasında çok büyük bir paya sahiptir.⁵²⁶

Osmanlı Devleti’nin kendi üzerlerindeki nüfuzunun artacağı endişesine kapılan bazı hanlar Çar ile işbirliği yaptı. Osmanlı Devleti ile menfaatleri

⁵²²Rifat Uçarol, “Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa”, **DGBİT**, XI.cilt, İstanbul, Çağ Yay., 1988, s.209–210.

⁵²³İsmet Binark, **Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, 3.baskı, Ankara, ATO Yay., 2005, s.22.

⁵²⁴Binark, a.g.e, s.23.

⁵²⁵Novoseltsev, “XV. Yüzyıl ile XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Rus-Türk İlişkileri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491–1992**, Ankara, TTK Yay., 1999, s.79.

⁵²⁶Kurat, a.g.e, s.146–174.

yönünde ilişki kurmak isteyen Rusya, Kırım hanlarının bu zaaflarını kullandı. Çar bir taraftan hediyelerle Kırım Hanı'nı oyalarken diğer taraftan da savaş hazırlıklarını tamamlamaya çalıştı. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra da saldırdı ve Kırım Hanlığı 1572'de Çar karşısında yenilgiye uğradı.⁵²⁷ Bu tip dar görüşlü hanların hem Türkiye siyasetine hem de kendi halkına ihanet mahiyetinde olan bu bilinçsiz davranışlarından kazançlı çıkan Rusya, amacına ulaşmak için hanların ve Türkiye'nin durumunu takip ederek güçlü olduklarında bağlılığını bildirmiş ama durumları zayıfladığında öldürücü darbeyi indirmekten çekinmemiştir.⁵²⁸ Bundan sonraki dönemlerde Kırım, Osmanlı-Rus çekişmesinin en önemli sebebi oldu.

Rusya Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ortodokslar ile irtibat kurmaya çalıştı. Hatta İstanbul'daki Ortodoks Patriği III. Parthenios'un Osmanlılar aleyhine Rusya ile mektuplaştığı öğrenildi. Bunun üzerine Köprülü Mehmet Paşa, Patrik'i vatana ihanet ve isyan çıkarmaya teşebbüs suçlarından idam ettirdi. Üstelik o zamana kadar -Fatih devrinden beri- patriklere verilen vezirlere eşit imtiyazları ve bir vezire uygulanan protokolle Padişah tarafından kabul edilme imtiyazını kaldırdı.⁵²⁹

Rusya, Çar I. Petro zamanında Avrupa'nın nüfuzlu devletlerinden biri haline geldi. Çar Petro, 1700 İstanbul Antlaşması'yla Azak Kalesi'ni Osmanlılardan alsa da Kırım'a hâkim olamadığı için Karadeniz'e çıkamadı.⁵³⁰ Bunun üzerine bir taraftan Azak tarafında hazırlık yaparken diğer taraftan da Balkanlardaki Ortodoks Hristiyanları Osmanlı'ya karşı kışkırttı. Hatta gönderdiği elçilerle Osmanlı Devleti'ni tehdit etmekten çekinmedi.⁵³¹

⁵²⁷Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara, 1966, s.42.

⁵²⁸Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, İstanbul, MEBYay., 1998, s.36.

⁵²⁹Yılmaz Öztuna, **Büyük Osmanlı Tarihi**, V.cilt, İstanbul, Ötüken, 1994, s.185.

⁵³⁰İlber Ortaylı, "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Ankara, TTK Yay., 1999, s.127.

⁵³¹Saray, a.g.e, s.54.

Prut nehri sahilinde yapılan savaşta Petro Osmanlı kuvvetlerince bataklık bir bölge ve nehir arasında sıkıştırıldıysa da Osmanlı Devleti Çar'ın barış teklifini kabul etti. 1711 yılında yapılan Prut Anlaşması'na göre Azak Kalesi Osmanlılara iade ediliyor, Rusya Lehistan'dan çekiliyordu.⁵³² Kırzioğlu, bu olayı Ruslar için bir mucize olarak değerlendirmektedir.⁵³³

Petro, Batı Türk illerinde ilerleyemeyeceğini anlayınca Doğu Türk illerine yönelmiştir. Bundaki amacı, Orta Asya üzerinden Hindistan'a ulaşan yollara ve bilhassa Orta Asya ticaretine hâkim olmaktır.⁵³⁴ Çar Petro, Anadolu'nun doğusunu ele geçirmek için de 1722 yılında İran Şahı ile bir anlaşma yaptı.⁵³⁵

1725'te Çar Petro'nun ölümünden sonra Rusya'nın başına geçen tüm hükümdarlar onun 14 maddeden oluşan vasiyetnamesini uyguladılar. Rus Devleti'nin gerçek kurucusu ve Rus milli şuurunun oluşmasını sağlayan kişi olan Çar Petro'nun vasiyetnamesinin 11, 12 ve 13. maddeleri Osmanlı Devleti ile ilgiliydi. Bu vasiyetnamenin 11. maddesinde; İstanbul ve Boğazların ele geçirilebilmesi için Avusturya'nın Osmanlı topraklarına saldırmasının sağlanması, bu şekilde ele geçirilecek yerlerin Avusturya ile paylaşılması ama Avusturya'ya verilen yerlerin daha sonra nasıl alınacağını hesabının yapılması hususu vardı. 12. maddede ise Çar Petro, Macaristan'da, Osmanlı ülkelerinde ve Güney Polonya'da yaşamakta olan bütün Ortodoksların, Rusya'nın etrafına toplamak için elde olan bütün imkânlardan faydalanılmasını istiyordu. Çar Petro, vasiyetinin 13. maddesinde ise haleflerine; *"İsveç parçalandıktan, İran yenildikten, Lehistan boyunduruk altına alındıktan, Türkiye istila edildikten, ordularımız birbirine kavuştuktan, Karadeniz'le Baltık denizi donanmamız tarafından muhafaza altına alındıktan sonra, dünya hâkimiyetini paylaşmak için, ayrı ayrı ve gizli*

⁵³²Kurat, a.g.e, s.261; Uzunçarşılı, a.g.e, IV, s.84-85.

⁵³³Fahrettin Kırzioğlu, **1855 Kars Zaferi**, İstanbul, 1955, s.19.

⁵³⁴Saray, a.g.e, s.222.

⁵³⁵Kırzioğlu, a.g.e, s.19.

*olarak, ilkin Versailles hanedanına, sonra da Viyana'nınkine teklifte bulunmalı. Bu iki hanedandan birisi, hırs ve menfaatperestliği oldukça kö-rüklenirse, teklifimizi şüphe yok kabul edince onu, ötekini yok etmek için kullanmalı. Sonunda biz, geri kalanları da yok ederiz; bunun için de bir savaş tertip ederiz; Rusya bütün Avrupa'nın doğusuna hâkim olduğundan ve doğuya da hâkim olduğundan, savaşın sonucu da şüpheli olamaz.” şeklinde seslenmekteydi.*⁵³⁶

1761'de Rusya'nın başına geçen II. Katerina, Rusya ile sınırı olan Lehistan ve Osmanlı Devleti'nin topraklarını mümkün olursa tamamen, olmazsa kısmen ele geçirmek niyetindeydi. Lehistan devlet teşkilatındaki bozukluk ve Osmanlı Devleti'nin bir asırdan beri süren mağlubiyetlerle ortaya çıkan zaafından dolayı Katerina'nın başarılı olması mümkündü.⁵³⁷ 1768–1774 yılları arasında yapılan savaşlarda Osmanlı orduları mağlup oldu. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'a bağımsızlık verilerek buranın Ruslar tarafından işgal edilmesine zemin hazırlandı. Ayrıca bu antlaşma ile Osmanlı Ortodokslarını himaye etme hakkı kazanan Rusya, bu yolla Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma imkânını elde etti ve ardından Osmanlı Devleti içinde en yaygın konsolosluk ağını kurdu.⁵³⁸

Bundan sonra Rusya, Balkan ülkelerini Osmanlı Devleti'ne karşı teşkilatlandırarak Slav-Ortodoks birliğinin ve halkının hamisi rolünü üstlendi. 1806'daki Sırp, 1827'deki Yunan İsyanı'nın ve 1875-76'daki Bosna-Hersek ile Bulgar ve Sırp isyanlarının çıkarılmasına ve yayılmasına sebep olmuştur.

XIX. yüzyıl, Balkanlarda milliyetçilik akımı ve Rusların Panslavizm propagandasının en yoğun olduğu dönemdi. Bu yüzden isyanlar çıktı. Nitekim “Büyük Slav Birliği” düşüncesi ile isyan eden Sırp, kendi bağımsızlıklarını istemelerinin yanı sıra Bulgar ve Karadağ Slavlarını da

⁵³⁶Saray, a.g.e, s.63–67.

⁵³⁷Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri - XVIII. ve XIX. Asırlarda-*, Ankara, TTK Yay.1988, s.11.

⁵³⁸Ortaylı, a.g.m, s.132–133.

isyana teşvik ettiler.⁵³⁹ Buna Rusya'nın tahrikleri de eklenince Bulgarlar her an patlayabilecek bir bomba haline geldiler ve bağımsızlıklarını istemeye başladılar.⁵⁴⁰

Milliyet duygusunun uyanarak bunun bağımsız kilise ile iyice güçlenmesi ve Panslavizm nedeniyle Bulgarlarda da aynı eğilim başladı.⁵⁴¹ Bulgarlar, Rusya'nın desteğiyle bağımsız kiliselerini kurmaya çalıştılar.⁵⁴² 1867 yılında da bu amaçla isyan ettiler. Rum patriklerinin çok tehlikeli bularak karşı çıkmalarına rağmen 1870 yılında Rum Patrikhanesi'nden ayrı olarak Bulgar Eksarhlığı kuruldu.⁵⁴³ Buna rağmen 1876'da yeniden isyan ettiler ki bu isyan, Abdülaziz'i tahtından edecek kadar etkilidir.⁵⁴⁴

2.1.1. Rusların Kafkasya'daki Politikaları ve Anadolu Ermenileri ile Münasebetleri

2.1.1.1. Rusların Kafkasya'daki Politikaları

Rusya'nın yayılcı politikası Kafkasya bölgesinde de kendini gösterdi. Ruslar 1801 yılında ilk defa Raryat geçidinden gönderilen bir ordu ile Kafkasların güneyine indiler ve Tiflis'i işgal ettiler. 1807 yılında da Kars'a kadar ilerleyerek Ahıska ve Ahilkelek bölgelerini istila etmeye başladılar.⁵⁴⁵

1774 Küçük Kaynarca antlaşmasından sonra Rusya, 1783 yılında Kırım'ı ilhak ederek Balkanlardan ve Kafkasya'dan güneye doğru inmeye hazır duruma geldi. Sıcak denizlere inme siyasetini her iki istikamette de gerçekleştirmeye çalışan Rusya, bu amacına ulaşabilmek için özellikle

⁵³⁹Palmer, a.g.e, s.148.

⁵⁴⁰Karal, a.g.e, s.87–88.

⁵⁴¹Karal, a.g.e, s.93–96.

⁵⁴²Engelhardt, a.g.e, s.294.

⁵⁴³Hammer, a.g.e, s.563.

⁵⁴⁴Palmer, a.g.e, s.156.

⁵⁴⁵Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, TTK Yay., 1985, s.76.

Balkanlardaki Hristiyan Osmanlı vatandaşlarını kışkırttı.⁵⁴⁶ 1878’de yapılan Berlin Antlaşması ile Balkanların neredeyse tamamı Osmanlı Devleti’nden ayrılmıştı. Dolayısıyla artık Balkanlar Rusya için Osmanlı Devleti’ne savaş bahanesi olamamıştır. Ayrıca Rusya, sıcak denizlere inmek için Balkanların bir yol olamayacağını, bağımsızlıklarını kazanmalarında önemli rol oynadığı devletlerin kendisine minnet duymadıklarını anladı. Bu durumda Rusya için sıcak denizlere inmenin en kolay yolu Erzurum üzerinden İskenderun körfeziydi.⁵⁴⁷

Aslında 1878 Berlin antlaşmasıyla Kars, Ardahan ve Batum’un Rusya’ya bırakılması bu devlete Anadolu’nun doğusunda da aradığı fırsatı verdi.⁵⁴⁸ Rusya bu başarısını Çarın hizmetinde yükselen Ermeni subay ve yöneticilere borçludur.⁵⁴⁹

2.1.1.2. Rusların Anadolu Ermenileri ile Münasebetleri

1856 Paris Antlaşması’ndan sonra Rusya Anadolu’da yaşayan Hristiyan ahaliyi kışkırtma politikasını sistemli hâle getirmiş, bu çerçevede Çar I. Petro tarafından kurulan “Petersburg İlimler Akademisi” Ermenistan’ın muhtariyeti konusunda çalışmalar yapmıştır.⁵⁵⁰

Rusya, 1816 yılında Moskova’da “Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü”nü kurdu. 1828 yılında İran ile yaptığı Türkmençay Antlaşması ile ele geçirdiği Revan ve Nahçıvan hanlıklarını birleştirerek Ermeni Vilayeti’ni kurdu. Ermenilerin büyük kısmının bağlı olduğu Eçmiyazin Kilisesi kısa sürede Rus nüfuzu altına girdi. Hatta Rus ordusuna asker temin etmeye başladı.⁵⁵¹

⁵⁴⁶Kırzioğlu, a.g.e, s.21–24.

⁵⁴⁷Gürün, a.g.e, s.79. Bkz. HARİTA 2.

⁵⁴⁸Kodaman, a.g.e, s.150.

⁵⁴⁹Shaw& Shaw a.g.e, s.252.

⁵⁵⁰Kırzioğlu, a.g.e, s.39.

⁵⁵¹Kemal Beydilli, “1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, **Belgeler**, sayı 13/17, Ankara, 1993, s.369, 381; Şenol Kantarcı, “Tarih Boyunca Ermeni Sorunu”, **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Ankara, 2002, s.12. Ayrıca bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kırzioğlu, a.g.e, s.29 vd.

Güney Kafkasya'ya doğru ilerleyen Rusya, bölgede Osmanlı Devleti ile girdiği hayatî mücadelesinde Ermenilere duyduğu ihtiyacın artmasıyla, onlara, Türk devletinin bölgeden çıkarılması durumunda bağımsız devlet kurma sözü verdi. Bundan sonra "Ermenistan" tabiri coğrafi manası yerine ilk kez siyasî anlamda kullanılmaya başlandı.⁵⁵² Rusya İran'da yaşayan Ermenilerin Rusya'ya göçünü teşvik etti. Rusya'nın Osmanlı Ermenilerine olan ilgisinin de 1820'li yıllarda arttığı, Erzurum Valisi Galip Paşa'nın, Rus sınırındaki Ermenilerin iç bölgelere göç ettirilmesini Babıali'ye teklif etmesinden anlaşılmaktadır.⁵⁵³

1828–1829 Osmanlı-Rus savaşından sonra Kafkasya'ya hâkim olan Rusya, daha önce kendi topraklarında kurmuş olduğu Ermenistan Vilayeti'ne Anadolu'daki Ermenilerin göç etmelerini istedi. Osmanlı Devleti buna karşı çıksa da göç eden Ermeniler oldu.⁵⁵⁴ İran ve Osmanlı topraklarından Kafkasya'ya yapılan göçler Eçmiyazın Katogikosluğu'nun önemini artırdı ki bu da Osmanlı Devleti'ne karşı gelişmeye başlayan Ermeni hareketlerinde merkezî bir rol oynamasına yol açtı. Eçmiyazın Katogikosluğu, hem öncü din adamları hem de belli başlı kilise ve manastırlarıyla Ermeni siyasî hareketinin merkezi oldu ve bu hareketlerin gerek dinî gerekse ideolojik manada planlayıcısı ve hazırlayıcısı görevini üstlendi.⁵⁵⁵

Doğu Anadolu'daki Rus işgali, Rusya'ya Osmanlı Ermenileri üzerindeki etkisini artırma imkânı verirken Rus ordusundaki Ermeni subaylar Osmanlı Ermenilerini Osmanlı Devleti aleyhinde kışkırtarak Ermenilere Balkanlardaki Hristiyanlar gibi Osmanlılardan ayrılarak kendi muhtar devletlerini kurabilecekleri telkininde bulundu.⁵⁵⁶

⁵⁵²Mahmut Niyazi Sezgin, **Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet**, Ankara, Platin Yay., 2005, s.57.

⁵⁵³Beydilli, a.g.m, 405–453; Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler**, Ankara, TTK Yay., 2001, s.13.

⁵⁵⁴K.V. Sarkissian, "The Armenian Church", **Religion in the Middle East: Three Religions in Concord and Conflict**, Ed. A.J.Arberry, Vol.1, s.484.

⁵⁵⁵Sezgin, a.g.e, s.59.

⁵⁵⁶Beydilli, a.g.m, 386; Kantarcı, a.g.m, s.13.

Ermeniler, 1877’de başlayan Osmanlı-Rus harbinde, Rus ordusunda yer almalarının karşılığında Rus Çarı’ndan şunları istediler:

1. *Fırat’a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmemesi ve buraların Ararat ili ile birleştirilerek Rusya’ya bağlı bir Ermenistan kurulması,*
2. *Arazi ilhakı olmayacaksa Bulgaristan’a ve Bulgar milletine verilecek imtiyazların Ermeni milletine de verilmesi,*
3. *İşgal edilen topraklar boşaltılacaksa, Babiali’den ıslahat için maddi teminât alınması ve ıslahatın uygulanması ve tamamlanmasına kadar Rus askerlerinin işgal ettikleri toprakları boşaltmamaları.*⁵⁵⁷

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Ayestefanos antlaşmasının 16. maddesinde, Osmanlı Devleti’nin, Anadolu’nun doğusunda, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapması ve buralarda yaşayan Hristiyanların, Kürt ve Çerkezlere karşı korunması hükmü yer aldı.⁵⁵⁸

Rusya’nın Kafkasya’ya hâkim olması, Balkanlarda ve Doğu Anadolu’da etkisinin artması İngiltere’yi rahatsız etti. İngiltere, Balkanlarda ve Akdeniz’de dengenin bozulduğunu ileri sürerek Ayestefanos antlaşması yerine öteki Avrupa devletlerinin de katılmasıyla Berlin’de yeni bir anlaşma yapması isteğini Rusya’ya kabul ettirdi.⁵⁵⁹ 1878’de imzalanan Berlin Antlaşması’na göre Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu’daki Ermeniler için İngiltere ile birlikte kararlaştıracığı bir ıslahat yapacaktı. İngiltere de Doğu Anadolu’da bulunan Rus tehdidini önlemek için bu tehlike kalkıncaya kadar Kıbrıs adasına yerleşecekti. Böylece İngiltere Hindistan’a giden en kısa yolun güvenliğini sağlamış⁵⁶⁰ ve Ermeni meselesi artık bir Avrupa sorunu hâline

⁵⁵⁷Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Genişletilmiş 2.baskı, İstanbul, Belge Yay., 1987, s.199.

⁵⁵⁸Karal, a.g.e, VIII. cilt, s.66.

⁵⁵⁹Karal, a.g.e, s.69.

⁵⁶⁰Karal, a.g.e, s.72.

getirilmişti.⁵⁶¹ Öte yandan tüm bu gelişmeler Ermeni umutlarını iyice canlandırdı ve onların Rusya'ya bağlılıklarını artırdı. Hatta Doğu Anadolu'da yaşayan pek çok Ermeni aile Rusya'ya göç ederek anlaşmaya göre Rus sınırları içinde yer alan Kars'a yerleşti.⁵⁶² Topluca göç etmeler dışında da Osmanlı Ermenileri Rusya'da istedikleri kadar ikamet edebiliyor ve isterlerse Rus vatandaşlığına geçebiliyorlardı.⁵⁶³ Bu olaylar Osmanlı Devleti'nin Ermenilere bakış açısını değiştirdi ve Ermeniler Babıali nezdinde sadık millet olma özelliğini kaybetti.⁵⁶⁴

Rusya, Anadolu Ermenilerine verilecek hakların Rusya Ermenilerini de uyandıracağı endişesi duymaya başladığından İngiltere'nin Ermeniler için hazırladığı ıslahat programını desteklemedi.⁵⁶⁵ Hatta Bakü'de, Kafkas Ermenilerinin isyan halindeki Zeytun Ermenilerine silah almak amacıyla para toplaması ve şehirdeki Ermenilerin bazı taşkınlıklarda bulunmaları Rus hükûmetini, Kafkas Ermenileri arasında milliyetçiliğin yükselmesi açısından endişelendirdi. Bunu engellemek isteyen Rus hükûmeti, bazı önlemler aldı ve ılımlı Ermenileri bile mahkemeye sevk etti.⁵⁶⁶

XIX. yüzyıl sonlarından itibaren Almanya'nın bir güç olarak ortaya çıkması İngiltere ve Rusya'yı birbirlerine yakınlaştırdı ve iki ülke 1907'de ittifak antlaşması imzaladı.⁵⁶⁷ Bunun sonucunda İngiltere, Boğazları Ruslara vermeyi kabul etti ve iki ülke "Ermeni Islahatı" konusunda da birlikte hareket etmeye başladılar. Bundan yararlanan Ermeniler, batılı büyük devletlerin de desteğiyle yurt içinde ve dışında pek çok cemiyet kurarak terör hareketlerine başladı. Meşrutiyet'in getirdiği imtiyazlar da Ermenilerin işine yaradı. Rusya, "Ermeni Islahatı" konusundaki baskılarını artırarak bir düzenleme

⁵⁶¹Gürün, a.g.e, s.84.

⁵⁶²BOA, HR. SYS. 78/1 (30 Kasım 1878).

⁵⁶³BOA, HR. SYS. 36/24 (30 Aralık 1895).

⁵⁶⁴Beydilli, a.g.m, s.389.

⁵⁶⁵Kantarıcı, a.g.m, s.22.

⁵⁶⁶BOA, HR. SYS. 36/67 (25 Mart 1896).

⁵⁶⁷Armaoğlu, a.g.e, s.447.

yapılmaması halinde Anadolu'nun doğusunu işgal edeceğini açıkladı.⁵⁶⁸ Ermeni ıslahatı konusunda Almanya da dâhil olmak üzere bütün devletler Rus tezini destekledi. Çünkü büyük devletler bir taraftan Osmanlı-Rus antlaşmasını görüşürken bir taraftan da Osmanlı Asyası'nın paylaşılması konularını görüşüyorlardı.

Osmanlı hükûmeti, bizzat kendisinin başlattığı ve daha sonra Osmanlı-Rus-Alman ve en sonunda da Osmanlı-Rus meselesi hâline dönüşen ıslahat meselesinin aldığı şeklin şaşkınlığı içerisindeydi. Osmanlı Devleti kendi tebaası ile ilişkilerini Rusya ile yaptığı anlaşmaya göre düzenleyecekti. Bu, devleti özellikle askerî açıdan zor duruma düşürdü. Nitekim Osmanlı Devleti bilhassa Doğu Anadolu'da bulunan askerî birliklerin beşte birini Ermenilerden oluşturacak ve Rusya bu birlikleri denetleyebilecekti.⁵⁶⁹

I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu Ermenileri bütün imkân ve güçleriyle Rusya'nın ve itilaf devletlerinin emrine girmeye başladı. 1 Kasım 1914'te Doğu Anadolu'dan taarruza geçen Rus ordusu, 10 Kasım'a kadar Horasan-Veli Baba-Tahir-Eleşkirt hattına geldi. 11 Kasım'da Türk ordusu içindeki Ermenilerin Rusların tarafına geçmeleri ve onlara gerekli bilgileri vermeleriyle Köprüköy Rusların eline geçti.⁵⁷⁰

Rus ordusu içerisinde yer almayan Ermeniler de Anadolu içlerinde isyanlar çıkararak Ruslara cephe gerisinde destek verdiler.

2.2. İngiltere'nin Politikası

XIX. yüzyılın başlarında İngiltere'nin politikası, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik bir siyaset izlemekle beraber bunun mümkün olamadığı durumlarda devleti parçalamak yerine, bağımsızlık isteyen toplumlara özerklik vermek suretiyle bağlı devletçikler oluşturmak

⁵⁶⁸Halaçoğlu, a.g.e, s.24.

⁵⁶⁹Halaçoğlu, a.g.e, s.31.

⁵⁷⁰Halaçoğlu, a.g.e, s.36.

şeklindeydi.⁵⁷¹ Nitekim Yunan isyanında Osmanlı Devleti'ne muhalif olan İngiltere'nin bu tutumunu, devrin İngiliz Başbakanı Stratford Canning *"İngiltere'nin bu tavrının Rusya ile bağdaşmak olmadığı, bağımsızlığını kazanacağı muhakkak olan Yunanistan'ın Rusya'ya borçlu olması yerine Akdeniz'de kendilerine dost bir devlet olan İngiltere'ye borçlanmasının daha doğru olacağı..."* şeklinde değerlendirmiştir.⁵⁷²

Rusların Ortodoksları, Fransa'nın Katolikleri himaye etmesi üzerine İngiltere bu devletlerin bilhassa Lübnan ve Suriye'deki güçlerini dengede tutabilmek amacıyla burada Protestanlık mezhebini yayma yoluna gitti. Bu nedenle 1840 yılında Kudüs'te bir Protestan ibadethanesi açma girişimi Osmanlı hükûmetince engellendiyse de Kudüs Protestan Kilisesi 1842 yılında açıldı.⁵⁷³

Rusya'nın Balkanlar ve Karadeniz'de etkin bir devlet hâline gelmesiyle İngiltere, Hindistan sömürgelerine giden yol ile Doğu Akdeniz'deki menfaatlerini korumak için Osmanlı Devleti'nde ve onun hâkimiyeti altındaki topraklarda cereyan eden her türlü hareketi yakından izlemeye⁵⁷⁴ ve Ermenilerle ilgilenmeye başladı. Hatta 1854 Kırım Savaşı'nda Fransa ile beraber Akdeniz ve Hindistan'daki büyük menfaatleri için her zaman yıpratmaya çalıştıkları Türklerin yanında savaşa girdi.⁵⁷⁵ Bu savaştan sonra İngiltere ve Fransa önderliğindeki Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ni, Rusya'nın yıkma-parçalama teşebbüslerine karşı koruma altına aldı ve Rusya'nın Hristiyan halkı bahane ederek Osmanlı Devleti'nin içişlerine

⁵⁷¹ P.Philip Graves; **İngilizler ve Türkler**, çev. Yılmaz Tezkan, Ankara, 21.Yüzyıl Yay., 1999, s.8; Karal, a.g.e, V.cilt, s.227.

⁵⁷² Binark, a.g.e, s.24.

⁵⁷³ Nurşen Mazıcı, **Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878–1920)**, 2.baskı, İstanbul, Pozitif, 2005, s.40.

⁵⁷⁴ Kalerya Antonninova Belova, "I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Savaşanların Çıkarları", **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri**, haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s.103.

⁵⁷⁵ Saray, a.g.e, s.127.

karışmasını önlemek için Islahat Fermanı'nın ilan edilmesini kararlaştırdılar.⁵⁷⁶

Islahat Fermanı'nın hazırlanmasında etkin rol oynayan devletlerden İngiltere, Osmanlı Devleti'ndeki Protestanların sayısını artırmak için din serbestliği ve hukukî eşitliğin sağlanması gerektiğini ifade etti.⁵⁷⁷ Komisyonun müzakerelerinde, öncelikle din ve vicdan hürriyeti konusu ele alındı. İngiliz sefiri Stratford, İslamiyet'ten ayrılmayı yasaklayan şeri kanunların da değiştirilmesini isteyince Osmanlı Devleti buna karşı çıktı.⁵⁷⁸

Rusya'nın Avrupa'da Tuna havzasına, Anadolu'da Erzurum havalisine kadar inmesi Avrupa'yı telaşlandırdı. Türkiye'yi yalnız başına Rusya'nın yutuverceği korkusu ortaya çıktı.⁵⁷⁹ 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Ayestefanos Antlaşması'yla Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olması, Balkanlarda ve Doğu Anadolu'da etkisinin artması İngiltere'yi rahatsız etti. İngiltere, Balkanlarda ve Akdeniz'de dengenin bozulduğunu ileri sürerek Ayestefanos Antlaşması yerine öteki Avrupa devletlerinin de katılımıyla Berlin'de yeni bir anlaşma yapması isteğini Rusya'ya kabul ettirdi.⁵⁸⁰ Osmanlı Devleti Berlin'de İngiltere'nin kendisine yardım edeceğini umuyorken İngiltere, Babıali'nin kötü şartlarını çok iyi değerlendirerek Osmanlıların elinden Kıbrıs'ı geçici de olsa almayı başardı. 1878'de imzalanan Berlin antlaşmasına göre Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'daki Ermeniler için İngiltere ile birlikte kararlaştıracığı bir ıslahat yapacaktı. İngiltere de Doğu Anadolu'da bulunan Rus tehdidini önlemek için bu tehlike kalkıncaya kadar askerî üs olarak kullanacağı Kıbrıs adasına yerleşecekti. Böylece İngiltere Hindistan'a giden en kısa yolun güvenliğini sağlamaktaydı.⁵⁸¹ Berlin

⁵⁷⁶Saray, a.g.e, s.133.

⁵⁷⁷Karal, a.g.e, V.cilt, s.249–250.

⁵⁷⁸Gülsoy, a.g.m, s.186.

⁵⁷⁹Wladimir Mayewsky, **Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi**, çev. Mehmet Sadık, Haz. Eyüp Şahin, Ankara, 2001, s.7.

⁵⁸⁰Karal, a.g.e, VIII. cilt, s.69.

⁵⁸¹Karal, a.g.e, s.72.

Antlaşması ile Ermeni konusu artık bir Avrupa sorunu haline getirilmiş oluyordu.⁵⁸²

İngiltere, Doğu Anadolu'nun Rus hâkimiyetine bırakılmasını kendi Ortadoğu ve Uzakdoğu çıkarları açısından uygun görmedi. Rusya'nın Anadolu'dan tamamen çıkarılması da İngilizlerin Uzakdoğu çıkarlarına tersti. O yüzden İngiltere Rusya'yı bir Ermeni ıslahatı bahanesiyle Anadolu'da oyalamayı uygun buldu. Böylece Doğu Anadolu'da kurulacak olan Ermenistan, hem Rusya'da yaşayan Ermenilerin millî duygularını kırbaçlayıp çarlığın başını belaya sokacak, hem de İngiliz desteğiyle kurulan bu devlet İngiltere'nin yararına çalışacaktı.⁵⁸³ Ancak Rusya bunu fark etti ve İngiltere'nin Ermeniler için hazırladığı ıslahat programını desteklemedi.⁵⁸⁴

1880 yılında Gladstone'nun seçimleri kazanarak İngiltere başbakanı olması, Ermenilerin umutlanmalarına sebep oldu. Çünkü Gladstone, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinden dolayı Osmanlı hükûmetine Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılmasını içeren bir nota verdi.⁵⁸⁵ Bu tarihten sonra özellikle Doğu Anadolu'da bağımsızlık amacı güden Ermeni cemiyetleri kurulmaya başlandı.⁵⁸⁶ 1895 yılında İngiltere, Başbakanı Salisbury'nin, Sadrazam Sait Paşa'ya gönderdiği bir mektupla Osmanlı Devleti'ne Ermeni konusundaki baskılarını devam ettirdi. Mektupta "*Osmanlı Devleti'nin devam etmeyeceğine dair kanaat günden güne artmaktadır. Osmanlı Devleti'nin devamına yarayan şey, İngiltere'nin Rusya ile müttefik olmamasıdır. Eğer ittifak vâki olursa Osmanlı Devleti sona erer.*" şeklinde tehditkâr ifadeler de vardı. Daha sonra İngiltere, Almanya'nın büyük bir güç olarak ortaya çıkıp Osmanlı Devleti ile yakınlaşmasının da etkisiyle 1902 yılında Fransa ile ve

⁵⁸²Gürün, a.g.e, s.84.

⁵⁸³ İlber Ortaylı, **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara, A.Ü.SBF Yay., 1981, s.84.

⁵⁸⁴Alan Bodger, "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, Ed: Marian Kent, çev. Amet Fethi, İstanbul, TVYY, 1999, s.90.

⁵⁸⁵Graves, a.g.e, s.41; Gürün, a.g.e, s.120.

⁵⁸⁶Gürün, a.g.e, s.126.

1907 yılında Rusya ile bir anlaşma imzalayarak işbirliği yaptı.⁵⁸⁷ Böylece geleneksel Osmanlı Devleti'ne destek politikasından tamamen vazgeçti.⁵⁸⁸ Anadolu'daki çıkarlarını daha iyi kollamak için burada bir takım yatırımlar gerçekleştirdi. Bunlardan en önemlisi İzmir-Aydın arasındaki 373 km.lik ve Mersin-Adana arasında 67 km.lik demiryolu yapımıdır.⁵⁸⁹ Bu yolun yapımı Anadolu'daki İngiliz ekonomik çıkarlarıyla yakından ilgilidir. 1838 yılında imzalanan Balta Limanı anlaşmasıyla İngiltere Osmanlı topraklarından yapacağı ticarete önemli imtiyazlar elde etmişti. Anadolu'dan pamuk, pamuk ipliği, sahtiyan, gön, balmumu gibi maddeler alıyorlardı.⁵⁹⁰

2.3. Fransa'nın Politikası

Kanunî devrinde dostane başlayan Osmanlı-Fransız ilişkileri, Fransa'nın 1798 yılında Mısır'a saldırmasıyla yön değiştirdi. Fransa, Mısır'ı alamasa da 1830 yılında Cezayir'i işgal etti ve Osmanlılardan aldı.⁵⁹¹ Fransa, Mısır ve Suriye seferleri sırasında Osmanlı Ermenileri ile yakından ilgilenme fırsatı buldu. Napolyon, Uzakdoğu seferi için Tiflis'te Ermenileri de kapsayacak bir ordu kurmayı da tasarladıysa da bu amacını gerçekleştiremedi. Ancak Paris'te, "Doğu Dilleri Okulu"nda bir Ermenice kürsüsü kurdu.⁵⁹²

Fransa, 1870 yılında Prusya(Almanya) karşısında büyük bir yenilgiye uğrayıp Alsas-Loren bölgesini kaybetti.⁵⁹³ Aynı zamanda nüfuz ve itibarı azaldı ve diğer devletleri etkileme rolünden mahrum kaldı.⁵⁹⁴ Bundan sonra Fransa'nın izlediği dış politikanın temelinde Alsas-Loren'i tekrar ele geçirmek

⁵⁸⁷Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri(1919–1926)**, Ankara, A.Ü.SBF. Yay., 1978, s.29–30.

⁵⁸⁸Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu (1914–1923)**, İstanbul, İz Yay., 1996, s.52.

⁵⁸⁹Ortaylı, a.g.e, s.84.

⁵⁹⁰Mübahat Kütükoğlu, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Muahedesi", **Türk-İngiliz İlişkileri 1583–1984**, Ankara, Başbakanlık Basın-Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü, 1985, s.53–59.

⁵⁹¹Armaoğlu, a.g.e, s.191,352.

⁵⁹²Mazıcı, a.g.e, s.42.

⁵⁹³Armaoğlu, a.g.e, s.326.

⁵⁹⁴Binark, a.g.e, s.25.

ve Almanya'dan intikam almak düşüncesi vardı.⁵⁹⁵ 1878 Berlin Konferansı'nda etkin rol oynayamayan Fransa, burada can düşmanı olan Almanlarla Rusya'nın anlaşmazlığa düştüğünü görünce Almanlara karşı Rusya ile ittifak yaptı.⁵⁹⁶ Bu ittifakla aslında Avrupa'daki Alman üstünlüğü sona erdi. Bir süre sonra Fransa ile sorunlarını çözen İngiltere de bu ittifaka katıldı.⁵⁹⁷ 1904 yılında gerçekleşen bu ittifaktan sonra İngiltere, Fransa ve Rusya hep beraber Osmanlı Devleti'ni parçalama ve yıkma politikası izledi.

Fransa'nın Osmanlı Devleti ile ekonomik ve kültürel ilişkileri vardı. Fransa, Kanuni döneminde verilen ekonomik ve kültürel ayrıcalıklarla Osmanlı topraklarında çok ciddi çıkarlar elde etmişti. Katolik kilisesinin koruyuculuğu sıfatıyla, Katolik misyonerlere ve Lübnan Marunîleri gibi Osmanlı Hristiyan cemaatlerine diplomatik destek veriyordu. Misyoner tarikatlar, bu koruyucu gücün yardımıyla kalabalık bir cemaate dönüşmüş, geniş bir okul ve hastane ağı oluşturmuşlardı. Bunun karşılığında dinî görevliler Fransız dilini yaygınlaştırmış ve Osmanlı Devleti'nin Asya'daki topraklarında sayıları 750000'e varan Katolik cemaatinin oluşmasına katkıda bulunmuşlardı.⁵⁹⁸

Fransa, Osmanlı topraklarında ekonomik nüfuzu en etkin olan devletlerden biriydi. 1898 yılında Osmanlı dış borçlarının yarısından fazlası Fransa'ya idi. Osmanlı Bankası büyük ölçüde Fransız sermayesiyle kuruldu ve yönetimde Fransızlar ağırlıktaydı. XIX. yüzyılın sonlarına bakıldığında Fransız sanayicilerin Osmanlı topraklarında kayda değer miktarda yatırımları vardı. Bilhassa demiryolu şirketlerinin önemi artmıştı. Selanik-İstanbul ve İzmir-Kasaba demiryolu hatları başarıyla işletiliyordu. Beyrut-Şam-Havran şirketi Suriye'de önemli bir demiryolu ağını işletmeye açmıştı. Mersin ile Adana arasındaki kısa fakat stratejik önemi olan hattı bir Fransız işadamları

⁵⁹⁵A.Haluk Ülman, **Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol**, Ankara, A.Ü.SBF. Yay., 1972, s.93.

⁵⁹⁶Ülman, a.g.e, s.108.

⁵⁹⁷Ülman, a.g.e, s.152.

⁵⁹⁸L. Bruce Fulton, "Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, Ed. Marian Kent, İstanbul, TVYY, 1999, s.164.

yönetiyordu.⁵⁹⁹ 1898 yılında Fransa tarafından yapılmış olan demiryolu hatlarının toplam uzunluğu 1266 km. idi.⁶⁰⁰ Öte yandan İstanbul, Beyrut, İzmir ve Selanik'in liman işleri Fransızların elindeydi. Ereğli Kömür Ocakları ile Osmanlı Devleti'ndeki deniz fenerlerini bir Fransız şirketi yönetiyor, Beyrut'un gazı ile İstanbul'un suyunu Fransa denetiminde olan firmalar sağlıyordu.⁶⁰¹

İstanbul'daki sefarethaneler dışında taşrada açılmış olan konsolosluklar Ermeniler için sosyal bağlılık ve siyasî hayatın merkezleriydi.⁶⁰² Mesela Fransa'nın, Osmanlı topraklarındaki ticarî ve kültürel faaliyetlerinin bir sonucu olarak XIX. yüzyılda, İstanbul'daki elçisinden başka çeşitli yerlerde yirmiden fazla konsolosu bulunuyordu. Bunlardan bazıları; Kudüs, Halep, İzmir, Selanik, Trabzon, Erzurum ve Maraş'ta açılmış olanlardır. Ayrıca Maraş'a bağlı küçük ve Ermenilerin yoğun yaşadığı yerlerden biri olması dışında belirgin bir özelliği olmayan Zeytun'da da Fransız Konsolosluğu vardı.⁶⁰³ Dündar Aydın, 1825 yılına ait Zeytun Fransız Konsolosluğu raporlarına dayanarak devlete karşı ilk isyan edenlerin Zeytun Ermenileri olmasının tesadüf olmadığını söylemektedir.⁶⁰⁴

Fransa, ele geçirmek istediği Kilikya bölgesindeki toprağın verimliliği, özellikle de pamuk üretiminin bolluğunu dikkate alarak ve kendisine Osmanlı Devleti tarafından verilen ekonomik ve kültürel ayrıcalıklar sayesinde Ermeni

⁵⁹⁹Fulton, a.g.m, s.165.

⁶⁰⁰Ortaylı, a.g.e, s.84.

⁶⁰¹ Fulton, a.g.m, s.165.

⁶⁰²Albert Hourani, "Modern Ortadoğu'nun Osmanlı Geçmişi", **Osmanlı ve Dünya**, 4.baskı, haz. Kemal Karpat, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2004, s.114.

⁶⁰³Papalık, 1641'lerde Kilikya bölgesindeki Haçlılardan kalma gizli Katolik Ermenileri faaliyete geçirerek, Katolik mezhebinin Ermeniler arasında yayılmasını sağlamaya çalıştı. Daha sonra Papalık ve Fransa bu konuda işbirliği yaparak Ermenilere; Katolik mezhebinin, bazen zorla, bazen menfaat karşılığı kabul ettirmeye çalıştılar. Dabağyan, Osmanlı'da Şer, s.313.

⁶⁰⁴Dündar Aydın, "Ermeni Meselesinin Çıkmasında Fransa'nın Rolü", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s.287.

isyanlarında ve Osmanlı Devleti'ni parçalama çalışmalarında çok önemli rol oynadı.⁶⁰⁵

2.4.Almanya'nın Politikası

Almanya, Fransa'yı yenilgiye uğrattıktan sonra 18 Ocak 1871 yılında Alman İmparatorluğu'nun kurulduğunu ilan ederek "Büyük Devletler" arasına girdi.⁶⁰⁶ Bu tarihten sonra Avrupa'nın en kudretli ve en korkulan devletlerinden biri haline geldi. Yeni durumundan son derece memnun kalan Almanya bunun devam edebilmesi ve barışın korunması için Fransa'yı yalnız bırakma politikası izlemeye başladı.⁶⁰⁷

1888 yılında Alman tahtına II. Wilhelm'in geçmesiyle Alman dış politikasında değişiklikler oldu. Bundan sonra Almanya, büyük sömürgeler elde edebilmek için denizaşırı topraklarda yayılmacı bir siyaset izlemeye başladı.⁶⁰⁸ Bu yayılmacı politikanın sebeplerinden biri de Almanya'nın hızlı nüfus artışıydı. Zira 1816 yılında 25.000.000 olan Alman nüfusu 1888 yılında 48.000.000'a ulaşmıştı.⁶⁰⁹

1878 yılında yapılan Berlin Konferansı'nda Almanya, parçalanmasının karşısında bir tutum izlediği Osmanlı Devleti'ne yakınlaşmaya başladı.⁶¹⁰ Osmanlı Devleti'nin de Almanlara yakınlaşmak için sebepleri vardı. Berlin'de çok ağır bir darbe yiyen, tarihî dönüm noktasına gelen Osmanlı yöneticilerinin, Avrupa büyüklerinin dış politikalarındaki ilkelerin ve yöneldikleri etki alanlarının, Osmanlı Devleti'nin yaşama şansına son verecek biçimde değişmesi bunlardan bazılarıdır.⁶¹¹

⁶⁰⁵Dabağyan, a.g.e, s.479.

⁶⁰⁶Armaoğlu, a.g.e, s.326.

⁶⁰⁷Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay., 1988, s.20-21.

⁶⁰⁸Armaoğlu, a.g.e, s.28-31.

⁶⁰⁹Ortaylı, a.g.e, s.14.

⁶¹⁰Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu (1774-1923)**, çev. İdil Eser, İstanbul, YKY, 2001, s.275.

⁶¹¹Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman, s.50, 54.

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne yakınlaşmasıyla Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki yatırımları arttı. Osmanlı devlet teşkilatında ve ordusunda yapılacak ıslahatlarda Almanya'nın yardımı alınmaya başlandı. Berlin'den başlayıp Bağdat'a kadar uzanan demiryolunun yapılması, Almanya için Osmanlı topraklarını zengin bir pazar ve hammadde kaynağı hâline getirecekti.⁶¹² Ayrıca Almanlara Konya, Maraş, Nusaybin, Musul, Bağdat'ı içine alan, yaklaşık 2000 kilometrelik bir hattın iki yanında, 20'şer kilometre karelik bir alanda maden arama yetkisi de verildi. Dahası Almanlar bu bölgede istedikleri çok şeyi yapacaklardı. Mesela, ormanları kullanabilecekleri gibi buraya kendi vatandaşlarını da yerleştirebileceklerdi. Aslında Osmanlı Devleti bu projeden zarar etti. Zira 1428 kilometre olan Hicaz Demiryolu için harcanan para 400.000.000 kuruş iken 1064 kilometre olan Bağdat Demiryolu için Osmanlı Devleti'nin ödemeyi kabul ettiği miktar 900.000.000 kuruştur.⁶¹³

Almanlar, Bağdat Demiryolu'nu Osmanlı topraklarında bir iktisadî çıkar tekeli kurmak için kullanacakları yolundaki iddiaları reddetseler de Dr. Rohrbach 1903 yılında şunları söylemiştir: *"Almanya'nın, Türkiye karşısındaki siyasî tutumu öbür Avrupa devletlerinininkine benzemez. Çünkü Avrupa, Asya ve Afrika'daki Türk topraklarının bir karışında bile gözümüz yok. Bütün istediğimiz, Türkiye ilerde yalnız Asya topraklarına sıkışıp kalsa bile, sanayimiz için hammadde kaynağı ve pazar sağlamaktır. Bunun için de başka ülkelerden, kayıtsız şartsız açık kapıdan başka hiçbir şey istemiyoruz."*⁶¹⁴

1908 yılında İttihat ve Terakki Partisi'nin yönetimi ele geçirmesiyle Almanya ile ilişkiler iyice arttı. Çünkü Almanya Türkiye'yi Alman ekonomisi için potansiyel pazar ve hammadde kaynağı olarak görürken İttihatçılar da

⁶¹²Ortaylı, a.g.e, s.58.

⁶¹³Mazıcı, a.g.e, s.45.

⁶¹⁴Edward Mead Earle, **Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903–1923)**, çev. K.Yargıcı& N.Uğurlu, İstanbul, Örgün Yay., 2003, s.117.

Almanların iç işlerine karışmaksızın Osmanlı Devleti'nin yeniden güçlenmesine destek vermelerinden memnundular.⁶¹⁵

2.5. Amerika Birleşik Devletleri'nin Politikası

Osmanlı Devleti'nin Amerika Birleşik Devletleri ile ilk ilişkisi Amerikalı tüccarlar vasıtasıyla kuruldu. 1797 yılında, Amerikan bayrağı taşıyan ilk Amerikan gemisi İzmir'e geldi. O yıllarda iki devlet arasında henüz bir ticaret anlaşması veya resmî bir ilişki olmadığından ilk Amerikan gemileri, Türkiye'de İngiliz Levant Company gemilerine tanınan haklardan ve ayrıcalıklardan yararlandılar. Sanki İngiliz gemileriymiş gibi kabul edildiler. Bunun sonucunda hiçbir güçlkle karşılaşmadıkları gibi İzmir'deki İngiliz Konsolosluğu tarafından korundular.⁶¹⁶ Bundan sonra birçok Amerikan gemisi İzmir Limanı'na geldi ve İngiliz gemilerine verilen ayrıcalıklardan ve kapitülasyonlardan yararlanarak İzmir'de ticaret şirketleri kurmaya başladı. Bunların sayısı 1824 yılında dörde çıktı.⁶¹⁷ Daha sonra Osmanlı ülkesine gelen konsolos ve diplomatlar, ikili ilişkilerin artmasını sağladı.⁶¹⁸

İlişkilerin başladığı bu dönemde ve daha sonrasında göze çarpan temel özellik, Osmanlı Devleti'nin çekingen ve ihtiyatlı, Amerika Birleşik Devletleri'nin ise hevesli ve atak davranmasıdır. Özellikle ilişkilerin ilk döneminde Amerika Birleşik Devletleri, Avrupalı rakiplerinin çok önceden doldurduğu Osmanlı pazarında tutunabilmek için Osmanlı Devleti'ne karşı "yumuşak" ve "dostane" bir tavır takındı.⁶¹⁹ Osmanlı Devleti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında diplomatik ilişkilerin kurulması sürecinde, tüm adımlar Amerika Birleşik Devletleri tarafından atıldı. Bunun başlıca üç sebebi vardı:

⁶¹⁵ Mustafa Gencer, **Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"**, İstanbul, İletişim Yay., 2003, s.53.

⁶¹⁶ Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yay., 1985, s.80.

⁶¹⁷ Şimşir, a.g.b, s.80.

⁶¹⁸ İlknur Polat Haydaroglu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara, Ocak Yay., 1993, s.120.

⁶¹⁹ Çağrı Erhan, **Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri**, Ankara, İmge Yay., 2001, s.94.

Birincisi ticarî çıkarlarla ilgiliydi. Amerika Birleşik Devletleri bir an önce bir ticaret anlaşması yaparak, Osmanlı limanlarında ticaret yapan Amerikalıların Avrupalı meslektaşlarıyla aynı haklardan yararlanabilmelerini istiyordu. *İkincisi*, Amerikan vatandaşlarının bölgede XIX. yüzyılın başından itibaren artan faaliyetleriyle ilgiliydi. Bunların başında misyonerlik çalışmaları gelmekteydi. Osmanlı ülkesindeki misyonerlerin sayısı arttıkça bazı sorunlar ortaya çıkabiliyordu. *Üçüncüsü* ise Amerikan hükûmetinin Yakındoğu, Balkanlar ve Karadeniz bölgesini kapsayan stratejik konumu dolayısıyla Osmanlı Devletiyle yakın ilişkiler geliştirmeyi amaçlamasıydı.⁶²⁰

İki devlet arasındaki ticarî ilişkilerin iyice artmasıyla 1830 yılında, iki devlet arasında ilk ticaret antlaşması imzalandı ve bunu 1862 yılında imzalanan diğer ticaret antlaşması izledi. 1830 yılında yapılan ticaret antlaşmasıyla Amerika Birleşik Devletleri'ne en ayrıcalıklı devlet statüsü tanındı ve tüm imtiyazlardan yararlanma imkânı tanındı. Öte yandan, antlaşmanın üçüncü maddesiyle Amerika Birleşik Devletleri'ne, Osmanlı Devleti'nin hiçbir müdahalesi olmadan her milletten ve dinden simsar kullanabilme hakkının verilmesiyle, bu devlet, Osmanlı Ermenilerine ve Rumlarına yakınlaşma fırsatını elde etti.⁶²¹ Giderek Amerika'dan alınan ve Amerika'ya satılan mallar çeşitlendi. Amerikan –Türk ticaret hacmi arttı. Bu çeşitlenmeye ve büyümeye göre Amerikalılarla iş yapan Türkiye Ermenilerinin sayısı da durmadan arttı. Türkiye'de, Amerikan tüccarlarla çalışan oldukça geniş bir Ermeni aracı, komisyoncu, toptancı, perakendeci, simsar zümresi doğdu. Bu zümre, zamanla zenginleşerek Amerikan tüccarlarının kazancından daha fazla pay almaya başladı.⁶²² İki ülke arasındaki ticarî ilişkilerin hızlı gelişmesi ve yapılan ticarî anlaşmalar sonucu,

⁶²⁰Erhan, a.g.e, s.94–99.

⁶²¹Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, Ankara, TTK Yay., 1991, s.1–14.

⁶²²Şimşir, a.g.b, s.82.

1876 yılında, ABD ile ticaret, hacmi bakımından dördüncü sırada yer alıyordu.⁶²³

Amerikalıların Ermenilere yakınlaşmasıyla Amerika Birleşik Devletleri, Ermenileri himaye etmeye, hatta kendi vatandaşlığına çekmeye başladı.⁶²⁴ XIX. yüzyıl ortalarına doğru, İstanbul, İzmir gibi ticaret merkezlerinde 100–200 kişilik Amerikan kolonileri oluştu. Bu kolonilerin içinde yer alan Ermeniler birer ikişer, Amerikan vatandaşlığına geçti.⁶²⁵ ABD, vatandaşı olan tüccarlara ayrıcalıklı ticaret yapma hakkı veren “Berat(Protégé)” adı verilen bir belgeyi konsolosları aracılığıyla Osmanlı vatandaşı olan Ermenilere dağıtmaya başladı. Böylece Ermeniler devlete ödemeleri gereken vergiyi ödemekten kurtuldular. Osmanlı hükûmeti Amerika Birleşik Devletleri’ni uyararak Ermenilere berat belgesi dağıtılmamasını istedi.⁶²⁶

Osmanlı hükûmeti bu konuda tedbirler alsa da Osmanlı Ermenileri Amerika Birleşik Devletleri’ne göç etmeye başladı. 1870’li yılların sonundan itibaren Amerikalı misyonerlerin teşvikiyle, özellikle Doğu Anadolu’daki köylerde yaşayan sıradan halk, bu ülkeye göç etmeye başladı. Göç eden Ermenilerin sayısı yıllar içinde arttı. Amerikan resmî göç kayıtlarına göre 1874’te sadece sekiz Ermeni Amerika Birleşik Devletleri’ne giriş yapmışken bu sayı 1881’de 20’ye, 1890’da 2000’e yükseldi. Her ne kadar, 1892’den itibaren Osmanlı Devleti’nin göçü engelleme yönündeki çabaları nedeniyle 1892–1900 döneminde göçte bir yavaşlama görüldüyse de, yolculuk fiyatlarının düşmesi ve II. Meşrutiyet’in ilanından sonra bu engellerin kaldırılmasıyla XX. yüzyılın ilk yıllarında, Ermeni göçünde büyük patlama yaşandı. Göç edenlerin sayısı 1900’de 3962 iken, 1909’da 7794’e ve 1913’te

⁶²³İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, **Amme İdaresi Dergisi**, sayı 14, 1981, s.87.

⁶²⁴Armaoğlu, a.g.e, s.17–19.

⁶²⁵Şimşir, a.g.b, s.82.

⁶²⁶Erhan, a.g.e, s.227.

24220'ye çıktı. Böylece 1834–1914 arasında göç eden Ermenilerin toplam sayısı 66000'i aştı.⁶²⁷

3. MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

Misyon, misyoner ve misyonerlik terimleri genel olarak evrensel bütün din, düşünce ve ideolojilerle, özel olarak da Hristiyanlık ile ilgili kelimelerdir. Kendi dinî inancını, ideolojisini ve kanaatlerini bir yerde, bir ülkede yaymaya çalışan kimselere, genel olarak, “*misyoner*” denilmektedir. Misyonerler; başka dinden, başka inançtan, başka ideolojiden olan insanları mensubu oldukları dine, ideolojiye veya düşünceye kazanma amacı güdüyorlardı.⁶²⁸ Ancak misyonerlik çalışmaları da zamanın ihtiyaçlarına göre değişiklik gösterdi, kendi din ve düşüncesini yayma idealine başka amaçlar da eklendi. Bilhassa sömürgeciliğin ön plana geçtiği XIX. yüzyılda misyoner teşkilatları uluslararası değil milli bir görünüm arz etmekteydi. Amerika, İngiltere, Almanya ve Fransa, yerleşip sömürmek istedikleri bölgelere silahlı kuvvetlerinden önce misyoner örgütlerini göndererek oralarda kendi kültürlerini tanıtarak sevdirmeyi ve benimsetmeyi amaçladılar.⁶²⁹

Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıklar devletin kuruluşundan itibaren özellikle de yükselme döneminde, onun sınırları içerisinde yaşayan ırkı ve dini farklı olan tüm azınlıklar, köken, kültür ve inanç ayrımı yapılmadan, Osmanlı hoşgörüsünden faydalanmışlardı. Onlara hayat, özgürlük ve mallarının güvenliği, sosyal, eğitim ve dil özerkliğiyle ekonomik refah sağlanmıştı. Daha da önemlisi Osmanlı Devleti o günkü Avrupa ile kıyaslandığında özellikle hoşgörü konusunda oldukça ileri bir seviyedeydi.⁶³⁰ Bu duruma ilaveten 1856 yılında ilân edilen Islahat Fermanı ile

⁶²⁷Erhan, a.g.e, s.305.

⁶²⁸Abdurrahman Küçük, “Misyonerlik Nedir? (Misyonerlik İle “Tebliğ” Arasındaki Fark), **Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye’de Misyonerlik**, Haz. Asife Ünal, Ankara, 2005, s.19.

⁶²⁹Necdet Sevinç, **Ajan Okulları**, İstanbul, 1975, s.20–21.

⁶³⁰Salahi R. Sonyel, “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü”, **Belleten**, XLIX, 195, (1986), s.650–651.

Hristiyan misyonerler Osmanlı topraklarında daha aktif hâle geldiler. Özellikle misyonerlerin, bu fermanla kendi okullarını açma hakkını elde etmeleri, Batı kiliseleri'nin gerek Katolik, gerekse Protestan temsilcilerinin elinde tehlikeli bir silah hâline geldi ve bu durum yalnızca Müslümanların değil, Ermenilerin de kaygılanmasına sebep oldu.⁶³¹

3.1.Katolik Misyonerlerin Faaliyetleri

Misyonerlik çalışmaları Hristiyanlığın doğduğu Hz.İsa döneminde başlamasına rağmen Hristiyanlığın XI. yüzyılda Doğu ve Batı Kiliseleri olarak ikiye ayrılmasıyla hız kazandı. Vatikan merkezli Batı Kilisesi(Roma Katolik Kilisesi), Doğu Hristiyanlığı(Bizans Ortodoks Kilisesi) üzerindeki misyon faaliyetlerini planlamaya ve İslam coğrafyasındaki Hristiyanları Vatikan'ın güdümüne katmaya; sonra da Müslümanları Hristiyanlaştırmaya karar vermişti. Ancak, Doğudaki siyasî ve askerî karışıklıklar ve özellikle Türklerin ve Arapların güçleri, ne Roma'ya ne de Bizans'a bu konuda fazla bir şans tanıdı. Her şeye rağmen Batı Kilisesi'nin Doğu'daki misyon arzusu hiçbir zaman bitmeyerek sürekli canlı kaldı. Bu konuda Doğu Hristiyanlığını kendi safına çekmek, onları parçalamak ve Latinleştirmek gibi hedeflere ulaşmak için, Fransisken ve Dominiken Katolik tarikatlarının kurulması Papalık için umut kaynağı oldu.⁶³²

XIII. yüzyılda kurulmuş olan bu iki tarikata XVI. yüzyılda Cizvitler eklendi ve bu tarikat Katoliklik'in dünyada yayılmasında önemli görevler üstlendi.⁶³³ Osmanlı Devleti'nin hoşgörüyeye dayalı yönetim anlayışı Katolik tarikatların Osmanlı topraklarını da hedef seçip buralarda yaşayan yerli Hristiyanlar üzerinde faaliyet göstermesine sebep oldu.

⁶³¹Finkel, a.g.e, s.408.

⁶³²Mehmet Aydın, "Hristiyan Misyonerliğinin Başlangıcı, Gelişimi ve Hedefleri", **Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik**, Haz. Asife Ünal, Ankara, 2005, s.45.

⁶³³Aydın, a.g.m, s.45.

Osmanlı Devleti, İstanbul'un fethedilmesinden sonra İstanbul ve taşrada yaşayan gayrimüslim cemaatlerle ilgili düzenlemeler yaptı. Fatih'in bu düzenlemeleri yukarıda bahsedilen misyonerlik faaliyetlerine uygun zemin hazırladı. Fatih, Latinlere verdiği hakları daha sonra diğer gayrimüslim cemaatlere de bahşederek onları ayrı ayrı tanıdı ve çeşitli dinî özgürlükler verdi. Bu cemaatler arasında Ortodoks Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Latin Katolikler vardı.⁶³⁴ Ferman, Latin topluluklarının işlerine bakacak bir teşkilat kurulması hakkını da tanımaktaydı. Latinler bu haklardan yararlanarak teşkilatlandılar, kendilerine bir cemaat vekili seçtiler. Latin cemaat vekilinin unvanı "Vekîl-i Millet-i Reâya-ı Latin" idi. Vekil bu unvanı taşıyan bir mühür kullanıyordu. Emrinde de "Vekîl-i Mahalle-i Galata Millet-i Latin" unvanını kullanan bir yardımcısı vardı. Osmanlı Devleti içerisinde teşkilatlanan Latin topluluk, ibadetleri ile beraber âdetlerini de devam ettirmek amacını taşımaktaydı. Bu yüzden din adamı yetiştiren seminer okulları açtı. Daha sonra bu okullara örgün eğitim-öğretim veren bir kimlik kazandırdı. 1583'te İstanbul'a gelen Cizvitler, okullar açmaya başladı.⁶³⁵

İstanbul'da ve Anadolu'da yerleşen Latin topluluk, buralarda kendi mezhepleri olan Katoliklik'i yaymaya çalıştı. Özellikle de bölge Hristiyanlarını, mesela Ermenileri kendilerine hedef kitle olarak belirledi. Papa XXII. JEAN(1316–1334) zamanında, Dominiken misyonerlerinin çalışmalarıyla bazı Ermeniler Katolik mezhebinin kabul ettiler ve 1328'de "Birleşmiş Kardeşler" ("Freres Unis" veya "Uniates") tarikatını kurdular.⁶³⁶

Türkiye'deki Katolik Ermenilerin menşei bu tarikat üyeleri oluşturdu. Ancak, misyonerler ile Ermenilerin farklı diller konuşmaları, aralarında iletişim sıkıntısı yaşanmasına sebep olmaktaydı. Papa XXII. JEAN, hem bu sıkıntıyı gidermek, hem de Ermenilerin Katolik mezhebinin gereklerini yerine getirmelerini sağlamak amacıyla Latince öğretecek okullar açtı. Bu şekilde

⁶³⁴Haydaroğlu, a.g.e, s.5.

⁶³⁵Haydaroğlu, a.g.e, s.6.

⁶³⁶Nurettin Polvan, **Türkiye'de Yabancı Öğretim**, I.cilt, İstanbul, 1952, s.55.

misyonerler bir taraftan yerli halkın dilini öğrenmeye, bir taraftan da Roma kilisesinin genel dili olan Latinceyi öğretmeye çalışacaklardı.⁶³⁷

Katolik misyonerler amaçlarına ulaşmak için şu faaliyetleri yapmaya başladılar:⁶³⁸

1-Kilise ve manastır kurmak, olanlara yenilerini eklemeye çalışmak,

2-Kilise içinde ve dışında vazetmek ve konferanslar vermek,

3-Çeşitli hayır kurumları kurmak,

4-Fakir ailelere yardım etmek,

5-Fakir ve kimsesiz çocukları iş sahibi yapabilmek için terzilik ve kunduracılık okulları açmak,

6-Hasta bakıcılık yapmak, hatta onları kendi evlerinde tedavi etmek,

7-Dispanserler açarak hastaları ücretsiz muayene etmek,

8-Fakirleri, hastaları, felakete uğramış olan aileleri evlerinde ziyaret etmek,

9-Fransız dilini yaymak için Fransızca öğretmenliği yapmak,

10-Katolik olmak isteyenlere ayrıca ders vermek,

11-Ermeni bakirelerle papaz olmak isteyen Ermeni erkeklere Türkçe ve Ermenice öğretmek.

Katolik tarikatlar ruhanî açıdan Papalığa bağlı olsalar da misyonerlik faaliyetleri ve başka ülkelerdeki Katoliklerin temsilciliği, haklarının gözetilmesi gibi konularda rol oynayan en önemli devlet Fransa'ydı.⁶³⁹ Fransa, XVII. yüzyıl başlarında verilen kapitülasyonlarda Cizvit ve Kapuçin misyonerlerinin Osmanlı topraklarında faaliyet göstermeleri için resmen izin aldı. Misyonerler Katolik mezhebini Rumlar, özellikle de Ermeniler arasında yaydılar. 1700

⁶³⁷Polvan, a.g.e, s.56.

⁶³⁸Nahid Dinçer, **Yabancı Özel Okullar**, İstanbul: t.y., s.39-40.

⁶³⁹Dinçer, a.g.e, s.43.

yılında, Paris'te Katolik dininde yetiştirilen Ermeni çocukları için 12 farklı burs bağışlanmıştı.⁶⁴⁰

Katolik mezhebine geçmiş olan Osmanlı Ermenileri, 1811 Bükreş Antlaşması'ndan sonra bunu açıkça ilan ettiler. Katolikliği kabul eden Ermeniler bilgi, servet ve sanatça en ileri gelenlerdi. Öte yandan Fransa, Katolik Ermenileri, her türlü yardım ve himayeye mazhar kılmış ve onların Fransa'da sanat ve ticaret eğitimi almalarını kolaylaştırmıştı. Bu sebeple Osmanlı topraklarındaki Marunîler, Keldaniler gibi azınlıklar da Katolik Ermeni cemaatine dâhil olmaya başladılar.⁶⁴¹

3.1.1. Katolik Misyonerlerin Maraş'taki Faaliyetleri

Katolik misyonerleri, Maraş'ta da kendilerine verilen görevleri yerine getirmekteydiler. Burada, Fransisken rahipleri, kendilerine ait manastırın içinde bir de okul açtılar.⁶⁴² Aslında yerli halk bu okulların sayılarının artmasından rahatsızlık duymakta idi. Çukuroba mahallesinde bulunan Fransisken Manastırı'nda başrahip olan Père Marcellino, 1892 yılında, burada okul açmayacaklarına dair, mahalli yöneticilere taahhüt senedi vermişti.⁶⁴³ Bu taahhüt senedine ve okul açmak için resmi izin almak gerekmesine rağmen söz konusu manastırda ve Maraş'ın diğer bölgelerinde Fransız okullarının sayıları hızla arttı. Bu arada zaman zaman Osmanlı Devleti de okul açılmasına izin verebilmekteydi. 1895 tarihli bir belge, Fransız Antrasente rahiplerinin resmi izin ile ev ve okul inşa ettiklerini göstermektedir.⁶⁴⁴ Fransız Sefareti, 1896 Ermeni isyanı sırasında zarar gördükleri gerekçesi ile Yenicekele, Mucuk Deresi ve Döngel Köyü'nde

⁶⁴⁰ Halil İnalçık, **Doğu-Batı, Makaleler I**, 2.baskı, Ankara, DoğuBatı, 2005, s.298.

⁶⁴¹ Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler**, Ankara, ASAM Yay., 2000, s. 71.

⁶⁴² Şerife Yorulmaz, “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Kültür Kurumları”, **OTAM**, sayı 11, 2000, s.733.

⁶⁴³ Şamil Mutlu, **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları**, İstanbul, Gökkubbe, 2005, s.171.

⁶⁴⁴ BOA, A.MKT. MHM. 646/32.

manastır, kilise ve okul inşası için ruhsat verilmesini istedi. Devlet adı geçen yerlerde bahsedilen müesseselerin açılmasına izin verdi.⁶⁴⁵

Fransiskan rahipleri, XX. yüzyıl başlarında Maraş genelinde eğitim-öğretim faaliyetlerini iyice artırdılar. 1901 yılında, Fransa, Maraş'ta adı geçen rahipler tarafından açılan okul ve dersane için ruhsat verilmesini istedi.⁶⁴⁶

Ne zaman açıldıkları belli olmayan ve tamamı ruhsatsız olan Fransız okullarında, 1899 yılında toplam 480 öğrenci eğitim almaktaydı. Her cemaat ve milletten öğrenci kabul edilmesine rağmen, bu okulların öğrenci kitlesini Ermenilerin, özellikle de Katolik Ermenilerin çocukları oluşturmaktaydı.⁶⁴⁷ Özel statüde olan Fransız okullarında, öğrencilerden okullara göre değişen miktarlarda ücretler talep edilmekteydi.⁶⁴⁸ Okulların en önemli finans kaynağı ise Fransa idi.⁶⁴⁹

Maraş'ta bulunan manastırlarda, Fransa himayesinde olan görevliler farklı milletlere mensup olabiliyorlardı. Bu görevliler arasında özellikle İtalyan asıllı olanlar önemli bir yer tutmaktaydı.⁶⁵⁰

3.2. Protestan Misyonerlerin Maraş'taki Faaliyetleri

Protestan misyonerler Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve İngiltere tarafından yönlendiriliyorlardı. Amerikalı Protestan misyonerlerin Osmanlı Devleti'ne ilk gelişleri, 1810'da Boston'da kurulan "American Board of Commisioners for Foreign Missions"(BOARD) adlı misyoner örgütünün, 1819 yılında, Osmanlı topraklarını programına alması ile oldu. Bunun sonucunda,

⁶⁴⁵Müesseselerin açılması ile ilgili yazışmalar ve kilise, manastır ve okul planları için bkz. BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD) 1478/13.

⁶⁴⁶Yorulmaz, a.g.m, s.745; Mutlu, a.g.e, s.161.

⁶⁴⁷Cuinet, a.g.e, s.95; Hasan Dilan, **Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914–1918)**, II. cilt, Ankara, TTK Yay., 2005, s.XXXI.

⁶⁴⁸Mutlu, a.g.e, s.147.

⁶⁴⁹Haydaroglu, a.g.e, s.72–73.

⁶⁵⁰BOA, **Meclis-i Vükela Mazbataları** (MV), 87/75 (1313 Z 28 / 10 Haziran 1896).

1820'lerden itibaren Amerikalı misyonerler, akın akın Osmanlı topraklarına gelmeye başladılar ve ilk merkezlerini İzmir'de açtılar.⁶⁵¹

Amerika Birleşik Devletleri'nde yaklaşık 5000 Protestan kilisesinin dini bütün mensuplarının küçüklü büyüklü bağışlarıyla beslenen ve asıl amacının "Hristiyanlığı dinsizler (ya da başka dinden olanlar arasında) yaymak" olduğu şeklinde açıklayan BOARD, Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleriyle bu amacını aştı. Amerikalı misyonerler, Osmanlı topraklarına ayak basmalarından sonra ilk on yıl yöreyi, halkı, devleti tanıma, yerel dilleri, adetleri ve değerleri öğrenmekle geçirdiler.⁶⁵²

Protestan mezhebinin temsilcileri olan Amerikalı misyonerler, ilk olarak devletin hâkim kitlesi olan Müslümanlar arasında çalışmaya başladılar. Ancak geleneksel Osmanlı yaşam tarzı ve Müslümanların dinî duygularına sıkı bağlılıklarından dolayı onları Hristiyanlaştırmayı başaramadılar. Bunun üzerine misyonerler ikinci çalışma alanı olarak seçtikleri Museviler üzerinde çalışmaya başladılar. Bu konuda William G. SCHAUFFER görevlendirildi. Ancak Schauffer da dinî bir bütünlük ve din kurallarına olan sıkı bağlılıklarından dolayı, Musevileri Protestanlaştırmanın mümkün olmadığını gördü. İkinci alanda da başarı sağlayamayan Amerikalı misyonerler bu defa üçüncü çalışma alanı olarak tespit ettikleri Rumlara yöneldiler. Bu konuda misyoner William GOODEL görevlendirildi. Rumların millî bilinç kazanma yolunda önemli adımlar atmış olmaları sebebiyle yine başarı sağlanamadı.⁶⁵³

Ermenilerin Protestanlıkla ilk temasları 1821 yılında Amerikan Misyonerler Kurulu'na bağlı rahip Parsons ile gerçekleşmiş ve Ermeniler arasında Protestanlık yayılmaya başlamıştı. Bunun üzerine, BOARD, 1829 yılında Malta Adasında yaptığı toplantıda Ermeniler arasında çalışılmasına

⁶⁵¹Şenol Kantarcı, **Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi**, İstanbul, Aktüel, 2004, s.59–60.

⁶⁵²Uygur Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu", **Tarihî Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu**, Ankara, 8-9 Mart 1990, s.68.

⁶⁵³Dilşen İnce Erdoğan, "XIX. Yüzyılda Ermeni İsyanlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike: Misyonerler", **Türk Yurdu**, cilt 26, sayı 225, (Mayıs 2006), s.69.

ve Ermenilere yönelik bir istasyon kurulmasına karar verdi. Dr. Eli SMITH ve Henry Gray Otis DWIGHT Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler, Türkler ve Kürtler üzerinde araştırma yapmak için görevlendirildi. İstanbul, İzmit, Ankara, Tosya, Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan, Erzurum, Kars, Arpaçay, Tiflis, Suşa, Datev, Nahçıvan, Erivan, Eçmiyazin, Tebriz ve Urumiye'yi ziyaret ettikten sonra bölgenin tarihi, coğrafyası, halkları ve onların kültürel ve siyasî durumlarını içeren raporlar hazırladılar. İki misyoner Ermenilerle ilgili bilgileri de vermekle birlikte Ermeniler üzerinde daha ayrıntılı durmuşlardır.⁶⁵⁴ Dwight, Ermenice öğrendi ve Ermeni tarihi ile ilgili araştırmalar yaparak Ermeniler konusunda uzmanlaştı. Boston'a gönderdiği raporda, Ermenilerin ilerlemeye açık bir millet olduğunu, Ermeni gençler için okul açılması ve ders kitapları hazırlanması gerektiğini yazdı. Misyonerlerin Ermenilere yönelmesinin sebepleri arasında, Osmanlı Devleti'nin halkın eğitim ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalması, Ermeni sınıfları arasında yaşanan problemler ve misyonerlerin Ermeni kilisesi ile doğrudan çatışmaya girmemesi de vardı.⁶⁵⁵

Öte yandan, 1850 yılında Osmanlı Protestanlarına "millet" statüsünün verilmesi⁶⁵⁶ ve Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki siyasi durumu, Anadolu'daki misyoner faaliyetlerinin artmasına sebep oldu. BOARD misyonu da bu durumdan faydalanmak üzere Anadolu'ya yönelik girişimlerini artırdı.⁶⁵⁷ Amerikalı misyonerler, önce eğitim, sonra sağlık hizmetleri geliştirerek halkla daha yakın ilişkiler kurmaya çalıştılar.⁶⁵⁸ Protestan Ermeniler, kendi cemaatlerinin devlet tarafından kabul görmesinden sonra hiçbir korku duymadan, serbestçe hareket etme fırsatı bulduklarından,

⁶⁵⁴ Ömer Turan, "Amerikan Misyonerlerinden E.Smith ve H.G.O.Dwigh'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler", **Ermeni Soykırımı İddiaları-Yanlış Hesap Talât'tan Dönünce-**, der.Mustafa Çalık, Ankara, Cedit Nesriyat, 2006, s.194-195.

⁶⁵⁵ Erdoğan, a.g.m, 69.

⁶⁵⁶ Bozkurt, a.g.e, s.178.

⁶⁵⁷ Kocabaşoğlu, a.g.e, s.15.

⁶⁵⁸ Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", **OTAM**, sayı 3, 1992, s.3.

Protestan okullarına duyulan talep arttı.⁶⁵⁹ BOARD, Anadolu'yu 3 misyon bölgesine ayırdı. Buna göre Antep ve Maraş merkez misyonunu; Van, Erzurum, Harput, Bitlis ve Mardin Doğu misyonunu; İstanbul, Bursa, İzmir, Kayseri, Trabzon ve Merzifon da Batı misyonunu oluşturmaktaydı.⁶⁶⁰ 1848 yılında Antep'te misyoner istasyonunun kurulmasının ardından; Musul'da 1850, Arapkir'de 1853, Tokat ve Kayseri'de 1854, Maraş, Halep, Sivas ve Harput'ta 1855, Urfa, Antakya ve İzmit'te 1856, Diyarbakır'da 1857, Mardin, Bitlis ve Edirne'de 1858, Adana'da 1863'te arka arkaya misyon istasyonları kuruldu.⁶⁶¹ Bu merkezlerin her birinde Amerikan binaları kuruldu. İngilizce dersleri ücretsiz olarak verildi. Öyle ki, 1860'larda yerli Protestan Ermeniler, artık Amerikan kitaplarını ve süreli yayınlarını anlayabilmekteydi.⁶⁶²

Protestan misyonerleri destekleyen diğer devlet olan Almanya, 1871 yılında birliğini kurdu ve kendini dünyanın önemli güçlerinden biri olarak görmeye başladı. Almanya, gücünü iyice artırmak için, Osmanlı Devleti'nin Asya'da kalan topraklarını hedef seçti. Osmanlı ordusundaki bozuklukları ve bürokrasisindeki aksaklıkları gidermek amacıyla Osmanlı ülkesine, Alman heyetlerinin gelmesi ve Bağdat demiryollarının yapımı Almanya'nın Osmanlı ülkesindeki nüfuzunu artırdı.⁶⁶³ Almanlar, Türkiye'deki ekonomik nüfuzlarını kültürlerini kullanarak takviye etmek istemekteydiler. Pancermenistlerden, Devis Trietsch; Doğu'da Alman dilinin yayılması gerektiğini ifade etmekteydi. Almanya, Türkiye'deki yenileşme hareketlerinin Alman bilimi ile

⁶⁵⁹Bazı Ermenilerin Protestanlık mezhebine geçmeye başlamaları Ermeniler arasında huzursuzluk yaşanmasına sebep oldu. Ermeni Cemaati, mezhep değiştiren Ermenilere iyi gözle bakmıyordu. Mezhep değiştirmelerin önüne geçmek için çeşitli tedbirler alıyorlardı. Hatta zaman zaman bu konudaki şikâyetlerini Osmanlı makamlarına iletiyorlardı. Bkz. BOA, DH. MUİ. 6-2/22, (1328 B 27 / 3 Ağustos 1910).

⁶⁶⁰Sevinç, a.g.e, s.32.

⁶⁶¹Kocabaşoğlu, a.g.e, s.69.

⁶⁶²Kantarcı, a.g.e, s.61.

⁶⁶³Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman, s.55-59.

desteklenmesini istemekteydi. Bu da ancak, Alman eğitim kurumları ile mümkün olabilirdi.⁶⁶⁴

Bu amaçları taşıyan Almanya, Yakındoğu'daki Alman çıkarlarının ve ekonomik faaliyetlerinin ihtiyaç duyacağı elemanları yetiştirmek için okul, hastane, yetimhane vb. müesseseler açmaya ihtiyaç duydu. Bu müesseseler, daha çok, Bağdat Demiryolu çevresinde, özellikle Bursa, Konya, Ankara, Sivas, Samsun, Trabzon, Adana, Mersin, Antep, Diyarbakır, Mardin, Musul, Basra, Şam, Trablusşam ve Yafa'da açıldı.⁶⁶⁵

Öte yandan, Alman kültür ve dilinin yaygınlaştırılmasında, eğitim kurumlarının yanı sıra Alman doktor ve sağlık kuruluşlarının da önemli rolü oldu. Özellikle, XIX. yüzyıl sonlarında yaşanan Frengi salgını Almanların bu alanda da Osmanlı'ya yaklaşımlarına fırsat verdi.⁶⁶⁶ Aynı salgın Maraş'ın bağlı olduğu Halep vilayetinde de vardı.⁶⁶⁷

Protestan misyonerler kendi okullarını açma faaliyetlerinin yanı sıra, Ermeniler tarafından açılmış olan cemaat okullarında da etkili oluyor; Protestan Ermeni okullarına öğretmen yetiştirip onlara araç-gereç ve maddi yardımda bulunuyorlardı.⁶⁶⁸

3.2.1.Amerikan Misyonerlerinin Maraş'taki Faaliyetleri

Okullar, Amerikalı misyonerlerin hedeflerine ulaşmaları için en etkili yol oldu. Misyonerler, açtıkları okullara iyi bir eğitim almak amacıyla gelen gençleri kendilerine hizmet edecek şekilde yetiştirdiler. Şehirde 1893 yılında, 1867 yılında açılan ve karma eğitim veren, Amerikan misyonerlerine ait olan

⁶⁶⁴Kemal Turan, **Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi**, İstanbul, Turan Kitabevi, 2000, s.55-56.

⁶⁶⁵Ortaylı, a.g.e, s.92.

⁶⁶⁶Turan, a.g.e, s.58.

⁶⁶⁷BOA, **Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi** (DH. MKT.) 1485/84 (1305 C 2 / 14 Şubat 1888); DH. MKT. 1505/63 (1305.Ş.20 / 1 Mayıs 1888).

⁶⁶⁸Erdal Açıkşes, **Amerikalılar'ın Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri**, Ankara, TTK Yay., 2003, s.54.

dört ilkokul vardı. İlginç bir şekilde Maraş'ın merkezinde Protestan nüfusun varlığına rağmen⁶⁶⁹ dört ilkokul açıldığı halde, Andırın, Elbistan, Zeytun gibi kazalarında ve bunlara bağlı köylerde Protestan nüfus yok, ya da çok az iken dokuz tane daha Amerikan okulu açıldı. Zeytun'daki tek okula sadece kız öğrenciler devam ediyorken, Andırın ve Elbistan'daki okullar erkek öğrenciler içindi.⁶⁷⁰

1860 yılında, kız öğrenciler için Maraş Kız Lisesi açıldı. L.Coffing, bu liseye 45 genç kız seçerek eğitime başladı. Bu okuldan 25 bayan öğretmen yetiştirildi. Maraş Kız Lisesi Maraşlıların çok yoğun tepkisini çekti. O yüzden bu okul 1879'da Haçin'e taşındı ve Haçin Ev Okulu adını aldı.⁶⁷¹ Maraş'taki Amerikan misyonerleri, kızlar için 1880 yılında idadî seviyesinde bir okul daha açtılar.⁶⁷²

Bu okullarda okuyan ya da mezun olan kızlar aracılığı ile bir tür halk eğitim programları da yürütülmekteydi. Meselâ, 1862 yılında Maraş'ta kız öğrenciler, kendi okul saatleri dışında, ders başına aldıkları çok cüzî bir ücret karşılığında 200 kadar yetişkin kadına eğitim vermişlerdi.⁶⁷³

Amerikan misyoner eğitimini dinî ve laik olarak iki kategoriye ayırırsak dinî eğitim, Maraş Teoloji (ilâhiyat) Okulu'nda; laik eğitim, Merkezî Türkiye Kız Koleji'nde verilmekteydi.

⁶⁶⁹Maraş'ta 1881 yılında 3482 Protestan yaşamaktaydı. Bkz. Kemal Karpat, "Ottoman Population Records And The Census of 1881/82 – 1893", *International Journal of Middle East Studies*, sayı 9 (1978), s.263; Mutlu, a.g.e, s.303. Atilla Çetin, Zühdü Paşa'nın, konu ile ilgili olarak hazırladığı raporuna dayanarak Maraş merkezinde, iki Amerikan Protestan ilkokulundan söz ederken bkz. Mutlu, a.g.e, s.303, bunun eksik yazıldığı kanaatindedir. Karşılaştırmak için ayrıca bkz. Atilla Çetin, "Maarif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10–11, (1981–82), s.210.

⁶⁷⁰Bu okullardan beşi Andırın kazasının köylerinde olup, 1880–1885 yılları arsında açılmıştır.1898 yılında kazada hiç Protestan nüfusun olmaması, burada misyonerlerin başarısız olduklarını ortaya koymaktadır.Bkz.1316 (1898) Tarihli a.g.s, s.321.

⁶⁷¹Astourian, a.g.t, s.547. Bu okul ilk açıldığında halkın tepkisini çekti. Hatta okula önemli ölçüde zarar verildi. Ancak devlet suçluları yakalayarak gerekli cezaî işlemleri yaptı. Bkz. BOA, A.MKT. UM. 397/4 (1276.B.27 / 20 Şubat 1860).

⁶⁷²SMNU,1317 (1899), s.1132–1133.

⁶⁷³Kocabaşoğlu, a.g.e, s.64.

Maraş Teoloji Okulu, 1866 yılında, Mr.Trowbridge idaresinde açıldı. Mr.Pery ve Mr.Montgomery bu okula tayin edilen diğer misyonerler idi.⁶⁷⁴

Tüm giderleri BOARD tarafından karşılanan Teoloji Okulu'na öğrenci bulmakta sıkıntı çekiliyordu. Hatta Mr.Cristicesine, Boston'a müracaat edip , Antep Tıp Okulu'nun Maraş Teoloji Okulu'na öğrenci bulunamaması sebebiyle kapatılmasını istedi.Ancak bu istek kabul edilmedi.⁶⁷⁵

Okulun eğitim kadrosunu, bizzat Amerika'dan gelen kişilerin yanı sıra, Türkiye'deki misyoner okullarından mezun olduktan sonra, Avrupa veya Amerika'ya gönderilerek eğitim alan ve döndüklerinde öğretmenlik yapan kişiler oluşturuyordu.⁶⁷⁶Öte yandan Maraş İlahiyat Okulu mezunlarından Haroutoun K. Avakion, American Board'ın Harput'taki okullarında yabancı dil ve matematik dersi vermektedir.⁶⁷⁷Bir diğer mezun Haygazyaş, Tarsus'taki St. Paul Enstitüsünde öğretmenlik yapmıştı.⁶⁷⁸

1882 yılında açılan Merkezî Türkiye Kız Koleji'nin amacı; Adana, Antep, Maraş gibi şehirlerdeki orta dereceli okullardan gelen kız öğrencilere daha ileri derecede eğitim imkânı sağlamak ve adı geçen yörelerdeki okulların öğretmen ihtiyacını karşılamaktır.⁶⁷⁹Öte yandan, Hristiyanlığı yayabilecek ve Ermenileri aydınlatabilecek yerel kız liderler yetiştirmek de amaçlanmaktaydı.⁶⁸⁰Bu okulun öğrencileri; Haçin, Zeytun, Elbistan, Urfa, Antep, Kilis, Halep, Beylan, Sis, Adana ve Tarsus'tan geliyordu.⁶⁸¹

⁶⁷⁴Uğuroğlu Barlas, **Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları**, Karabük, 1971, s.20.

⁶⁷⁵Barlas, a.g.e, s.24.

⁶⁷⁶ Necmettin Tozlu, **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, Ankara, Akçağ Yay., 1991, s.111.

⁶⁷⁷ Açıkse, a.g.e, 165. Ancak Maraş Teoloji Okulu'nun programı söz konusu dersleri vermek için uygun değildi. Avakion, yabancı dil ve matematik ile ilgili bilgileri mezun olduğu kolejden öğrenmiş olmalıdır.

⁶⁷⁸Tozlu, a.g.e, s.105.

⁶⁷⁹ Kocabaşoğlu, a.g.e, s.158; Şıvgın, a.g.e, s.75.

⁶⁸⁰Tozlu, a.g.e, s.111.

⁶⁸¹Astorian, a.g.t, s.548.

Kolejin finansmanı kadın misyoner heyeti “Women’s Board of Missions of the Interior” (WBM) ve Maraşlı iki zengin Protestan Ermeni tarafından karşılanmaktaydı.⁶⁸² Okul, Amerikalıların hâkim olduğu bir mütevellî heyeti ve yöredeki misyonerler ile yerli halkın eşit ağırlıkta olduğu bir kurul tarafından yönetiliyordu.⁶⁸³ Okulun öğrenim süresi, iki yılı hazırlık sınıflarında olmak üzere 6 yıldır. Ancak okulun son 2 yılı orta öğretimin üstünde sayılabilecek nitelikteydi.⁶⁸⁴ Merkezî Türkiye Koleji’nde daha çok Ermeniler eğitim alsalar da⁶⁸⁵ bu okula zaman zaman Müslümanlar da ilgi gösteriyordu.⁶⁸⁶ 1886 yılında, yöredeki tanınmış bir Müslüman ailenin iki kızı, 1890 yılında ise önemli bir devlet memurunun kızı burada öğrenim görmüştü. 1891–1892 ders yılında, okulun 61 öğrencisinden ⁶⁸⁷58’i Ermeni, biri Rus, biri Amerikalı, biri de Müslüman’dı. Kolejde 1893–1894 öğretim yılındaki 29 öğrenciden ikisi Müslüman’dı. Öğrencilerden altısı hazırlık sınıflarında okurken, 23’ü kolej sınıflarındaydı. Aynı yıl, bu okulda ikisi Amerikalı olmak üzere, dört öğretmen görev yapmaktaydı.⁶⁸⁸ 1907 yılında, okulda hiç Müslüman öğrenci yoktu. 90 kişiden ibaret olan öğrencilerin tamamı Protestan mezhebine mensup Ermenilerdi. Misyoner Lee idaresindeki okulun tüm öğretmenleri ise Amerikalıydı.⁶⁸⁹ Amerikalı misyoner Biby, 1891 yılında da Protestan Ermeni Yüksekokulu adıyla bir okul daha kurdu.⁶⁹⁰

⁶⁸² Astorian, a.g.t, s.548.

⁶⁸³ Kocabaşoğlu, a.g.e, s.158.

⁶⁸⁴ Kocabaşoğlu, a.g.e, s.158–159.

⁶⁸⁵ Dennis Papazian, “The Changing American View of the Armenian Question an Interpretation”, *Armenian Review*, 39, 4–156(1986), s.50.

⁶⁸⁶ Şıvgın, a.g.e, s.75.

⁶⁸⁷ Kocabaşoğlu, a.g.e, s.134.

⁶⁸⁸ Kocabaşoğlu, a.g.e, s.159.

⁶⁸⁹ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı* (Y.PRK. MF.) 5/20 (1325.R.02 / 15 Mayıs 1907).

⁶⁹⁰ Tuğlacı, a.g.e, III. cilt, s.13.

Amerikalı misyoner, Mr.Mikalem tarafından açılan müesseselere 1896 yılında Amerikan Yetimhanesi eklendi.⁶⁹¹ Burada kalan öğrencilere meslekî eğitim verilmekteydi.⁶⁹²1912 yılında, Amerikan misyonu Restebâiye Mahallesi'nde bir kıraathanede eğitim verecek "Kıraathane Gece Mektebi" adı ile bir okul daha açmak istedi. Amerikan Koleji Müdürü Mösyö Godsell tarafından açılan bu okul, gündüzleri kapalı olacak, sadece geceleri bir-iki saat eğitim verecekti. Meslekî okul tarzında olan bu "Çırac Mektebi" Padişah iradesi ile kuruldu.⁶⁹³ Okulun müdürü olan Mösyö Godsell Kaliforniya Üniversitesi'nden mezundu. Müdür muavini Serkis Çobanyan ile öğretmenlerden Nerses Sarıyan Tarsus Amerikan Koleji, öğretmen Ağya Behisniliyan ise Antep Amerikan Koleji'nden mezundu.⁶⁹⁴ Öğrenim süresi iki yıl olan okulda dersler, Osmanlıca, İngilizce, Ermenice ve Fransızca olarak yapılmaktaydı.⁶⁹⁵

Padişah iradesi ile açılan bir diğer eğitim kurumu da bir nevi konservatuar özelliği taşıyan "Musiki Okulu" idi. Maraş Kız Okulu'nun hemen yanında, Alaaddin Bey Vakfı'na sonradan eklenmiş bir arazi üzerinde inşa edilen ve Mr. Mikelam adına ruhsat verilmiş olan bu okulun, tüm giderleri BOARD ⁶⁹⁶tarafından karşılanacaktı.

3.2.2.Alman Misyonerlerinin Maraş'taki Faaliyetleri

Alman misyonerleri, XIX yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı hükûmetinden izin alarak gezi programları düzenliyorlardı. Bu şekilde hem önceden açmış oldukları müesseseleri teftiş etme imkânını elde ediyorlar, hem de yeni müesseseler açacakları yerleri tespit ediyorlardı. Bu

⁶⁹¹BOA, Y.A. RES. 122/88.

⁶⁹²BOA, Y.PRK. MF. , 5/20 (1325.R.02 / 15 Mayıs 1907).

⁶⁹³BOA, İ.MF. 2/5 (1330.Za.10 / 22 Ekim 1910). Ayrıca bkz. BOA: DH. İD. 163/4 (1330 Za 25/ 10 Aralık 1912).

⁶⁹⁴BOA, ŞD. ML. NF. MR. 229/1 (1330 Za.01 / 13 Ekim 1912) .

⁶⁹⁵BOA, ŞD. ML. NF. MR. 229/1(1330.Za.01 / 13 Ekim 1912) .

⁶⁹⁶BOA, DH. İD. 163/33 (1332 M 3 / 2 Aralık 1913).

müesseselerin yapılacağı yerleri belirlerken dikkat ettikleri en önemli husus Ermeni nüfusun olup olmadığıydı.

Almanların kendilerine hedef olarak seçtikleri yerlerden biri de Maraş şehriydi. 1890'lı yıllardan itibaren dinî kimliği olan ve olmayan Almanlar, Maraş'ı ziyaret etmeye başladılar. İlk olarak 3 Nisan 1888'de, Berlin Müzesi direktörü Mösyö Hama; Halep, Antep ve Maraş'ı kapsayan bir ziyaret programı gerçekleştirdi.⁶⁹⁷ Bu ziyaretlerden sonra Maraş'ta çeşitli müesseseler açılmaya başlandı.

Alman nüfuzu 1898 yılından itibaren Maraş'ta da hissedilmeye başladı. Bu tarihte Maraş'ta bulunan Alman papaz Pastör Brunnemann, burada Padişahı öven konuşmalar yaptı. Alman rahip, konuşmalarında, Alman ve Osmanlı hükümdarlarının dostluğunun iki ülke için ne kadar önemli olduğunu, bu dostluğun her iki ülkenin de çıkarlarına hizmet ettiğini anlattı.⁶⁹⁸ İmparatorun ziyaretinden sonra, Maraş'ta Alman propagandasının artmasının altında yatan sebep burada bulunan Ermeni nüfustu. Çünkü Almanya, Maraş Ermenilerini, kendi siyasî, kültürel ve ekonomik nüfuzunu genişletecek önemli bir kaynak olarak görmekteydi. Maraş'taki Alman faaliyetleri "Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient" adlı cemaat tarafından finanse edilmekteydi⁶⁹⁹ ve hızla çeşitli Alman müesseseleri açılmaya başlandı.

3.2.2.1. Alman Yetimhanesi

Maraş'taki ilk Alman müessesesi 1898 yılında, Divanlı mahallesindeki Alman Yetimhanesiydi. Yetimhanenin müdürlüğünü Pastör Brunnemann yapmaktaydı. Bu yetimhanede, erkek çocukların kaldığı bölüme "Beitshalom" (Barış Evi), kızlar için açılan yetimhaneye "Bethel" denilmekteydi. Kız

⁶⁹⁷BOA, DH. MKT.1498/97 (1305 B 22 / 3 Nisan 1888).

⁶⁹⁸BOA, Y.PRK. UM. 44/91 (1316 Ş 21 / 4 Ocak 1899).

⁶⁹⁹BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti 5. Şube (DH. EUM.5. ŞB.) 27/16 (1334 L 08 / 8 Ağustos 1916). Ayrıca bkz. Adnan Şişman, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Alman Müesseseleri", *Ata dergisi*, 7, (Konya, 1997), s.145.

yetimhanesinin yönetimi ana-kız Rohner'ler tarafından yapıliyordu.⁷⁰⁰ Beitshalom'da kalan çocuklar iyi bir eğitim almaktaydılar. Öğretmenlerinden bir kısmı Almanya'da eğitim görmüştü. Bir kısmı da Osmanlı'daki çeşitli kolejlerden mezundu. Buranın ilk Alman yöneticisi olan Herr Speaker, öğrencilerin meslekî açıdan eğitim alabilmeleri için gerekli olan imkânları sağladı. Özellikle, dokumacılık, halı dokumacılığı, ayakkabıcılık eğitimi için gerekli olan alet ve edevatı temin etti.⁷⁰¹ Öğrencilere meslekî eğitim vermenin yanı sıra; yetimhane içerisinde, 1909 yılında, ilk, orta ve idadî derecesinde ve gündüz eğitim veren bir okul açıldı.⁷⁰² Protestan cemaatine ait olan erkek okulunun, iki öğretmeninden biri Ermeni, diğeri İngiliz'di. Okulu Alman Pastör Brunnemann idare etmekteydi. Okulun, açıldığı 1909 yılında 150 öğrencisi vardı.⁷⁰³

1910 yılında, kızlar için de Zonbatanlı Mahallesi'nde bulunan kız yetimhanesi içinde eğitim vermek üzere adı geçen derecelerde okul açıldı.⁷⁰⁴ Matmazel Stokman idaresindeki bu okulda; Usana Günciyan, Deşgon Kocaoğlanyan, Husrevitoht Kilikyan ve Lusiya Çorbacıyan isimli Ermeni öğretmenler ders vermekteydi ve okul 8 yıl olarak programlanmıştı.⁷⁰⁵ 1916 yılında yetimhanede 1000 Ermeni kızı barınıyordu. Yetimhanede kalanlara yardım amacıyla birçok fırın açılmıştı.⁷⁰⁶

3.2.2.2.Alman Hastanesi

⁷⁰⁰İbrahim Ethem Atnur, **Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocuklar Meselesi (1915–1923)**, Ankara, Babil Yay., 2005, s.97.

⁷⁰¹Stanley Kerr, **The Lions of Marash : Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922**, Albany, State University of New York Pres, 1973, s.74.

⁷⁰²BOA, İ.MF. 2/3 (1327 Z 17 / 30 Aralık 1909).

⁷⁰³BOA, ŞD 2245/3.

⁷⁰⁴BOA, **Dâhiliye Nezareti Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi** (DH. MUI.) 53/25 (1327 Z 29 / 11 Ocak 1910). Esasen Almanlar, erkek okulu için aldıkları ruhsatın bu okul için de geçerli olması için uğraşmışlar, ancak Osmanlı makamları bunu kabul etmemişlerdir. Bkz. BOA, DH. İD.117/33.

⁷⁰⁵BOA, DH. İD. 117/33.

⁷⁰⁶Atnur, a.g.e, s.108.

1899 yılında rahip Lumann ve Ferdinand Brockes simli Almanlar, Osmanlı hükûmetinden izin alarak Mersin, Adana ve Haçin üzerinden Maraş'a geldiler. Ziyaret programı Maraş'tan sonra Diyarbakır, Harput, Sivas, Amasya ve Samsun yoluyla İstanbul'da son bulacaktı. Lumann ve Broksa Maraş'a geldiklerinde burada bulunan Amerikalı misyoner Ferdinand ile beraber Maraş'ın diğer kazalarına oranla Ermeni nüfusun daha fazla olduğu Zeytun kazasına gittiler. Burada bir Protestan kilisesi inşası için gerekli çalışmaları yaptılar. Hristiyan cemaatlerinin liderleriyle Ermeni ileri gelenlerini evlerinde ziyaret ettiler. Maraş'ta da 40 yataklı bir hastane ve hastanenin içinde bir de eczane açmak istedikleri konusunda Maraş Mutasarrıflığı'na müracaat edip bu hususu kendi elçiliklerine de bildirdiler.⁷⁰⁷ Ancak yerel makamların Alman görevlilerin yaptıkları görüşmeler ve diğer faaliyetlerinden rahatsız olmaları ve bu konuda hazırladıkları raporu İstanbul'a göndermelerinin de etkisiyle hastane inşasına ruhsat verilmedi.⁷⁰⁸

Almanlar açmaya kararlı oldukları hastaneyi, Zonbatanlı Mahallesi'nde bulunan iki katlı bir binada ruhsatsız olarak faaliyete geçirdiler. Hastane, bu binada 1904 yılına kadar faaliyet gösterdikten sonra aynı yıl Restebaiye Mahallesi'nde yapılan yeni binasına taşındı.⁷⁰⁹

Hastane, 4800 zıra' mirî arazi üzerine kurulmuştu. Arazinin önceki sahibi buraya bina yapmak üzere ruhsat isteyince buranın mirî arazi olduğu ortaya çıkmış ancak devlet araziye kişinin elinden almak yerine orada okul ve mabet yapmayacağına dair taahhüt senedi almış, hatta bu senedi Defter-i Hakanî'ye kaydettirmişti. Sözü edilen araziye kullanan Emiralyan Şükri, orayı Almanlara sattı. Restebaiye Mahallesi'ndeki bu arazide inşa edilen hastane 25 yataklıydı. Hastane içinde bulunan odalardan üç dört tanesi özel oda olarak kullanılıyordu. Hastane müdürü yine Alman tebaasından Eynaman'dı.

⁷⁰⁷BOA, A.MKT. MHM. 614 /25 (1316 N17 / 29 Ocak 1899).

⁷⁰⁸BOA, A.MKT. MHM. 614 /25 (1316 N 17 / 29 Ocak 1899).

⁷⁰⁹Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet 1839–1938*, çev. Atilla Dirim, İstanbul, İletişim Yay., 2005, s.381. Karşılaştırmak için ayrıca bkz. BOA, A. MKT.MHM. 614 /25 (1316 N 17 / 29 Ocak 1899).

Eynaman, 1906 yılında hastanenin kapı tarafına bir eczane inşa etmek için ruhsat istedi. Bu istekle aslında hastanenin de ruhsatsız olduğu belirlendi. Hastane ve eczanenin resmi olarak faaliyet gösterebilmesi için Şura-yı Devlet'te gerekli düzenlemeler yapıldı. İzin verilmesinin yanı sıra vergi ödemeleri sağlandı. Öte yandan hazine arazisi üzerinde inşa edilmesi sebebiyle metrekaresi 30 paradan arsa bedelinin hastane yetkililerince ödenmesine de karar verildi.⁷¹⁰

Maraş'taki tıbbî misyon, Müslüman hastalara sadece %5 nispetinde baksa da her kesimin takdirini kazandı. R. Müllerleile, tıp misyonunun başındaki kişiydi. Bu misyon hastabakıcılık ve ebelik kurumlarını da oluşturdu. Özellikle hastabakıcılık hiç bilinmeyen bir alandı. Alman tıp misyonerleri, Ermeni kadınları, hastabakıcı ve ebe olarak yetiştirdiler. Bu işin önderliğini hastanede hemşire olarak çalışan Paula Schaefer yapmaktaydı.⁷¹¹

3.2.3. İngiliz Misyonerlerin Maraş'taki Faaliyetleri

İngiltere, 1898 yılında, Zonbatanlı Mahallesi'nde, Miss Salmond idaresinde iki yetimhane açtı.⁷¹² Bu yetimhanelerden erkekler için olanı Ebenezer, kızlar için olanı Beulah adını taşıırken Ebenezer'de barınan çocuklara fırıncılık eğitimi verilmekteydi.⁷¹³ I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile bu yetimhaneler, Amerikalılara devredilmesine rağmen faaliyetleri yine İngilizler tarafından devam ettirildi.⁷¹⁴

İngiltere'nin, 1912 yılında, Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin devam edebileceği bir okul açmak istemesine Osmanlı yetkilileri izin verdi.⁷¹⁵

⁷¹⁰BOA, ŞD. MLK. 2244 /16 (1327.Ca.6 / 26 Mayıs 1909).

⁷¹¹Kieser, a.g.e, s.275.

⁷¹²BOA, ŞD. 2744/33, lef 45.

⁷¹³Kerr, a.g.e, s.74.

⁷¹⁴BOA, DH. EUM.5.ŞB. 12/31 (1333 C 26 / 11 Mayıs 1915). Yetimhanenin müdiresi Miss Josephin Monet adlı bir İngiliz, müdürü de Kanadalı Mr. Wodliler idi.

⁷¹⁵Hatta okutulacak kitaplar ve okulun teftişinde zorluk çıkarılmaması için okul müdüründen yazılı bir taahhütname alındı. Bkz. BOA, DH. İD. 117/29 (1329 R 24 / 24 Nisan 1911).

3.3.Misyonerlerin İzledikleri Yol ve Faaliyetlerinin Ermeniler Üzerindeki Etkileri

Büyük Devletlerin Osmanlı topraklarında kurdukları misyonerlik ağının çalışmaları, mezhepçiliği cesaretlendirerek ve Bulgarlar, Araplar ve Ermeniler gibi halkların ana dilleriyle millî bilinçlerini yeniden kazanmalarına yardım etti.⁷¹⁶ XX. yüzyılın başlarında sadece Amerikalılar, BOARD adı verilen misyoner örgütünün çalışmaları sonucunda 20 istasyon ve bu istasyonlara bağlı 269 dış istasyon şubesi ile 130 kilise açmış bulunuyordu. 1893 yılına kadar üç milyon İncil ve yaklaşık dört milyon da değişik dinî kitaplar dağıtmış olmaları Protestan misyonerliğinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerinin ne kadar yoğun olduğunu göstermektedir.⁷¹⁷ 1890'lı yıllarda Osmanlı Devleti bunu fark etti ve bazı kısıtlayıcı tedbirler alarak BOARD misyonunun çalışmalarını yavaşlattı. Ancak Abdülhamid döneminde Almanlara yakın bir politika izlenmesi, Almanya'da da ortaya çıkan Ermeni dostu kuruluşların Anadolu'da faaliyette bulunmalarına fırsat verdi. Bu kuruluşlar "*Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient* (Şarkta Hristiyan Şefkati İçin Alman Yardım Birliği)" ve "*Die Deutsche Orientmission* (Alman Şark Misyonu)" idi. Bu misyoner örgütleri Anadolu'da Protestanlık'ın canlanmasının yeni sebepleri olmuştur.⁷¹⁸

Açtıkları okullarda verdikleri eğitimle, Ermeni millî bilincinin oluşumuna katkıda bulunan misyonerler⁷¹⁹ bağımsız bir devlet olmalarına inandıkları bu halkla ilgili her türlü gelişmeyi Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa kamuoyuna aktardılar.⁷²⁰ Ermeni isyanları ve Osmanlı Devleti'nin bunlara

⁷¹⁶Davison, a.g.e, s.77.

⁷¹⁷Şenol Kantarcı, "Türk-Amerikan İlişkileri ve Ermeni Sorunu", **Siyaset ve Toplum**, sayı 4, (Güz 2005), s.121.

⁷¹⁸Kieser, a.g.e, s.161–162.

⁷¹⁹BOA, Y.PRK. ASK. 194/166 (1321 M 29 / 27 Nisan 1903).

⁷²⁰Mesela Maraş'ta bulunan Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin, Maraş polisinin kendilerine ait eşyaları aradığı ve kendilerine baskı uyguladığı konusunda "Reuter" ajansına mektup göndermeleri, bu şikâyetlerin "Daily News" gazetesinde yayınlanması ve bu haberlerin Londra Sefareti aracılığıyla İstanbul'a bildirilmesi hakkında bkz. BOA, Y.A.HUS. 321/67 (8 9 1312 / 5 Mart 1895).

tepkileri de misyonerler tarafından dünya kamuoyuna çarpıtılarak aktarıldı.⁷²¹ Misyonerler Ermenilerin bağımsız devlet olabilmeleri için kendi açtıkları müesseselerde özellikle de okullarda çalışmalar yaptılar. Ermeni çocukların eğitim gördüğü tüm okullarda okutulan derslerde Ermeni millî bilinci uyandırılırken, öğrencilere Türk düşmanlığı aşılanıyordu. Bilhassa Dil Bilgisi, Ermeni Tarihi ve Coğrafya gibi derslerin kitapları Ermeni yazarlar tarafından ihtilalci fikirleri destekleyecek şekilde özenle hazırlanmaktaydı.⁷²² İhtilalci fikirler sadece ders kitaplarında değil, öğretmenler tarafından derse getirilen çeşitli dillerdeki yayınlarla veya ilahilerle öğrencilere aktarılıyordu. Bu da Osmanlı Devleti ile Ermeni vatandaşları arasında problem yaşanmasına sebep oluyordu. 1895 yılında çıkan Ermeni isyanlarında Protestan okullarının etkili oldukları ve Mardin'deki Protestan Okulu öğretmenlerinin zararlı yayınlar yaptıkları ortaya çıkarılmıştı.⁷²³ Maraş'ta da 1904 yılında yaşanan benzer bir olayda Divanlı mahallesindeki Kümbet Ermeni Kilisesi içindeki okulda, öğrencilere bu türlü yayınlar okutulduğu, çocuklara bağımsız Ermenistan fikrinin aşılandığı ele geçirilen belgelerin tercüme edilmesiyle ortaya çıktı.⁷²⁴

Öte yandan misyonerler ve onları denetlemeye gelen vatandaşları, Ermeni kiliselerinde topladıkları Ermenilere hitaben vaaz veriyorlardı. Bunu açıkça değil kilise kapılarını kapatmak suretiyle gizlice yapmaları kendi devletlerinin çıkarları doğrultusunda onları isyan etmeye teşvik ettikleri konusunda tüm dikkatleri üzerlerine çekmelerine sebep oluyordu.⁷²⁵

⁷²¹H.Tahsin Fendoğlu, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti", **Türkler**, XIV.cilt, Ed .Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s.193.

⁷²²Sevinç, a.g.e, s.135–148.

⁷²³Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi-Başlangıçtan 1999'a-**, Genişletilmiş 7.baskı, İstanbul, Alfa Yay., 1999, s.212.

⁷²⁴BOA, Y.PRK. ASK. 194/166 (1321 M 29 / 27 Nisan 1904).

⁷²⁵Alman rahip Luman ve Hülfsbund kuruluşunun Türkiye temsilcisi Ferdinand Brockes Zeytun ve Maraş'ı ziyaretleri esnasında kiliselerde gizlice verdikleri vaazlarda; Rusya ve İngiltere'den gelecek yardımlardan söz edip felah ve kurtuluşun özellikle söz etmişti. Kurtuluşun neyin kastedildiği açıkça belirtilmesi de yorum halka bırakılmıştı. Bu da Osmanlı yetkililerince isyana teşvik olarak algılanarak durumun İstanbul'a rapor edilmesiyle sonuçlandı. Bkz. BOA, A.MKT. MHM. 614/25 (1316.N.17 / 29.01.1899). Bu gelişme üzerine Osmanlı makamları Alman hükümetinin de desteklemesiyle Brockes'i sınır dışı etme kararı aldı. Daha geniş bilgi için bkz. Kieser, a.g.e, s.231–232. Ferdinand

Protestan misyonerler, özellikle Amerikan ve İngiliz uyruklu olanlar birbirleriyle sıkı bir işbirliği hâlindeydiler. Bölge sorumluları her yıl toplanarak faaliyetleriyle ilgili durum değerlendirmesi yapıyorlar ve bunu kendi ülkelerindeki merkezlerine bildiriyorlardı. Örnek olarak Adana ve Halep'te görev yapan misyonerler 1904 yılında böyle bir toplantı gerçekleştirdiler.⁷²⁶

Misyonerlerin bir sorumluluk bölgesi olmasına rağmen ihtiyaç duyulması hâlinde geçici olarak başka bölgelerde de çalışıyorlardı. Mesela; Halep'te ikamet eden İngiliz misyoner Mr.Christi, Zeytun'da isyan çıkması üzerine oradan Birecik'e geçerek fakirlere yardım dağıtmıştır. Hükûmet onun bu çok hareketli yaşantısını tetkik etme ihtiyacı duymuş ve yapılan tahkikat sonucunda sadece Ermenileri değil Yahudileri de Protestan mezhebine kazandırmak için kurulmuş bağımsız bir şirket tarafından görevlendirildiği ortaya çıkarılmıştır.⁷²⁷

Misyonerlerin görevlerinde başarıya ulaşmak için denedikleri yollardan en yaygın olanı yardım dağıtmalarıydı.⁷²⁸ Bunun yanı sıra açtıkları müesseselerde açıkça kendi propagandalarını yapıyorlardı. Mesela, Alman Hastanesinin balkonunda herkesin görebileceği bir yerde İncil'in vahiy bölümünden alıntılanan Almanca şu cümleler bulunmaktaydı: “*Bak, BEN yakında geliyorum*” ve “*Amin. Gel, ya Rab İsa*”. Ayrıca hastanenin günlük hastalara bakılan bölümü (poliklinik kısmı) her sabah İncil okunarak açılıyordu.⁷²⁹

Misyonerler, Osmanlı vatandaşı olan Hristiyan gençlere, kendi devletlerinin işlettiği mali ve ticarî müesseseler yanında Amerika ve Avrupa

Brockes, Almanya'ya döndükten sonra Anadolu'da yaptığı çalışmalarla ilgili olarak “Berliner Tageblatt” gazetesine bir makale yazdı. Bu makalede, Osmanlı makamlarının sözlerini yanlış değerlendirdiğini, faaliyetlerinde Maraş ve Zeytun'da yaşayan Ermenilere yardım amacı taşıdığını anlatmaktadır. Bkz. BOA, HR. SYS. 39/42 (1899 Eylül 25).

⁷²⁶BOA, Y.PRK. UM. 68/101 (1321 Z 21 / 8 Mart 1924).

⁷²⁷BOA, Y.PRK. UM. 40/19 (1315 Ca 17 /13 Ekim 1897).

⁷²⁸BOA, Y.PRK. ASK.179/67 (1319 Za 20 / 1 Mart 1902).

⁷²⁹Kieser, a.g.e, s.276,381.

lkelerinde de iş buluyorlardı. Bilhassa ekonomik durumu iyi olmayanlar sunulan bu imkân karşısında mezheplerini değiştirdikleri gibi Osmanlı Devleti'nden ayrılmak isteyen ihtilalci unsurlara dnşebiliyorlardı.⁷³⁰İř bulma umudunda olan Ermeniler mezhepleriyle beraber uyruklarını da değiştiriyor ve başka ülkelerin vatandaşlığına geçiyorlardı. Halep'te böyle olayların sayısının artmasıyla valilik bu konuyu takip etmekte zorlanınca, çareyi, Hafiye Teşkilatı'nda çalıştırmak üzere yeni elemanlar almakta buldu.⁷³¹

Misyonerler Osmanlı vatandaşları üzerindeki bu çalışmalarına ilaveten bulundukları şehrin önemli ve stratejik değeri olan yerlerini ele geçirmeye çalışıyorlardı. Böyle bir olay 1904 yılında Maraş'ta yaşandı. Amerikalı ve İngiliz misyonerler Maraş Kışlası'na çok yakın bir yerde tapusuz olarak aldıkları bir arsa üzerinde kızlara ait bir okul açtılar. Maraş'a en hâkim noktalardan birinde olan arsanın Maraş-Zeytun yolu üzerinde olması stratejik önemini daha da artırmaktaydı. Halep Redif Kumandanlığı durumu Seraskerlik makamına bildirdi. Seraskerlik makamı da misyonerlere şehrin hâkim noktalarında yer satmanın sıkıntılara sebep olduğu, bunun önüne geçilmesi için gerekli tedbirlerin alınması yönünde uyarılarda bulundu.⁷³²

Misyonerlik alışmalarının Ermenileri ne kadar çok etkilediği ve bunun da Osmanlı Devleti'nde ne gibi problemlere yol açtığını anlamak açısından Maraşlı bir Ermeni olan Harutune S. Cenanyan'ın hikâyesi önemlidir:

Cenanyan, aslında cahil bir Ermenidir. Babasıyla birlikte Protestanlığı kabul ettikten sonra hayatı değişmiştir. Cenanyan Maraş'taki misyoner okulunda eğitim aldıktan sonra Amerika'ya gönderilir. Eğitimini tamamladıktan sonra Türkiye'de Protestanlığı yaymak amacıyla geldiği Tarsus'ta, resmî adı Tarsus Amerikan Koleji olan Saint Paul Enstitüsü'n kurar. 1888'de açılan kolej, biri ilahiyat, diğeri de yüksek öğretime hazırlama

⁷³⁰Kenan Okan, **Türkiye'deki Yabancı Okullar zerinde Bir İnceleme**, y.y., şubat 1971, s.3; Halit Ertuğrul, **Kültürümüzü Etkileyen Okullar**, 5.baskı, İstanbul, Nesil Yay., 2003, s.156–157.

⁷³¹BOA, İ.DH. 1312 Ca /33 (1312 Ca 29 / 27 Kasım 1894).

⁷³²BOA, Y.PRK. ASK. 169/1 (1319 M 1 /20 Nisan 1904). Bkz.EK 2.

bölümü olmak üzere iki kısımdan ibaretti ve amacı, öğrencilere Hristiyanlıkla ilgili bilgiler vermektir. Bu okulun mezunları arasında kabiliyetli olanlar Beyrut Tıp Fakültesine, diğerleri Maraş Teoloji Okulu'na yönlendirilmekteydi.

Cenanyan'ın en büyük amacı bağımsız Ermenistan devletinin kurulmasıydı. Bu amacına ulaşmak için Ermenileri teşkilatlandırmaya karar vererek 11 farklı cemiyet kurdu. İki Maraş'ta, birer tanesi Sivas ve Tarsus'ta olmak üzere yetimhaneler açtı. Kimsesiz ve yoksullar için de çalışma enstitüleri kurdu. Kendi seçtiği Ermeni çocuklarını yerleştirdiği bu genel okullardan Maraş'ta iki, Tarsus'ta üç, Sivas ve Aziziye'de birer tane vardı.

Saint Paul Enstitüsünde sekizi erkek, dördü kadın olmak üzere 12 öğretim elemanı vardı. Cenanyan'ın Amerikalı eşi hariç diğer öğretim elemanlarının hepsi Ermeni idi. Okulun orta öğretim temel programında şu dersler vardı:

Ermenice, İngilizce, Türkçe, İncil çalışmaları, Matematik, Dünya Tarihi, Psikoloji, Fizik ve Astronomi. Daha sonra Yüksek Matematik, Botanik, Zooloji, Mantık, Retorik, Muhasebe, Müzik, Jimnastik, Resim-Kroki, Latince ve Almancadır.

Enstitü, misyoner örgütlerinden bağımsız çalıştığından para sıkıntısı çekmeye başladı ve Cenanyan Enstitü müdürlüğü görevini bıraktı. Yerine Maraş İlahiyat Okulunun mezunlarından Haygazyan geçti.⁷³³ Maraşlı Cenanyan, 1904 yılında da 16222 nüfusu olan Konya'da Protestan Lisesi'ni kurdu. 120'si erkek, 106'sı kız 226 öğrencinin okuduğu bu okul ilk mezunlarını 1911 yılında verdi.⁷³⁴

⁷³³Tozlu,a.g.e, s.101-103.

⁷³⁴Hüdavendigar Onur, **Ermeni Portreleri –Millet-i Sadıkadan Hayk'ın Çocuklarına 2-**, 2.baskı, İstanbul, Bilgeoğuz Yay., 2005, s.149.

4. MİLLİYETÇİLİK AKIMI VE BALKANLARDAKİ GELİŞMELERİN ETKİSİ

XVIII. yüzyılın sonlarında meydana gelen Fransız İhtilali'nin yaydığı bağımsızlık ve milliyetçilik fikirleri Osmanlı topraklarında yaşayan milletleri de etkiledi. Balkanlarda millî devletlerin doğuşu, ekonomik ve kültürel gelişim-bilinçlenme; isyan ya da isyanlar; dış müdahale ile gelen özerklik ya da bağımsızlık aşamalarından geçti. Balkan halklarının ulusal bağımsızlık çabalarını göz ardı etmemekle beraber başta Rusya, İngiltere ve Fransa'nın isyan hareketlerine müdahale ettikleri ve ulusal bağımsızlık hareketlerinde Osmanlı-Rus savaşlarının belirleyici bir etkisi olduğu görülür.⁷³⁵

Rusya'nın bu etkisinin temelinde, 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nın 1774 yılında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile sona ermesi ve bu anlaşmanın Rusya'ya, çoğunluğu Balkanlarda yaşayan "Ortodoks Hristiyanları" temsil etme hakkını vermesi vardır. Böylece Babıali yönetimindeki Ortodoks millet Rus etkisine açılmış, Rusya, Ortodoks Hristiyanlığı siyasî bir ideolojiye dönüştürerek Osmanlı hükûmeti ve Müslümanlara karşı kullanmış ve Balkan milliyetçiliği üzerinde kalıcı izler bırakmıştır.⁷³⁶

Balkanlarda ilk kıvılcım, 1804 yılındaki Sırp isyanı ile çıktı. Her ne kadar Sırp'lar bu ilk başkaldırılarıyla istedikleri tam bağımsızlığı elde edemedilerse de özerkliklerini kazandılar. 1829 Edirne antlaşması ile ayrıcalıklarını genişletmeyi başardılar.⁷³⁷ Yunanistan, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında bu suretle kurulan ilk ulus devleti oldu. Keza Sırp özerkliği bu suretle cereyan ettiği gibi, Eflak-Boğdan'ın Prens Aleksander Kuza'nın şahsında birleştirilmesi (1857–1859) de Rusya'nın desteği ve Âli

⁷³⁵Aşkın Koyuncu, "Yunanistan'da Bağımsız Devlet", **Balkanlar El Kitabı**, Der. Osman Karatay&Bilgehan A.. Gökdağ, I, Ankara, KaraM&Vadi, 2006, s.488.

⁷³⁶Yahya Kemal Taştan, "Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri", **Balkanlar El Kitabı**, Der. Osman Karatay&Bilgehan A.. Gökdağ I, Ankara, KaraM&Vadi, 2006, s.440.

⁷³⁷Şennur Şenel, "19. Ve 20. Yüzyılların Denge Oyununda Balkanlar", **Balkanlar El Kitabı**, Der. Osman Karatay&Bilgehan A.. Gökdağ, I, Ankara, KaraM&Vadi, 2006, s.401.

Paşa'nın müzaheretini ile gerçekleşti. 1875–1878 Balkan krizi Rusya'nın Balkanlara tekrar fiilî müdahalesine ve yeni bir Osmanlı-Rus savaşına sebep oldu ve sonuçta Romanya, Sırbistan, Karadağ bağımsızlık, Bulgaristan ise muhtariyet elde ederek Balkanlarda boy gösterdiler.⁷³⁸

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1878 yılında yapılan Ayestefanos Antlaşması ile muhtariyet verilen Bulgaristan'ın sınırları Tuna'dan Ege Denizi'ne kadar olan Osmanlı topraklarıyla Kosova ve Manastır vilayetleri tamamen Batı Trakya ve Selanik vilayetlerinin de bir kısmı Bulgaristan'a ait olacaktı.⁷³⁹ Bu durumun Balkanlardaki dengeyi Rusya lehine değiştireceğini düşünen diğer büyük devletler Ayestefanos Antlaşması'na itiraz ettiler ve Berlin'de yeni bir anlaşma imzalanmasını sağladılar. Berlin Antlaşması ile daha önce “Büyük Bulgaristan”ın sınırları içerisinde kabul edilen Makedonya, Batı Trakya ve bugünkü güney Bulgaristan Osmanlılara iade edildi. Osmanlı Devleti bunun karşılığında, Balkan Dağları'nın güneyinde merkezi Filibe olmak üzere “Doğu Rumeli Vilayeti” adı altında, idarî bakımdan muhtar ve Babıali tarafından atanan Hristiyan bir vali tarafından yönetilecek bir Osmanlı eyaleti kurmaya razı oldu.⁷⁴⁰ Bundan sonra Bulgarlar Ayestefanos sınırlarına ulaşmayı amaçladılar ve 1885 yılında Doğu Rumeli Vilayeti'ni bir oldubitti ile sınırlarına katıp Balkanların en büyük millî devleti hâline geldiler.⁷⁴¹

Bulgaristan ile ilgili gelişmeler Ermenileri kendi gelecekleri açısından heyecanlandırdı. Ermeniler, savaştan ya da isyan etmeden kendi kötü durumlarının düzeltilemeyeceğine inanmaya başladılar. Patrik İzmirliyan, Rus Çarı'na müracaat ederek aynı hakların Ermenilere de sağlanmasını istedi. Bu durumda Ermeniler kendilerine yardım edecek herkese yaklaşmaya hazırды.⁷⁴² Hatta bazıları eğer Bulgaristan Rusya'nın müdahalesiyle

⁷³⁸Koyuncu, a.g.m, s.489.

⁷³⁹Karal, a.g.e, VIII. cilt, s.65.

⁷⁴⁰Nuray Ekici, “Bulgar Devleti'nin Gelişmesi (1878–1908)”, **Balkanlar El Kitabı**, Der. Osman Karatay& Bilgehan A.. Gökdağ, I, Ankara, KaraM&Vadi, 2006, s.528.

⁷⁴¹Ekici, a.g.m, s.540.

⁷⁴²Salt, a.g.e, s.58.

bağımsızlığını kazandıysa Ermeniler de İngilizlerin yardımıyla bağımsız olabilirler inancına kapıldılar.⁷⁴³ Ermeni liderleri, Doğu Rumeli'deki gibi bir vali, seçimle göreve getirilmiş bir meclis, Avrupalı bir subayın emrinde zabıta, ülkenin ihtiyaçlarına uygun olarak düzenlenmiş bir toprak vergisi ve Ermenice'nin resmî dil olarak kabul edilmesini istediler.⁷⁴⁴ Bu amaçlarını gerçekleştirmeye çalışan Ermeni komiteleri, Osmanlı Devleti'ne karşı bir taraftan II. Abdülhamit rejimine muhalif olan Genç Türklerle işbirliği yaparken bir taraftan da Yunanlılar, Makedonyalılar ve diğer Balkan Devletleri ile anlaştılar.⁷⁴⁵

5.ERMENİLERİN KURDUKLARI CEMİYETLER VE KOMİTELERİN FAALİYETLERİ

5.1.Ermenilerin kurdukları Hayır Kurumları ve Cemiyetler

5.1.1. Ermenilerin Osmanlı Topraklarında Kurdukları Hayır Kurumları ve Cemiyetler

Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilanından sonra ülkenin her tarafında çeşitli hayır cemiyetleri kuruldu. Ermeni cemiyetlerinin amacı; okullar, yurtlar, yetimhaneler, hastaneler ve spor tesisleri açarak Ermeni cemaatinin kültürel, bedenî ve hayrî kalkınma ve yardımlaşmasını sağlamaktır.⁷⁴⁶ Ermenilerin ilk cemiyeti, 1851 yılında İstanbul'dan Kilikya'ya gönderilen Mıgırdıç Kirimyan tarafından kurulan“Ser (Aşk)” dir. Bu cemiyetin amacı Kilikya'da bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktır. Bu görüş Patrik Varyebatyan tarafından da desteklenince cemiyet Zeytun, Haçin ve

⁷⁴³Sanjian, a.g.e, s.276.

⁷⁴⁴Jorga, a.g.e, s.505.

⁷⁴⁵Sanjian, a.g.e, s.278.

⁷⁴⁶Süslü vd, a.g.e, s.167.

Göksun’da şubeler açtı ve zamanla sadece Zeytun ve Kilikya Ermenilerinin değil tüm Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığı için çalışmaya başladı.⁷⁴⁷

Diğer bir cemiyet ise 1860’ta İstanbul’da faaliyete başlayan “Hayırseverler Cemiyeti (Benevolent Union)” dir. Başkanlığını Rusya’dan gelen Mikail Nalbandian’ın yaptığı bu cemiyetin amacı Kilikya Ermenilerini, ekonomik ve sosyal açıdan kalkındırmak ve Kilikya’da açılan Ermeni okullarının finansını sağlamaktır. Cemiyet, doğrudan isyan organizasyonlarına katılmamakla beraber, üyelerinden Hasip Şişmanyen ile Mıgırdıç Beşiktaşyan’ın 1862 yılında Zeytun’da çıkan ayaklanmada rolü olduğu bilinmektedir.⁷⁴⁸

1870–1880 arasında Van’da “Ararat”, Muş’ta “Okul Sevenler”, “Şarklı” ve “Ermenistan’a Doğru”, Adana’da “Kilikya” cemiyetleri kuruldu. Görünürde ihtilalci amaçları olmayan bu cemiyetler 1880’de birleşerek “Birleşik Ermeni Cemiyeti (Miyasiyal Enikortyon Hoyotis)” adını aldı.⁷⁴⁹

Bunların yanında ihtilalci amaçlarla kurulan cemiyetler de vardı: 1872’de, Van’da, Rusya’nın desteğiyle “İttihad ve Halas” ve 1878’de “Kara Haç” cemiyetleri kuruldu. 1881’de Erzurum’da “Şurây-ı Âli” adıyla kurulan cemiyet, daha sonra “Müdafi Vatandaşlar” olarak adını değiştirdi. Yine Erzurum’da, 1882 yılında “Anavatan Müdafileri”, “Silahlılar” ve “Milliyetperver Kadınlar” cemiyetleri kuruldu. Bunlardan “Anavatan Müdafileri” Ermenileri saldırılardan korumak amacıyla kurulduğunu ifade etse de yıkıcı faaliyetleri olduğu ve Ermenileri silahlandığı anlaşılmış ve bazı üyelerinin tutuklanmasından sonra 1882’de kapatılmıştır.⁷⁵⁰ Ermeniler, Doğu illerinde kurdukları bu cemiyetlerden başka, Anadolu’nun iç taraflarında da ihtilalci amaçları olan örgütler kurarak teşkilatlanmaktaydı. 1879 yılında Maraş

⁷⁴⁷Louis Ziazan Nalbandian, “**The Armenian Revolutionary Movement of the Nineteenth Century: The Origins and Development of Armenian Political Parties**”, PhD thesis, Michigan: Stanford University, 1958, s.119–120.

⁷⁴⁸Gürün, a.g.e, s.128; Nalbandian, a.g.t, s.114.

⁷⁴⁹Uras, a.g.e, s.421.

⁷⁵⁰Gürün, a.g.e, s.129.

Komiserliği'nin ele geçirerek merkeze gönderdiği "Kilikya Vatanseverler Topluluğu"na ait mühürler buna iyi bir örnektir.⁷⁵¹ Kilikya Vatanseverler Derneği, kurulur kurulmaz "Getronegan Yüksek Ermeni Okulu"nu açtı. Yine 1880 yılında Maraş'ta Simbat Pürat tarafından "Kilikya Hamisi" adlı bir dernek kuruldu.⁷⁵²

1890 yılında İstanbul'da "Yıldırım" ve "Kurban" cemiyetleri kuruldu. "Kurban" cemiyeti Kafkas Ermenilerinden Dr. Pakrat Navasartyan tarafından kuruldu. Bu cemiyet Tiflis'ten idare edilmekteydi.⁷⁵³ Maraş'ta 1901 yılında kurulan "Ermeni Öğretmenler Eğitim Kulübü", kültürel ve sosyal konularda konferanslar düzenlemeye başladı.⁷⁵⁴

5.1.2. Ermenilerin Yurt Dışında Kurdukları Cemiyetler

5.1.2.1. Ermeni Dostları Cemiyeti

1894'te Boston'da kurulan bu cemiyet, bağımsız Ermenistan devletinin kurulması için çalışıyordu. Amaçlarına sözle ulaşmak istediğini, ama bu yetmezse silah kullanacağını ifade ediyordu.⁷⁵⁵

5.1.2.2. İngiliz Ermenileri Cemiyeti

Merkezi Londra'da olan bu cemiyet, Minas Tcheraz tarafından kuruldu. Hedefe varmak için birden ihtilale teşebbüs yerine, politik durumdan yararlanmak şartıyla hareket etmek, Osmanlı gücünün az olduğu yerlerde eşkiya çeteleri kurmak, Osmanlıların Ermenilere zulüm ve işkence yaptıklarına Avrupalıları inandırmaya çalışmak temel esaslarıydı.⁷⁵⁶

⁷⁵¹OBE, III. cilt, belge numarası 43, s.186.

⁷⁵²Tuğlacı, a.g.e, II. cilt, s.563.

⁷⁵³Süslü vd, a.g.e, s.169.

⁷⁵⁴Tuğlacı, a.g.e, III. cilt, s.239.

⁷⁵⁵ OBE, XVIII. cilt, belge numarası 77, s.393–414.

⁷⁵⁶ OBE, XVII. cilt, s.XIII. Ayrıca bkz. OBE, XVII. cilt, belge numarası 38, s.267.

5.2.Ermeni Komiteleri

5.2.1. New York Yurtsever Ermeniler Komitesi

New York Yurtseverler Komitesi, Ermeni amaçlarına ulaşabilmek amacıyla Ermeniler arasında örgütlenmeyi sağlamak, yönetmek ve Avrupa Merkez Komitesi'ni oluşturmak amacıyla 4 Nisan 1891 yılında kuruldu. İstanbul'daki Yurtsever Komitesi, 20 Nisan 1891 tarihli mektubunda bir merkez komite kurulmasını desteklediğini bildirdi. Komitenin programı 7 Mayıs 1891 tarihinde oylanıp onaylandıktan sonra aşağıdaki merkezlere gönderildi:

Londra ve Manchester'a (İngiltere)

Paris ve Marsilya'ya (Fransa)

Ruşçuk, Haskar ve Karapınar'a (Bulgaristan)

Bükreş, Focshan ve Köstence'ye (Romanya)

İstanbul'a (Türkiye)

Kahire ve İstanbul'a (Mısır)

Petersburg, Tiflis, Moskova ve Valarsabâd'a (Rusya)

Tahran ve Tebriz'e (İran)

Kalküta, Dakka, Mirsapour, Norayngan ve Dayling'e (Hindistan)

Bangun'a (Birmanya)

Java'ya (Batavia)

Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermenilerin oturduğu bütün köy ve kasabalara.⁷⁵⁷

⁷⁵⁷BOA, HR. SYS. 60/46 (26 Mayıs 1891). Bkz. EK 3.

5.2.2. Armenekan Komitesi

İlk teşekkül eden Ermeni komitesi olan Armenekan, 1885 yılında Van'da kuruldu. Partinin kuruluşu ile ilgisi olmayan Mıgırdıç Portakalyan'ın yetiştirdiği dokuz kişi tarafından kurulduğu için onun ismiyle anılır. 1848 yılında İstanbul'da doğan Mıgırdıç Portakalyan'ın babası, Paris'te tahsil gördükten sonra Babiali Tercüme Odası'nda çalışmış, Maliye Nezareti'nde danışmanlık ve Ziraat Bankası müdürlüğü yapmış olan Mikael Portakal Paşa'dır.

Mıgırdıç, İstanbul'daki Ermeni okullarında iyi bir eğitim gördükten sonra Ermeni Millî Meclisi'nin kurulması çalışmalarına katıldı. 1867–1869 yılları arasında Tokat'ta öğretmenlik yaptığı sırada Türkçe konuşan Ermenilere Ermenice öğretti. 1869'da İstanbul'a dönen Mıgırdıç, 1876 yılında yayın ve öğretim faaliyetlerindeki başarılarından dolayı Ararat cemiyetinin önde gelen üyelerinden biri oldu ve Van'a gönderildi. Burada açtığı okullarda bağımsız Ermenistan'ın kurulması için çalışmalar yapınca okulları devlet tarafından kapatıldı. Bunun üzerine Marsilya'ya giden Mıgırdıç, orada 1885 yılından itibaren "Armenia" gazetesini çıkardı. Aynı yıl, öğrencilerinden dokuzu "Armenekan" partisini kurdu.⁷⁵⁸

"Armenia" gazetesi parti ile iç içe görünse de partinin resmî yayın organı olmadı. Bu gazetenin Türkiye'ye girişi 1885, Rusya'ya girişi 1886 yılında yasaklandı.⁷⁵⁹ Armenekan Partisi'nin kurulmasının amacı ise; Ermenileri, ihtilal yolu ile kendi kendilerini idare edecek bir siyasî teşekküle kavuşturmaktır. Bunun için tüm milliyetçi Ermenileri partinin çatısı altında toplamak ve onlara askerî disiplinle silah kullanmayı öğretmek, silah ve para temin etmek, gerilla kuvvetleri oluşturmak ve halkı genel bir harekete hazırlamaktır.⁷⁶⁰

⁷⁵⁸Göyünç, a.g.e, s.98.

⁷⁵⁹Gürün, a.g.e, s.129.

⁷⁶⁰Gürün, a.g.e, s.129.

5.2.3. Hınçak Komitesi

Hınçak, Ermenice çan, çan sesi, çingirak manalarına gelmektedir. Komite, Avrupa’da eğitim gören, varlıklı ailelerin çocukları olan yedi Rusya Ermenisi tarafından 1887 yılında Cenevre’de kuruldu. Portakalyan’ın gazetesi “Armenia” ile yakın ilişkisi olan komitenin kurucuları arasında Avedis Nazarbekyan ve sonradan evlendiği Mariam Vardanyan(Maro) ile Haraciyen gibi isimler vardı.⁷⁶¹ Komite, sosyal demokrat hüviyetinde, Karl Marks’ın prensipleri esas tutulmak suretiyle kurulmuştu. Siyasi programı da Sosyalist-Marksist ve merkezîyetçiydi.⁷⁶²

Komitenin siyasî amacı, Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan devleti kurarak bunu Rus ve İran Ermenistanlarıyla birleştirmektir.⁷⁶³ Bu amaçlarına ulaşabilmek için izlenen yol ise; propaganda, gerginlik yaratma, terör, teşkilatlanma ve işçi eylemleri yapmaktır.⁷⁶⁴ Komitenin, dikkat çeken en önemli özelliklerinden biri, sadece hükûmetin değil hükûmet için çalışan Türk ve Ermenilerin de hedefleri arasında olmasıdır.⁷⁶⁵

Hem komünist hem de milliyetçi bir görüntü veren Hınçak Komitesi, 1887 yılında fikirlerini yaymak ve taraftarlarının sayısını artırmak için Londra’da, “Hınçak” adını taşıyan gazeteyi Ermenice olarak çıkarmaya başladı.⁷⁶⁶ Komite, Osmanlı topraklarında önce İstanbul’da, daha sonra da Anadolu’da; Amasya, Arapkir, Bafra, Eğin, Merzifon, Tokat ve Yozgat’ta

⁷⁶¹Süslü vd, a.g.e, s.171; Gürün, a.g.e, s.130.

⁷⁶²Erdal İlder, **Türkiye’de Sosyalist Ermeniler’in Silahlanma Faaliyetleri ve Millî Mücadele’de Ermeniler (1890–1923)**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2005, s.13. Ayrıca Hınçak Komitesinin programı için bkz. Gürün, a.g.e, s.130–131; Uras, a.g.e, s.432,437–438. Ayrıca programın terörle ilgili bölümleri ve tam metni için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, I.cilt, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1998, s.9–12, 178–183. Ayrıca karşılaştırmak için bkz. Ahmet Halaçoğlu, **1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2005, s.29–34.

⁷⁶³Süslü vd, a.g.e, s.171.

⁷⁶⁴Öke, a.g.e, s.115; İlder, a.g.e, s.13.

⁷⁶⁵Gürün, a.g.e, s.131.

⁷⁶⁶Uras, a.g.e, s.441.

örgütlendi.⁷⁶⁷ Aslında Hınçak Komitesi'nin Anadolu'da örgütlendiği yerler buralardan ibaret değildi. Antep, Maraş, Adana gibi güneydeki şehirlerde de örgütlenmiş ve özellikle gençler arasında taraftar bulmayı başarmıştı. Mesela, 1895 yılında komitenin Maraş şubesinin başında Ter Kovanet adlı bir şahıs bulunmaktaydı.⁷⁶⁸ Komite teşkilatlanmasını tamamladıktan sonra İstanbul ve Anadolu'da birçok eylem yaptı.*

Komite, üyeleri arasında anlaşmazlık çıkması sonucu 1897 yılında ikiye ayrıldı. Bundan sonra her iki grup arasında Mısır, İngiltere, Rusya, Bulgaristan ve İran'da çıkan çatışmalarda yüzlerce Ermeni öldü. Hınçak Komitesi eski önemini kaybettiye de faaliyetlerini devam ettirdi.⁷⁶⁹

5.2.4. Taşnaksutyun Komitesi

1890 yılında, Tiflis'te, Hınçaklar'ın memnun edemediği sosyalist olmayan milliyetçi Ermeniler, "Troşak(Bayrak)" adı ile bir cemiyet kurdular ve aynı isimle bir gazete çıkardılar.⁷⁷⁰ Daha sonra Troşak Cemiyeti, Rus Çarlığına karşı kurulan Rus ve Gürcü örgütlerle birleşerek "Taşnaksutyun (Ermeni İhtilalci Federasyonu)" adını aldı.⁷⁷¹ Komitenin amacı; Tiflis'teki "Genç Ermenistan", Van'daki "Armenekan" ve "Hınçak" Ermeni komitelerini birleştirmek, Osmanlı ülkesine çeteler sokmak, buradaki Ermenileri silahlandırmak, köylülere silah kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, çete başlarını yetiştirmek, savunma teşkilatı kurmak ve taraftar toplayarak isyan, ihtilal çıkarmak ve Ermenistan'ın bağımsızlığını sağlamaktır. Komitenin sloganı ise "*Türk'ü, Kürd'ü nerede hangi şartlarda görürsen öldür. Gericileri,*

⁷⁶⁷Göyünç, a.g.e, s.99.

⁷⁶⁸BOA, Y.PRK. ASK. 132/45 (1315 R 20 /17 Eylül 1897).

* Kumkapı Olayı, Sason İsyanı, Zeytun İsyanı bu eylemlerden bazılarıdır. Komitenin Maraş'ta yaptığı eylemlere bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak değinilecektir.

⁷⁶⁹İlter, a.g.e, s.14.

⁷⁷⁰İlter, a.g.e, s.14.

⁷⁷¹Göyünç, a.g.e, s.100; Gürün, a.g.e, s.132.

sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür, intikam al!” şeklindeydi.⁷⁷²

İlginç bir şekilde, sosyalist olan ve olmayan çeşitli grupların bir araya geldiği partinin kuruluş bildirgesinde şu ifadeler yer almaktaydı: “*Bugün Avrupa, insanî hakları müdafaa eden Ermenileri görüyor. Böyle anlarda menfaatler bir tarafa itilerek birleşmelidir. Bu sebeple Ermeni ihtilal cemiyetleri bütün Ermenileri bir bayrak altında toplanmaya çağırılmaktadır. Türkiye’deki Ermenilerin siyasî ve iktisadî bağımsızlığını gaye edinen bu birleşme, Ermenilerin Osmanlı hükûmetine karşı savaş açmasına ve hürriyet için kanlarının son damlasına kadar akıtacaklarına söz vermiştir. Bu sebeple gençleri, zenginleri, Ermeni kadınlarını ve din adamlarını birleşmeye çağırılmaktadır*”.⁷⁷³

Komitenin kurucuları, Christopher Mikealian, Stephan Zarian, Simon Zavarian ve Hınçak temsilcisi Ruben Hanagad idi.⁷⁷⁴ Komitenin programı ancak 1892 yılında ilan edilebildi. Program, Christopher Mikelian’ın yetiştiği teşkilat olması sebebiyle Ruslar’ın Narodnaya Volya (Halkın İradesi) teşkilatından alındı. Bu sebeple komitenin programı, sınıf ve sosyalizm esaslarını ihtiva ediyordu. Böylece kendilerine; sosyal-demokrat, sosyalist-ihtilalci, milliyetçi ve âdem-i merkezîyetçi vasıflarını veren Taşnaklar, aslında bir terör örgütü olarak ortaya çıkmışlardı.⁷⁷⁵ Partinin programı amaca ulaşmak için ihtilalci gruplar kurarak isyan çıkarmak ve bunun için de Rus nihilistlerini örnek almak esasına dayanmaktaydı.⁷⁷⁶ Partinin amblemi de amaçlarını yansıtacak şekilde tasarlanmıştı. Amblemde; kürek, kalem ve hançer vardı.

⁷⁷²Süslü vd, a.g.e, s.172.

⁷⁷³Süslü vd, a.g.e, s.172.

⁷⁷⁴Gürün, a.g.e, s.133.

⁷⁷⁵İlter, a.g.e, s.15.

⁷⁷⁶Gürün, a.g.e, s.133. Taşnaksutyun Komitesi’nin 1892 yılında, “Ermeni İhtilal Cemiyeti Programı” adı altında yayınladığı programın tam metni için bkz. A.Halaçoğlu, a.g.e, s.37–40. Ermenice’den tercüme edilmesinden kaynaklandığını düşündüren bazı küçük farklılıkları karşılaştırmak için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s.183–187.

Kürek, işçileri; kalem, aydınları; hançer ise savaşçıları ve fedaîleri ifade ediyordu.⁷⁷⁷

Amaçlarına ulaşmak için her yolu deneme kararlılığında olan komite, tıpkı Hınçaklar gibi Türklerin yanı sıra kendilerinden olmayan Ermenilere saldırarak olaylar çıkmasını sağlamayı amaçlamaktaydı. Böylece dış güçlerin olaylara karışması temin edilecek ve bu şekilde Ermeni milliyetçileri bağımsız bir devlet kuracaklardı.⁷⁷⁸ Taşnak'ın emirlerini yerine getirmeyen herkes hain ilan edildi ve kendilerince cezalandırıldı. Mesela I. Jamharian adlı varlıklı bir Ermeni, 30000 ruble ödemeyi reddettiği için bıçaklanarak öldürüldü. Kendi ırkından olanlara bile insafsızca hareket eden Taşnak üyeleri, Ahtamar Kilisesi papazı A. Vartabet ile yardımcısı Mihran ve D.Davit, G. Manoug, B. Capamajian, B. Atamian, S. Keyfijan, M. Aghazarian, ve H. Arakelian gibi Ermeni toplumunun ileri gelenlerini keyfi hareketlerine karşı koydukları için öldürdüler. İzmirli Baliozian ve Erzurumlu Gerektzian da bu itham altında ortadan kaldırıldılar.⁷⁷⁹

Ermeni milliyetçilerinin mücadele metodu olarak terörü seçmelerinin iki önemli sebebi vardı. Birincisi, bağımsız devlet kurmayı amaçladıkları bölgelerdeki Müslüman Türk çoğunluğu ya katlederek ya da göçe zorlayarak bölgede çoğunluğu sağlamak, ikincisi, meydana gelen olayları batı dünyasında "Ermenilerin katliamı" şeklinde propaganda ederek Avrupalı devletlerin Ermeniler lehine askerî ve siyasî müdahalesini sağlamaktı.⁷⁸⁰

⁷⁷⁷İlter, a.g.e, s.15'te 14 numaralı dipnot.

⁷⁷⁸Shaw&Shaw, a.g.e, s.253.

⁷⁷⁹Türkkaya Ataöv, "İki Olağanüstü Ermeni Kaynağı-Papazian ve Katchaznoui-", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s.294.

⁷⁸⁰ Yusuf Sarıay, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar", **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s.258.

6. ERMENİ KİLİSESİ VE DİN ADAMLARININ ÇALIŞMALARI

6.1.Ermeni Kilisesinin Yapısı

Ermenilerin dinî merkezleri, “Katogikosluk” ve “Patriklik” olarak ikiye ayrılmaktaydı: Katogikosluk merkezleri; Eçmiyazin, Sis*(Kilikya-Beyrut) ve Ahtamar’da, Patriklik merkezleri; Kudüs ve İstanbul’daydı.⁷⁸¹ Bunlar arasında Ermenilerin ilk dinî merkezi olması sebebiyle Eçmiyazin’in özel bir yeri vardı. Ermeniler bu kiliseyi, büyük saygı gösterdikleri Aziz Grigor’a ithaf etmişlerdir ve Eçmiyazin Katogikosluğu, merkezî önemini ve otoriterliğini günümüze kadar devam ettirmiştir.⁷⁸²

Katogikosların, kendi bölgelerinde, diğer alt derecedeki ruhanîleri seçme yetkisi varken Patriklerin böyle bir yetkisi yoktu. Böyle olmasına rağmen Osmanlı Devleti’nin, Ermenilerin dinî lideri olarak Katogikosları değil de İstanbul Patrikliği’ni tanımasından dolayı İstanbul Patrikhanesi, Ahtamar ve Sis Katogikosları dinî hiyerarşi bakımından kendisinden daha üstte olmasına rağmen, Osmanlı sınırları içinde en üstün dinî lider konumundaydı.⁷⁸³ 1664’te Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa’nın kararıyla İstanbul Patriği, kendisini, imparatorluk sınırları içinde yaşayan Ermenilerin Katogikosu ilan etmişti.⁷⁸⁴

Ermeni Kilisesi, tarihi boyunca Roma ve Bizans kiliselerinin hâkimiyeti altına girmekten kaçındı. Bunu sağlamaya çalışırken Ermeni toplumu ağır siyasî kararlarla karşılaştıysa da, Ermeni Kilisesi’nin menfaatleri her zaman toplumun menfaatlerinin önünde oldu.⁷⁸⁵ Patrikhanenin direnmesine rağmen, misyonerlerin çalışmaları sonucunda mezhep değiştirmeler oldu. Bundan sonra İstanbul ve Eçmiyazin arasındaki nüfuz mücadelesinin yanı sıra

*Bugünkü Kozan.

⁷⁸¹Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ankara, Andaç Yay., 2003, s.170–192.

⁷⁸²Küçük, a.g.e, s.171–172.

⁷⁸³Sezgin, a.g.e, s.50; Gürün, a.g.e, s.34.

⁷⁸⁴Sezgin, a.g.e, s.50.

⁷⁸⁵Gürün, a.g.e, s.34. Ermeni kiliselerin diğer kiliselere karşı mücadelesi için bkz. Grausset, a.g.e, s.469, 477 vd.

mezhep değiştirmeler ve buna karşı verilen m¼cadele Ermeni toplumunun en önemli dinî problemi oldu.⁷⁸⁶

Osmanlı Devleti üzerinde emelleri olan Rusya, işe, tüm dünya Ermenilerinin lideri olan Eçmiyazin Katogikosluğunu ele geçirerek başladı.1828 Rus-İran savaşı sonrasında İran'ın baskısından kurtulmak için Rus egemenliğini kabul eden Ermeniler kısa süre sonra yanıldıklarını anladılar. Rusya, 1836'da çıkardığı nizamname ile Ermenilerin iç işlerine, dinî ve millî işlerine katılma hakkı elde etti. Bu nizamname ile Ermeni meclisini bir Rus bakanın denetimine koyan Rusya, Katogikos seğimini hükümetin kontrolüne aldı ve orada bir hükümet temsilcisi bulundurdu. Rusya, Katogikosluk üzerindeki geniş yetkilerini kullanarak Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin dinî duygularını kendi seğtiği Katogikoslar vasıtasıyla istismar etmeye başladı.⁷⁸⁷ Bu durum Osmanlı Ermenilerinden bazılarını rahatsız edince Sis Katogikosluęu⁷⁸⁸ önem kazandıysa da Rusya devreye girerek İstanbul Patrikliği ile Sis Katogikosunun arasının açılmasını sağlamıştır ki bu da Rusya'nın Ermeniler üzerinde hâkimiyet kurmayı başardığının göstergesi olmuştur.⁷⁸⁹

6.2. Ermeni Din Adamlarının Çalışmaları

6.2.1. Patrik Hırimyan'ın Çalışmaları

1863 yılında "Ermeni Milleti Nizamnamesi"nin ilan edilmesiyle İstanbul Patriklerinden bazıları, din adamından çok diplomat kimliğine bürünerek Ermeni millî devletinin kurulması için siyasî çalışmalar yapmaya başladılar. Hatta bu nizamnameyi muhtariyet kazanmak için atılmış ilk adım olarak

⁷⁸⁶Sezgin, a.g.e, s.53.

⁷⁸⁷Küçük, a.g.e, s.103.

⁷⁸⁸Sis Katogikosluğu'na; Sis(Kozan), Adana, Zeytun, Yozgat, Gürün, Darende, Malatya, Maraş, Antep, Kilis, Halep, Antakya ve İskenderun bağlıydı. Ayrıca diğer kiliselerin bağlı oldukları yerler için bkz. Seyfeli, a.g.e, s.95.

⁷⁸⁹Küçük, a.g.e, s.106.

değerlendirdiler.⁷⁹⁰ Ermeni devletinin kurulması çalışmalarını açıkça yürüten ilk İstanbul Patriği ise 1869–1873 yılları arasında bu görevi yapan Mıgırdıç Hırimyan’dır. Hırimyan, patrik seçilmeden önce memleketi olan Van’da, “Van Kartalı” ve “Muş Kartalı” isimli gazeteler çıkararak Türklerin Ermenilere zulüm yaptığı yönünde yayınlar yaptı ve Ermeni papaz ve gençlerine Ermeni kültürüyle ilgili dersler verdi.⁷⁹¹ 1869 yılında patrik seçilince dinî görevlerini bir tarafa bırakıp tamamen siyasî faaliyetlerle ilgilendi.⁷⁹² Hırimyan’ın, Ermenileri macera peşinde sürüklemek yolundaki politikasını beğenmeyen bazı Ermenilerin baskısı sonucunda 1873 yılında istifa etmek zorunda kaldı.⁷⁹³ Fakat 1885’te Eçmiyazin Katogikosluğu’na getirildi. Bu görevi sırasında Ermeni Milleti Nizamnamesi’nin genişletilmesi ve Doğu Anadolu’da Ermeniler lehine imtiyazlar verilmesi için çalıştı. Ayrıca İstanbul Patriği Nerses Varyabetyan’ı da etkilemek için çaba harcadı ve başarılı oldu.⁷⁹⁴

6.2.2. Patrik Nerses Varyabetyan’ın Faaliyetleri

Patrik Varyabetyan, Hırimyan’ın faaliyetlerini devam ettirdi ve yabancı elçilerle sık sık bir araya gelerek bağımsız Ermenistan için onların yardımını istedi.⁷⁹⁵ 17 Mart 1878 ‘de İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Layard’ı ziyaret ederek, “*Bir yıl önce Osmanlı idaresinden şikâyetimiz yoktu, ancak Rus zaferi şimdi durumu değiştirdi, Doğu’da bağımsız bir Ermenistan istiyoruz, eğer siz yardım etmezseniz Rusya’ya müracaat ederiz.*” demiş; elçi, Ermenistan’ın neresi olduğunu sorunca “*Van, Diyarbakır ve Kilikya*” cevabını vermiştir.⁷⁹⁶

⁷⁹⁰ Erdal İlter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, Kök Yay., 1999, s.34.

⁷⁹¹ Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay., 1990, s.36.

⁷⁹² Bazı patriklerin dinî görevlerinden çok millî işlerle ilgilenmeleri hakkında bkz. Mayewsky, a.g.e, s.5.

⁷⁹³ İlter, a.g.e, s.36.

⁷⁹⁴ Süslü, a.g.e, s.36.

⁷⁹⁵ Mehmet Hocaoglu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul, Anda Dağıtım, 1976, s.116.

⁷⁹⁶ İlter, a.g.e, s.38.

Patrik Nerses Varyabetyan, 13 Nisan 1878'de İngiliz Dışişleri Bakanına bir mektup göndererek isteklerini şu şekilde özetledi: *“Ermeniler ile Türklerin bir arada yaşamaları artık imkânsızdır. Eşitliği, adaleti ve vicdan özgürlüğünü ancak bir Hristiyan yönetimi sağlayabilir. Müslüman yönetiminin yerini Hristiyan yönetim almalıdır. Ermenistan, Doğu Anadolu ve Kilikya'nın bulunduğu topraklardan oluşmalıdır... Türkiye Ermenileri bunu istiyorlar...”*⁷⁹⁷

İngilizlerin yardımını sağlamaya çalışan Patrik, Patrikhane meclisinde alınan gizli bir kararı Edirne Başpiskoposu aracılığıyla Rus Çarına göndererek onun da yardımını istedi. Bir taraftan Osmanlı-Rus savaşının yapıldığı cephelerde Türklere karşı Rus generalleriyle işbirliği yapan Ermeniler⁷⁹⁸ bir taraftan da diplomatik çalışmalarda bulundular ve savaşın bitiminde bunun sonucunu aldılar. Berlin antlaşmasının 61. maddesine Ermenilerle ilgili hükümlerin konulmasını sağlamalarının yanı sıra konuyu uluslararası bir kimliğe büründürmeyi başardılar.⁷⁹⁹ Patrik Varyabedian'ın 1884 yılında ölümüyle yerine seçilen Erzurum Piskoposu Harutyun Vehabedian, kendisinden önceki patriklerin çalışmalarını onaylamadı. Ancak, yurt içinde ve yurt dışında yapılan ihtilal hazırlıklarının büyüklüğü kötü şeyler olacağının göstergesiydi. Bu yüzden Patrik Vehabedian, 1888 yılında boşalan Kudüs Patrikliğine tayinini isteyerek İstanbul'dan uzaklaşmayı tercih etti.⁸⁰⁰

6.2.3. Patrik Mateos İzmirliyan'ın Faaliyetleri

1880'li yıllarda yurt dışında kurulan komiteler, başarılı olabilmeleri için kilisenin desteğini kazanmaları gerektiğini biliyorlardı. Bunun için Ermeni kiliselerini ve din adamlarını terörün içine çekmeye çalıştılar. Terör örgütleri, yanlarına çekemedikleri ve kullanamadıkları patrik, piskopos ve diğer kilise

⁷⁹⁷Şimşir, British Documents, I.cilt, belge numarası 69, s.173.

⁷⁹⁸Sanjian, a.g.e, s.276.

⁷⁹⁹Süslü, a.g.e, s.37.

⁸⁰⁰İlter, a.g.e, s.45.

görevlilerini görevlerinden uzaklaştırmaya çalıştılar veya öldürdüler.⁸⁰¹ Aslında birçok din adamı, terör örgütlerinin de amacı olan “Bağımsız Ermenistan” fikrini taşımaktaydı. Hatta bunun için asıl görevleri olan din adamlığını unutup Ermeni millî duygularının oluşması ve Ermenilerin Türklerden nefret etmesi için çalıştılar.⁸⁰²

Vehabedyan’dan sonra Patrik olan Horen Aşıkyan (1888–1894) döneminde Anadolu’da Ermeni isyanları çıktı. Patriğin tarafsız tutumu olayların çığırından çıkmasını engellediyse de terör örgütleri onun varlığından rahatsız oldular. Patriğe karşı düzenlenen suikastta patrik yaralandı ve görevinden istifa etti.⁸⁰³

Horen Aşıkyan’ın yerine, Mateos İzmirliyan seçildi. Yeni patrik terör örgütlerinin her dediğini yaptı. Hatta birçok komite üyesini hizmetine aldı. Hükûmetin yaptığı bütün işleri eleştiren patrik, ihtilal ve isyan fikrini bizzat yayıyor ve İngiliz Büyükelçiliği ile Londra’daki gazetelere raporlar gönderiyordu. Bu şekilde cesaretleri iyice artan komiteler, Anadolu’nun dört bir yanında isyanlar çıkardılar.⁸⁰⁴ İsyancılar devlet tarafından bastırıldı ve olaylar kısa sürede yatıştırıldı.⁸⁰⁵ Olayların çıkmasını seslerini Avrupa’ya duyurmak için bir fırsat olarak gören Patrik, Avrupa gazetelerine Osmanlı Devleti’ni zor duruma düşürecek beyanatlar vererek onların konuya müdahil olmasını sağlamaya çalıştı.⁸⁰⁶ Ancak hayal kırıklığına uğrayan ve olaylardan rahatsızlık duyan Ermeniler, bilhassa Patrikhane’nin bu işe karışmasından büyük rahatsızlık duydular ve Patriğin istifa etmesini istediler.⁸⁰⁷ 1896 yılında

⁸⁰¹Küçük, a.g.e, s.111.

⁸⁰²Dikran Kevorkyan, “Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s.298.

⁸⁰³Küçük, a.g.e, s.112.

⁸⁰⁴Bu isyanların çıkarıldığı yerler ve tarihleri için bkz. Süslü vd, a.g.e, s.176.

⁸⁰⁵İlter, a.g.e, s.47.

⁸⁰⁶Hocaoğlu, a.g.e, s.119.

⁸⁰⁷Küçük, a.g.e, s.113.

Kudüs'e giden İzmirliyan, II. Meşrutiyet'in ilanıyla İstanbul'a dönecek ve ikinci kez Patrik (1908–1909) seçilecektir.⁸⁰⁸

6.2.4. Diğer Din Adamlarının Faaliyetleri

Adana bölgesi Piskoposu Paul Terziyan, Maraş ve Adana bölgelerini içine alan bir Ermenistan devletinin kurulması için çalışmalar yaptı. Hatta 6 Temmuz 1898 tarihinde Fransa Hariciye Nazırı'na bir mektup yazarak Osmanlı Devleti'ni şikâyet ettikten sonra projesini anlattı ve bu devletin Fransa tarafından himaye edilmesini talep etti.⁸⁰⁹

Patrikhane tarafından yönlendirilen Ermeni komiteleri de, 1905 yılında Paris'te yaptıkları bir kongrede, Kilikya'da bir Ermeni devleti kurulmasına karar verdiler.⁸¹⁰

7. ERMENİLERİN PROPAGANDA FAALİYETLERİ

7.1.Yabancı Basının Etkisi

Ermeniler, Hristiyanlığı ilk kabul eden kavimlerden biri olmalarını ileri sürerek Hristiyanlar arasında kendi lehlerinde ve bir o kadar da Osmanlı Devleti'nin aleyhine propaganda yapmaya çalışmaktaydılar. Çeşitli mezheplere bölünmeleri de o mezheplerden olan ülkelerin himayelerine sığınmalarına ve rekabet yaratarak yardım görmelerine imkân sağlamaktaydı. Örneğin, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da Katoliklerin yaşadıkları bölgelerde meydana gelen karışıklıklarda hep Fransızların takipçi olduğu görülmektedir.⁸¹¹

Yabancı basının Ermeni konusuna eğilmesi, Berlin Antlaşması'nda yer alan "Ermeni Islahatı" konusunu gündeme alarak bunun gerçekleşmesini

⁸⁰⁸İlter, a.g.e, s.47.

⁸⁰⁹Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1987, s.138–139.

⁸¹⁰İlter, a.g.e, s.49.

⁸¹¹OBE, III. cilt, belge numarası 5, s.15; belge numarası 41, s.142; belge numarası 48, s.198; belge numarası 58, s.292; belge numarası 90, s.473.

sağlamak ve hızlandırmak amacına yönelikti. “Times” gazetesi, 26 Nisan 1883 tarihli nüshasında, Londra Büyükelçisi Musurus Paşa’nın Hariciye Nazırı Ârifî Paşa’ya yaptığı bir uyarıya geniş yer vererek dikkatlerin bu konu üzerinde toplanmasını sağladı. Buna göre Musurus Paşa, Berlin Antlaşması’nda yer alan 61. madde gereğince Ermenilerin oturdukları vilayetlerde Kürt ve Çerkezlerle karşı korunmalarının Osmanlı hükûmetince garanti edildiği halde bugüne kadar hiçbir şey yapılmadığını söylemekteydi. Öte yandan Büyük Devletlerin bu maddeyi biraz da Rusya’nın Asya’da izlediği politikayı engellemek için antlaşmaya eklediklerini söyleyerek Osmanlı hükûmetinin bu konudaki tutumunda bir değişiklik olmazsa konunun yeniden gündeme getirileceği uyarısında bulunmaktaydı.⁸¹²

Londra ‘daki “Ermeni Yurtseverler Derneği”nin başkanı olan Hagopyan, İngiltere Dışişleri nezdinde girişimlerde bulunarak Ermeni meselesini gündeme getirmeye çalışmaktaydı. Hagopyan’ın Türkiye Ermenilerini temsil etmediği, İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından İngiltere’ye bildirildiği⁸¹³ hâlde İngiliz hükûmeti onunla yazışmakta ve Hagopyan, mektuplarına eklediği Ermenilerin katledildiği yönündeki listeleri Londra basınına dağıtmaktaydı. Times, Daily News, Manchester Guardian gibi gazeteler bu haberlere geniş yer vererek Osmanlı Devleti’nin Ermenileri katlettiğini okuyucularına duyuruyordu.⁸¹⁴ Osmanlı Devleti bu asılsız haberleri tekzip ettirse de⁸¹⁵ Avrupa’da Ermenilerin Osmanlı ülkesinde katledildiklerine inananların sayısının artmasına engel olamayacaktır.

Ermeniler yabancı basın yoluyla propaganda yapmalarının yanı sıra bunun için kendi kurdukları gazeteleri de kullanıyorlardı. Mesela “Haissadan” gazetesi, Osmanlı Devleti’nin Ermeniler için vaat ettiği ıslahatların

⁸¹²OBE, V.cilt, belge numarası 63, s.262.

⁸¹³Şimşir, a.g.e, II. cilt, belge numarası 241, s.502.

⁸¹⁴OBE, V.cilt, belge numarası 69, s.294–296; belge numarası 70, s.297; belge numarası 95, s.396–397; belge numarası 97, s.411.

⁸¹⁵OBE, V.cilt, belge numarası 64, s.271–272; belge numarası 66, s.276–281; belge numarası 68, s.284–285; belge numarası 86, s.368.

yapılmasını sağlamak, bunun için kamuoyu oluşturmak ve “Büyük Devletler” nezdinde girişimde bulunmak için kuruldu. Söz konusu gazete, Paris’te Fransızca ve Ermenice olarak 15 günde bir çıkarılmaktaydı.⁸¹⁶

Komitelerin kurulması Avrupa basınının Ermeni konusuna daha çok yer vermesine sebep oldu. Çünkü komiteler, yabancı basında çarpıcı haberlerin çıkmasını sağlayarak Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti’ne güvensizlik duymalarını temin etmeye çalıştılar.⁸¹⁷ Bu şekilde Avrupalıların Ermeni istekleri konusunda Osmanlı Devleti’ne baskı yapmaları söz konusu olabilecekti. Bu amaçla gazetelerde makaleler yayınlanıyor, kitaplar basılıyor ve çekilen telgraflarda verilen yanlış bilgilerle insanlar galeyana getiriliyordu.⁸¹⁸ Hatta bazı devletlere, mesela İngiltere’ye şikâyetnameler gönderiliyordu.⁸¹⁹

Daily News, 27 Mayıs 1889 tarihli nüshasında Londra Ermeni Yurtseverler Derneği’nin verdiği bilgilere dayanarak bir Ermeni köyünün Türkler tarafından basılmasından sonra bazı Ermenilerin yakıldıkları ve Ermeni kızlarına tecavüz edildiği haberine yer verdi.⁸²⁰ Aslında “Daily News” Ermenilerin sesi durumundaydı. Bu gazetenin sahibinin bir akrabasına ait olan “Morning Leder”, “Manchester Guardian” ve “Reuter” Ermenilerin Anadolu’da zulme uğradığı hakkında uydurma haberler yapan diğer basın kuruluşlarıydı.⁸²¹ Bu yönde çıkan haberlerin asılsız oldukları sonradan anlaşılrsa da devleti zor duruma düşürmesi üzerine Osmanlı Devleti çeşitli tedbirler almak zorunda kaldı. Buna göre Ermenilerle ilgili davaların süratle sonuçlandırılarak kararların gazetelerde ilan edilmesi, Avrupa gazetelerinde

⁸¹⁶OBE, V.cilt, 102, s.454.

⁸¹⁷Şimşir, a.g.e, belge numarası 313, s.619.

⁸¹⁸OBE, VII. cilt, belge numarası 3, s.15; belge numarası 35, s.144–147; belge numarası 68, s.255–257.

⁸¹⁹Mesela, Hagopian’ın 1889 yılında tutuklanmasından sonra konunun İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi Sir White ‘a şikâyet edilmesi hakkında bkz. Şimşir, a.g.e, belge numarası 325, s.632.

⁸²⁰OBE, VII. cilt, belge numarası 45, s.184–187.

⁸²¹OBE, XIII. cilt, belge numarası 69, s.276; belge numarası 73, s.305–306; belge numarası 50, s.229–231; belge numarası 39, s.201; belge numarası 68, s.275; belge numarası 58, s.251.

çıkan yanlış haberlerin hemen tekzibi ve bazı yerlere telgraf çekerek boş yere ortalığı karıştıranların cezalandırılması, bu tedbirlerdendi.⁸²²

Basın yoluyla dünya kamuoyunu etkilemeye çalışan komitelerin kurduğu sistem şöyle işliyordu: Anadolu'da Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları saldırılara Avrupa'daki gazetelerde hiç yer verilmemiş ya da kısa ve ayrıntısız anlatılırken Müslüman halkın bir bölümünün Ermenilere karşı yaptığı misilleme ve ardından yaşanan üzücü çatışmalarla ilgili ayrıntılar geniş bir şekilde yayınlanıyordu.⁸²³ Öte yandan Anadolu'da küçük bir olay çıkarılıyor, bunu yerel makamların Ermenileri tutuklaması takip ediyor. Orada bulunan Ermeni din görevlisi olayı patrikliğe; konsolos, bağlı olduğu kuruma; misyoner de kendi teşkilatına ve istediği gazete ve sefaretlere bildiriyordu. Bu şekilde konu dünyanın gündemine giriyordu ve komiteler amaçlarına ulaşıyordu.⁸²⁴

Ermenilerin Avrupa'daki bir başka yayın organı olan "Haik", Osmanlı Devleti'nin uluslararası itibarını sarsmak için Ermenilere şiddet uygulandığı konusunu işliyordu. Hatta bu gazete konuyu daha da derinleştirerek, *"...Zeytun'da hane ve kiliselere sığınan 100 Ermeni Türkler tarafından öldürüldü..."*, *"Türklerin saldırısına karşı koymak isteyen 200 Ermeni canice parçalanarak kapılara atıldı..."*, *"...olaylar karşısında Maraş'a kaçan 12 bin Ermeni'den 4000'i burada Türkler tarafından katledildi, birçoğu da tutuklandı"* gibi tahrik edici yazılar yayınlamaktaydı.⁸²⁵

Osmanlı ülkesinde yaşayan misyonerlerin çoğu, iç ve dış basının birer muhabiri ve Ermenilerin haklarını savunan, onların politik temsilcileriymiş gibi davranıyorlardı. Güya Ermeni haklarının korunması için çalışan Harput'taki Amerikan misyonerlerinden Barton'un, "Herald" gazetesinde, Türklerin

⁸²²OBE, VII. cilt, belge Numarası, 36.

⁸²³BOA, HR. SYS. 37/54 (1 Ekim 1896). Bkz EK 4.

⁸²⁴OBE, XI. cilt, belge numarası 34, s.146.

⁸²⁵BOA, HR. SYS. 65/49 (7 Mayıs 1896). Bkz. EK 5.

Anadolu'daki yanlış hareketlerini anlatan yazısı yayımlandı.⁸²⁶ Misyonerlerin bu yönde verdikleri haberler, Osmanlı sınırları dışında bir nevi yardım çağrısı olarak da algılanabiliyordu. Mesela, 1896 yılında Zeytun'da yaşanan karışıklıklar duyulduktan sonra, Kafkasya Ermenileri, Bakü'de Zeytunlular için yardım kampanyası başlattılar. Bu haber Almanya'da yayımlanan "Berlinerr Tebligat" gazetesinde yer aldı.⁸²⁷ Bu şekilde yabancı basın bir şekilde Ermeniler için düzenlenen yardım kampanyalarında da ciddi bir görev üstlenmiş oluyordu.

Misyonerlerin şüpheli davranışlarının, zaman zaman Osmanlı hükûmeti tarafından soruşturulmak istenmesi de Avrupa basınının şiddetli tepkisine sebep oluyordu. 1895 yılında, Maraş'taki Amerikan misyonerlerinin Ermenilere silah tedarik ettiğinden şüphelenen Osmanlı Devleti, konuyu soruşturmak isteyince "Press" ve "Extraplatt" gazetelerinin "Osmanlı ülkesinde misyonerler zor durumda" şeklindeki haberleriyle karşılaştı.⁸²⁸

Olay çıkarmak isteyen komiteler, 1895 yılında, Maraş'ta olaylara karıştıkları için daha önce tutuklanan Maraş piskoposu ve diğer din adamlarının idam cezasına çarptırıldıkları şeklinde yalan haberi Avrupa ve Amerika gazetelerinde yayınlattılar. Bu şekilde Hristiyan halkları galeyana getirmeyi umuyorlardı ve bunda başarılı oldular.* Osmanlı hükûmeti ise bu yalan haberlerin tekzibi için çalıştı. Londra Sefareti, asılsız haberi yayınlayan Novosti gazetesinde tekzibin yapılmasını sağladı.⁸²⁹ Öte yandan haberin, İtalya'daki "Dritto" gazetesi ve bazı Alman gazetelerinde,⁸³⁰ ayrıca

⁸²⁶BOA, HR. SYS. 73/79 (28 Mart 1896).

⁸²⁷BOA, HR SYS. 36/67 (25 Mart 1896).

⁸²⁸BOA, Y. A. HUS. 322/109 (29 9 1312 / 26 Mart 1895).

* Bu haberler sonucunda çok sayıda gönüllü Maraş'a gitmek için hazırlık yaptı ve oradaki Hristiyanlar için yardım toplandı. Bu konu bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

⁸²⁹BOA, Y. A. HUS. 316/98 (15 7 1312 / 12 Ocak 1895).

⁸³⁰BOA, Y. A. HUS. 317/2 (17 7 1312 / 14 Ocak 1895). Ayrıca bkz. BOA: HR. SYS. 36/61 (27 Şubat 1896).

Amerika'daki gazetelerde tekzip edilmesi⁸³¹ Berlin, Roma ve Washington sefaretleri aracılığı ile sağlandı.

1895 yılının Şubat ayı sonlarında Avusturya'da yayımlanan "Pester Lloyd" gazetesinde Hristiyanlara karşı cihat ilan edildiği haberlerinin çıkması üzerine bu haber aynı ülkede yayımlanan "Neues Wiener Tagblatt" gazetesinde tekzip edildi.⁸³² Avusturya'da yayınlanan bir başka gazete olan "Egyetertes", 20 Aralık tarihli nüshasında, Anadolu'da yaşayan Ermenilerin acımasızca öldürüldüğünü anlattıktan sonra Zeytun'da 16000 iyi silahlanmış Ermeni'nin devletle mücadeleye giriştiklerini, Türk askerlerini esir aldıklarını ve Zeytun'a giden yol üzerindeki köprüyü yıktıklarını okuyucularına haber verdikten sonra Zeytun'daki mücadelenin Ermenilerin kaderini belirleyecek bir olay olduğu yorumunda bulundu.⁸³³

Avrupa ve Amerikan basınının oluşturduğu kamuoyu İngiltere, Fransa, Amerika, İtalya gibi bazı devletlerin dikkatlerini sürekli olarak Osmanlı Devleti üzerinde tutmalarına sebep oluyordu.⁸³⁴

7.2. Yayınlanan Kitaplar

Haik gazetesinin yazarlarından biri olan Dr. Rahip Gabrielyan, bir taraftan Fildelfiya'da "Ermeniler veya Ararat Ahalisi" diye yazdığı kitapta, Osmanlıların Ermenilere karşı zulmettiklerini, Kürt ve Çerkezleri korumak suretiyle Ermenilerin sorunlarına ilgi göstermediklerini ifade ederken⁸³⁵ diğer taraftan da "Haik gazetesinde yayımlanan yazılarında Müslüman bir devletten Hristiyanlara iyi davranmasını beklememek gerektiğini ileri sürerek ihtilal fikrini öğütlemekteydi.⁸³⁶

⁸³¹ BOA, Y. A. HUS. 317/54 (22 7 1312 / 24 Ocak 1895).

⁸³² BOA, HR. SYS. 189/1 (6 Mart 1896).

⁸³³ BOA, HR. SYS. 191/3 (1 Ocak 1896). Bkz. EK 6.

⁸³⁴ Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877–1914)**, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2001, s.22–23.

⁸³⁵ OBE, XIII. cilt, belge numarası 33, s.100.

⁸³⁶ OBE, XIII. cilt, belge numarası 43, s.207.

1895 yılında diğer bir kitap Frederick Davis Greene adlı bir Amerikan misyoneri tarafından yazıldı. Daha önce Anadolu’da dört yıl görev yapmış olan Greene kitabına “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Buhranı ve 1894 Katliamı” adını verdi. Bu kitapta Anadolu’dan gelen imzasız mektuplar yayınlanarak Müslümanların Ermenileri katlettiği anlatılmaktaydı.⁸³⁷

Amerika’da 1896 yılında üç kitap daha basıldı. Amerikalı misyonerler tarafından yayınlanan bu kitaplarda Türk düşmanlığı aşılarmaktaydı, daha da önemlisi bu kitaplar daha sonra yapılan çalışmalarda temel kaynak olarak kullanıldı. Bu kitaplar; Rahip Edwin M. Bliss, “The Armenian Attrocities”, A.W.Williams, “Bleeding Armenia”, Frederic Davis Greene, “Armenian Massacres or The Sword of Muhammed” dir.⁸³⁸ 1896 yılında basıldığı “Haik” gazetesi tarafından halka duyurulan diğer kitaplar ise; V.S. Charnetemps’in Paris’te basılan “Bleeding Armenia (Ermeni Ölüm Listeleri)”, Kont L. Romanovsky’nin önsözüyle Rusça yazılan ve Diltey’in makaleleriyle Gladstone’un nutkunu da ihtiva eden “Ermeni Sorunu” ve Mac Cole’un yazdığı “Ermenistan Konusunda İngiltere’nin Sorumluluğu”dur.⁸³⁹

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Ermeni bağımsızlık hareketini desteklemek amacıyla çeşitli kitaplar yazıldı. Osmanlı Devleti’ne karşı yaptığı isyanlarla ünlü olan Zeytun Ermenileri Ermeniler arasında kahraman olarak kabul görüyordu. Bu yüzden Zeytun’u konu alan kitaplar da yazılmaktaydı. Bunlardan biri de 1884’te, Hagop Allahverdiyan tarafından kaleme alınmış olan “Ulniya gam Zeytun: Lernayin Avan i Gilikya(Ulniya yahut Zeytun: Kilikya’da Dağlık Bir Köy)” adlı eserdir. Bu eser 1887 yılında İzmirliants ödülünü almıştır.⁸⁴⁰ 1895 yılında çıkarılan Zeytun İsyanı’nın önderlerinden Aghassi tarafından yazılan “Zeitoun- Depuis Les Origines Jusqu’a

⁸³⁷Haluk Selvi, “Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri (1892–1896)”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, III. cilt, Ankara, ASAM, 2003, s.33.

⁸³⁸Selvi, a.g.m, s.33.

⁸³⁹BOA, HR. SYS. 65/49 (7 Mayıs 1896).

⁸⁴⁰Kevork Pamukçyan, **Biyografileriyle Ermeniler**, yayına haz. Osman Köker, İstanbul, Aras Yay., 2003, s.16.

L'Insurrection de 1895" adlı eser 1897 yılında Paris'te basıldı. Aynı konuda yazılmış bir başka eser, 1934 yılında yayımlanmış olan Krikor Kalutsyan'ın "Maraş gam Kermanig yev Heros Zeytun(Maraş veya Kermanig ve Kahraman Zeytun)" adlı eserdir.⁸⁴¹

7.3. Anadolu Ermenileri Arasında Yapılan Sözlü Propaganda

1877 yılında Yozgat'a uğrayan İngiliz Fred Burnaby'e burada yaşayan Ermeniler, kendilerinin iyi ve rahat olduklarını, Müslümanlar ve devletle bir problemleri olmadığını, kendilerine çok iyi davranıldığını belirtmişler, fakat Sivas Ermenilerinden birçoğunun hapislerde olduğunu iddia etmişlerdi.⁸⁴² Bunun üzerine Burnaby durumu yerinde görmek istemiş, Ermeni ve Müslümanların nüfus olarak birbirine çok yakın olduğu Sivas'ta, hapishaneye uğramıştır. Burada toplam 102 mahkûm yattığını, bunlardan altısının Hristiyan, geri kalanının Müslüman olduğunu öğrenince Ermenilere olan güveninin sarsıldığını söylemiştir.⁸⁴³

⁸⁴¹Pamukçıyan, a.g.e, s.260.

⁸⁴² Burnaby, a.g.e, s.132.

⁸⁴³ Burnaby, a.g.e, s.182.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MARAŞ'TA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN BOZULMASI VE ERMENİ İSYANLARI

Maraş'taki Ermeni olaylarının önemli bir kısmı Zeytun kazasında ortaya çıktı. Maraş'ın içinde Türk-Ermeni olaylarına, ilk olarak Ermeni komitelerinin kurulup faaliyete geçtiği 1890'lı yıllarda rastlanmaktadır. Ancak Zeytun'da Ermeni isyanları neredeyse Maraş'ın Osmanlı hâkimiyetine girdiği dönemden itibaren vardır. Bu isyanların sayısı bazı kaynaklarda 18,⁸⁴⁴ bazılarında 40,⁸⁴⁵ bazılarında da 57 olarak gösterilmektedir.⁸⁴⁶

1.ZEYTUN ADI, ZEYTUN'UN COĞRAFÎ YAPISI VE YÖNETİM ŞEKLİ

Zeytun, Maraş'ın Kuzeybatısında, Ceyhan Nehri ile Göksun Çayı arasında 3014 m. yükseklikteki sarp ve ormanlık Berit Dağı'nın eteğinde, dar bir vadi içindeki Zeytun Çayı üzerinde kurulmuş eski bir yerleşim merkezidir. Zeytun'un bulunduğu bölge, suyu bol ve şiddetli akan birçok dere ile bölündüğü için çok girintili ve çıkıntılıdır. Dağların her tarafında bol miktarda zeytin ağacı bulunduğundan, buraya Zeytun denilmiştir.⁸⁴⁷ Zeytun, Türkler tarafından verilen bir isimdi. Buranın ismi için Zeytunlu Ermeniler köy anlamına gelen "Kegh" tabirini kullanırken⁸⁴⁸ Ermeni kaynaklarında bu isim "Ulniya" şeklinde geçmektedir.⁸⁴⁹

⁸⁴⁴ Alper Gazigiray, **Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları** İstanbul, Gözen Yay., 1982, s.144–148.

⁸⁴⁵ **Ermeni Komitelerinin Â'mâl ve Hareket-i İhtilaliyyesi**, haz. H.Erdoğan Cengiz. Ankara, 1983, s.26. Ermeni yazarlarına göre 41 isyan çıktığı hakkında bkz. **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri- Meşrutiyetten Önce ve Sonra-**, haz. Mehmet Kanar, İstanbul, Der Yay., 2001, s.27.

⁸⁴⁶ Yalçın Özalp, **Millet-i Sadıka Patırtısı ve Maraş**, yay. Yılmaz Akçakale, İstanbul, ty, s.128. Nalbandian, a.g.t, s.108.

⁸⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e, s.120–121.

⁸⁴⁸ Aghassi, a.g.e, s.28.

⁸⁴⁹ 1884 yılında Hagop Allahverdiyan tarafından yazılmış, Zeytun'u konu alan eserin adı "Ulniya gam Zeytun: Lernayin Avan i Gilikya (Ulniya yahut Zeytun: Kilikya'da Dağlık Bir Köy) adını taşımaktaydı. Öte yandan 1880'li yıllarda Ermeniler tarafından kaleme alınmış yazılarda Zeytun için

Zeytun kasabası, dört mahalleye bölünmüştü ve bunlardan her birini, farklı ailelerden gelen bir Ermeni Kocabaşısı* idare ederdi ve bunlar birbirlerinin işlerine karışmazlardı.⁸⁵⁰ Ermeniler, Osmanlı-Dulkadır çekişmesinde Osmanlıları desteklediler. Bu, onların Zeytun'da güçlenmesine ve Zeytun'un büyümesine zemin hazırladı.⁸⁵¹ Zeytun'un kocabaşlar tarafından idare edilmesi 1695⁸⁵² yılına kadar sürdü. Bu tarihte hükûmet, hem kocabaş (işhan), diye adlandırılan kimselerin nüfuzuna, hem de böyle bir yönetime son verdi. Ancak Zeytunluların bu yönetim şeklini gayriresmi olarak devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Bundan sonra Ermenilerin hem hükûmete hem de Türklere karşı aldıkları tutum olayların çıkmasında etkili olacaktır.⁸⁵³

2. ZEYTUN'DA GÖRÜLEN İLK İSYANLAR VE SEBEPLERİ

Zeytunlular, yaşadıkları arazinin sarp ve dağlık bir bölgede olmasından dolayı devletin oraya ulaşmasının güçlüğüne kullanarak vergi vermemeyi alışkanlık hâline getirdiler. Hatta eşkıyalığı bir geçim kaynağı olarak gören Zeytunlular yüzünden bu bölgede öteden beri isyanlar çıkmıştır.⁸⁵⁴

Zeytun'da ilk isyan hareketi bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sadece 20 yıl sonra; 1545 yılında gerçekleşti.⁸⁵⁵ Zeytun

“Ulniya” tabiri kullanılmaktaydı. “**Mamul**” 13. yıl, 782, (İstanbul, 1881) için bkz.<http://gurun.ermeniler.org/basindan.htm> (24 01 2007).

* Kocabaş: Aynı zamanda “İşhan” da denilen ve Zeytun'da Ermeni sülalelerinden her birini temsil eden ve yöneten kişilere verilen unvan.

⁸⁵⁰ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e, s.120.

⁸⁵¹ Aghassi, a.g.e, s.48.

⁸⁵² Zeytun'daki yönetim biçiminin değişmesinin tarihi kaynaklarda farklı verilmektedir. Buna göre; 1695 için bkz., İsmet Parmaksızoglu, **Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller** Ankara, 1981, s.21; 1865 için bkz. Hocaoglu, a.g.e, s.297, 1895 için bkz. Ermeni Komitelerinin Â'mal, s.26.

⁸⁵³ Parmaksızoglu, a.g.e, s.21.

⁸⁵⁴ Erdal İltter, “**Ermeni Mes'elesi**”nin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları (1780–1915), Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1995, s.82.

⁸⁵⁵ Ermeni Komitelerinin Â'mal, a.g.e, s.26. İsyan ve gerçekleştiği tarihten bahsedilse de sebepleri ve nasıl sonuçlandığı hakkında ayrıntılı bilgi verilmemektedir.

Ermenileri, XVII. yüzyıldaki isyanlarını daha sağlam bir temele dayandırarak IV. Murat⁸⁵⁶ tarafından kendilerine bazı ayrıcalıklar verildiğini iddia etmektedirler. Bu iddiaya göre; Hetom adındaki bir papaz, Zeytun'dan İstanbul'a giderek Padişahın huzuruna çıkmış; Zeytun Ermenilerinin dağlık ve verimsiz bir bölgede yaşadıklarını beyan ederek vergilerin çok ağır geldiğinden yakınınca Padişah, ona tüm vergilerden muaf olduklarına dair şu fermanı vermiştir.⁸⁵⁷

“Zeytun kasabası taşlık olub, geniş arazisi bulunmadığından geçimlerini teminde güçlük çekmeleri, buğday, arpa ve bütün hububatın dışarıdan gelmesi gerektiği ortada olduğundan, büyük şehirlerde bulunan bütün tebaamdan Maraş Sancağına tâbi Zeytun kasabasını ayrı tutarak ödeyecekleri haraç vergisinden muaf kıldım. Yalnız yıllık vergileri 15 bin guruş olup, bu parada Ayasofya Camiinin vakıf memuruna verilsin ki, kandillere zeytinyağı alınıp cami aydınlatılsın. 15 bin guruş da kendi kiliselerine versinler. Yine kandiller ile ibadethaneleri aydınlık olsun. Gerek Ayasofya Camiine ve gerek kendilerinin kiliselerine vakıf sayılsınlar. Başka hiçbir hükümdar müdahale etmesin. Lütuflarıma nail olan Zeytun'da Osmanlı memurları kasaba içinde bulunmasın, hem de Osmanlı memurlarından birisi yolculukta kasabaya rastlarsa, o gezgin, kasabada yatmayıp şehrin dışarısında yatsın. Şöyle ki, vermiş olduğum imtiyaz ve bağımsızlığı hiçbir kimse bozmayıp kendi kendilerine idare etsinler. Böyle bileler, hükümdarlık mührüme itimat kılalar.

İstanbul

Sene sitte ve selasin ve elf(1036)

Fî şehri-i Şevval 29(13 Temmuz 1627) Murad”

⁸⁵⁶Verildiği iddia edilen fermanın ne zaman ve kim tarafından verildiği konusunda Ermeni kaynakları da kararsızdır. Bazı Ermeni yazarlar da bu fermanın 1618 yılında I.Mustafa tarafından verildiği görüşündedirler. I.Mustafa'nın verdiği bu fermanla dörtlü yönetim şeklinin kurulduğu, 15 bin kuruş olarak belirlenen yıllık verginin Maraş Mutasarrıfı aracılığıyla ödeneceği, davalara dörtlü meclisin bakacağı şeklinde düzenlemeler yapıldığı iddiaları için bkz. Tuğlacı, a.g.e, I.cilt, s.204.

⁸⁵⁷Zeitunitsi, **Zeituni Antsialen yev Nerkayen, Vienna and Paris**, 1900,1903, 2 vols, adlı Ermenice eserden nakleden Uras, a.g.e, s.488.

Padişahın kendi memurlarını Zeytun'a sokmamak, verdiği imtiyaz ve bağımsızlığın hiçbir hükümdar tarafından bozulmaması gibi hususlar aslında fermanın uydurma olduğunun göze çarpan ilk kanıtlarıdır.⁸⁵⁸ Öte yandan, Padişahın verdiği fermanların bir suretinin Divan-ı Hümayun Sicili(Mühime Defterleri)'nde kayıtlı olması gerekir ki böyle bir ferman suretine rastlanmamıştır. Fermanı gösteremeyerek bir yangında yok olduğunu⁸⁵⁹ ya da 1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilan edilmesiyle hükûmet görevlilerinin, Ermenilerin bağımsızlık hareketini engellemek için Zeytun'un özerkliğine son vermek amacıyla, Zeytun'a gelip fermana el koyduğunu⁸⁶⁰ iddia etmek de bu fermanın uydurma olduğunun diğer kanıtlarıdır.

Zeytun nahiyesi ve Fırmıs köyü, 1627 yılında Halil Paşa ve Mehmet Paşa adlı kardeşlere Padişah mülk namesi ile serbest mülk olarak temlik edildi ve daha sonra Halil Paşa tarafından serbest vakıf hâline getirildi. 1795 yılında da Anadolu muhasebesine kaydedildi ve cizye hariç diğer vergiler 51609 akçe olarak toplandı.⁸⁶¹ Osmanlı Devleti'nde, büyük vezirlere bir hayır işine vakfedilmek üzere temlik edilmiş olan araziler serbest mülkler arasında sayıldığından, mülk ve vakıf sahipleri idari bakımdan ve vergi toplama açısından tam bir bağımsızlık içerisindeydiler. Bazı vezirlerin, kendi emlakleri dâhilinde yaşayan gayrimüslimleri cizye, âşâr ve rüsumdan muaf tuttukları görülse de, devlet bu durumun sebebinin ne olursa olsun şeriata uygun olmayacağından dolayı uygulanmasına müsaade etmemiştir.⁸⁶² 1627 yılında IV. Murat tarafından verilen bu fermanla Zeytun'da toplanan vergi gelirlerinin 51609 akçe olarak gösterilmesi, iddia edilen fermanın içeriğinin sonradan düzenlendiğinin göstergesi olmalıdır.⁸⁶³ Zeytun'un, iddia edilen içerikte bir ferman bulunmadığı gerçeğine rağmen Zeytun Ermenilerinin Osmanlı

⁸⁵⁸Uras, a.g.e, s.488.

⁸⁵⁹İlter, a.g.e, s.87–88.

⁸⁶⁰Nalbandian, a.g.t, 110.

⁸⁶¹İlter, a.g.e, s.89.

⁸⁶² İlter, a.g.e, s.90–91.

⁸⁶³ İlter, a.g.e, s.92.

hâkimiyetini kabul etmelerinden sonra 1695 yılına kadar dört “İşhan” tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır.

Zeytun Ermenileri, ilk olarak 15 bin kuruştan ibaret olan vergilerin fazlalığını ve toplanma şeklini bahane ederek vergi ödemek istemediler ve isyan ettiler.⁸⁶⁴ Maraş'ta Dulkadir ve Bayezid aileleri arasındaki rekabet nedeniyle şehirde devlet otoritesi sekteye uğruyordu. Hatta bazen bu ailelerden birinin Zeytunlulardan yardım istemesi söz konusu olabiliyordu. Bu da onların devlete karşı cesaretlenip isyan etmelerine sebep oluyordu.⁸⁶⁵

3.1780–1850 ARASINDA GÖRÜLEN İSYANLAR

1768–1774 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle, Maraş'ta asker sayısının azalmasını ve devletin kötü gidişatını fırsat gören Zeytun Ermenileri vergilerini ödememeye başladılar. Maraş Valisi Ömer Paşa, Zeytunlulardan vergilerini doğrudan Maraş'a ödemelerini isteyince Zeytun Ermenileri isyan ettiler. Ömer Paşa, 1780 yılında meydana gelen bu isyan üzerine Zeytun'u kuşattı. Ancak Paşa, Hagop adında biri tarafından şehit edilince⁸⁶⁶ bu kuşatmadan bir sonuç alınamadı.⁸⁶⁷ Ömer Paşa'nın şahadetiyle yerine 23 Eylül 1781 tarihinde Şahin Ali Paşa tayin olundu. Şahin Ali Paşa, Zeytun konusunu çözümlmek için hareket ettiyse de Göredin mevkiinde yenilerek geri çekildi.⁸⁶⁸ 1808'de Maraş Mutasarrıfı Kalender Paşa Zeytun'a gelerek burayı dokuz ay kuşattı ve Zeytunlulara 20 bin kuruş kese vergi vermeyi kabul ettirdi.⁸⁶⁹

Zeytunlular, 1810 yılında Türk hâkimiyetine karşı tekrar isyan etiler.⁸⁷⁰ 1818 yılında Ermeni Patriği, Babıali'ye, Maraş Valisi Kalender Paşanın

⁸⁶⁴Ermeni Komitelerinin Â'mal, s.26–27.

⁸⁶⁵ Atalay, a.g.e, s.55,68.

⁸⁶⁶Tuğlacı, a.g.e, s.378.

⁸⁶⁷Özalp, a.g.e, s.131.

⁸⁶⁸Hocaoğlu, a.g.e, s.297.

⁸⁶⁹Aghassi, a.g.e, s.79; Uras, a.g.e, s.489. Tuğlacı, a.g.e, s.442.

⁸⁷⁰Tuğlacı, a.g.e, s.461.

Zeytunlulara uyguladığı baskı ve haksız tutum sebebiyle bir şikâyetname sundu. Bunun üzerine Maraş Valisi Kalender Paşa görevinden azledildi⁸⁷¹ ise de Zeytunlular vergilerini vermeyip yine isyan ettiler.⁸⁷²1819 yılında Halep Valisi Çapanoğlu Celal Mahmut Paşa, bir eşkıyanın ayaklanmasını bastırdıktan sonra, yolları kesen Zeytun Ermenilerinin Maraş'a saldırma ihtimallerini ortadan kaldırmak üzere Zeytun'a yürüdüyse de sonuç alamadan geri döndü.⁸⁷³Bu olay için Yozgatlılar, şu dizeleri söylediler.⁸⁷⁴

“Osmanlı tûfengi hep çatır patır,

Zeytun tûfengleri saymadı hatır,

Çapan askerlerin vurdukça yatır,

Dostum Çapanoğlu, vazgeç Zeytun'dan.”

Zeytun Ermenileri, coğrafyalarının verdiği avantajla devletin kendilerine bir şey yapamadığını görünce cesaretlerini iyice artırdılar ve devlete vergi vermemek için isyan etmeyi alışkanlık haline getirdiler. 1820 yılında, Sultan II.Mahmut Zeytun'un 20 bin kuruş olan vergisini 15 bin kuruşa indirdi.⁸⁷⁵ Buna rağmen Zeytunlular, 1829 yılında Müslüman köylerine baskınlar düzenleyerek isyan ettiler. Osmanlı hükûmeti, isyanı bastırması için Kayseri Valisi Köse Mehmet Paşa'yı görevlendirdi. Fakat Paşa da kesin sonuç alamadı.⁸⁷⁶

⁸⁷¹Tuğlacı, a.g.e, s.485. Tuğlacı, aynı zamanda Kalender Paşa'nın Zeytun halkından 100 bin kuruş rüşvet topladığı (muhtemelen tahsil edilen vergi borçları) ve bu paranın kendisinden tekrar alındığı iddiasındadır. Tuğlacı'nın Kalender Paşanın bu parayı bir Yahudi'den borç alarak geri ödediğini de söylemesi Paşanın böyle bir para almadığı ihtimalini güçlendirir. Zira parayı almış olsa iade etmek için borç alması gerekmezdi. Bkz. a.g.y.

⁸⁷²Tuğlacı, a.g.e, s.486.

⁸⁷³Özalp, a.g.e, s.132.

⁸⁷⁴Tuğlacı, a.g.e, s.494.

⁸⁷⁵Söz konusu kaynakta padişah Sultan Mehmet olarak verildiyse de 1820 yılında Osmanlı tahtında II. Mahmut oturmaktaydı. Bkz. Tuğlacı, a.g.e, s.501.

⁸⁷⁶Hocaoğlu, a.g.e, s.297; Tuğlacı, a.g.e, s.564.

Zeytun'da yaşayan Ermenilerin sürekli olarak isyan hâlinde olmaları, Anadolu'da faaliyet göstermeye başlayan misyonerlerin de dikkatini çekmekteydi. 1832 yılında İstanbul'da toplanarak, Maraş'ın da aralarında olduğu on şehirdeki, Ermeni kiliselerinin yenilenmesi çalışmalarını yapan American Board'a bağlı olan misyonerler bu şehirlerde yaşayan ve aynı zamanda kendilerinin hedef kitlesi olan Ermenilerle bağ kurdular. Böylece yabancıların desteğini alan Zeytun Ermenileri bölgede yaşayan Müslüman köylere saldırdı. Bunun üzerine, Bayezidoğlu Süleyman Paşa, Zeytun'u muhasara altına aldı. Bu muhasara oldukça etkili olsa da şiddetli bir kış mevsimi yaşanmasından dolayı tam sonuç alınamadan kaldırıldı.⁸⁷⁷ 1835 yılında, Tosun Paşa, biriken yedi yıllık vergiyi tahsil edebilmek için⁸⁷⁸ Zeytun kocabaşlarından Mardiros Surenyan'ı tutuklayarak Zeytunluların birikmiş sekiz yıllık vergi borçlarını tahsil etmek istedi. Bunun üzerine Zeytunlular, Emir Mahmudoğlu Vehbi Efendi'nin tarlasına saldırarak orada ziyafette bulunan Bayezidoğlu Ahmet Bey, Bayezidoğlu Said Bey, Dulkadiroğlu Halil Bey, Dulkadiroğlu Süleyman Bey, Müderris Kanadıkırıkzâde Ömer Efendi, Karaküçükzâde Mustafa Bey, Veli Efendi oğlu Osman Efendi ve tarlanın sahibi Vehbi Efendi gibi Türk ileri gelenlerini tutuklayınca taraflar karşılıklı olarak esirleri serbest bıraktılar, ama vergi meselesi çözülmedi.⁸⁷⁹

1836, 1840 ve 1842 yıllarında Zeytun Ermenileri olay çıkarmaya devam ettiler. 1842 yılında, Maraş Valisi Selim Paşa, Zeytun'dan 42330 kuruş vergi almayı başardı. Aynı yıl Tecirli Türkmenleri ile Ermeniler arasında çatışmalar yaşandı.⁸⁸⁰ Ermeniler, 1843 yılında, Maraş Valiliğine Selim Paşa'nın yerine Yusuf Paşa'nın tayin edilmesiyle yeniden isyan ettiler. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti, Zeytun Ermenilerinin neden bu kadar çok isyan ettiklerini araştırmak üzere görevlendirdiği kişileri Zeytun'a gönderdi. Bu

⁸⁷⁷ Ermeni Mes'elesinin Â'mal, s.95.

⁸⁷⁸ Uras, a.g.e, s.489.

⁸⁷⁹ Tuğlacı, a.g.e, s.617.

⁸⁸⁰ Hocaoglu, a.g.e, s.298.

kişilerin gönderdikleri ve 17 Ekim 1843 tarihinde Meclis-i Vâlâ' da okunan raporlardan; artık Zeytun'da meydana gelen isyanların vergi meselesinden ibaret olmadığı ve konunun siyasî boyutu da olduğu ortaya çıktı. Hatta Zeytunluların, “*Selim Paşa'ya karşı bu kadar şey ettik. Kendisi müşir iken bize bir şey edemedi. Yusuf Paşa ise bize hiçbir şey edemez. Bize İslambol(İstanbul)'daki Patrikhanemiz arkadır.*” dedikleri belirlendi. Yusuf Paşa, araştırmaları sonucunda Ermenilerin isyanlarında kullanmak üzere barutun hammaddesi olan güherçile alımını artırdıklarını ve kendilerine bol miktarda cephane ürettiklerini ortaya koydu.⁸⁸¹

4.BAĞIMSIZLIK AMACI TAŞIYAN İSYANLAR

4.1.1850 – 1860 Arasında Görülen İsyamlar

Bağımsızlık düşüncesinin artmasında, Zeytunluların öteden beri devlet otoritesini tanımayan bir anlayışta olmalarının yanı sıra, Zeytun dışındaki Ermeniler ile doğrudan bağlantı kurmalarının da etkisi oldu. Zeytunlular, devletle olan ilişkileri hakkında bağlı oldukları Eçmiyazin Katogikosluğu'na bilgi veriyor ve onların görüşlerini alıyorlardı.⁸⁸² Dışarıdaki Ermeniler, Zeytun'da eğitim faaliyetlerine önem verdiler. Ermeni Birleşik Cemiyeti, Zeytun'da açılacak okullara özel olarak yetiştirilmiş öğretmenler gönderdi.⁸⁸³ Galata Büyük Ermeni Okulu'nun mezunlarından ve aynı zamanda kendisi de Zeytunlu olan Harutyun Çakıryan, öğretmenlik görevi ile Zeytun'a gelse de aslında o bir komiteci idi. Daha önce vergi vermemek için çıkarılan isyanlar onun Zeytun'a gelmesinden sonra bağımsızlık elde etme amacını gütmüştür.⁸⁸⁴

Ermeniler için Zeytun, bağımsızlığa giden yolda, devlete karşı yapılan isyanlardan dolayı en önemli merkezlerden birisiydi. Bu nedenle Zeytun'daki

⁸⁸¹İlter, a.g.e, s.96; Tuğlacı, a.g.e, s.743.

⁸⁸²Tuğlacı, a.g.e, II. cilt, s.2.

⁸⁸³Özalp, a.g.e, s.134.

⁸⁸⁴İlter, a.g.e, s.97.

eğitim faaliyetleri Ermeniler tarafından çok desteklendi. Mesela; Zeytun'daki okullar için, İzmirli Takvor Agopyan adlı kişi 200, Kahire'de oturan Arapkirli Bogos ise 400 lira yardım etmişti. Miyasyal İngerutyun adlı kişi de Zeytun'da okullar inşa ettirdi ve bu okullara özel öğretmenler gönderdi.⁸⁸⁵ Bu öğretmenlerden Avedik Keshonyan, Ermeni hayır cemiyetlerinin Zeytun'da faaliyet göstermelerini sağladı. Bu sayede açılan okullarda öğrencilere bağımsızlık, isyan gibi kavramlar öğretildi.

Öte yandan, zaten isyan etmeye meyilli olan halka da aynı düşünceler anlatılınca Zeytun Ermenileri çevrede yaşayan Türk köylerine baskınlarını artırdılar.⁸⁸⁶ Vergi vermeyi tamamen bıraktıkları için vergi borçları 150000 kuruşa ulaştı. Maraş Mutasarrıfı İşkodralı Mustafa Paşa, 1852 yılında, vergi borçlarını tahsil etmek için Zeytun'a yürüdü. Ancak kesin sonuç alamadığı gibi Ermenilerin Türk köylerine baskınları, Türklerin köylerini terk etmelerine yol açacak kadar arttı.⁸⁸⁷

1853 yılında burada devlet otoritesinin kurulmasının zorluğunu ortaya koyan bir gelişme yaşandı. İstanbul'dan gelen Melikyan Ardzruni Hovakim adlı papaz, halkı isyana teşvik etmek amacıyla Zeytun'a gelerek yerleşti. Eski kervansarayları tamir ettirerek saray şekline sokan Hovakim, kendisini vali, kocabaşları(işhan) meclis üyesi ve papaz Dirasuyan'ı da hâkim tayin etti. Kasabanın savunmasını güçlendirmek için çalışmalar yaptı. Göredin Kalesi'nin tamir edilmesine önem veren Hovakim, bunun için gerekli olan maddî desteği sağlamak için 1854 yılında Rusya'ya seyahat etmeye karar verdi.⁸⁸⁸ Kocabaşlar (İşhanlar), devam eden Kırım Savaşı nedeniyle maruz kalabileceği tehlikeleri öne sürerek onu bu seyahatten vazgeçirmeye

⁸⁸⁵Ermeni Komitelerinin Â'mal, s.27-28.

⁸⁸⁶Özalp, a.g.e, s.135.

⁸⁸⁷Uras, a.g.e, s.489.

⁸⁸⁸Justin McCarthy; **Ölüm ve Sürgün**, çev. Bilge Umar, 4.baskı, İstanbul, İnkılâp, 1998 s. 27.

çalışmalar da başarılı olamadılar. Rusya'ya gitmek üzere yola çıkan Hovakim, Erzurum'da tutuklanarak idam edildi.⁸⁸⁹

Bayezidli ve Dulkadirli aileleri arasında rekabet vardı. İki aile arasındaki hâkimiyet mücadelesi ve her iki ailenin zaman zaman yöneticilerle ters düşmesi sebebiyle de Maraş'ta devlet otoritesi zayıflayabiliyordu. 1854 yılında Bayezidli ailesinden Kerim Paşa'nın, Maraş İdare Meclisi'nin bazı üyeleriyle arası açıldı. Bayezid ailesi, durumunu düzeltmek için Zeytun Ermenilerine haber göndererek işbirliği yapmayı önerdi.⁸⁹⁰ Zeytun Ermenileri, bu fırsatı değerlendirdiler ve 500–600 kişilik grupla şehre gelerek evleri yağmaladılar. İdare Meclisi'nin üyelerini her yerde aradılarsa da bulamadılar. Yaklaşık on gün Maraş'ta kaldıktan sonra Zeytun'a geri döndüler.⁸⁹¹

1854 yılında bu şekilde başlayan olaylar, Maraş halkının 1856 yılında ilan edilen İslahat Fermanı'nın getirdiği düzenlemelere karşı çıkmasının da tesiriyle bir türlü tam olarak bastırılamadı. Hükûmetin, Mayıs ayında başlayan karışıklıkları bastırmak için aldığı tedbirler arasında bölgeye ilave askerî birlikler göndermesinin yanı sıra⁸⁹² Maraş'ın içinde ve Zeytun nahiyesinde yaşayan halkın elindeki silahların toplanması vardı.⁸⁹³ Karışıklıklar ancak 19 Ağustos'ta sonlandırılabilirdi. Suçluların bir kısmı yakalandı ve kaçanlar asker takibine alındı.⁸⁹⁴ Maraş Mutasarrıfı Münib Bey, sadrazama konunun ayrıntılarını bildirerek suçluların mahkemeye çıkarıldıktan sonra verilen cezaların hemen uygulanacağını, böyle olaylara bir daha fırsat verilmeyeceğini ifade etti.⁸⁹⁵

⁸⁸⁹ Ermeni Komitelerinin Â'mal, s. 27.

⁸⁹⁰ Bayezidliler ile Zeytunlular arasındaki ittifak beş yıl kadar devam edecektir. Astorian, a.g.t, s.577.

⁸⁹¹ Atalay, a.g.e, s.68.

⁸⁹² BOA, A.MKT. UM. 236/15 (1272 Ş 29 / 05 Mayıs 1856).

⁸⁹³ BOA, A.MKT. UM. 240/14 (1272 L 15 / 19 Haziran 1856).

⁸⁹⁴ BOA, A.MKT. UM. 248/48 (1272 Z 17 / 19 Ağustos 1856).

⁸⁹⁵ BOA, A.MKT. UM. 265/2 (1273 Ca 5 / 2 Ocak 1857).

Yaşanan bu olaylardan sonra, 1857 yılında, Maraş Mutasarrıflığına Hurşit Paşa getirildi. Hurşit Paşa, Bayezidli Kerim Paşa'yı tutukladı ise de bir süre sonra affedilen Kerim Paşayı serbest bırakmak zorunda kaldı. Hurşit Paşa, vergi vermeyen ve Maraş baskını yapan Zeytun üzerine yürüdü. Ancak başarısız oldu ve görevden alındı. 1861 yılında yerine Filibe Mutasarrıfı olan Aziz Paşa tayin edildi.⁸⁹⁶

4.2.1860–1862 İsyanı

4.2.1.İsyan Öncesinde Lübnan'da Yaşanan Gelişmeler ve Zeytun Ermenilerinin Yabancılarla Bağlantıları

Islahat Fermanı'nın ilanıyla Müslüman ve gayrimüslim tebaanın eşit sayılması, Maraş'ta olduğu gibi, Lübnan'da da Müslüman halkın tepki göstermesine sebep oldu. Öte yandan Lübnan'da yaşayan ve çeşitli nedenlerle⁸⁹⁷ kendi içlerinde birlik hâlinde olmayan Marunîlerin Fransızlar tarafından himaye edilmesine karşılık olarak İngilizler de birliklerini muhafaza eden Dürzîleri korumaya, hatta onlara silah göndermeye başladılar.⁸⁹⁸ Marunîler arasındaki bölünmeyi fırsat görerek Dürzî ve Sünnîlerin kendi egemenliklerini yeniden kurmak istemeleri burada yaşayan toplumların ilişkilerinin gerilmesine sebep oldu. Olaylar Suriye'ye sıçradı ve her dinden yedi bin ila on iki bin arası insan öldü. Konu, İngiltere ve Fransa'nın müdahale etmesiyle uluslararası bir mahiyete büründürüldü ve Lübnan'a, 9 Haziran 1861'de ayrıcalıklı ve bağımsız eyalet statüsü verildi.⁸⁹⁹ Lübnan

⁸⁹⁶BOA, İ.DH. 31915, (1278 M 22 / 31 Temmuz 1861). Ayrıca bkz. **Tercüman-I Ahval**; numara 61, (27 Muharrem 1278–4 Ağustos 1861).

⁸⁹⁷Marunîler, Arap Orta Doğu'su ile Hristiyan Batı arasında gidip gelmekteydi. Dilleri, durumun gereklerine uygun olarak Arapça ya da Fransızcadı. Benzer biçimde, ya bölgenin ilk yerleşik halkı olan Fenikelilerden ya da Hristiyan Avrupa'nın Fransız Haçlılarından geldikleri yönündeki Marunî iddiaları, gerçek etnik köken ifadeleri olmak yerine, açıkça Lübnan üzerindeki egemenlik iddialarına meşruiyet sağlamak ve Batı ile özdeşleşmek için oluşturulmaktadır ve bunlardan hangisinin öne sürüleceği hitap edilen kitleye göre belirlenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal H. Karpat; **Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, çev. Recep Boztemur, İstanbul, İmge, 2001, s.68–69.

⁸⁹⁸Shaw&Shaw, a.g.e, s.183.

⁸⁹⁹Shaw&Shaw, a.g.e, s.183. Lübnan olayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jorga, a.g.e, s.434–440,457.

Mutasarrıflığına, Katolik bir Ermeni olan David Efendi vezaret rütbesi tevcih olunarak getirildi.⁹⁰⁰ Ancak bu düzenleme Lübnan Dağı içinde geçerliydi. Beyrut ve diğer Müslüman kıyı bölgeleri bu statü dışındaydı.⁹⁰¹

Büyük Devletlerin baskısı altında meydana gelen bu muhtariyet idaresi, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki itibarına darbe indirmesinin yanı sıra, diğer Osmanlı tebaalarının da aynı tarz yönetim şekli istemelerine, dolayısıyla yeni karışıklıklara sebep oldu.⁹⁰²

1861 yılında, Haçin(Saimbeyli)'den Zeytun'a, Levon adlı biri geldi.⁹⁰³ En büyük amacı Zeytun'a bağımsızlık verilmesinden sonra yönetimi ele geçirmek olan Levon, Zeytunlulara, İmparator III. Napolyon'a verilmek üzere genel bir dilekçe yazdırdı ve bu dilekçeyi Fransız İmparatoru'na, bizzat Paris'e giderek kendisi takdim etti.⁹⁰⁴ Dilekçede şu isteklere yer verilmişti:⁹⁰⁵

“Bizim, Toros Dağları içinde yaşayan Ermenilerin, 70 bin silah taşıyacak adamımız vardır. Bize, kendi kendimizi idare etme imtiyazının verilmesini istiyoruz. İmparator hazretlerinden bize istediğimiz bağımsızlığın verilmesi ve başımıza vali olarak bir Ermeni tayin edilmesi için Padişah katında aracı olmasını rica ediyoruz.”

Napolyon, başlangıçta Zeytun Ermenilerini destekleyerek onlara bağımsızlık vaat ettiyse de⁹⁰⁶ Fransa'nın Ermenilerin Katolik mezhebine geçmeleri yönündeki isteğinin Zeytun Ermenilerince reddedilmesi üzerine⁹⁰⁷ söz konusu dilekçeyi daha sonra Osmanlı hükûmetine vermek üzere İstanbul

⁹⁰⁰Karal, a.g.e, VI. cilt, s.41.

⁹⁰¹Shaw&Shaw, a.g.e, s.183.

⁹⁰²İlter, a.g.e, s.102.

⁹⁰³Levon'un Zeytun'a, isyanın planlayıcısı Fransa tarafından gönderildiği iddiaları için bkz. Dabağyan, Osmanlı'da Şer, s.469.

⁹⁰⁴Ermeni Komitelerinin Â'mal, s.28.

⁹⁰⁵Uras, a.g.e, s.489.

⁹⁰⁶Jorga, a.g.e, s.546.

⁹⁰⁷ Nalbandian, a.g.t., s.119.

Büyükelçisine gönderdi. Bunda, yaptırdığı tahkikat sonunda Ermeni nüfusunun abartılması ve yapılan isteklerin tutarsızlığı etkili oldu.⁹⁰⁸

Zeytun Ermenileri, Fransa'nın yardımını sağlama konusunda başarısız olsalar da bundan sonra, Avrupa diplomatlarından ve devletlerinden yardım istemeyi alışkanlık hâline getirdiler.⁹⁰⁹

4.2.2.İsyanın Safhaları

Zeytun Ermenileri, daha önce devletin koyduğu kanunlara karşı koymak için isyan ettikleri halde 1860 yılından sonra bağımsız devlet kurma amaçlarına ulaşabilmek,⁹¹⁰ Büyük Devletlerin dikkatlerini çekmek ve Osmanlı Devleti'nin huzurunu bozmak için isyan etmeye başladılar. Etraftaki Müslüman köylerin yollarını kapattılar. Hatta Müslüman köylüleri katlettiler. 1859 yılında bölgede yaşayan Tecirli Türkmenlerini Adana'ya göç etmeye mecbur bırakan⁹¹¹ Zeytun Ermenileri, 1860 yılında da vergileri tahsil etmek üzere Zeytun'a yürüyen Hurşit Paşa'yı geri püskürttüler.⁹¹²

1862 yılında, 500 kişi civarında olan Zeytun Ermenileri Müslümanların oturduğu Kertman Köyü'nü bastılar. Zeytunlular ilk anda, en büyüğü altı yaşındaki beş çocuk olmak üzere 16 kişiyi öldürdüler. Daha sonra hareketlerine devam ederek ahalinin bir kısmını katlettiler ve büyük çoğunluğunu yaraladılar. Bazı kadın ve kızları kaçırdılar.⁹¹³ Olaylar, Tasvir-i

⁹⁰⁸ Parmaksızoğlu, a.g.e, s.22.

⁹⁰⁹ İlder, a.g.e, s.105.

⁹¹⁰ Jorga, a.g.e, s.504.

⁹¹¹ Tuğlacı, a.g.e, s.145.

⁹¹² Tuğlacı, a.g.e, s.158. Tuğlacı, bundan sonra Zeytun Ermenilerine, sultanın, özel bir irade ile vergilerini doğrudan doğruya devlet hazinesine ödeme ayrıcalığı verdiği iddiasında bulunuyor. Ancak daha önce hiçbir kaynağın söz etmediği bu irade hakkında ayrıntı veremiyor. Bkz. Tuğlacı, a.g.e, s.193.

⁹¹³ Maraş'ta bulunan Ali Ağa'nın Halep Mutasarrıflığı'na gönderdiği tahrirât için bkz. BOA, A.MKT. MHM. 244/10 (1279 R 24 / 19 Ekim 1862).

Efkâr'da yer alan bir habere göre, İstanbul'da yayınlanan Ermeni gazetelerinde ayrıntılı olarak yer alacak kadar yankı buldu.⁹¹⁴

Maraş mutasarrıfı Aziz Paşa, Halep Valiliği'nden asker sevk edilmesi talebinde bulundu ise de bu gerçekleşmeyince halktan gönüllü asker topladı ve 10 bin piyade ile 24 Ağustos 1862'de Zeytun üzerine gitti.⁹¹⁵ Zeytun'a yapılan bu harekâta kullanılmak üzere iki de dağ topu götürüldü. Ancak götürülen kuvvetlerin düzensiz ve toplama askerlerden oluşması Aziz Paşa'yı zor durumda bıraktı. Askerlerden bazıları daha silah sesini duyar duymaz geri çekilmeye başlayınca⁹¹⁶ Zeytunlular üstünlüğü ele geçirdiler. Çok sayıda Osmanlı askeri öldü ve dağ toplarından biri asi Zeytun Ermenilerinin eline geçtiyse de⁹¹⁷ bu üstünlükleri uzun sürmedi. Asiler, Alabaş Köyü civarında yenilgiye uğratıldı. Aziz Paşa, 27 Ağustos 1862 tarihinde Hariciye Nezareti'ne bir yazı göndererek Zeytun'da güvenliğin sağlandığını, Zeytunluların pişmanlıklarını bildirdiklerini, hatta vergi borçlarını ödediklerini, herhangi bir talana meydan vermemek için Zeytun'un içine girmediğini bildirdi.⁹¹⁸ Aynı gün Zeytun Ermeni Cemaati de Hariciye Nezareti'ne hitaben bir dilekçe gönderdi. Dilekçede, Aziz Paşa'nın, Alabaş Köyü'ne gelerek oradaki manastırı bastığı, bununla yetinmeyerek oradaki halk ve rahipleri öldürdüğü ve Zeytun halkından ordunun masraflarına karşılık bir kese altın istediğini anlattıktan sonra, Aziz Paşa'dan şikâyetçi olduklarını ve onun hakkında gerekli işlemlerin yapılmasını istediler.⁹¹⁹ Bir grup Zeytun Ermenisi de İstanbul'a giderek durumu bizzat anlatmak istedi. Bu kişiler İstanbul'da Ermeniler

⁹¹⁴**Tasvir-i Efkâr**, numara 19, (5 Rebiüevvel 1279- 31 Ağustos 1862). Ayrıca bkz. Necdet Hayta, **Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862–1286/1869)**, Ankara, T.C.Kültür Bakanlığı Yay., 2002, s.201.

⁹¹⁵Atalay, a.g.e, s.69.

⁹¹⁶Ahmet Cevdet Paşa, Aziz Paşa'nın ordusunda yer alan Tecirli Aşireti'nin sıranın kendilerine geleceği kaygısını taşıdıklarından Paşa'nın başarılı olmasını istemediklerini, o yüzden onların geri çekildiklerini ifade eder. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e, s.120.

⁹¹⁷BOA, A.MKT. MHM. 244/10 (1279 R 24/ 19 Ekim 1862).

⁹¹⁸OBE, I.cilt, belge numarası 153, s.340.

⁹¹⁹OBE, I.cilt, belge numarası 154, s.341. Dilekçede Zeytun'un ileri gelenlerinden 18 kişinin imzası vardır.

tarafından büyük bir coşku ile karşılandılar. Hatta Ermeni şairlerinden Mıgırdıç Beşiktaşlıyan Zeytunlular için yazdığı şu şiiri tören sırasında okudu:⁹²⁰

“Ey nazlı ana, kimi özlüyorsun?

Gel buraya, korkma, yakın gel.

Yarasından kan akan yavruna,

Göz yaşları dökmeyerek metânetle bak.

Bırak, Türk anaları ağlasın,

Sen, Zeytun’a peyâm-ı sürûr götür.

Güneş doğdu, Zeytunlular, çabuk atlara binelim,

Silahlar yukarı, arş ileri yürüyelim.

Muhterizler, yurt ve kucak düşkünleri bizden değil,

Bunca çektiğimiz kulluk, esâret artık yeter,

Acılığı biraz da Türk’e tattırmaya çalışalım.”

Zeytun’daki gelişmeleri bu şekilde haber alan İstanbul Ermenileri, Kirkor Vartabet Apartyan’ı, şikâyetle bulunmak üzere Fransa İmparatoru III. Napolyon’a gönderdiler. Apartyan, Paris’te Karabet Şahnazar ile buluşarak hazırladıkları şikâyet dilekçesini imparatora iletince Fransa, İstanbul’daki elçisine Zeytun konusunda Babıali’ye baskı yapması yönünde talimat verdi.⁹²¹ Şikâyetlerin yoğunluğu sebebiyle Aziz Paşa mutasarrıflık görevinden azledildi. Başsız kalan asker, Zeytunluların saldırılarında ağır kayıplar verdi ve Ermenilerin, bölgedeki Müslüman köylerine tecavüzkâr hareketleri arttı.⁹²²

Bu arada Adana Valisi Hurşit Paşa, Sivas Valisi Ziya Paşa ve Maraş Mutasarrıfı olarak tayin edilen ve Zeytun’da ıslahat yapmakla görevlendirilen

⁹²⁰ Ermeni Komitelerinin Â’mal, s.29.

⁹²¹ Uras, a.g.e, s.490.

⁹²² Atalay, a.g.e, s.69.

Aşir Paşa'nın başkanlığını yaptığı bir komisyon oluşturularak bölgedeki karışıklığın sona erdirilmesi için çalışmalar başlatıldı.⁹²³ Bu çalışmalar üzerine Zeytun Ermenileri, 6 Eylül 1862 tarihinde muhasaranın kaldırılması için isyanın elebaşlarından olan Alabaşlı Karabet Lihor'u Osmanlı askerî yetkililerine teslim edip diğer bir elebaşı olan Zeytunlu Oseb'i de yakalayıp teslim edeceklerine söz verdiler. Ayrıca, birikmiş vergi borçlarını ödeyeceklerine dair senet verdiler.⁹²⁴ Zeytun Ermenilerinin verdikleri sözleri yerine getirme ihtimalleri düşük olmasına rağmen Osmanlı Devleti, Fransa'nın⁹²⁵ baskılarının da etkisiyle bu sözlere inanmak zorunda kaldı ve Zeytun muhasarası kaldırıldı.⁹²⁶

Maraş'ta yaşayan halkın güvenliğini sağlamak ve yeni olaylara meydan vermemek için Babıali'nin emriyle Adana Mutasarrıfı Hurşit Paşa Maraş'a iki bölük süvari gönderdi.⁹²⁷

4 Kasım 1862'de Maraş Mutasarrıflığı'nın, Maraş'ta bulunan askerlerden bir taburunun, güvenliğin tam olarak sağlanabilmesi için mevsim sonuna kadar kalmasını istemesi,⁹²⁸ aslında Zeytunluların verdikleri senede Osmanlı makamlarının itibar etmediğinin, sadece Zeytunluların devleti oyaladığını düşündüklerinin göstergesidir.⁹²⁹ Nitekim karışıklık sırasında Müslümanlar tarafından gasbedilen eşya ve hayvanların ele geçirilebilenlerinin sahiplerine iade edilip papaz ailelerinin güvenliklerinin

⁹²³ BOA, A.MKT. MHM. 240/77 (1279 Ra 24 / 19 Ekim 1862).

⁹²⁴ BOA, A.MKT. MHM. 244/10 (1279 R 24/ 19 Ekim 1862). Senette Zeytun Ermeni Rüesâsı adına Rahip Karabet, Muradoğlu Kiforok, Dilon, Agop ve Topaloğlu Agop'un imzası vardır.

⁹²⁵ Fransa'nın 1862 isyanında Zeytunlulara yaptığı yardımdan dolayı Zeytunluların senelerce Fransızlara minnet duymalarına sebep olduğu yorumları Paris'te yayımlanan Voltaire gazetesinin 1887 yılı nüshalarında bile yer alacaktır. Bkz. BOA, **Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği** (Y.PRK. TKM.) 11/10, (1304 Za 23 / 13 Ağustos 1887).

⁹²⁶ OBE, I.cilt, belge numarası 155, s.342.

⁹²⁷ BOA, A.MKT. MHM. 236/66 (1278 Ra 21 / 26 Ekim 1861).

⁹²⁸ Halep Mutasarrıflığı'nın Seraskerlik makamına gönderdiği tahrirat için bkz. BOA, A.MKT. MHM. 248/95 (1279 C 11/ 4 Kasım 1862).

⁹²⁹ Aynı belge.

sağlanmasına rağmen⁹³⁰ Ermeniler, mallarının gasbedildiği ve can güvenliklerinin olmadığı yönündeki şikâyetlerini, hem Patrikhane'ye hem de yabancı konsolosluklar ile misyonlara bildirdiler. Üstelik bu haberler Avrupa'daki gazetelerde de yayınlandı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 5 Kasım 1863'te gerçeğin her ne ise ortaya çıkarılması için bir araştırma komisyonu kurulmasına karar verdi. Komisyonda; Osmanlı hükûmeti adına Binbaşı Şahin Bey,⁹³¹ Ermeni Patrikhanesini temsilen Serkis Agabekyan, Katolik Ermenileri temsilen de Davut Efendi bulunacaktı.⁹³² Bu komisyonun diğer bir üyesi de Nerses Varyebatyan idi.⁹³³ Ermeni Patrikhanesi Kaymakamlığı, durumu tahkik için seçilen komisyonda bulunan Hristiyanların, haksızlık yapıldığı gerekçesiyle istifa ettiklerini bildirip durumun düzelmesi için komisyona bir Hristiyan üye daha tayin olunmasına izin verilmesini talep etti.⁹³⁴ Bunun üzerine Yozgat marhasası olan ve Kayseri'de oturduğu anlaşılan Matyos Efendi'nin komisyonda görevlendirilmesi konusu hükûmet tarafından kabul edildi. Maraş Mutasarrıflığı da durumdan haberdar edildi.⁹³⁵

Soruşturma 27 Aralık 1863 tarihinde tamamlandı. Ermeni Patrikhanesi Kaymakamlığı'na gönderilen soruşturma raporunda; *“Yapılan incelemede, Zeytun ahalisinden 500 kadar eşkıyanın adı geçen köye hücum ederek dokuz kişiyi idam ettikleri, ayrıca en büyüğü altı yaşında olan beş çocuğu boğdukları, hayvan ve yemlerini gasbettikleri, katillerin getirilmesi için sevk edilen zaptiyeye karşı geldiklerinden Halep'teki nizamiye askerinin gönderildiği, bu suçları işleyenlerin muhakeme edilerek cezalandırılmaları, bölgenin asayişinin korunması için Halep mevki kumandanı Hasan Paşa'nın bir heyetle Maraş'ta bulunmasının emrolunduğu, askerî harekâtı başlatan*

⁹³⁰OBE, I.cilt, belge numarası 156, s.343.

⁹³¹BOA, İ.HR. 11704 (1280 C 24/ 5 Kasım 1863).

⁹³²Uras, a.g.e, s.490.

⁹³³Ermeni Komitelerinin Â'mal, a.g.e, 29. Nerses Varyabetyan, Zeytun'a görevli olarak gönderilmesi sebebiyle kendisine harcırah olarak verilen 100 Lirayı Sis Katogikosluğu'na bağışlayarak “Episkopos” rütbesini almış ve buna bağlı olarak daha sora İstanbul Patriği seçilmiştir. Bkz. Hocaoglu, a.g.e, s.299.

⁹³⁴BOA, HR. SYS. 81/40, Lef 1 (11 Kasım 1863).

⁹³⁵BOA, HR. SYS. 81/40, Lef 2 (11 Kasım 1863).

Maraş Mutasarrıfı Aziz Paşa'nın Süleymaniye Sancağı Kaymakamlığına tayin edildiği ve Maraş Mutasarrıflığı'na Aşir Paşa'nın tayin edildiği ” bildirildi.⁹³⁶

4.2.3. 1860 -1862 İsyanının Önemi

Ermeniler, bundan sonra çıkardıkları isyanlarda Zeytun Ermenilerinin Osmanlı Devleti'ne karşı verdiği bu mücadeleden ilham aldılar. “Kartal Yuvası”⁹³⁷ dedikleri Zeytun'da yaşayan Ermenileri kahraman olarak gördüler. Onları ve onların verdikleri mücadeleleri konu alan şiirler, romanlar yazarak⁹³⁸ bu hikâyeleri başka yerlerde yaşayan Ermenilere aktardılar ve onların millî duygularının kabarmasını sağladılar.

1863 yılında R. Badganyan (Kamar-Katiba), Zeytun İsyanından o kadar etkilendi ki İran Ermenilerine kendi ülkelerini terk ederek Zeytun'a yerleşmelerini önerdi. Bu şekilde, Ermenilerin bağımsızlık mücadelesine Zeytun'da devam edilmesini sağlamaya çalışıyordu.⁹³⁹ Bu çalışmaların yanı sıra 1860 yılında Ermeni Anayasası'nın hazırlanmasıyla ortaya çıkan politik ve entelektüel değişiklikler ve Avrupa'nın etkileri, Avrupa'nın Ermenilerle ilgilenmeye başlaması⁹⁴⁰ Zeytun'da daha sonra çıkarılacak isyanların habercisiydi. Bu gelişmelerle Osmanlı Devleti daha etkili tedbirler almaya karar verdi.

⁹³⁶OBE, I.cilt, belge numarası 157, s.344.

⁹³⁷Verjine Svazlian; **Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza**, çev.Emine Demir, İstanbul, Belge Yay., 2005, s.61. Antranik Çelebyan, **Antranik Paşa**, çev. Mariam Arpi&Nairi Arek, İstanbul, Peri Yay., 2003, s.23.

⁹³⁸Simbad Şahazizyan tarafından Moskova'da yayınlanan “Levon'un Acısı”adlı şiir albümü ile Kamar-Katiba “Araksi Ana”, Dzerents Toros “Levon” ve “Doğum Sancısı” romanları Ermeni milli duygularını uyandıran eserlerden bazılarıdır. Bkz. Çelebyan, a.g.e, s.22–23.

⁹³⁹Çelebyan, a.g.e, s.23.

⁹⁴⁰Nalbandian, a.g.t, s.68.

4.2.4. İsyân Sonrasında Zeytun’da Yapılan Çeşitli Düzenlemeler

4.2.4.1.Fırka-i İslâhiye’nin Kurulması

XIX. yüzyılın başlarından itibaren, İskenderun, Maraş, Zeytun, Elbistan, Kilis, Niğde, Kayseri, Adana ve Sivas’ta derebeylik anlayışından kaynaklanan sebeplerle zayıflayan devlet otoritesinin yeniden sağlamlaştırılması amacıyla ıslahat yapılmasına ihtiyaç duyuldu.

Buna bağlı olarak 1865 yılında kurulan “Fırka-i İslâhiye” adı verilen ordunun amacı; bağımsız hareket eden derebeyleri ve aşiretleri itaat altına almak, eşkıya ve göçebelerin gücünü kırmak ve böylece ziraî yerleşmeye yol açmak, diğer taraftan Kırım Savaşı ile ortaya çıkan asker sıkıntısını gidermekti.⁹⁴¹

Fırka-i İslâhiye’nin kurulmasıyla; Adana, Halep, Urfa ve Maraş eyaletleri “Vilayât-ı Cedide” adıyla yeniden düzenlendi ve Halep valisi Süreyya Bey merkeze çağrıldı, Adana valisi Ali Rıza Paşa Sivas’a, Ahmet Cevdet Paşa da yeni kurulan “Vilayât-ı Cedîde”ye vali olarak tayin edildi.⁹⁴²Fırka-i İslâhiye’nin kumandanı Derviş Paşa idi.⁹⁴³

Maraş’a bağlı olan Zeytun nahiyesi ile nahiyyeye bağlı olan Alabaşlı, Mihâl, Kızıldağ, Dönükler ve Fenk adlı köylerde yaşayan Ermeniler isyankâr tutumlarıyla ün saldıklarından, Zeytun ve köylerine nahiyyenin çevresinde yer alan Andırın, Maraş ve Elbistan gibi yerlerden gidip gelmek oldukça güçtü.⁹⁴⁴ Fırka-i İslâhiye’nin, Gâvur Dağı*, Kozan, Haçin ve Zeytun bölgelerinde huzur

⁹⁴¹Yusuf Halaçoğlu, “Fırka-i İslâhiye”, **DİA**, XIII.cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1996, s.35–36.

⁹⁴²BOA, İ.DH. 37906, (1282 Ş 24 / 11 Ocak 1866).

⁹⁴³Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e, s.108.

⁹⁴⁴Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e, s.120.

* Gâvur Dağı: Amanos denilen ve Kahramanmaraş civarından başlayıp kuzey-doğu, güney-batı istikametinde uzanarak Âsi Nehri’nin denize karıştığı nokta ile Hınzır Burnu arasında sona eren, batıda Ceyhan Nehri’nin orta mecrası ile sınırlanmış olan sıradağlardır.

ve asayışı bozan Ermeni hareketleri ve aşiretlerin çıkardıkları olayları⁹⁴⁵ kontrol altına almak için bu bölge de de faaliyet göstermesine karar verildi.

Ahmet Cevdet Paşa, “*Maraş kazası dahilinde vâki’ Zeytun nahiyesi dahiçend seneden beri bütün bütün isyan hâlinde idi...İstanbul’daki Ermeni çelebilerinden bir takım müfsitler ise Zeytun’daki dört koca-başının resimlerini aldırıp anları bir vasıta ile Fransız İmparatoru üçüncü Napolyon’a takdîm etmişler...Bu resimler Fransa devleti nezdinde bütün bütün tesirsiz ve hükümsüz kalmayıp Zeytunluları min-gayri-resmin himaye efkârı peyda olmuş idi.*” diyerek yabancı devletlerin Zeytun üzerindeki etkilerinin arttığını, bunun iyi sonuç vermeyeceğini, Zeytun’da bir an önce tedbir alınması gerektiğini ifade ediyordu.⁹⁴⁶

4.2.4.2.Zeytun’da İdarî Düzenlemeler

1862’de, Maraş Mutasarrıfı Aziz Paşa’ya, Adana ve Sivas valileri ile işbirliği yaparak Zeytun’da ıslahat yapması emredilmişti. Fırka-i İslâhiye’nin mülkî ve idarî sorumlusu olan Ahmet Cevdet Paşa daha köklü düzenlemeler yapmayı planladı. Fakat 1865 yılında görülen kolera salgını ıslahat programının gecikmesine sebep oldu.⁹⁴⁷

Ahmet Cevdet Paşa, Ermenilerin Zeytun’da yapılacak ıslahata karşı çıkmalarından dolayı Binbaşı Hüseyin Hüsnü Bey’i, bir bölük piyade ile Zeytun’a gönderdi. Diğer taraftan Göksun ve Elbistan’a da asker yerleştirilerek Zeytun’un etrafı tamamen kuşatıldı. Bunu anlayan Ermeniler, ıslahat hükümlerini kabul etmek zorunda kaldılar.⁹⁴⁸

1864 yılında yürürlüğe giren bu düzenlemelere göre;⁹⁴⁹

⁹⁴⁵Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul, Eren Yay., 1987, s.115–118.

⁹⁴⁶Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e, s.120.

⁹⁴⁷Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e, s.181. 1865 yılında görülen bu büyük salgında Maraş mutasarrıfı Aşir Paşa ve oğlunun da aralarında bulunduğu 8–10 bin kişi hayatını kaybetti. Atalay, a.g.e, s.69.

⁹⁴⁸Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e, s.212.

⁹⁴⁹Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e, s.212–213.

a-Zeytun kazasında yaşayan ve kocabaşların idaresinde oldukları için o güne kadar askerlik yapamayan 40 kadar Müslüman hanesi askerlik görevi ile yükümlü kılındı.

b-Zeytun Ermenilerinin “Bedel-i Askeriye” vermeleri sağlandı.

c-Bölgede bulunan bazı Müslüman nahiyelerin de bağlanmasıyla, Zeytun kasabası merkez olmak üzere “Zeytun Kazası” teşkil edildi.

Yeni kurulan Zeytun kazasının kaymakamlığına Salih Efendi atandı.⁹⁵⁰ Böylece yapılan ıslahat resmen uygulanmaya başlandı. 3 Ekim 1866 tarihinde yapılan ve Meclis-i Vâlâ’da kabul edilen yeni düzenlemelerle; nüfus sayımı yapılacak, yeni çıkarılan Vilayet Nizamnamesi’ne göre kaza idare meclisi oluşturulacak ve bu mecliste her cemaat nüfusu oranında temsil edilecekti. Müslüman ve Ermenilerden zaptiyeler oluşturulacaktı. Öte yandan, bütün bu düzenlemelere itiraz eden dört Zeytun kocabaşı, Tuna vilayeti içinde bir yere gönderilecekti. Yerleşecekleri yer belli olana kadar kendilerine 300 kuruş maaş verilecekti. Yerleşecekleri yer belli olduktan sonra aileleri yanlarına gönderilecek ve o zaman da kendilerine günlük 10 kuruş yevmiye ödenecekti. Bu düzenlemelerin yapılmasında destek olan Zeytun Papazı Muses Efendi’ye de 250 kuruş maaş verilecekti.⁹⁵¹

Ermeni Patriği, kocabaşların Edirne’de oturmalarını önerdiyse de daha sonra bazı Ermeni ileri gelenleri ve Rusya’nın araya girmesiyle kocabaşlar yeniden Zeytun’a döndüler.⁹⁵² Dolayısıyla, kocabaşlar Zeytun’da kendi otoritelerini tekrar kurdular ve bu durum 1895 yılına kadar devam etti.

4.2.4.3.Yol Yapımı ve Telgraf Hatlarının Döşenmesi

Zeytun’daki eşkıya hareketlerini önlemek açısından alınan tedbirlerden biri de Zeytun’a ulaşımı kolaylaştıracak yol yapımı ile haberleşmeyi

⁹⁵⁰Uras, a.g.e, s.490.

⁹⁵¹BOA, A.MKT. MHM. 364/20 (1283 Ca 23 / 3 Ekim 1866).

⁹⁵² Uras, a.g.e, s.490.

hızlandıracak telgraf hattının döşenmesiydi. İlk olarak 1867 yılında, Maraş'tan başlayan ve Zeytun üzerinden Elbistan'a kadar uzanan bir yolun inşasına başlandı. Ancak bölgenin dağlık ve engebeli bir arazide olması, ayrıca Ceyhan Nehri'nin araziye ikiye bölmesi sebebiyle deneyimli mühendis ve teknik elemanlara ihtiyaç duyulması yol yapımını geciktirdi.⁹⁵³

Haberleşme imkânlarının gelişmiş olması muhtemel bir isyanı erken haber almak ve Halep ve İstanbul'a bilgi verip-almak açısından son derece önemliydi. Bu sebeple 15 Mayıs 1868'de Maraş'tan Halep'e uzanan bir telgraf hattının yapımına başlandı.⁹⁵⁴

4.3. 1878 İsyanı

4.3.1.1878 Yılında Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu ve İsyanı Hazırlayan Sebepler

Daha önce Zeytun Prensi Leon ünvanını kullanarak III. Napolyon ile görüşen Leon ve karısının 1871 yılında kısa aralıkla ölmeleri ve geride altı çocuk bırakmaları, Zeytun'un yeniden Avrupa gündemine girmesine sebep oldu. Bu çocuklar için İstanbul Ermenileri de aralarında 3–4 bin lira yardım topladılar.⁹⁵⁵

Diğer taraftan Ermeniler büyük devletlerle olan temaslarını devam ettirdiler. 1876 yılında Ermeni Patriği Nerses Varyabetyan'ın, İngiltere'nin İstanbul elçisi olan Sir Eliot ile görüşmesinde, ona, “...eğer Avrupa devletlerinin ilgilerini çekmek için, ihtilal, isyan gerekiyorsa bunu çıkarmanın kat'iyyen zor olmadığını...” söylemesi İngiliz elçi tarafından hükûmetine bildirildi.⁹⁵⁶

⁹⁵³ BOA, A.MKT. MHM. 392/45, (1284 C 29 /28 Eylül 1867).

⁹⁵⁴ BOA, A.MKT. MHM. 407/78, (1285 M 22 /15 Mayıs 1868).

⁹⁵⁵ Uras, a.g.e, s.184.

⁹⁵⁶ Henry Elliot'un Dışişleri Bakanı Derby'e 7 Aralık 1876'da gönderdiği mektup için bkz. Şimşir, British Documents, I.cilt, Ek Belge Numarası,2. s.732; Ayrıca bkz. Uras, a.g.e, s.186–187.

Bu arada Balkanlardaki durum çok kötüleşmişti. Sırbistan 30 Haziran 1876'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş, ama Osmanlı ordusunun üstünlüğüyle karşılaşınca Eylül'de ateşkes istemek zorunda kalmıştı. Panislavist düşüncenin doruğa çıktığı Rusya, Bulgarların yaşadığı bölgelerde geniş kapsamlı reformlar yapılması ve fiilî özerklik verilmesi için İstanbul'a baskı yapmakta, talepleri karşılanmadığı takdirde savaşla tehdit etmekteydi. Osmanlı Devleti, Kanun-ı Esasî ile tüm halklara eşit haklar verildiğinden yeni bir ıslahatın gereksiz olduğunu ifade edince Rusya, 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.⁹⁵⁷ Bu gelişmeyle seferberlik ilan edilen⁹⁵⁸ Osmanlı Devleti'nde hükûmet, gayrimüslim ahaliden gönüllü olanların da askere alınmaları konusunda çalışma başlatınca⁹⁵⁹ Ermeniler gönüllü askerlik yapmak istediklerini belirttiler.⁹⁶⁰ Hükûmet, 22 Mayıs 1877'de Ermeni milletinden gönüllü olarak askerlik yapmak isteyenlerin orduya kabul edilmesini Seraskerlik makamına bildirdi.⁹⁶¹ Bunun üzerine Anadolu'da, gönüllü olarak orduya katılan 30 bin civarında Ermeni, hayvan ve arabaları da yanlarında olmak üzere, savaşın Anadolu'daki cephelerine, mühimmat ve yiyecek sevk etmek ve diğer hizmetlerde bulunmakla görevlendirildi. Bunlar arasında Adana, Maraş ve civarından 500, Erzurum'dan 2000, Harput'tan 200 ve Aydın'dan 100 Ermeni vardı.⁹⁶²

Rusya, Haziran ayında Batı sınırlarında iki koldan saldırıya geçerek 1 Temmuz'da kendilerine Edirne'nin yolunu açacak olan Tırnova'yı aldı.⁹⁶³ Bu gelişme Osmanlı toplumunda endişeyle karşılandı. Hatta Ermeni

⁹⁵⁷Zürcher, a.g.e, s.113–114. Krş. Davison, Osmanlı-Türk, s.190.

⁹⁵⁸ Seferberliğin ilan edilmesinden sonra Maraş halkından ve Maraş'a yeni yerleştirilmiş muhacirlerden aralarında Çerkezlerin de bulunduğu çok sayıda asker orduya katıldı. Bunların sayıları ve ayrıntılı bilgi için bkz. ATASE, ORH, K.4–17, G. 296; ATASE, ORH, K.37, G.74, B.74–1; ATASE, ORH, K.48, G.79, B.79–1; ATASE, ORH, K.5, G.7, (Belge)B.7–1.

⁹⁵⁹ATASE, ORH, K.2, G.139, B.139–1.

⁹⁶⁰Ahmet Eyicil, **Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasî Faaliyetleri**, Ankara, Gün Yay., 1999, s.69.

⁹⁶¹ATASE, ORH, K.4, G.46, B.46–1.

⁹⁶²**Takvim-i Vekayi**; numara 1948, sayı 3, sütun 3, (11 Temmuz 1877).

⁹⁶³Shaw&Shaw, a.g.e, s.229–230.

cemaatlerinin çeşitli meclislerinin üyesi olan 16 kişi devlete sadakatlerini gösteren bir mahzar hazırladılar ve bu mahzarı 23 Temmuz 1877'de Padişaha gönderdiler.⁹⁶⁴ Patrik Nerses, birkaç kez Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirdi. Hatta II. Abdülhamid, Ağustos 1877'de Patrik Nerses'e bağlılığından dolayı birinci derecede Osmanlı nişanı verdi.⁹⁶⁵ Ermeni Meclisi, 7 Aralık 1877'de, Patrik Nerses'in başkanlığında toplanarak Ermenilerin gönüllü askerlik hizmeti yapmaları konusunu tekrar kabul etti.⁹⁶⁶ Fakat savaşın gelişimi ve Plevne'de Osman Paşa'nın teslim olduğunun duyulmasıyla,⁹⁶⁷ Ermeni Meclisi yeniden toplandı ve önceki kararından dönerek orduya gönüllü asker vermekten vazgeçti.⁹⁶⁸ Çünkü Rus İmparatorluğu'nun bu büyük savaşı kazanmasıyla Ermeniler, Rusların günün birinde Doğu Anadolu'nun tamamını ele geçirerek burada bir Hristiyan yönetimi oluşturacağına ve kendilerinin de bundan faydalanarak bağımsız devlet kurabileceklerine inanmaya başladılar. Bu da Ermeni ayrımcı hareketlerinin hız kazanmasına sebep oldu.⁹⁶⁹

Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona erdiği dönemde Patrik Nerses idaresindeki Ermeni Meclisi; gizli yapılan toplantılarda, Rus Çarı'na iletmek üzere Eçmiyazın Katogikosluğu'na verdikleri şu kararları aldı:⁹⁷⁰

“a-Fırat'a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmemesi ve buraların, Ararat ili ile birleştirilerek Rus Çarı'nın ülkesinin bir bölümü olmasının temin buyurulması,

b-Arazi ilhakı olmayacağı bize duyurulduğundan-eğer böyle olacaksa-Bulgaristan'a ve Bulgar milletine verilecek imtiyazların, bütün Rusların

⁹⁶⁴Eyicil, a.g.e, s.69–70.

⁹⁶⁵Şimşir, a.g.e, belge numarası 39, s.92.

⁹⁶⁶Şimşir, a.g.e, belge numarası, s.140–142.

⁹⁶⁷ Zürcher, a.g.e, s.114.

⁹⁶⁸İlter, a.g.e, s.117.

⁹⁶⁹McCarthy, a.g.e, s.127.

⁹⁷⁰Uras, a.g.e, s.199. Ermeni Patrikhanesi'nde Rusya'dan yardım isteme kararıyla sona eren diğer toplantılar için bkz. Uras, a.g.e, s.199–216.

hükümdarı Haşmetmeap efendimiz tarafından, Ermeni milletine de bahş ve ihsan buyrulması,

c-İşgal olunan toprak boşaltılacaksa, hükûmetten ıslahat için maddî teminât alınması ve ıslahatın uygulama ve tamamlanmasına kadar, Rus askerlerinin işgal ettikleri toprakları boşaltmamaları...”.

Ermenilerin Rusya ile yaptıkları temaslar sonuç verdi ve 3 Mart 1878’de imzalanan Ayestefanos Antlaşması’nın 16. maddesindeki “*Osmanlı Devleti, Ermenilerin yerleşmiş oldukları eyaletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği ıslahat ve tensikâtı vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Kürtlere ve Çerkezlerle karşı Ermenilerin emniyetlerini koruyacağını taahhüd eder.*” hükmüyle, Ermeniler ilk defa uluslararası bir antlaşmada yer aldıkları gibi Rusya, Osmanlı Ermenilerini korumayı bahane ederek Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışma hakkını elde etti.⁹⁷¹

Ermeni Patrikhanesi’nin öncülüğünde İstanbul’da hazırlanan “Ermeni Bağımsızlığı Projesi” Başpiskopos Horen Narbey tarafından Petersburg’a götürülerek Rusya’nın desteği istendi. On maddeden oluşan bu projenin onuncu maddesi “Zeytun’a bağımsızlık verilmesi” esasına dayanmaktaydı.⁹⁷²

Patrikhane, bir taraftan da İngiltere’den bazı isteklerde bulundu. Patrik Nerses, 13 Nisan 1878’de, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury’e bir mektup yazarak Ermenilerle Müslümanların bir arada yaşamalarının imkânsızlığına dikkat çekip Doğu Anadolu ve Kilikya’da güvence altına alınmış bir Hristiyan yönetimi istedi.⁹⁷³

13 Temmuz 1878’de imzalanan Berlin Muahedesi’nin 61. maddesi “*Babiali, Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahallî ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Çerkezlerle Kürtlere karşı oraların güvenliğini temin etmeyi deruhte eder. Babiali bu yoldaki*

⁹⁷¹ Karal, a.g.e, VIII. cilt, s.129.

⁹⁷² Uras, a.g.e, s.210.

⁹⁷³ Şimşir, a.g.e, belge numarası 69, s.169–173.

tedbirlerini, onların tatbikine nezaret edecek büyük devletlere muayyen zamanlarda bildirecektir."⁹⁷⁴ şeklindeydi. Böylece Ermeni Islahatı konusu uluslararası güvenceye alınmış oldu.

Berlin Muahedesi'nin imzalanmasından sonra Osmanlı Ermenileri, İngiltere tarafını tutanlar ve Rus yanlıları olarak ikiye ayrıldı.⁹⁷⁵ Öte yandan Berlin Muahedesi'yle Bulgaristan ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarına kavuşmaları pek çok Ermeni için örnek oldu ve bağımsızlık düşüncesi Ermeniler arasında hızla yayıldı.⁹⁷⁶

4.3.2. 1878 İsyanı'nın Gelişimi

Zeytun Ermenileri, isyan çıkarmaya karar verdiklerinde, yabancı devletlerin temsilcileri ya da misyonerlere durumlarının kötülüğünden bahsederek zulme uğradıklarının Avrupa basınında yer almasını sağlamayı alışkanlık hâline getirmişlerdi. Zeytun Ermenileri, 1864 yılında Zeytun'un yeniden yapılandırılmasından memnun olmadılar ve Avrupa'da yayınlanan bazı gazetelerde, Zeytun Ermenilerine zulüm yapıldığını, Türklerin yoksul olan Ermenilerden zorla ve yüksek miktarda vergi topladıklarını anlatan yazılar yayınlattırdılar. Bunlar Avrupa'da Zeytun Ermenilerine acıyan bir kamuoyu oluşturdu.⁹⁷⁷ 1864 yılında yapılan düzenlemelere bağlı olarak Zeytun'a bir kaymakam tayin edilmesinden hoşlanmayan Ermeniler, 1875–1878 arasında, Zeytun'a yeni gelmiş ve Babek Paşa olarak anılan kişi önderliğinde Müslüman köylerine baskın düzenleyerek huzuru bozmayı ve Osmanlı hükûmetini bunalttılar.⁹⁷⁸

Zeytun Ermenileri, 1878 yılının ilkbahar aylarında Müslüman köylerine baskınlarını artırdılar. Baskınlarda Müslümanlara ait eşya ve malları

⁹⁷⁴ Karal, a.g.e, s.132.

⁹⁷⁵ Karal, a.g.e, s.126.

⁹⁷⁶ Shaw&Shaw a.g.e, s.252.

⁹⁷⁷ Eyicil, a.g.e, s.67.

⁹⁷⁸ Ermeni Komitelerinin Â'mal, s.29.

yağmaladılar, karşı koyanları öldürdüler. Mîrî ambarlarına konulmuş olan zahireyi yağmaladıktan sonra Hükûmet Konağı'na çok yakın bir yerde olan cami-i şerifi yaktılar. Aynı anda Kozan Ermenileri de isyan etti. Eldeki asker oraya sevk edildiğinden Zeytun eşkıyası, yağmalamalarına bir süre daha devam etti. Adana eyaletine mensup olan Bozdoğan aşireti, yayladan indiği sırada Zeytunluların saldırısına uğradı. Aşiret mensuplarından yedisini öldüren Zeytunlular, birçoğunu da yaraladılar.⁹⁷⁹ Hükûmet, Zeytun halkının isyankâr tutumuna karşılık 3 Haziran 1878 onların askere alınmalarına yönelik Padişah iradesini Meclis-i Vükelâ'da okuyarak yürürlüğe koydu.⁹⁸⁰ Ancak bu da onların devlete bağlı olmalarını sağlayamadı.

2 Temmuz 1878'te Elbistan'a bir muhacir kafilesinin gideceğini haber alan Zeytunlular, 300 kişilik bir grup oluşturarak muhacirlerin yolunu kesmek için hazırlandılar. Ancak olayın haber alınmasıyla bölgeye ek kuvvet göndererek bunun önüne geçen⁹⁸¹ Halep valisi Kâmil Paşa,⁹⁸² olayların aynı yıl Bulgarlar tarafından çıkarılan ayaklanmaya benzediğini fark ederek büyümesinden korktu⁹⁸³ ve komutan Veysi Paşa ile beraber Zeytun üzerine yürüdü. Zeytun Ermenilerinin, ikna edilmesi için Ermenilerin sayıp-sevdiği bir kişi olan Beyderus Efendi'yi komiser sıfatıyla yanında götürmeye karar verdi.⁹⁸⁴ Bu arada 11 Temmuz 1878'de, Lazkiye'de bulunan birliklerden bir kısmı Maraş'a kaydırılıp Maraş'taki 600 askerin de eklenmesiyle iki tabur asker oluşturularak dört dağ topu, 160 çadır ile Zeytun'a sevk edildi.⁹⁸⁵

⁹⁷⁹ Halep Valisi Kamil Paşa'nın Sadaret makamına gönderdiği tahrirat için bkz. BOA, A.MKT. MHM. 483/64 (1296 Ra 21/ 15 Mart 1879).

⁹⁸⁰ ATASE, ORH, K.2-10, G.897.

⁹⁸¹ ATASE, ORH, K.71, G.144, B.144-1.

⁹⁸² Kamil Paşa'nın Halep Valiliği'ne tayini için bkz. BOA, İ.DH. 741/60566 (23 M 1294/ 7 Şubat1877).

⁹⁸³ Necdet Sevinç, *Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, 2.baskı, İstanbul, Milenyum Yay., 2004, s.104.

⁹⁸⁴ BOA, A.MKT. MHM. 483/16 (1295 L 04 / 2 Ekim 1878).

⁹⁸⁵ ATASE, ORH, K.71, G.144, B.144-2.

Asiler ikna olmayınca askerî harekât yapıldı ve asilerin elinde bulunan 1200 civarındaki tüfek ile diğer silahlar toplandı. İsyanı karışan 200 kişi tutuklandı. Firar eden sekiz elebaşının hanımları yerli halkın herhangi bir saldırısına maruz kalmamaları ve güvenliklerinin en iyi şekilde sağlanabilmesi için Halep'e götürüldü.⁹⁸⁶ Kâmil Paşa, daha sonra yaptığı soruşturmada Zeytun Kaymakamı olan Davut Efendi'nin yanlış tutumunun olayları artırdığını anladı ve onun Zeytun'dan uzaklaştırılmasını sağladı.⁹⁸⁷

Yabancı devletlerin temsilcileri, Berlin Muahedesi'nin kendilerine verdiği Ermenileri koruma hakkına dayanarak Osmanlı Devleti'ne Ermenilerle ilgili baskı yapmaya başladılar. Kâmil Paşa tarafından Halep'e götürülen kadınlar şikâyet konusu oldu ve İngiliz hükûmeti Osmanlı Devleti'nden bu durumun düzeltilmesini istedi.⁹⁸⁸ Hariciye Nezareti, Halep Valiliğine, bazı kadın ve çocukların zincire vurulmuş olarak Halep'e götürülüp hapsedildikleri haberlerinin alındığını, bunun doğru olup olmadığını sordu ve eğer doğruysa böyle aciz kimselerin tutuklanmasına gerek olmadığından serbest bırakılmaları emrini verdi.⁹⁸⁹

Bu arada Zeytun'da isyanı teşvik ve tahrik eden gelişmeler oldu. İzmir Ermeni Kilisesi'nin Başrahibi olan Ter Kogok'un yeğeni Kokaz, İzmir'den Maraş'a geldi. Orada bazı kişilerle görüştüktan sonra Zeytun'a geçti. Zeytun'da Fırnis Manastırı Piskoposu olan Nikogos ile görüştü ve onunla birlikte hareket etmeye başladı. İzmirli Kokaz, Nikogos aracılığıyla Zeytunlulara, Avrupalıların Zeytun'a bağımsızlık vereceğini, 12000 tüfek ve para yardımında bulunacağını anlatarak hazırlıklı olmalarını istedi. Daha sonra Kokaz, Nikogos ve Zeytun'da öğretmenlik yapan Arjabet önce İzmir'e, oradan da İstanbul'a geçip burada bir aydan fazla kaldılar. Yerli ve yabancı birçok kişiyle görüştüler. Daha sonra Zeytun'a dönen Nikogos, 4-5 gün içinde

⁹⁸⁶BOA, A.MKT. MHM. 483/64 (1296/15 Mart 1879). Bu sayı İngiliz kaynaklarında 19 olarak verilmektedir. Bkz. Şimşir, a.g.e, belge numarası 118, s.263.

⁹⁸⁷Özalp, a.g.e, s.145–146.

⁹⁸⁸Şimşir, a.g.e, belge numarası 118, s.263–264.

⁹⁸⁹OBE, III. cilt, belge numarası 6, s.16.

600 kadar eşkiya toplayarak 21 Kasım 1878'de, 3 bölükten oluşan askerin üzerine saldırdı.⁹⁹⁰ Bu karışıklıklar üzerine Kozanoğlu Ahmet Paşa'nın, Beylan Köyü'nden topladığı bir takım süvari ve piyadelerle Sis üzerine yürüyeceği ihbar edilince hükûmet, böyle şeylere gerek olmadığını Osmanlı askerinin isyanı bastıracak güçte olduğunu bildirdi ve Kozanoğlu Ahmet Paşa'ya sabırlı olmasını tavsiye etti.⁹⁹¹ Babıali, bu gelişmelerin yanı sıra bazı askerlerin Ermeniler tarafından esir alındığını ve Zeytun'daki karışıklıkların Maraş'a sıçrama ihtimali olduğunu ifade ederek, Halep Valisi Kâmil Paşa'ya derhâl Zeytun'a takviye asker göndermesi, karışıklıkları bastırarak gereken tedbirleri alması ve gelişmeleri İstanbul'a bildirmesi talimatını verdi.⁹⁹²

Askerin takibi sonucunda Nikogos, Artin ve Panos yakalandı. Nikogos'un üzerinden çıkan belgelerden isyanın önceden planlandığı ve Sis Katogikosu, Haçin Piskoposu ve Zeytun ruhanî liderlerinin konudan haberdar oldukları, hatta isyanı kışkırttıkları ortaya çıktı. Fırnıs Piskoposu Nikogos'un Zeytun ileri gelenlerine hitaben Ermenice yazdığı ve hükûmet tarafından ele geçirilen beyanname şu şekilde idi:⁹⁹³

“Zeytun ileri gelenleri ve saygıdeğer ağalarına selam olsun!

Zeytun ahalisi devlete asla asi değildir. Ancak öteden beri ödemekle yükümlü oldukları vergilerini verecekler ve Ermeni hükûmetinin idaresi zamanında olduğu gibi seçim hakları kendilerine ait olacaktır. Bu hakları inkârın mümkün olmadığını iyi bildiğiniz sürece bu konuda daha fazla açıklama yapmaya gerek yoktur. Patrikhane vasıtasıyla talep olunan bu haklar gerek Babıali ve gerekse altı büyük devlete duyurulmuştur. Zeytun'un sınırları harita ile belirlenmiştir. Nesiller boyu sahip olduğumuz bu kanunî haklara aykırı olarak bazı Osmanlı askerlerinin Zeytun'a girip ahali ve ileri

⁹⁹⁰ BOA, A.MKT. MHM. 483/64 (1294 Şubat 10 / 22 Şubat 1879).

⁹⁹¹ ATASE, ORH, K.71, G.144, B.144-3.

⁹⁹² BOA, Y. E.E, 6/41, t.y.

⁹⁹³ BOA, A.MKT. MHM. 483/64, Lef.4 (26 Şubat 1878). Bu belge için ayrıca bkz. BOA, Y.PRK. UM. 1/66 (1296 B 4 /24 Haziran 1879). **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., 2004, s.21-22.

gelenlere işitilmemiş derecede kötü muamelede bulunmaları sebebiyle çok üzgünüm. Hâlbuki bunların Zeytun'a girmeye asla izinleri yoktu. Şimdi bu kargaşanın giderilmesi için bugünkü günde silah kuşananlar arasında bulunuyoruz. Ey Allah'ı sevenler! Ya özgür ve bağımsız yaşarız ya da özgür ve bağımsız ölürüz. Mezar taşları üzerinde bizim için "ölmemiş" namını kazırlar. Bu, her insan için yerine getirilmesi gereken mukaddes bir görevdir. Bu yüzden sizleri teşvik ediyorum. Bütün hazırlıklarınızı tamamlayarak bizlere katılmalısınız. İnşallah sonucu hayır ve kurtuluş olur.

Fırnız Metropolitidi Nikogos"

Ele geçirilen belgelerden biri de, Sis Ermeni Patriği Başkâtibi Nerses Varyabetyan tarafından Zeytun ruhanî liderlerine, Haçin Piskoposu ile gönderilen mektuptur. Bu mektupta Zeytunlulara Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'nin durumunu görüştüklerini anlattıktan sonra *"....böyle bir fırsat 500 senede bir çıkar. Zeytun ahâlisi bu fırsatı değerlendiremezse ebediyen esarete mahkûm olacaktır..."* demektedir.⁹⁹⁴

Zeytun Ermenilerinin isyan etmesinde İngiltere'nin Halep Konsolosu Henderson'un büyük rolü olduğu Zeytun asilerinin lideri olan Babek'in ona yazdığı ve altında 15 Ermeni'nin imzasının bulunduğu mektubun ele geçirilmesiyle ortaya çıktı. Mektup'ta Babek, konsolosa *"...sizden aldığımız emirleri yerine getirdik. Ancak etrafımız askerle sarılı, Zeytun'un dışına çıkan öldürülüyor. Biz şimdi ne yapalım? Önceki gibi mi hareket edelim, yoksa rahat mı duralım? Bize acele bildiriniz."* diye soruyordu.⁹⁹⁵ Bu soru aynı zamanda Ermenilerin Patrik Nerses aracılığıyla İngiltere'den istediği desteği sağladığını gösterir.

⁹⁹⁴BOA, A.MKT. MHM. 483/64, Lef 2-3 (17 Teşrin-i Evvel 1294 / 29 Ekim 1878)

⁹⁹⁵BOA, Y.PRK. UM. 1/66 (1296. B 4 / 24 Haziran 1879).Bu belge, Halep Valisi Kamil Paşa tarafından, görevden alınmasına sebep olan İngiliz konsolos Henderson'un faaliyetleri ve Zeytun ruhani reisleriyle ilişkilerini göstermek için Sadaret makamına sunduğu belgelerdir. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz, a.g.e, s.25-27.

İsyanın elebaşı Babek kaçmayı başardıysa da⁹⁹⁶ Nikogos, Artin ve Panos yakalanarak yargılanmak üzere Zaptiye Nezareti'ne, İstanbul'a gönderildi. Ancak bir süre sonra kefaletle serbest bırakıldı.⁹⁹⁷

4.4. 1879 İsyanı

İngiltere'nin Halep Konsolosu Henderson, Zeytun'daki hapishaneyi ziyaret etti ve burada bulunan 14 tutuklunun elleriyle ayaklarının zincire vurulmuş olduğu ihbarında bulundu. İngiltere, Osmanlı Devleti'ne, bu olayın sorumlusu olarak gördükleri Kâmil Paşa'nın görevden alınması gerektiği yönünde baskı yapmaya başladı.⁹⁹⁸ İngiltere'nin bu tutumundan cesaret alan Ermeniler, 1 Ocak 1879'da, hükûmet konağını bastılar, mal sandığında bulunan parayı aldıktan sonra hapishanedeki tüm tutukluları serbest bıraktılar. Bu karışıklıklar üzerine Zeytun'a ilk etapta 100 jandarma nakledildi. Maraş'ta bulunan 400 kişilik Nizamiye Taburu'nun sevk edilmesi düşünüldü. Fakat Zeytun'da bu askerî taburun barınabileceği bir yer yoktu. Mevsimin kış olması itibarıyla Ermeni Patrikhanesi'nden, askerin barınabilmesi için Zeytun Manastırı'nın tahsis edilmesi talep edildi.⁹⁹⁹ Öte yandan Babek ve yanındaki diğer âsiler, Zeytun Kaymakamlığını bastılar ve kaymakam ile 22 kişiyi kaçırdılar.¹⁰⁰⁰

İngiltere'nin Halep Konsolosu, diğer taraftan da isyana katıldıkları için tutuklu bulunan 150 kişinin salıverilmesi için temaslarda bulunmaktaydı.¹⁰⁰¹ İstanbul'daki İngiliz elçisine gönderdiği raporlarda; hapishanelerdeki mahkûmlara kötü davranıldığı, Kâmil Paşa'nın suçsuz olan bu insanları serbest bırakmamakta kararlı olduğu, o yüzden Kâmil Paşa'nın Halep

⁹⁹⁶OBE, III. cilt, belge numarası 35, s.129.

⁹⁹⁷OBE, III. cilt, belge numarası 57, s.291. Artin ve Panos daha sonra suçlu bulunmuş ve yargılanmalarına devam edilmesine karar verilmiştir.

⁹⁹⁸Şimşir, a.g.e, belge numarası 126, s.278.

⁹⁹⁹OBE, III. cilt, belge numarası 46, s.196.

¹⁰⁰⁰Uras, a.g.e, s.490.

¹⁰⁰¹İngiliz Dışişleri Bakanı Layard'ın Osmanlı Hariciye Nazırı Caratheodory Paşa'ya notası İçin bkz. Şimşir, a.g.e, s.137, 295–296. Ayrıca karşılaştırmak için bkz. OBE, III cilt, belge numarası 52, s.219.

Valiliğinden azledilmesi gerektiğini vurgulamaktaydı.¹⁰⁰² Dâhiliye Nezareti, Kâmil Paşa hakkında soruşturma başlattı. Kâmil Paşa, savunmasında, kendisine yöneltilen Ermenilere kötü davrandığı ve bazı Ermeni kadınların Halep'e götürülerek hapsedildiği, kadınların elleri ve kollarının zincire vurulduğu iddialarının gerçek dışı olduğunu söyledi. Kâmil Paşa, eşkıyalık yapanlara bakarak Ermeni milletini kötü göstermenin doğru olmayacağını, tutuklu bulunan Ermenilerin isyan ettiklerini ve mahkemelerinin devam ettiğini, Halep'e götürülen kadınların güvenliklerini sağlamaktan başka amacının olmadığını, onların Halep'te misafir edildiklerini ifade etti.¹⁰⁰³ Ancak İngiltere, Zeytunluların hükûmet görevlilerinin kötü davranışlarından dolayı dağa çıktıklarını, valinin ve diğer bölge idarecilerinin görevden alınması durumunda isyanın sona ereceğini iddia ederek Osmanlı Devleti'ne, Hristiyanların can ve mal güvenliğinin sağlanması için bunun gerekli olduğu konusunda baskı yapmaya devam etti.¹⁰⁰⁴ İngiliz Dışişleri Bakanı Layard, Kâmil Paşa'yı Sadrazam Saffet Paşa'ya şikâyet etti ve Saffet Paşa, Layard'a Kâmil Paşa'yı görevden alma sözü verdi.¹⁰⁰⁵ Kâmil Paşa, Mart 1879'da görevden alındı.¹⁰⁰⁶

İngiltere¹⁰⁰⁷ ve Fransa¹⁰⁰⁸ diğer taraftan da Osmanlı Devleti'ne Berlin Muahedesi'nin 61. maddesini hatırlatarak gereken yerlerde gerekli ıslahatların yapılmasını ve Zeytun olaylarını araştırmak için bir komisyon kurulmasını teklif etti. Maraş Mutasarrıf vekili Mazhar Paşa ile Şûra-yı Devlet

¹⁰⁰² Şimşir, a.g.e, belge numarası 118, 129, 168 vd. s.263–264, 283–286, 344–345 vd.

¹⁰⁰³ BOA, A.MKT.MHM., 483/64, Lef.1, (1296 Ra 21/ 15 Mart 1879). Ayrıca bkz. OBE, III. cilt, belge numarası 67, s.340.

¹⁰⁰⁴ OBE, III cilt, belge numarası 51, s.218.

¹⁰⁰⁵ Şimşir, a.g.e, belge numarası 126, s.278.

¹⁰⁰⁶ Eyicil, a.g.e, s.85. Daha sonra Kâmil Paşa'nın suçsuz olduğu kanıtlandı ve belgeler Fransızcaya çevrilmek suretiyle İngiliz Sefareti'ne verildi. OBE, IV cilt, belge numarası 2, s.7.

¹⁰⁰⁷ OBE, III cilt, belge numarası 65, s.235.

¹⁰⁰⁸ OBE, III cilt, belge numarası 63, s.315.

üyeyi Nuryan Efendi, konuyu araştırmak üzere görevlendirildi.¹⁰⁰⁹ Daha sonra İngiltere'nin Halep Konsolosu ve Sis Katogikosu da bu komisyona katıldı.¹⁰¹⁰

4.4.1. Ermenilerin İstekleri

Komisyonun çalışmaları sırasında Zeytun Ermenileri, idarî, sosyal ve ekonomik alanlarda düzenlemeler yapılmasını istedi. Hazırladıkları 11 maddelik dilekçeyi Halep Valiliği aracılığıyla 26 Mayıs 1879'da Babıali'ye sundular.¹⁰¹¹ Buna göre Zeytun Ermenileri, hükûmetten şunları istedi:

“1-Zeytun Ermenilerinin vergilerinin azalması, beş-altı yıl devlete vergi vermekten affedilmeleri, daha önce yapılan malvarlığı sayımının geçerli sayılmayıp Türkler ve Ermenilerden bir komisyon kurularak yeni bir mal sayımının yapılmasına izin verilmesi,

2-Temettu vergisinin, birinci madde hükümlerine göre değiştirilmesi,

3-Zeytun Ermenilerinin bedelli askerlik yerine, fiilî askerlik hizmetine alınmaları,

4-Zeytun Ermenilerinin ödenmeyen borçlarının gözden geçirilmesi,

5-Maraş ve Halep hapisanelerindeki tutuklularla dağlarda kaçak olarak bulunanların affedilmeleri,

6-Zeytun'da bir okulun açılması, burada Türkçe ve Ermenice ders verecek birer öğretmenin tayin edilmesi,

7-Zeytun bağcılarında fazla miktarda alınan öşür vergisinde adaletin sağlanması,

8-Zeytun Ermenilerinin Çerkezler ile olan sınır gerginliğinin giderilmesi,

9-Kiracıların serbest gidip gelmeleri için güvenliğin tam olarak sağlanması,

¹⁰⁰⁹ Hocaoglu, a.g.e, s.299.

¹⁰¹⁰ Eyicil, a.g.e, s.99.

¹⁰¹¹ OBE, III cilt, belge numarası 84, s.437.

10-Silahlarının geri verilmesi yahut da civardaki Çerkez köyleri halkı ile diğer köylülerin ellerindeki silahların da alınması,

11-Üç yıldan beri, Zeytun ve Andırın kazasına bağlı dağlarda yaylamakta olan ve kendilerine zarar veren ve aslında Adana ili sınırları içinde yaşayan aşiretlerden Tâcirlü, Bozdoğan, Cerid ve diğer aşiretlerin o bölgeye gelip gitmelerinin yasaklanması” .

Osmanlı Devleti, komisyon ile görüşmesi için Kastamonu Valisi Said Paşayı görevlendirdi. Ermeni istekleri Meclis-i Vükelâ ve Padişah tarafından onaylanarak bir sureti komisyon üyelerine iletmek üzere Said Paşaya verildi.¹⁰¹²

Zeytun Ermenilerinin Tahkikat Komisyonu’na verdikleri dilekçede yer alan istekler, Sis Katogikosluğu ile Maraş ve Zeytun Katolik Serpiskoposluğu tarafından da talep edildi. Söz konusu talepler de, 28 Temmuz 1879’da Meclis-i Vükela’da kabul edildi.¹⁰¹³

4.4.2. Zeytun Ermenilerinin İsteklerinin Hükûmet Tarafından Kabulü

Zeytunlulara, komisyonun raporuna göre hükûmet tarafından uygulanacağı belirlenen hükümler şunlardı:¹⁰¹⁴

1-Zeytun’da, Hristiyan ve Müslümanlardan oluşan bir komisyon kurularak yeni bir tahrir yapılması. Verginin 5-6 yıl toplanmaması talebinin uygulanması mümkün olmamakla beraber, vergi oranının makul ölçülerde azaltılması,

2-500 ila 1000 kuruş arasında toplanan temettu vergisinin de birinci maddede olduğu gibi azaltılması,

¹⁰¹²BOA, Y.E.E. 6/38 (1296 B 3 / 23 Haziran 1879).

¹⁰¹³BOA, Y.A.RES. 4/13 (1296 8 3 / 28 Temmuz 1879).

¹⁰¹⁴BOA, Y.A.RES. 4/13, Lef.2, (1296 8 3 / 28 Temmuz 1879). Ayrıca karşılaştırmak için bkz. Şimşir, a.g.e, belge numarası 206, s.433.

3-Halkın “Bedel-i Askerî” ödeyemeyecek durumda olduğu dikkate alınarak askerlik yapmalarının kabul edilmesi,

4-Ahâlinin emlak ve temettu vergisi borçlarının tespit edilmesi. Bu borçların ne kadar azaltılacağı ve gelecek sene ödeyecekleri vergiyi nasıl ve ne kadar ödeyeceklerinin belirlenmesi,

5-Hapishanelerde yatan tüm tutuklular için (muhakemeleri henüz tamamlanmamış olanlar dâhil) genel af ilan edilmesi. Ancak isyanın elebaşı Babek ve Garos ile diğer 30 kişinin Zeytun dışında bir yere yerleşmeleri,

6-Zeytun’da bir ilkokul ve ortaokul açılarak Ermeni ve Türklerin eğitilmesi. Okulların ve tayin edilecek öğretmenlerin tüm masraflarının Maarif ve Maliye Nazırlıklarınca karşılanması,

7-Bağcılık yapan halkın çoğu öşür vergisinin mültezimler tarafından çok yüksek miktarda toplanmasından bunalarak bağlarını bozmuş olduklarından bağlardan alınan vergilerin arazi vergisi olarak tahsil edilmesi,

8-Kamışçık, Çardak ve Kırkgöz adlı Çerkez köyleri ile Göksun nahiyesi, Keban köyü ve Göksun nehrinin Ceyhun ırmağına karıştığı yere kadar Göksun’a; nehrin aşağı kısmı Elbistan’a ve geri kalan kısmı Zeytun’a bağlanarak kışlık zahirelerini buradan temin etmelerine izin verilmesi,

9-Kiracıların gidip gelmelerini kolaylaştırmak için güvenliğin sağlanması,

10-Eski Vali Kâmil Paşa zamanında Zeytunlulardan 500 kadar tüfek ile bir o kadar tabanca ve bıçak toplanmış, hâlbuki civardaki diğer köylerin ahalisinden toplanmamıştır. Zeytunlular bunu kendi güvenlikleri açısından tehlikeli gördüklerinden ya silahları kendilerine iade edilecek ya da diğer köylülerin de silahları toplanacaktır. Bu iki şıktan birincisi daha uygun olduğundan Zeytunlulara silahlarının teslimi,

11-Adana Vilayeti aşiretlerinden olan Tecirli, Bozdoğan ve Cerid aşiretleri iki yaz, üç seneden beri Zeytun dağları ile Andırın yaylalarına gelmişler, bu, Zeytunlularla gerginliklere sebep olmuştur. Adı geçen

aşiretlerin o bölgeye gidip gelmelerinin yasaklanması. Mirliya Âkif Paşa'nın adı geçen aşiretleri iskân etmekle görevlendirilmesi.”

4 Ağustos 1879 tarihinde çıkarılan irade ile Babek ve onunla beraber elebaşı olarak nitelendirilen 30 kişi, Padişah iradesi ile Zeytun dışında yerleşmek şartıyla affedildi. Aynı şart, isyan eğilimi olan tüm mahkûmlar için geçerli oldu.¹⁰¹⁵

4.4.3. Zeytun'da İsyanın Tekrarlamaması İçin Alınan Tedbirler

Hükûmet, Zeytun kazasında oturan gayrimüslim ahalinin bir süreden beri makul olmayan isteklerde bulunduğunu kazada yaşayan güçsüzlere zarar verdiğini, hatta Anadolu'nun başka bölgelerinde yaşayan bazı gayrimüslimlerin karışıklık çıkması için fırsat kolladığını tespit ettikten sonra daha köklü değişiklikler yapmaya karar verdi. Hükûmet, bu değişiklikler yapılmazsa 20 sene sonra daha büyük karışıklıklar çıkacağına inanmaktaydı.¹⁰¹⁶ Osmanlı-Rus Savaşı'nın kaybedilmesine bağlı olarak Anadolu'ya Kafkasya'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi konusu hükûmeti uğraştıran konulardan biriydi. Zeytunlular ile Çerkez köyleri arasındaki husumeti fark eden hükûmet, Çerkezleri, Maraş yerine Konya vilayetine sevk etmeye karar verdi. Muhacirlere büyük-küçük ayrımı yapılmaksızın ikişer kuruş yevmiye verilecekti. Onların güvenle yerleştirilmelerine refakat etmeleri için 200 kuruş maaş ile 200 süvari tayin olundu.¹⁰¹⁷

Maraş Sancağı içerisinde yer alan bazı kazalar ayrıldı ve Maraş 'ta yeni bir teşkilatlanma tesis edildi.¹⁰¹⁸ Buna göre daha önce Maraş Sancağı'na

¹⁰¹⁵BOA, Y.A.RES. 4/27 (1296 8 23 / 12 Ağustos 1879). Bkz. EK 7.

¹⁰¹⁶Dâhiliye Nazırının konu ile ilgili olarak hazırladığı arıza için bkz. BOA, Y.A.RES. 4/19, Lef 1-2 (1296 8 16 / 5 Ağustos 1879). Bkz. EK 8.

¹⁰¹⁷BOA, Y.A.RES. 4/19, Lef.3-5, (1296 8 16 / 5 Ağustos 1879).

¹⁰¹⁸BOA, DH. MKT. 1326/52 (1296 Ş 19 / 8 Ağustos 1879). Belgede hangi kazaların ayrıldığına dair bilgi verilmemektedir.

bağlı olan Bulanık, Hassa ve İslahiye kazaları Maraş'tan ayrılırken Elbistan, Zeytun, Pazarcık ve Andırın kazaları Maraş'a bağlı kaldı.¹⁰¹⁹

Öte yandan Zeytun'a atanacak olan kaymakam Müslüman olacak, fakat yardımcısı Hristiyan olacaktı. Nitekim Zeytun Kaymakamlığına, 15 Haziran 1879'da Halep Hanedanından Hüsnü Efendi tayin olunurken¹⁰²⁰ Kaymakam yardımcılığına 31 Ağustos 1879'da, Antalya mûteberanından Kesuhyan Serkis, 1500 kuruş maaş ve üçüncü dereceden rütbe tevcih edilerek tayin edildi.¹⁰²¹

Kazanın idarî, adlî ve emniyetle ilgili tüm birimleri Müslüman ve Hristiyanlardan oluşacak şekilde düzenlendi. Kazada bir İdare Meclisi oluşturuldu ve başkanlığına herkesin sevgi ve saygısını kazanmış olan Yahya Efendi vekâleten atandı. İdare Meclisinin dört üyesinden ikisi Müslüman, ikisi gayrimüslimler arasından seçilecekti. Yeni kurulan Ceza Mahkemesinin başkanlığına Maraşlı Ömer Efendi getirildi. Mahkemenin de iki Müslüman, iki gayrimüslim üyesi olacaktı. Zeytun Kazasında, 3731 Müslüman ve 4442 Hristiyan olarak toplam 8173 kişi yaşıyordu. Zeytun kazası dört nahiyeye bölünecek, bunlardan ikisinde Müslüman ve gayrimüslimler karışık olarak oturacak, ikisinde sadece Müslümanlar oturacaktı. Hristiyan ve Müslümanlardan daha önce teşkil edilen zaptiyelerin büyük kısmı kazada yaşayan halkın nefretine maruz kalmış durumda olduklarından Zaptiye Müfettişi Alaybeyi Rüşdü Bey'in Zeytun'a gelecek, güvenlikten sorumlu tutulacak 20 kişi de dışarıdan tayin edilecekti.¹⁰²² Zeytun'a ulaşımı kolaylaştırmak için Ceyhan nehri üzerine bir köprü inşa edilmesine ve ayrıca Zeytun'da asayişin sağlanabilmesi için bir kışla yapılmasına karar verildi. Kışla iki katlı ve dört bölük askeri alacak büyüklükte olacaktı. Kışlanın temel atma törenine Sis Katogikosu da katıldı. Törende

¹⁰¹⁹Öztürk, a.g.e, s.399, 418–419.

¹⁰²⁰BOA, İ.DH. 786/ 63908 (25 C 1296 / 15 Haziran 1879).

¹⁰²¹BOA, Y.A.RES. 4/32 (1296 9 13 / 31 Ağustos 1879).

¹⁰²²Zeytun Komisyonunda Görevli Mazhar ve Nuryan imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı için bkz. BOA, İ.DH. 786/63865, Lef 2 (20 Mayıs 1295 /1 Haziran 1879)

kurbanlar kesildi ve Padişahın sağlığı için dua edildi.¹⁰²³ Öte yandan Zeytun'un yollarının güvenliğini temin edebilmek için Göksun nahiyesi ile Zeytun arasında kalan yola ve Elbistan yolu üzerindeki Hasan Dere'ye birer kale yapılmasına karar verildi.¹⁰²⁴

Bütün bu düzenlemelere rağmen özellikle yabancı devletlerin desteğini alan Zeytun Ermenileri, mahallî idarecileri Patrikhane kanalıyla şikâyet ettiler. Hükûmet, yapılan tahkikatlarda şikâyet edilen konuların asılsız olduğunu tespit ettikten sonra bu şikâyetlerin altında yatan sebebin Zeytun Ermenilerinin yükümlülüklerini yerine getirmemek ve hükûmetin emirlerine uymamak olacağından şüphelendi.¹⁰²⁵

4.5. Ermeni Komitelerinin Kurulması ve Bundan Sonra Çıkarılan Karışıklık ve İsyanlar

4.5.1. Hınçak Komitesinin Güney Bölgelerinde Örgütlenmesi ve Silahlanma Faaliyetleri

4.5.1.1. Hınçak Komitesi'nin Güney Bölgelerinde Örgütlenmesi

1887 yılında Cenevre'de kurulan Hınçak Komitesi İstanbul ve Anadolu illerinde de hızla örgütlendi. Komite, öncelikle Kozan, Cebel-i Bereket, Mersin ve Tarsus'ta şubeler açtı. Tarsus ve Mersin şubelerinden Adana'daki komitenin başkanı konumundaki Ermeni Marhasası Mıgırdıç Efendi sorumluydu ve komitenin toplantıları onun odasında yapılmaktaydı.

Cebel-i Bereket, Zeytun, Kozan ve Maraş'tan gelen komite üyeleri, Adana'daki komitenin ikinci başkanı olan Gökdereli Karabet başkanlığında Seyhan Nehri'nin karşı tarafında toplanmaktaydılar. Komitenin önde gelen isimleri arasında; İstintak mahkemesi üyesi Biredikzâde Stepan, Bidayet Mahkemesi üyesi Gökdereli Karabet, Vilayet Şimendifer Komiseri Mihran,

¹⁰²³ BOA, İ.DH. 786/63865, Lef.3.5.6 (20 Mayıs 1295 /1 Haziran 1879).

¹⁰²⁴ BOA, İ.DH. 786/63865, Lef 4 (17 Mayıs 1295 / 29 Mayıs 1879).

¹⁰²⁵ BOA, DH. MKT. 1338/108 (1299 B 13 / 31 Mayıs 1882).

Ticaret Mahkemesi üyesi Mihran, Düyun-ı Umumiye Kâtibi Avastakis, Vilayât Muhasabe kâtiplerinden Avadis Efendi gibi devlet görevlileri vardı. Zaptiye Nazırlığı, ilgili makamlara komite üyelerinden resmî görevi olanların yerlerinin değiştirilmesi, özellikle komitenin reisi olan Mıgırdıç'ın tayininin başka bir yere çıkarılması, mahkeme üyesi olanların üyeliklerine son verilmesi gerektiği, aksi hâlde Ermeni ihtilal hareketlerinin önünün alınamayacağı uyarısında bulundu.¹⁰²⁶

Ermeni komitelerine karşı alınan tedbirler ülke genelinde başarıyla uygulanmasına rağmen Adana Valisinin alınması istenilen tedbirleri uygulayamaması yüzünden Adana vilayeti kısa sürede Hınçak komitesinin merkezi oldu. Zaptiye Nazırı, Adana'daki komiteciler ve toplandıkları yerler tek tek belirlenip işlem yapılmak üzere valiliğe bildirildiği hâlde valiliğin hiçbir şey yapmadığından yakınmaktadır. Öte yandan Adana komitesi; Ermeni hareketlerine ön ayak olmakla beraber; Avrupa, Kayseri, Haçin, Zeytun, Maraş ve Ayıntab'daki komiteler arasında koordinasyonu da sağlamaktaydı.¹⁰²⁷ Ermeni komiteciler, Bulgaristan'daki son olaylardan çok etkilenmişlerdi. Önce Bulgaristan'ın bağımsızlığı için mücadele etmeye karar veren küçük bir çete, çok sayıda Müslüman'ın ölümüne neden olmuş, buna misilleme yapan Müslümanlar da çok sayıda Bulgar'ı öldürmüşlerdi. Hatta

¹⁰²⁶ BOA, Y.PRK. UM. 22/64, (1308 Z 30 / 6 Ağustos 1891). Eyicil, a.g.e, s.150-155'te, Kilikya bölgesinde kurulmuş olan Ermeni komitesinin üyelerinin isimlerini ve memleketlerini, eski Adana Zaptiye Tabur Ağası Mehmet Emin Efendi'nin konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı ayrıntılı raporuna dayanarak şu şekilde vermektedir:

Başkan: Maraşlı Mıgırdıç Kefezyan, Kilikya Manastırı Katogikosu

Başkan Yardımcısı: Adana murahhası ve eski Ankara Episkoposu Ankaralı Mıgırdıç

Umumi Vaiz: Kayserili Kirkor

Özel Vaiz: Maraşlı Karabet

Meclis-i Hafiye Başkanı: Maraş, Zeytun, ve Keban bölgelerine memurluk hizmetlerinde bulunan Gökdereliyan Karabet Efendi

Adliye Memuru: Bızdıkoğlu İstefan

Hafiye Teşkilatında yazıcı memur: Mimaroglu Mihrin ve Semur Kasoğlu

¹⁰²⁷ Zaptiye Nazırı Rahim Paşa'nın Sadaret makamına yazısı, BOA, A.MKT. MHM. 502/67 (1309 Ş 11/ 10 Mart 1892).

Müslümanların öldürdüğü Bulgarların sayısı, Bulgarların öldürdüğü Müslümanların sayısını geçmekteydi. Arka arkaya gerçekleşen bu olaylar, Rusya'ya beklediği fırsatı verdi. Rusya, Bulgaristan'daki Müslüman-Hristiyan çatışmasını sona erdirmek bahanesiyle Bulgaristan'a müdahale etti. Rusya'nın Bulgaristan'a girmesiyle çok sayıda Bulgar Müslüman'ı buradan kaçmak zorunda kaldı, birçoğu da hayatını kaybetti. Böylece Rusya Bulgar Devleti'nin kurulmasında rol oynamış oldu.¹⁰²⁸ Bu olayı örnek alan ve planlarını bu doğrultuda yapan, Hınçakların merkezi durumunda olan Londra ve Marsilya komiteleri, 9 Ağustos 1892'de, Osmanlı topraklarında bulunan bütün Ermeni komiteleri ile beraber Adana Merkez Komitesi'ne aldıkları kararları ve talimatları içeren bir mektup gönderdi. Buna göre Adana'daki komite üyelerinin şu hususlara dikkat etmeleri istenmekteydi:¹⁰²⁹

1-Teşebbüsatımızın gizli kalabilmesi için vali, mutasarrıf ve kaymakamlarla iyi geçinilmeli ve onların sevgi ve muhabbetleri kazanılmalıdır. Bu duruma "ölüleriniz için dua ediniz" mesajını alana kadar devam ediniz.

2-İsyanın nasıl gelişeceği zaten malumunuzdur. Öncelikle telgraf telleri kesilmeli, büyük memurlar tutuklanmalı, küçük memurlar öldürülmelidir. Hükûmet hazinesi ve silah depoları yağmalanmalı, hapishanelerdeki mahkûmlar serbest bırakılmalıdır.

3-Kıbrıs'ta bulunan İngiliz Komitesi aracılığıyla, ihtilalin başlayacağı ilk akşamdan itibaren Avrupa'ya telgraflar çekilerek ihtilalin hızlandırılması ve Avrupa'nın konuya müdahale etmesi sağlanmalıdır. Büyük Ermenistan'da bulunan komiteler de bu şekilde yapacaklardır.

4- İsyanı katılmak üzere; Amerika'dan gelenler derviş, Fransa'dan gelenler Kürt çobanları, İngiltere'den gelenler softa, İsviçre'den gelenler

¹⁰²⁸Justin McCarthy; **Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, çev. Mehmet Tuncel, İstanbul, Etkileşim, 2006 s.137.

¹⁰²⁹OBE, XXVIII cilt, belge numarası 23, s.57-60; Hüseyin Nâzım Paşa, a.g.e, s.56-58.

deveci, İtalya'dan gelenler Arnavut kıyafetleri giyerek Anadolu'ya geçecekler ve fellah kılığındaki Alman gönüllülerle birlikte hepsi burada birleşeceklerdir.

5-Rusya İmparatoru, İngiltere Kraliçesi, Fransa Cumhurbaşkanı ve İtalya Kralı'nın gayriresmî muvafakatı vardır.

6-Gizlice gönderilen "Ermeniya" gazetesi halka okutturularak ihtilal fikri canlı tutulsun.

7- Yunan gemicileri kılığına girerek Avrupa'ya geçmek kolaydır. 100 Harputlu salimen Amerika'ya geçti. İtalyan kaptana hak ettiği parayı verdik. Zeytun delikanlıları da bilinen gizli yoldan geceleyin vapura bindirilsin.

8-Zeytun'daki teşkilatlanma onların cahil olmasından dolayı amacına tam olarak ulaşamadı. Maraş ve Ayıntap'ta teşkilatlanma iyidir.

9- Çerkez kıyafetleri temin edilmelidir.

10-Osmanlı okullarına çocuklarınızı göndermeyiniz, onları kendi okullarınızda kız ve erkek ayrımı yapılmadan eğitiniz.

11- O taraflarda bulunan Osmanlı askerinin miktarını daima bildiriniz ve bölgenin haritasını çıkarıp gönderiniz.

12- Bugün Ermenistan; Rusya için ikinci Bulgaristan, İngiltere için yeni Mısır, Fransa için yeni bir Tunus ve Cezayir'dir.

Cyrus Hamlin'e göre, Hınçak Komitesi, amacına şu şekilde ulaşmayı planlıyordu: Komite üyeleri Türk ve Kürtleri öldürerek köylerini ateşe verecekler ve onların dağlara kaçmasını sağlayacaklar. Bu şekilde iyice öfkelenen Türkler ve Kürtler misilleme yaparak Ermenileri öldürecekler. Bu sayı o kadar çok artacak ki Büyük Devletler, Balkanlar'daki Bulgar meselesini hallettikleri gibi Anadolu'daki Ermeni meselesini de çözmek zorunda kalacaklardı.¹⁰³⁰

¹⁰³⁰ Salt, a.g.e, s.63.

Osmanlı hükûmeti, Hınçak komitesinin Halep'te ve bilhassa Maraş ve Ayıntap'taki faaliyetlerini önlemek için Halep'te bulunan güvenlik görevlisi sayısını artırdı ve ayrıca bu husus için harcanmak üzere bu vilayetin ödeneğini artırdı.¹⁰³¹

Komite, görevlendirdiği üyeleri aracılığıyla Anadolu'da yaşayan Ermenileri, birtakım vaatlerle ikna ederek Amerika'ya götürüyordu. Hatta Ermenilere Amerika'da kalmaları için para yardımında bulunuyordu. Mesela, Nisan 1896'da, Talas'ta yakalanan ve aslen Haçin'li olan Lupor Levonyan (takma ismi Sanyan), Hınçak Komitesi tarafından Anadolu'ya gönderildi. Levonyan, Kayseri taraflarında 12 Ermeni'yi kandırarak kendi yanına çekmeyi başardı. Onların ifadelerinden Talas Ermeni Okulu öğretmeni ve Kolos? Davidyan ile işbirliği yaptığı ortaya çıkarıldı. Levonyan'ın Anadolu'ya gönderilme sebebi Van ve Zeytun'da yaşayan Ermeni gençlerinin Londra ve Amerika'ya gönderilerek buralardaki komitelerde eğitim almalarını sağlamaktı. Levonyan, gençleri ikna edebilmek için para vermesi gerektiğini, komite merkezine, Mısır'daki Yezyan Hüsrev Efendi aracılığıyla gönderdiği mektuplarda bildirmişti. Levonyan'a komite ile haberleşmesinde Amerikalı Nermert Terell yardımcı olmaktaydı. Komite tarafından gönderilen malzemeler arasında cıva ve morfin gibi tıbbî gereç yapımında kullanılan maddeler de vardı.¹⁰³² Levonyan'ın üzerinde ele geçirilen Ermenice hazırlanmış bir mektupta, Küçük Ermenistan'ın haritaları ve Zeytun meclisi gibi ifadelerin bulunması, amaçlarının burada bir Ermenistan devleti kurmak olduğunu ortaya koymaktaydı.¹⁰³³

Komitenin Maraş şubesinin başkanlığını Şeyh mahallesinde oturan ve aynı zamanda Kırklar Kilisesi'nin Başpapazı olan Ter Kovanet yapmaktaydı.

¹⁰³¹ BOA, İ. DH. 1310.L /9 (24 L 1310 / 11 Mayıs 1893).

¹⁰³² Ankara Valisi Tevfik Paşa'nın arzı, BOA, Y.PRK. UM. 34/85, Lef 1 (1313 Za 16 / 29 Nisan 1896).

¹⁰³³ Ankara Valisi Tevfik Paşa'nın arzı, BOA, Y.PRK. UM. 34/85, Lef 2(1313 Za 16 / 29 Nisan 1896).

Zeytun'da çıkarılacak isyanda adam toplama açısından en önemli rolü Ter Kovanet oynadı.¹⁰³⁴

4.5.1.2. Maraş'ta Kurulan Cemiyetler ve Hınçak Komitesi'nin Maraş'taki Faaliyetleri

1879'da Maraş Emniyet Komiserliği tarafından ele geçirilen bazı mühür örneklerinden, "Kilikya Vatanseverleri Topluluğu" adında bir dernek kurulduğu ortaya çıkarıldı.¹⁰³⁵

Zeytun'da, 1885 yılında, Papaz Ter Kovanet "Muhabbet Şirketi" adıyla bir cemiyet kurdu. Cemiyete, Ermeni ve Katolik millete mensup olan 400–500 kişi üye oldu. Cemiyetin üyeleri, Papaz Ter Kovanet başkanlığında sık sık bir araya gelerek ayin yapıyor, her konuda ortak hareket ediyorlardı. Hatta ekonomik faaliyetlerini tek çatı altında toplamak için mal ve eşyalarını birleştirdiler. Söz konusu cemiyetin başka kazalarda da şubeleri bulunduğu konusunda Maraş Mutasarrıflığınca duyurular alınmıştı.¹⁰³⁶

Ermenilerin Zeytun gibi isyan etmeye eğilimli bir bölgede böylesine geniş çaplı bir müşterek hareket içine girmeleri hükûmeti endişelendirdi. Öte yandan Muhabbet Şirketi'nin üyeleri kiliseler dışında yerlerde ayinler düzenleyerek hem gövde gösterisi yapıyorlar, hem de taraftarlarını her geçen gün artırıyorlardı. Hükûmet, Halep Valiliğine, Muhabbet Şirketi'nin faaliyetlerinin düzeni bozacak şekilde olmasının engellenmesini ve kilise dışındaki yerlerde ayin yapılmasına izin verilmemesini emretti.¹⁰³⁷

Komite üyesi olduğu düşünülen şahısların üzerlerinde ya da ev ve iş yerlerinde yapılan aramalarda onları örgüt üyesi olmaya veya komitelere

¹⁰³⁴ BOA, Y.PRK. ASK. 132/45 (1315 R 20 /18 Eylül 1897). Bu isim belgelerde farklı şekillerde yazılmıştır. Bu şeklin yanı sıra Ter Nehebetyan Dirgovan olarak da yazılmıştır. Papaz Kovanet'in babası Ter Nehebetyan ve Çorbacıyan Agop daha önce usulsüz olarak Hristiyan ahaliden fazla vergi topladıkları için yargılanmışlar ancak affedilmişlerdi. Bkz. BOA, İ.MVL. 421/18470 (1276 S 06 / 4 Eylül 1859).

¹⁰³⁵ OBE, III cilt, belge numarası 43, s.186–187.

¹⁰³⁶ BOA, DH. MKT. 1421/38 (1304 Ş 25 / 19 Mayıs 1887).

¹⁰³⁷ BOA, DH. MKT. 1424/68 (1304 N 15 / 7 Haziran 1887).

maddi yardım yapmaya davet eden yayınlar bulunuyordu. Mesela Maraş Emniyet Komiserliği'nin 27 Ekim 1886'da Zaptiye Nezareti'ne gönderdiği zararlı neşriyat "Ermeni Birliği Yönetmeliği" adı altında, Marsilya'da faaliyet gösteren M.Portakalyan'a ait matbaada basılmıştı.¹⁰³⁸

6 Ekim 1889 tarihinde Osmanlı Devleti adına çalışan ve Protestan cemaatine mensup olan Nazar adlı kişi, çalışmaları neticesinde şu bilgilere ulaştı:¹⁰³⁹ "...ibkâ-ı şu resid ile kan dökmedikçe Avrupa'nın sehabeti ve müdahalesi celb etmeyeceklerine dair Avrupada'ki Ermeni Cemiyet-i Fesâdiyesinin, Lord Gladstone'dan kat'i cevap almaları üzerine Zeytun, Haçin, Sis, Maraş, Tokat, Sivas, Diyarbakır ve Kayseri taraflarına def'aten bazı olaylar çıkarılmak üzere oralarda adamlar izam-ı nihayetinde bulundukları kendisinin dahi diğer bir Ermeni'yle birlikte Zeytun tarafına gönderilmesi kararlaştırıldığı ve Zeytun tarafında o misillu teşebbüsât-ı ihtilalde bulunacak olanları ve Mersin ile İskenderun arasında ithâl-i mahzur olan eslihayı hükûmetten habersiz yakalayacağı... İstanbul'da yaşayan iki Ermeni'nin geçen hafta Atina'ya gittiği, Yunanlıların Girit Adası için taşıdıkları emeller sebebiyle Ermeni isyanlarına yardım edecekleri, karışıklıkların ne zaman ve nerede çıkarılacağı hususunun 24 Mayıs'ta Sis'te yapılacak toplantıda kararlaştırılacağı." Bu bilgilerin alınması üzerine; Sadaret makamı Aydın Valiliğine, Nazar'ın Zeytun'a gitmek üzere İstanbul'dan İzmir'e hareket ettiğini bildirip Zeytun'a yabancı iki kişinin geleceğini, Nazar'ın tanıdığı bu kişilerin Zeytun'a geldiklerinde tutuklanmalarını emreden bir yazı hazırlayarak Zeytun Kaymakamına iletmek üzere Nazar'a vermesini emretti.¹⁰⁴⁰

Bir süre sonra Zeytun'a gelen şahıslar tutuklanarak Maraş'a götürüldüler. Bunlardan Agop adındaki, suçlamaların tamamını reddederken Nazaret adındaki, ifadesinde; Amerika'da bulunan Ermeni komitesinin Zeytun

¹⁰³⁸ OBE, V cilt, belge numarası 31, s.82-90.

¹⁰³⁹ BOA, A.MKT. MHM. 500/47 (1307 N 27 / 16 Mayıs 1890).

¹⁰⁴⁰ BOA, A.MKT. MHM. 500/50 (1307 L 13 / 1 Haziran 1890). Aynı konuyla ilgili olarak o an için Maraş'ta bulunan Halep Valisi'ne gönderilen yazı için bkz. BOA, **Babiali Evrak Odası** (BEO), **Halep Vilayeti Gelen Giden Defteri**(HVGGD), 972, 27.

Ermenilerine silah ve cephane göndereceğini söyledi. Yapılan tahkikatta Agop'un İstanbul'daki Hınçak komitesine üye olduğu anlaşıldı.¹⁰⁴¹

Hınçak komitesi, Maraş'ta da örgütlendi. Çorbacıyan adlı bir kişi, Maraş Askerî Hastanesi karşısındaki Ermeni kilisesinde ayin bittikten sonra sayıları 100'ü bulan cemiyet mensuplarına Ermenice konuşmalar yapmaktaydı. Çorbacıyan, üyelere lüzum görülen yerlerde harcanmak üzere para toplamaktaydı.¹⁰⁴² Maraş Hınçak Komitesinin lideri aynı zamanda Kırklar Kilisesi'nin Başpapazı olan Ter Nehabetyan Dirgovan'dı.¹⁰⁴³

Zeytun Ermenileri, Hınçak komitesinin Doğu illerindeki teşkilatlanmasında da rol oynadılar. Başlarına Gürcü başlığı giymiş olarak Erzurum dolaylarında dolaşan beş Ermeni, şüpheli hâllerinden ötürü tutuklandılar. Kendileri ticaret için geldiklerini söyleseler de haklarında yapılan soruşturmada, onların Gürcü kılığında Erzurum'a geçen Zeytunlu Ermeniler olduğu anlaşıldı.¹⁰⁴⁴

4.5.1.3. Maraş'ta Ele Geçirilen Hınçak Bildirileri

Maraş İdare Meclisi üyelerinden Çorbacıyan Agop'un evinde ele geçirilen bir mektubun Türkçeye çevrilmesiyle şunlar ortaya çıkarıldı.¹⁰⁴⁵

“Kardeşim Dragas!

5 Ekim 1895 tarihli mektup “Z” ile başlayan memlekette yani Zeytun'dan aldım. Bildirileri adamlarımıza yetiştirdim.

Geçen hafta buradaki İngiliz Elçiliği tarafından gönderilen telgrafların gayesini yazdım.

¹⁰⁴¹ BOA, Y.PRK. HR. 13/39 (1307 Za 28 / 15 Temmuz 1890).

¹⁰⁴² BOA, Y.PRK. A. 6/14 (1308 Ra 28 / 11 Kasım 1890).

¹⁰⁴³ Nejla Günay, “1895 Zeytun İsyanı”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s.432. Bu kişi daha önce Ter Kovanet olarak adı geçen kişidir.

¹⁰⁴⁴ BOA, Y.PRK. UM. 18/32, (1308 M 14 / 30 Ağustos 1890).

¹⁰⁴⁵ OBE, XXXV cilt, belge numarası 61, s.152–153. Ayrıca bkz Hocaoglu, a.g.e, s.250–252. Diğer Hınçak bildirileri için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s.155–160.

Kararnameyi imza etmeyen kalmamıştır. Bu haberler Ermenilerin yüreğine kuvvet verdi. Bizim komitelerden mektuplar yağmaya başladı. Mektuplar ayaklanmaların ileri götürülmesi demektir. Hiç birine karşılık vermedim. Bu susma, bölgeyi zabt edebilmek için izninizi almak isteşimizdendir. Elçinin bize resmen tebliğ ettiğı telgraf da ayaklanma çıkaranlara en küçük bir harekette bulunmamalarını tavsiye etmemiz için yazılmıştı. Bunu size bildirmemiştım. İşten iki gün sonra Dersaadet'ten buranın valisine kanun ve nizamların uygulanmasını isteyen telgraf geldi.

Patrik İzmirliyan'ın Maraş Piskoposu ile papazlara gönderdiği telgrafta da Zeytunluların ayaklanma teşebbüsüne giriştiklerinin haber alındığı, hâlbuki ıslahatın uygulanacağı bir sırada ayaklanmaya kesinlikle meydan verilmemesinin yerinde olacağı her yerde ve her fırsatta öğütlenmesi tavsiye ediliyordu.

Islahatta Avrupalıların Ermenileri himaye edeceklerine dair bir kayıt yoktur. Demek ki Ermeniler bu kez de aldatıldılar. Ermeniler aldanmayacaklardır ihtilal ve isyanlar ilerleyecektir. Valiye gelen telgraf sancak ve kazalarda ilan edilmişse de Ermeniler bunu dinlemeyeceklerdir.

Avrupa'nın isteklerini sultan kabul etti. İhsan-ı Şahane yalnız altı vilayet içindir. Biz bunu ihsan olarak kabul etmiyoruz. Bu bir haktır. Çünkü biz oralarda kan döktük. Kilikyalılar rahat dururlarsa divanedirler. Altı vilayet Ermenileri gibi Kilikyalılar da kan dökerlerse ayrıca bağımsız bir hükûmet kurma fırsatından yararlanırlar. Elçi benim düşünceme hak verdi Kilikya'yı ayrı anladığını, Kilikya'nın altı vilayetle birleşmesi lazım geleceğini İstanbul'daki konsolosa yazdı.

Valiye gelen telgrafta bizi memnun etmedi. Kilikya'nın bütünü bizim için çok önemlidir. Elçi şaştı kaldı. İhtilal işinin büyük adamların(!) elinde olduğunu anladı. Aynı zamanda Zeytun'daki ayaklanmanın sürmesine çalışacağını va'd etti.

Kısaca Ermenistan meselesi imzalsın veya imzalanmasın Kilikya meselesi ayrı bir şeydir. Siz bir dakika boş durmayınız. İlk önce "Z" şehrini

yani; Zeytun Kışlası'nı ve ikinci olarak silah deposunu elde etmelisiniz. Oradaki hükûmeti ele aldığınız zaman işi daha da ileri götürmelisin. Ne lazımsa bir gün önce yapmalısın. Patrikin telgrafına önem vermeyiniz. Onlara zorla yazdırıyorlar. Ermeni isyancıların başlarının ruhanî liderlerin parmağıyla döndüğünü Sultan ve Avrupalılar sanmamalıdır.

Kilikya'nın mevkii çok önemlidir. Dayanma derecesi ve sağlamlığı da malumdur. On bin kişi askerî kuvveti tehdiye yetmez. Zeytun, Alabaş, Fırnis ve Haçin'deki Ermeniler her çeşit endişeden uzak olduklarından oralar şimdiden bağımsızlıklarını ilan etmelidirler.

Osmanlıların bu bölgede ancak üç beş yüz askeri vardır. Bunun da yarısını Suveydiye İskeleyi'ne göndermişlerdir. Yalnız 60 katırlık birlik yiğitlik göstermek üzere o tarafa gelmiş, kasaba içinde bir tabur adını almıştır. Osmanlı maliyesi top atmıştır.

Ah Sevgilim!

Bu fırsatı ganimet bilin ve hiçbir şeye inanmayın; dövüşü sürdürün zafer sizindir. Kilikya'yı zapt ettiğiniz vakit bütün milleti kurtarmış olursunuz. İstanbul'daki olay pek korkunç ve dehşetlidir. Merhametsizler 1200 Ermeni öldürmüşlerdir. Üç dört yüz kişiyi de İstanbul Denizi'ne atmışlardır. Sizin istikbaliniz için öğüt veren Patrikin elindeki asada yirmi altı kılıç darbesi vardır. İstanbul'da hürriyet isteyen komiteler Sultan'a karşı ayaklandılar. Onlardan da üç dört yüz tutuklu vardır. Yıldız Hapishanesi'nde ölenlerin sayısı hesaba sığmaz.

Tarihten 12 gün evvel İslamlar Trabzon'da 1200 Ermeni boğazladılar. Şimdi Rusya'nın savaş gemileri oradadır. Kısacası bütün Ermenilerin son günüdür. Ona göre hareket edip fırsatı elden kaçırmayınız. Sonra dövüleceğimize şimdi dövülmeliyiz.

Avrupalıların himayesi Ermenileri korumak için değildir. Kendi çıkarları içindir. Zira Ermeni ayaklanmalarına destek olmayıp ileri götürmezlerse "Şark Meselesi"nin ortaya çıkmasından zarar göreceklerdir. İşte bunun için himayeye mecburdurlar. Avrupa kendi faydası için ayaklanmaları söndürmek

istese bile şaşırıp ayaklanmadan geri kalmamalıyız. Çünkü maksadımız hürriyete kavuşmak veya ölmektir. Ölürsek Türkiye'yi de öldürürüz. Avrupa'nın çıkarlarını da iptal ederiz. Biz ölmeyeceğiz.

Bu ayaklanmayı ne kadar ileri götürürsek İslamlar o kadar öleceklerdir. Avrupa devletleri Türkiye'yi bölüştükleri zaman, büyük bir bölgeyi bize terk edeceklerdir. Çünkü birbirleriyle kavgaya cesaret edemeyeceklerdir. Emin olunuz. İngiltere mahv olsa bile Rusya Ermenistan'ı idaresine alamayacaktır. Diğer devletler de bu düşüncededirler.

Orada galip veya mağlup olursanız bize haber veriniz. Biz de ona göre davranalım. Zeytun ile Maraş'ta birlik olmadığını işittim. Bugün hükûmete bir telgraf gelmiş Zeytun bundan sarsılmış, niçin telgraf tellerini kesmediniz? Antep komitesinden para gelmedi. Suveydiye'den bilgi alamadık. İşittiğimize göre köylüler ayaklanmadan soğumuşlar, ayaklanmak istemiyorlarmış. Doğru mu? İnceleyip bize yazınız.

15 Ekim 1895

Erturali"

4.5.1.4. Komitenin Silahlanma Faaliyetleri

Ermenilerin silah temini için kullandıkları çok farklı yollar vardı.¹⁰⁴⁶ Silahların önemli bir bölümü Osmanlı Devleti içinde isyanlar çıkarma amacını taşıyan komitelerin Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da topladıkları paralarla alınırken bir bölümünü de kendileri imal ediyorlardı. Silahlar Osmanlı ülkesine genellikle deniz yoluyla güney veya kuzey sahilleri kullanılarak sokulmaktaydı. Avrupa ve Amerika'dan getirilen silahlar, İngiltere'nin yönetimindeki Mısır ve Kıbrıs Adası'nda bulunan komite üyeleri tarafından depo ediliyor, buralardan da İskenderun, Adana ve Mersin sahillerine boşaltılarak Zeytun'a gönderiliyordu.¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴⁶ Bu yollar ve silah deposu kurulan yerler için bkz. HARİTA 3.

¹⁰⁴⁷ Günay, a.g.b, s.433.

Hatta İngiliz gemileri serbestçe Osmanlı sularına girip çıkma haklarını kullanarak İstanbul'a dahi silah sokabilmekteydi. Nitekim 13 Ekim 1890'da, "Engladin" adlı İngiliz gemisinin Malta'dan 250 fıçı barut ile iki sandık tüfek aldıktan sonra İstanbul'a uğrayıp oradan da Budapeşte'ye geçeceği belirlendi. Gemi taşıdığı yükten dolayı Osmanlı zaptiyesinin sıkı gözetimine maruz kaldı.¹⁰⁴⁸

Güney sahillerine silah sevkıyatının yapıldığı bir diğer yer ise Yunanistan'dı. Atina Hınçak Komitesi, topladığı silahları Kıbrıs Adası üzerinden Osmanlı topraklarına gönderebildiği gibi doğrudan kendi gemileriyle de nakledebiliyordu. Mesela; Amerika'da Ermeniler için toplanan 10 bin tüfek önce Yunanistan'a sevk edildi. Söz konusu silahlar Yunan gemileriyle Adana'nın aşağı taraflarına indirildikten sonra Seyhan Nehri üzerinde bulunan Frenk ve Sarıfakıoğulları'na ait çiftliğe, oradan da Zeytun'a nakledildi.¹⁰⁴⁹

Atina ve İzmir Hınçak komiteleri arasında sıkı işbirliği vardı. İzmir'de kuyumculuk yapan Simon Simonyan, mal alıp satma bahanesiyle sık sık Atina'ya giderek örgütün çalışmalarına katılıyordu.¹⁰⁵⁰ Yunanistan Hınçak Komitesi, Adana'ya Kıbrıs Adası yoluyla silah göndermekte ve gönderilen silahlar Ayas ile Payas arasındaki zeytinliklerle dolu olan sahile çıkarılarak gizlice komite üyeleri tarafından alınmaktaydı.¹⁰⁵¹

Avrupa ve Amerika'dan temin edilen silahlar bazen de Beyrut Limanı'na indiriliyordu. Beyrut'ta bulunan Erman ve Rahap adındaki Ermenilere ait bir ticarethane ile "Loyfrank ve Ortakları" adlı bir şirket

¹⁰⁴⁸BOA, Y.MTV. 45/109 (1308 S 28 / 13 Ekim 1890).

¹⁰⁴⁹BOA, A.MKT. MHM. 500/57 (1307 Za 4 / 21 Haziran 1890).

¹⁰⁵⁰OBE, X cilt, belge numarası 30, s.96.

¹⁰⁵¹Zaptiye Nazırı Rahim Paşa'nın Sadaret makamına yazısı, BOA, A.MKT. MHM. 502/67 (1309 Ş 11/ 10 Mart 1892).

Anadolu'ya gizlice silah soktukları için Osmanlı hükûmetinin sıkı takibi altındaydı.¹⁰⁵²

Osmanlı topraklarına silah sokulan diğer bir güzergâh, Karadeniz sahilleriydi. Ancak bunun için büyük şehirler değil, Trabzon ve Samsun civarındaki küçük kasabalar tercih edilmekteydi. Sahile çıkarılan silahlar dağ sıraları arasından Doğu Anadolu'da Ermeni komitecilerine ulaştırılmaktaydı. Silahlar iyi bir şekilde gizlenerek sahibinin gümrük vergisinden kaçmak istediği söylenmekte ve gemiciler yasak şeyleri taşımaya ikna edilmekteydi.¹⁰⁵³

Zeytunluların silah temin ettikleri başka bir yer de ruhanî olarak bağlılık duydukları Eçmiyazin Katogikosluğu idi. Zeytun Ruhanî Reisi, 24 eylül 1890 tarihinde, Eçmiyazin Katogikosluğu'ndan, Zeytunlu Ermeni gençlerin Eçmiyazin'e gidip gelmeleri konusunda izin verilmesi için Rus hükûmeti nezdinde girişimde bulunmasını istedi.¹⁰⁵⁴ Bu talep üzerine Rusya, askerliğini yapmış olan Ermeni gençlerinin Eçmiyazin'e gidip gelmelerine izin verdi ve bunu kiliseler aracılığıyla halka duyurdu. Bu şekilde Zeytun Ermenileri gönüllü sıfatıyla Kafkasya'ya götürülerek kabileler hâlinde askerî eğitime alınıyorlardı.¹⁰⁵⁵

Bu arada Nahçıvan'da toplanan 1760 ruble yardım ile yedi bin adet tüfek satın alan¹⁰⁵⁶ Ermeniler, bunları itinalı bir şekilde üzüm denkleleri içine gizleyerek İran üzerinden Anadolu'ya soktu.¹⁰⁵⁷

Hariciye Nezareti, Ermenilerin Anadolu'ya kaçak silah soktukları istihbaratını aldıktan sonra Tiflis Konsolosluğu'ndan, Rusya'nın Ermenilere giriş izni verip vermediğini araştırmasını istedi. Yapılan araştırma sonucunda

¹⁰⁵²Eyicil, a.g.e, s.140.

¹⁰⁵³İlter, Türkiye'de Sosyalist, s.32.

¹⁰⁵⁴OBE, IX cilt, belge numarası 6, s.16.

¹⁰⁵⁵OBE, IX cilt, belge numarası 49/2, s.152.

¹⁰⁵⁶OBE, IX cilt, belge numarası 49/2, s.152.

¹⁰⁵⁷OBE, IX cilt, belge numarası 6/1, s.17.

Rusya'nın Zeytun Ermenilerine serbestçe girip çıkma izni verdiği Osmanlı Devleti tarafından da öğrenilmiş oldu.¹⁰⁵⁸ Osmanlı Devleti'nin siyasî ve coğrafi durumu nedeniyle topraklarına kolaylıkla silah ve cephane sokulabilmekteydi.¹⁰⁵⁹ Ermeni komiteleri çok sayıda tüfek, makineli tabanca, bomba, dinamit ve savaş için gerekli olan diğer cephaneyi kolayca elde ediyorlardı. Elde edilen bu silahlar Erzurum, Van, Bitlis, Siverek, Trabzon, Samsun, Adana, Maraş, Antep, Bursa, İzmit, Adapazarı ve İstanbul'da silah dağıtım merkezleri kuruldu.¹⁰⁶⁰ Bütün bu silah ve cephaneler, Ermeni komiteleri tarafından kurulan merkezlerde belirlenen kilise, manastır ve mezarlıklarda saklanmaktaydı. Hükûmet kutsal olan bu yerlerde arama yapmaya kalktığında başta Patrikhane olmak üzere tüm Ermenilerin tepkisini çekiyor ve çok büyük sıkıntılara maruz kalıyordu.¹⁰⁶¹

Kayseri ve Sivas'ta bulunan ve büyük kısmı devlete ait olan fabrikalardan barutun hammaddesi olan güherçile çalınmakta ve bunun ticareti yapılmaktaydı. Oldukça karlı bir iş olan güherçile ticaretini yapanların büyük kısmının Ermeni olmasının yanı sıra güherçileyi satın alanlar da Ermenilerdi. Özellikle Sis, Haçin ve Zeytun Ermenileri en önemli müşterilerdi.¹⁰⁶² Hammaddenin temin edilmesinden sonra el sanatlarında oldukça maharetli olan Ermenilerin bunu işleyerek silah hâline getirmeleri zor değildi. Nitekim 1892 yılının sonlarında Zeytun'daki büyük manastırın altında açılan bir fabrikada martini tüfekler imal edildiği tespit edildi.¹⁰⁶³ Öte yandan

¹⁰⁵⁸Petersburg Sefiri'nin Sadarete arzı için bkz. OBE, IX cilt, belge numarası 6/2, s.18.

¹⁰⁵⁹Bu yollar ve Büyük Devletlerin bu konudaki destekleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mazıcı, a.g.e, s.237–280; Yusuf İzzettin Uçar, “**Taşnak Komitesinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1890–1922)**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1994, s.34–41.

¹⁰⁶⁰Osmanlı topraklarına silah sokulan güzergâhlar ve silah depoları için bkz. HARİTA 4.

¹⁰⁶¹İlter, a.g.e, s.40.

¹⁰⁶²Günay, a.g.b, s.433. Esasen güherçile, Maraş'ta da çıkarılabilen bir madendi. Maraş'tan temin edilen miktar yetersiz kalmış olmalı ki Kayseri ve Sivas'tan da satın alınması yoluna gidilmiştir. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, 6.baskı, İstanbul, Dergah Yay., 2003, s.231.

¹⁰⁶³BOA, BEO, HVGGD, Defter 972, belge 75. Amerika'dan ithal edilen martini tüfeklerinin teknolojisinin Zeytunlular tarafından öğrenilmesi ve Zeytun'da imal edilmesi son derece manidardır.

Ermeniler eski tüfeklerin demirlerini değiştirerek satmaktaydılar ki bu da karlı bir işti ve komite üyesi olan Ermeniler için de kolaylık sağlamaktaydı.¹⁰⁶⁴ Ermeniler, evlerinin aranma riskine karşı silah üretimini kırsal alana taşıdılar. Mesela, Ermeni isyanlarının en yoğun olduğu 1896 yılının ilkbahar aylarında Haçin yakınında bir mağarada dinamit üreten iki Ermeni yakalandı.¹⁰⁶⁵

Öte yandan Zeytun Ermenileri eskiden beri silah yapımı işleriyle uğraşmaktaydı. İsimleri hükûmet tarafından bilinen bazı kişiler, “Zeytunacarı” denilen, kapsüllü ve çakmaklı, ince, uzun namlulu, atış mesafesi 150 m. olan bu tüfekleri imal ederek halka satıyordu. Ancak tüfekler pazarlanmak üzere dükkânlarda bekletilmiyor, sipariş üzerine yapılıyordu. Bu tüfekler özellikle pirinç üretimi yapan çiftçiler ve avcılar tarafından alınıyordu.¹⁰⁶⁶ Zeytun halkının elinde bu silahlardan bol miktarda vardı. Hükûmetin bu silahları toplaması çok büyük bir isyana sebep olabileceğinden mümkün değildi. Çaresizlik içindeki hükûmet, sadece ziraat için kullanıldığı bilinen tüfeklerin tamir edilmesi, bunun dışında tüfek imal edilmemesi kararını aldı.¹⁰⁶⁷ Ancak bunu denetlemek oldukça zordu.

1894 yılının sonlarına doğru Zeytun kazasının Alabaş Köyü’nde oturan Karaca oğlu Kigork barut imal ettiği için tutuklandı.¹⁰⁶⁸ Diğer taraftan, Patrikhanenin, 1895 isyanı öncesinde Sinem ve Maksud adlarındaki iki tüfek ustasını okullarda ders verecek öğretmenlerle birlikte Zeytun’a gönderdiği¹⁰⁶⁹ tespit edildi. Belgede “Sehi Gediği” vukuatı olarak dikkat çekilen olaylar üzerine Zeytun’da yakalanan Kebanlı Artin, uzun süre suçunu

¹⁰⁶⁴Günay, a.g.b, s.433.

¹⁰⁶⁵BOA, HR. SYS. 2791/49 (23 Nisan 1896).

¹⁰⁶⁶Cezmi Yurtsever, **Zeytunlunun 311 Mirası**, Ankara, Kök Yay., 1991, s.2–4. Bkz. RESİM 30.

¹⁰⁶⁷OBE, XXI. cilt, belge numarası 46, s.156.

¹⁰⁶⁸OBE, XXIII. cilt, belge numarası 22, s.160.

¹⁰⁶⁹Ermeni Komitelerinin Â’mal, a.g.e, s.30.

inkâr etse de daha sonra barut ve tüfek imal ederek bunları Mersin, Adana, Sis, Haçin ve Zeytun'da sattığını itiraf etti.¹⁰⁷⁰

Zeytun Ermenileri zaman zaman Osmanlı birliklerinden silah ve cephane çalıyorlardı. 16 Temmuz 1894 tarihinde, daha önce Elbistan Redif Taburu'ndan çalınan 16 martini tüfekle bir miktar cephanenin, Zeytun'da Nazar'ın samanlığında saklandığı belirlendi.¹⁰⁷¹

4.5.2. 1890–1895 Arasında Zeytun'da Görülen Karışıklıklar

4.5.2.1. 1890 Yılında Görülen Karışıklıklar

Zeytun'da Ekim 1886'da karışıklık yaşandıysa da bu uzun sürmemiş ve sayıları on kişiden ibaret olan eşkiya dağa kaçmıştı.¹⁰⁷² Hükûmet halkın kaymakamdan hoşnut olmadığı sonucuna vararak Zeytun ve Elbistan kaymakamlarının yer değiştirmesine karar vermişti.¹⁰⁷³

Silahlanma faaliyetlerini büyük bir hızla yürüten Ermeni komiteleri harekete geçecekleri yerleri ve zamanı belirlemek için 1887 yılında Bükreş'te toplandı. Özellikle Agop Kazancıyan'ı* Bükreş'e davet ettiler. Amaçları Zeytun'daki isyan hazırlıkları hakkında bilgi alış verişinde bulunmaktı.¹⁰⁷⁴ Bu arada Zeytun Ermenilerinin Osmanlı askerine ve hükûmete olan güvensizliği ve düşmanca tutumu devam etmekteydi. Öyle ki Ağustos 1887'de Zeytun'da çıkan büyük yangını söndürmeye yardım etmek için gelen Osmanlı askerlerinin üzerine Zeytunlular tarafından ateş edildi.¹⁰⁷⁵ Böyle de olsa

¹⁰⁷⁰BOA, Y.PRK. UM. 52/41 (1318 B 17 / 10 Kasım 1900).

¹⁰⁷¹BOA, BEO, HVGGD, defter 972, belge 25.

¹⁰⁷²BOA, DH. MKT. 1370/69 (1304 M 7 / 5 Ekim 1886).

¹⁰⁷³BOA, DH. MKT. 1370/71 (1304 M 7 / 5 Ekim 1886).

* Maraş Komitesinde yer alan etkili isimlerden olduğu muhtemeldir.

¹⁰⁷⁴Eyicil, a.g.e, s.121.

¹⁰⁷⁵BOA, BEO, HVGGD, defter 972, belge 14.

hükûmet, evi yananların barınmalarını sağladı ve Padişah mağdur halkın ihtiyaçlarının karşılanması için irade buyurdu.¹⁰⁷⁶

Bu gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı hükûmeti, isyan çıkma ihtimalinin yüksek olduğu yerlerde tedbir aldı. 23 Ağustos 1890'da Zeytun'a komitecilerden üç kişinin geleceğini haber alan Maraş Mutasarrıflığı, Zeytun'daki önlemlerini artırdı. Gelmesi beklenen kişilerden birinin İstanbul'a, diğerlerinin Harput'a gittiklerini öğrenen Halep Valisi Arif Bey, gerekli önlemlerin alınabilmesi için Mamuretü'l Aziz Valiliğini uyardı.

Öte yandan Zeytun'da komitecilerden olduğu ortaya çıkarılan Estenel Vartah? adlı kişinin üzerinden çok sayıda yasak yayın ile beraber kartvizit şeklinde Zeytunluları isyana davet eden birçok pusula bulundu. Ayrıca Lirkoryan imzalı olan mektupta "İşimize devam ediyoruz." ibaresi dikkat çekici bulunarak ve söz konusu kişinin Adana'da olduğunun öğrenilmesiyle konu Adana Valiliğine haber verildi.¹⁰⁷⁷

Gerek Zeytun'a gelip giden yabancıların artması, gerek daha önceden isyan etmiş olanların affedilmiş olmaları Osmanlı hükûmetinde tedirginlik yarattı. Bu durum İstanbul Patrikliği'nin de dikkatini çekmiş olmalı ki Patrik, Zeytun Ermeni Marhasası'na gönderdiği telgrafta "*Zeytun Ermenilerinin bazılarının yaylalara çıkmış olan Müslüman halkın üzerine saldırdıklarının haber alındığını, Padişah tarafından her türlü vaadin yapıldığı şu dönemde böyle şeylerden kaçınılmasının gerektiği*" uyarısında bulundu.¹⁰⁷⁸

Endişelerin yersiz olmadığı Ekim ayı başlarında jandarma Osman'ın Sokak ortasında öldürülmesinden anlaşıldı. Halep Valiliği, Zeytun'a acilen iki tabur asker sevk edilmesini talep etti.¹⁰⁷⁹ Halep Valisi Arif Bey, Sadrazam Kâmil Paşaya, Jandarmanın öldürülmesinin ardından Zeytun'un bazı

¹⁰⁷⁶BOA, BEO, HVGGD, defter 972, belge 15.

¹⁰⁷⁷BOA, Y.PRK. UM. 18/15, (1308 M 7 / 23 Ağustos 1890).

¹⁰⁷⁸BOA, Y.PRK. AZN. 4/64, (1308 M 27 / 12 Ağustos 1890).

¹⁰⁷⁹OBE, IX. cilt, belge numarası 19, s.59.

mahallelerinde karışıklık çıktığını ve Maraş Mutasarrıfı'nın derhâl Zeytun'a giderek incelemelerde bulunduğunu bildirdi. Mutasarrıfın yaptığı araştırmada daha önce Zeytun'da "Muhabbet Şirketi" adlı bir dernek kurup hükûmetin takibi sonucunda Zeytun'dan ayrılmak zorunda kalan Ter Kovanet adlı papazın 15 gün önce Zeytun'a gelişiyle karışıklık çıktığı belirlendi. Karışıklıkların ise jandarmayı öldüren Şam Keşişoğlu adlı kişi ve beş yardımcısı ile Papaz Ter Kovanet'in sığındığı Bozbayır Kilisesi'nin bulunduğu mahalle olmasından ötürü Bozbayır Mahallesi ile sınırlı olduğu ve Zeytun'un diğer mahallerinde sükûnetin hâkim olduğu tespit edildi.¹⁰⁸⁰ Hükûmet, birkaç eşkıya yüzünden ahalinin muhasara altına alınmasının doğru olmayacağını, sabırlı ve anlayışlı davranıldığı takdirde eşkıyaya yardım edenlerin dahi desteğinin alınabileceği, bu suretle olayın sonlandırılmasının mümkün olduğu belirtilerek o doğrultuda davranılması emredildi.¹⁰⁸¹

Şam Keşişoğlu ve yanındakilere, mahkeme tarafından teslim olmaları çağrısı yapıldıysa da onlar buna silahla karşılık verdiler.¹⁰⁸²

Direnen eşkıyayı ikna etmek isteyen Maraş Mutasarrıfı, Bozbayır Kilisesi'ne saklanan eşkıya ile görüşerek teslim olmalarını istedi. Ancak kilisede bulunanlar mutasarrıf ve çevredeki askerler üzerine ateş açtılar. Olayda iki asker yaralandı. Askerler kışlaya döndüler. 500–600 arasında Ermeni Bozbayır Kilisesi önünde toplandı. Sadrazam Kâmil Paşa, olayların büyümesinin önüne geçmek ve karışıklıklara bir an önce son vermek için Halep ve Elbistan'dan çağrılan takviye birliklerin, Maraş Redif Kumandanı Mehmet Ali Paşanın kumandasında, yanlarına dört dağ topu verilerek Zeytun'a gönderilmesini emretti.¹⁰⁸³

Maraş Redif Taburu ve diğer takviye birliklerin Zeytun'a gönderilmesinden sonra yeterli sayıda jandarma, eşkıyanın ilk hedef noktası

¹⁰⁸⁰BOA, A.MKT. MHM. 501/24 (1308 Ra 2/ 16 Ekim 1890).

¹⁰⁸¹BOA, BEO, HVGGD, defter 972, belge 69.

¹⁰⁸²BOA, Y.PRK. UM. 19/24 (1308 Ra 14 / 28 Ekim 1890).

¹⁰⁸³OBE, IX. cilt, belge numarası 20, s.60–62.

olan hükûmet konağına yerleştirildi ve olaylar kısa sürede yatıştırıldı. Dağa kaçan eşkıyanın yakalanması için gerekli önlemler alındı.¹⁰⁸⁴ Eşkıya kısa sürede yakalandı. Jandarma Osman'ın katillerinden olan Arap oğlu Kiforok ile Emin oğlu Mikail görevlerini tamamlayarak Maraş'a dönen Mirliya Mehmet Ali Paşa kumandasındaki Maraş Taburu ile beraber Maraş'a gönderildi.¹⁰⁸⁵ Tutuklular daha sonra Halep'e sevk edildiler ve Maraş Mutasarrıfı Salih Paşa, eşkıyayı zamanında ikna edememesinden dolayı görevinden alındı.¹⁰⁸⁶

İsyandan sonra Zeytun'da güvenliğin sağlanması hem Müslümanlar hem de Ermeniler tarafından sevinçle karşılandı. Maraş ve Halep'te yaşayan Ermeni ileri gelenleri Zeytun'da asayişin sağlanması yolunda alınan önlemlerden dolayı Padişaha teşekkür ettiler.¹⁰⁸⁷

Zeytun'da sık sık isyan çıkması üzerine Osmanlı hükûmeti oranın daha iyi bir şekilde kontrol edilebilmesi ve olaylara büyümeden müdahale edebilmek için bazı önlemler aldı. Zeytun'da karakol sayısının artırılması Halep Valiliğinin taleplerinden biriydi. 5 Ekim 1890 tarihinde Meclis-i Vükelâ; Zeytun'un etrafında belirlenecek beş hâkim noktaya karakol yapılmasına, Zeytun kışlasında daima bir tabur asker bulundurulmasına, yeni yapılacak karakollarda görevlendirilmek üzere bir tabur jandarma gönderilmesine ve Keban ile Karasu? nahiyelerinde müdür ve kâtip görevlendirilmesine karar verdi.¹⁰⁸⁸ Söz konusu kararlar Halep Valiliğine bildirilerek gereğinin yapılması

¹⁰⁸⁴ Halep Valiliğinden Sadaret makamına gönderilen yazı için bkz. BOA, Y.A. HUS. 240/58 (1308 3 18 / 1 Aralık 1890).

¹⁰⁸⁵ BOA, Y.PRK. ASK. 68/8 (1308 Ca 2 / 14 Aralık 1890).

¹⁰⁸⁶ OBE, IX. cilt, belge numarası 118, s.312.

¹⁰⁸⁷ Söz konusu telgraf padişahın müsaadesiyle gazetelerde yayımlandı. OBE, IX. cilt, belge numarası 83, s.222.

¹⁰⁸⁸ BOA, MV. 58/38 (1308 S 20 / 5 Ekim 1890). Ancak gelip-geçen yolcuların üstlerinin aranmasının bölgedeki gerginliği tırmandırabileceği, bu konuda gerekli hassasiyetin gösterilmesi emredildi. Bkz. EK 9.

emredildi.¹⁰⁸⁹ Bu karakollardan biri hükûmet konağının bitişiğine inşa edildi ve resmî açılışı 20 Ekim 1895 tarihinde yapıldı.¹⁰⁹⁰

4.5.2.1.1. Yargılamalar

Zeytun olaylarında rol oynayan Papaz Ter Kovanet ve yanındaki bazı kişilerin Payas'ta bazı Ermeni köylerini dolaşmakta olduklarının belirlenmesiyle, Sadrazam Cevat Paşa, Mabeyn Başkitâbetliğinden söz konusu kişilerin yakalanarak yargılanmak üzere Adana'ya gönderilmelerini istedi.¹⁰⁹¹ Papaz Ter Kovanet ile birlikte Zeytun Marhasası Karabet, Kalos ve Piskopos Nikogosun Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü bozmak ve Zeytun'da çıkan olayları yönetmek ve yönlendirmekle suçlanırken; Muradyan Kiforok, Maraş Katoliklerinin önde gelen isimlerinden Hırlakyan Kiforok¹⁰⁹² ve Sis Katogikosunun adı geçen kişilere yardım ve yataklık ettiklerini düşündüren şahitler ve ifadeler ortaya çıktı.¹⁰⁹³ Papaz Ter Kovanet ifadesinde, Ermeni Patriğinin* ve Maraş Ermeni Marhasasının komiteye yardım ettiğini, İngiltere'nin sağladığı askerî yardımın komitenin isyan için cesaretini artırdığını söyledi.¹⁰⁹⁴ Antep'te yakalanarak sorgulanan Toros adlı bir Ermeni ifadesinde, isyana katılmak için Zeytun'a gittiği hâlde aç kaldığı için kaçtığını, Zeytun'a İngiliz bir komutanın başkanlığında 500 kadar silahlı Ermeni'nin

¹⁰⁸⁹ BOA, A.MKT. MHM. 501/22 (1308 S 22 / 7 Ekim 1890).

¹⁰⁹⁰ BOA, Y.MTV. 130/2 (1 5 1313 / 20 Ekim 1895).

¹⁰⁹¹ OBE, X.cilt, belge numarası, 44, s.119.

¹⁰⁹² Katolik Ermenilerin en zengin ve itibarlı ismi olan Hırlakyan Kiforok, kendisinin padişaha bağlılığını, Maraş İdare Meclisi'nin bir üyesi olarak ülke için büyük hizmetler yaptığını anlatan ve soruşturmadan muaf tutulmasını isteyen bir dilekçe yazarak Mabeyn-i Hümayûn'a gönderdi. Ayrıca benzer bir dilekçe Katolik Patrikliği tarafından da aynı yere verildi. Bkz. BOA, Y.MTV. 106/127, (1312 R 9 / 8 Ekim 1894).

¹⁰⁹³ Halep Valisi Yâveran-ı Kiram'dan Sadâret makamına, BOA, Y.MTV. 77/83, (1310 L 19 / 6 Mayıs 1893).

* İfadenin verildiği dönemde İstanbul Ermeni Patriği İzmirliyan'dır.

¹⁰⁹⁴ Papazın yargılanması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, **Bir Ermeninin İtirafı (1895 Maraş ve Zeytun Olayları)**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2007, s.90-136.

geceleri Kayseri'den girdiğini, Ermenilerin genellikle martini tüfekli olduklarını söyledi.¹⁰⁹⁵

Zeytun Piskoposu Karabet yanındaki 8 kişiyle, bulundukları Halep hapishanesinden, Zaptiye Nazırı Rasim Paşaya bir dilekçe ile başvurarak eski Maraş Mutasarrıfı Salih Paşanın kendilerini suçsuz yere tutukladığı iddiasıyla salıverilmelerini talep ettiyse de¹⁰⁹⁶ Zeytun bölgesinde diğer şahıslarla iş birliği yaparak ihtilali organize etmekten kalebentliğe mahkûm edildi.¹⁰⁹⁷

Yargılamalar sonucunda Kasbar oğlu Kirkor, Melkun oğlu Hamparsum, Mardiros oğlu Haçık, Kirkor oğlu Serkiz, Bogosoğlu Suhak, Mardik oğlu Moses, Erakil oğlu Ohannes, Ohannes oğlu Kâhya Agop ile kaçak Melkon ve Artin'in anarşi komitesi üyesi oldukları sabit olduğundan, Kirkor ve Hamparsum'un evlerinde bulunan kışkırtıcı evrakın şiddet olaylarında etkili olduğu anlaşıldığından altışar; diğerlerinin üçer yıl süreyle kalebent edilmelerine; Manok, Artin ve İrgü'nün suç derecelerine göre hapsedilmelerine, diğerlerinin beraatına karar verildi.¹⁰⁹⁸

Olaylarda Zeytun eşkıyasına yataklık ettiği ve cinayet işlediği belirlenen Fırnis Köyü'nden Berohan oğlu İsabin'in yapılan duruşmasında suçu kesinleşmiş olduğundan Maraş Bidayet Mahkemesince verilmiş olan üç yıl süreyle küreğe konulması cezası Temyiz Mahkemesince onandı.¹⁰⁹⁹

Bu yargılamalardan sonra İngiliz Ermeni Cemiyeti, çeşitli girişimlerde bulundu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, suçluların serbest bırakılması için Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçiliği ile temaslarda bulunmaya başladı. Osmanlı hükûmeti, adam öldürmekten dolayı tutuklananların idam cezasına çarptırıldığını, bu suçun cezasının dünyanın her yerinde aynı olduğunu, bu

¹⁰⁹⁵ BOA, Y.A.HUS. 342/29 (4 7 1313 / 20 Ocak 1896).

¹⁰⁹⁶ BOA, Y.PRK. ZB. 9/74 (1309 B 17 / 16 Şubat 1892).

¹⁰⁹⁷ OBE, XX. cilt, belge numarası 78, s.227; belge numarası 82, s.232; belge numarası 83, s.233.

¹⁰⁹⁸ OBE, XX. cilt, belge numarası 82, s.232; belge numarası 85, s.240.

¹⁰⁹⁹ OBE, XX. cilt, belge numarası 83, s.233.

gibi şahısların affedilemeyeceğini, fakat diğerlerinin Padişahın affından yararlanabileceğini İngiliz Parlamentosuna bildirdi. Zeytun Marhasası Karabete verilen müebbet hapis cezası Temyiz Mahkemesinde onanırken onunla birlikte yargılanıp ceza alan bazı kişiler Padişah tarafından affedilerek serbest bırakıldı.¹¹⁰⁰

4.5.2.1.2. Olayların Avrupa Basınında Yer Alması

Her fırsatta Ermeni amaçlarını Avrupa kamuoyuna duyurmaya çalışan Ermeni komiteleri, Zeytun'da meydana gelen olayları ilk andan itibaren Avrupa basınına taşıdılar. Olayların başlamasından çok kısa süre sonra 11 Ekim 1890'da, Fransa'da yayımlanan "Le Matin" gazetesinde, Zeytun Ermenilerinin isyan ettikleri, kaymakam ve birkaç askeri öldürdükleri haberi yayımlandı.¹¹⁰¹ Hariciye Nazırlığı Paris Sefaretine, olayın bir jandarmanın öldürülmesinden ibaret olduğu ve Zeytun'da asayişin devam ettiği bilgisini verdikten sonra bu tür haberlerin tekzip ettirilmesi emrini verdi.¹¹⁰²

Paris Sefaretinin girişimleriyle, Zeytun'la ilgili haberlerin yalan olduğuna ilişkin tekzip, 21 Ekim tarihli "Voltaire" gazetesinde yayınlattırıldı.¹¹⁰³

Zeytun olaylarına yönelik haberler isyanın sona erdiği günlerde bile yer aldı. "Akropolis" gazetesi 16 Aralık 1890 tarihinde, isyan eden Zeytun Ermenilerinin üzerlerine gönderilen iki tabur askeri geri püskürttüklerini, bunun üzerine Zeytun'a 10 tabur asker sevk edilmesi emrinin verildiğini

¹¹⁰⁰BOA, A.MKT. MHM. 695/11 (6 Ş 1311 / 12 Şubat 1894). Ayrıca bkz. **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri(1894-1895)**, III, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006, s.20-24. II. Abdülhamit, dönemin Ermeni Patriği olan Ormanyan'ın, sayıları 1200'ü bulan Ermeni mahkûmların affedilmeleri talebini geri çevirmeyerek 1200'ün üstünde siyasî suçluyu affetti. Ayrıca idama mahkûm 30 Ermeni'yi de affederek cezalarını müebbede çevirdi. Dabağyan, Türkiye Ermenileri, s.86.

¹¹⁰¹OBE, IX. cilt, belge numarası 25, s.79.

¹¹⁰²OBE, IX. cilt, belge numarası 27, s.82.

¹¹⁰³OBE, IX. cilt, belge numarası 32, s.92.

yazdı. Gazeteye göre Ermeniler İstanbul'a Ermenistan'ın durumunu görüşmek üzere özel bir memur gönderecek, sonuç alınamazsa Katolik Ermeniler doğrudan doğruya Berlin Muahedesi'nin hükümlerinin uygulanmasını isteyeceklerdir.¹¹⁰⁴

"Daily News" gazetesinin 9 Haziran 1892 tarihli nüshasında; Zeytun Piskoposunun, millette yüklenen aşırı vergiye itiraz ettiği için tutuklandığı ve Salih Paşanın emrindeki iki Müslüman ve diğer bazı kişilerin ifadeleriyle haksız yere idam cezasına çarptırıldığı... haberi yer aldı.¹¹⁰⁵ Bu tür haberlerin yayınlanmasıyla Avrupa'da "Türkler masum insanları ölüm cezasına çarptırıyorlar" imajı ortaya çıktı. Nitekim İngiltere Avam Kamarası üyelerinden bazıları, Richard Temple önderliğinde Hariciye Nazırı Sait Paşaya telgraf çekerek mahkûmların affedilmeleri dileklerini bildirdiler.¹¹⁰⁶

4.5.3. 1892–1893 Yıllarında Görülen Karışıklıklar

Zeytunlular, Halep'te tutuklu bulunanların serbest bırakılması için hükûmete baskı yaptılar. Birkaç Ermeni, Zeytun Kaymakamlığına saldırı düzenleyerek binayı tahrip ettiler ve binanın penceresine merdiven dayamak suretiyle bina içerisine bir el ateş etti.¹¹⁰⁷ Bunun üzerine Maraş Mutasarrıflığı Zeytun'a yönelik tedbirler aldı ve bir subay ile 30 erin sürekli olarak hükûmet konağında bulunmasına karar verdi.¹¹⁰⁸ Güvenlik önlemlerinin artırılmasıyla, hükûmet konağını taciz edenler, Ermenice 69 sayfalık zararlı yayınla birlikte yakalandı. İfadelerinden ve ele geçirilen evraktan Adana'daki komiteyle bağlantılı oldukları anlaşıldı.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁴BOA, Y.PRK. TKM. 19/25 (1308 Ca 4 / 16 Aralık 1890).

¹¹⁰⁵BOA: Y.PRK. TKM. 24/65 (1309 L 29 / 26 Mayıs 1892).

¹¹⁰⁶OBE, XII. cilt, belge numarası, 17, s.76.

¹¹⁰⁷BOA, Y.PRK. ASK. 80/2, (1309 Ş 9 / 8 Mart 1892).

¹¹⁰⁸OBE, X.cilt, belge numarası 54, s.170–171.

¹¹⁰⁹BOA, Y.PRK. AZN. 6/66 (1310 L 23 /10 Mayıs 1893).

Alınan bütün tedbirlere rağmen Zeytun'da karışıklık çıkacağı haberleri sonlandırılmıyordu. Maraş Bidayet Mahkemesi azalarından olan Abdülkadir Bey, Zeytunluların isyana hazırlandıklarını, ele geçirilen belgelerin bir an önce hükûmete gönderilerek gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini ifade etmekteydi.¹¹¹⁰

4.5.4. 1895 İsyanı

4.5.4.1. Hınçak Komitesi'nin Bu İsyanadan Önce Yaptığı Hazırlıklar ve Baron Aghassi'nin Bölgeye Gelmesi

Hınçak Komitesi, 1890'lardan sonra Anadolu'da isyan çıkarma hazırlıklarına başladı. Bu amaçla bazı üyelerini Anadolu'ya gönderdi. Tarsus'ta doğan ve 1888 yılında eğitim almak amacıyla İstanbul'a, oradan da 1891 yılında Fransa'ya giden Aghassi adlı komite üyesi, 1893 yılında Kilikya'ya döndü. Kendisi bunu "hemşerilerimin daveti üzerine" şeklinde açıklamaktadır.¹¹¹¹ Aghassi, Amerika ve İngiltere'de okumuş ve 1890 yılındaki Kumkapı Hâdisesi'ni düzenleyenler arasında olması sebebiyle, hükûmet tarafından arandığından Amerika'ya kaçmıştı. 1893 yılında, arkadaşları ile önce Kıbrıs'a, oradan da çokça silah ve cephane ile birlikte Antakya'nın Süveydiye köyüne giderek burayı kendisine merkez yaptı. Aghassi, Süveydiye'deki Ermenileri Hınçak Komitesi'ne üye yapıp Harputlu Tüfekçiyen Sergis'i Vahan takma adı ile Halep ve Antep taraflarına göndererek komite adına 110 lira (altın para) toplattı.¹¹¹²

Aghassi, 1894 yılında komitenin diğer üyelerinden Abah ile birleşerek Kilikya bölgesinde Hınçak Komitesi'nin örgütlenmesini yaptı. Hınçak Komitesi'ne üye olan Zeytunlular da bunun gereğini yaptı, yani isyan için gerekli hazırlıklar ile meşgul oldu. 1894 Mart ayı başlarında Maraş'a gelen Aghassi, Zeytun Ermenileri ile toplantılar düzenledi, Zeytun ve civar

¹¹¹⁰BOA, Y.PRK. AZN. 6/19 (1309 L 13 / 10 Mayıs 1892).

¹¹¹¹Aghassi, a.g.e, s.185.

¹¹¹²İlter, a.g.e, s.145.

köylerinde geniş bir örgütlenmeye gitti. Sason'dan gelen Ermeni gençler de onlara katıldılar. Kilikya'yı farklı bölgelere ayırdılar. Aghassi, Mleh, Abah ve Hratchia, Zeytun bölgesinin sorumluluğunu üstlendiler ve Temmuz ayının sonlarına doğru Zeytun'a gittiler.¹¹¹³ Aghassi Zeytun'da halkın kendilerini karşılamasını *"Zeytun'da coşkulu bir şekilde karşılandık. Bu halk bir süreden beri sessizdi. Çok sayıda Zeytunlu, saklandığımız dağlarda bizimle buluştu. Aralarında yaşlısı da genci de vardı. Bunlar özgürlüklerini kazanmaya karar vermişlerdi ve bizim hizmetimize girdiler. Silahlarını kucaklıyor ve bağırıyorlardı: "Savaş bizim için bayramdır. Türkleri kovacağız!"Avrupa'da yetişmiş gençlerin varlığı ve buraya gelerek hemşerilerini desteklemeleri Zeytunluları heyecanlandırıyor ve onlarda hayranlık uyandırıyor. Zeytunlular, bize saygı duyuyor ve tavsiyelerimize uyuyorlardı. Silahlarıyla bize gelmişlerdi. Hatta aralarında, ellerinde bıçaklar ve tabancalarla gelen küçük çocuklar bile vardı."* sözleriyle ifade etmektedir.¹¹¹⁴ Sonra Zeytun'a gönderilen komite üyelerine iki kişi daha katıldı ve bunlar burada yaşayan Ermenileri devlete karşı kışkırtmaya ve isyan için uygun zemini aramaya başladı.¹¹¹⁵ Komite üyelerine sonradan katılan Anslanian ve Sapahgolian'ın Zeytun İsyanı'ndaki rolleri Fransız arşiv belgelerinde açıkça ifade edilmektedir.¹¹¹⁶

Hınçak Komitesi'nin liderlerinden olan Baron Aghassi, hem komiteye taraftar toplamak hem de Zeytun İsyanı'nın alt yapı çalışmalarını yapmak üzere, 1895 yılının Ağustos ve Eylül aylarını Antep'te geçirdi.¹¹¹⁷ Aghassi, bölgede bulunduğu süre içinde Zeytun İsyanı için gerekli olan asker ve

¹¹¹³Aghassi, a.g.e, s.186.

¹¹¹⁴Aghassi, a.g.e, s.189. Burada dikkat çeken en önemli konulardan biri, Osmanlı topraklarında üçra sayılabilecek bir yerde kurulmuş küçük bir kasaba olan Zeytun'da bile halktaki, Avrupa hayranlığı, Avrupalılar gibi olma özentisi ve onlara duyulan sonsuz güvendi.

¹¹¹⁵Hınçak örgütü için ayaklanmanın nasıl sonuçlanacağını önemi yoktu. Onların amacı bağımsız devlet kurabilmek için Avrupa devletlerinin dikkatini çekmek ve onların yardımlarını sağlamaktı. Bkz. Sykes, a.g.e, s.70.

¹¹¹⁶Dilan, a.g.e, IV. cilt, s.LIX.

¹¹¹⁷Şimşir, a.g.e, IV. cilt, belge numarası 411,s.637.

silahların tedariki çalışmalarını yaptı. Emrinde toplanan Zeytun, Fırnıs, Geben, Sis(Kozan), Londak, Karamanlı, Döngel ve Şevilki Ermenilerine daha sonra Maraş, Antep, Urfa, Halep, İskenderun, Adana, Haçin, Kayseri, Gürün, Sivas, Elazığ, Diyarbakır, Van ve Bitlis Ermenilerinden de katılanlar oldu.¹¹¹⁸ Böylece, sayıları 10000'e ulaşan Ermeniler artık isyan bayrağını açabilirlerdi.

Aghassi, köylülerden hediye adı altında paralar alıp İngilizler hakkında peri masalları anlatmaktaydı. Yapılan toplantılarda, gerekli silah ve paranın komite tarafından verildiği,¹¹¹⁹ ayaklanma başlar başlamaz İngiliz donanmasının Mersin ve İskenderun'a geleceği propagandasını yapmaktaydı. Aghassi, Halep'teki İngiliz Konsolosu ile de devamlı temas hâlindeydi.¹¹²⁰ Osmanlı hükûmetine, 4 Ağustos 1895 tarihinde, İskenderun ve Mersin sahillerinde dolaşan iki İngiliz savaş gemisinde bulunan 1000 kadar silahlı Ermeni'nin Zeytun ve Keban'a geçmek amacını taşıdığı, söz konusu yerlerdeki kolera salgını sebebiyle amaçlarına henüz ulaşamadıkları¹¹²¹ istihbaratının gelmesi Aghassi'yi doğrulamaktadır.

Aghassi ve arkadaşları, 24 Ekim 1895 tarihinde, "Karanlık Dere (Tekir Irmağı ile Mavenk Köyü arasında)" denilen yerde, Zeytun'un dört Kocabaşı ve Belediye Başkanı, Papaz Vartabed Barthalemous, Papaz Ter Mardiros ve Nazaret Yeni-Dünya gibi köy temsilcilerinin de katıldığı 100 kişi, çekilen kırmızı bayrak altında bir toplantı yaptılar.¹¹²² İki saat süren toplantıda, yapılacak isyanın planı hazırlandı. Plan gereğince isyan, her tarafta aynı zamanda başlatılacak, haberleşmeyi engellemek için telgraf telleri kesilecek, 4000'i silahlı olmak üzere 6000 Zeytunlu, Zeytun'daki kışla ve hükûmet

¹¹¹⁸Hüseyin Nâzım Paşa, a.g.e, s.147.

¹¹¹⁹BOA, HR. SYS. 65/49 (7 5 1896). Bkz. EK 10.

¹¹²⁰Ermeni Komitelerinin Â'mal, a.g.e, s.30; Hüseyin Nâzım Paşa, a.g.e, s.146.

¹¹²¹BOA, Y.PRK. A. 10/42(1313 S 12 / 4 Ağustos 1895).

¹¹²²Aghassi, a.g.e, s.194.

binasına saldırarak, kaymakam, subaylar ve askerler esir edilecek ve cephaneliğe el konulacaktı.¹¹²³

4.5.4.2. Maraş'taki Karışıklıklar

Maraş'ta, Ermeni komitesinin faaliyetlerinin yoğun olması ve İngiltere ve Fransa'nın gönderdiği temsilcilerin tahrik eden tutumlarından¹¹²⁴ dolayı burada Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki huzurun bozulması kaçınılmazdı. Nitekim Kasım 1894'te Belediye Kâtibi Hayri Efendi'nin evinin kapısına Müslümanlar ve Padişah aleyhinde Ermenice sözlerin yazıldığı bir pankart asıldı. Yapılan soruşturma sonunda pankartın, Divanlı Mahallesi'nde oturan Boncukçu oğlu Ohannes tarafından asıldığı ve Ohannes'in bu eylemi kendi başına yaptığı, kimseyle bağlantısı olmadığı belirlendi.¹¹²⁵

Maraş halkı, genellikle Ağustos, Eylül ve Ekim aylarının tamamını bağlarında geçirdikleri hâlde 1895 yılında, Ekim ayının başlarında bağlarından döndü. Öte yandan Hristiyan aktarlar, kurşun, saçma ve çeşitli ilaçları tamamen Ermenilere satarak ellerindeki malları bitirdiler. Müslüman müşterilerine adı geçen malların olmadığını söylemeleri Müslümanların endişelenmesine sebep oldu.

Şehirde 22 Ekim 1895'te, Hınçak komitesinin postacılık işlerini yapan Külüz oğlu Oseb polis Ahmet Efendi tarafından yakalanınca Ermeniler bu duruma tepki gösterdiler. Ermenilerin polis Ahmet Efendi'yi öldürmeye kalkışmalarıyla Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar çıktı.¹¹²⁶ 24 Ekim 1895 gecesinde Karamanlı Mahallesi'nde Protestanların önde gelenlerinden Karabet Ağa Topalyan'ın cesedi bulundu.¹¹²⁷ Ayrıca iki taraf

¹¹²³Aghassi, a.g.e, s.197.

¹¹²⁴Dikran Kevorkyan, "Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s.301.

¹¹²⁵BOA, Y. MTV. 108/125 (15 5 1312 / 14 Kasım 1894).

¹¹²⁶Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s.147.

¹¹²⁷Şimşir, a.g.e, belge numarası 326, s.636.

arasında çıkan çatışmalarda 40 Ermeni öldü.¹¹²⁸ Aynı gece 15 kadar Ermeni Gömleksiz Ali adlı bir Müslüman genci kama ile ağır yaraladılar. Suçlulardan ikisi yakalandı. Yapılan aramada birinin evinde 13, diğerinin evinde 31 silah bulundu.¹¹²⁹ Ağır yaralanan Gömleksiz Ali ertesi gün hayatını kaybetti.¹¹³⁰ Bu olaydan sonra bazı Ermeniler başlarına beyaz sarık giyerek Müslümanlara benzemek suretiyle sokağa çıktılar. Hatta reji kolcusu kıyafetleri giymiş bir Ermeni, hükûmet konağında yakalanırken diğer bir Ermeni, bir aletle kapsül doldururken suçüstü yakalandı.¹¹³¹

Cuma günü ise komite üyelerinden olan Bobos Serkis ve Mehmet adlı iki kasap arasında çıkan kavgada “Yangın var!” denilmesi üzerine tüm Ermeniler dükkânlarını kapatarak kiliselerine ve evlerine kapandılar. Karamanlı Mahallesi’nde iki Müslüman’ı yaralayıp öldürdüler ve Künbed Mahallesi’nde askerler ve Müslümanlar üzerine silah attılar. Ermenilerin amacı Cuma namazı esnasında Zeytun’dan gelecek olan Ermenilerle birleşip Müslümanları katletmekse de iki kasap arasında çıkan kavga işin vaktinden önce patlamasına, dolayısıyla planlarının bozulmasına sebep oldu.¹¹³² Bu olaylarda kışkırtıcı rolleri olduğu düşünülen Maraş İdare Meclisi üyelerinden Vartuvar, Manuk ve Protestan öğretmenlerden Şıracıyan Aharon ve Sekfavant gözaltına alındı.¹¹³³

Maraş’ta bulunan Ermeni, Katolik ve Protestan cemaatlerinin ruhanî reisleri, hem Maraş mutasarrıflığına hem de kendi patrikhaneleri aracılığıyla Osmanlı hükûmetine müracaat ederek Maraş’ta Ermenilerin öldürüldüğünü, bu yüzden evlerine kapanmak zorunda kaldıklarını iddia ettiler. Osmanlı hükûmeti, Maraş’ta Ermenilerin Müslümanlara saldırarak birçok kişiyi

¹¹²⁸Altı Devlet Büyükelçisinin Hariciye Nazırı Sait Paşa’ya yazısı, OBE, XXXV. cilt, belge numarası 150, s.427.

¹¹²⁹BOA, Y.A.HUS. 338/38 (7 5 1313 / 26 Ekim 1895).

¹¹³⁰OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 4, s.4.

¹¹³¹OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 112, s.284.

¹¹³²Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s.119.

¹¹³³OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 4/2, s.6.

öldürdüklerini, dolayısıyla söylenenlerin tamamen asılsız olduğunu kanıtlarıyla adı geçen patrikliklere sundu.¹¹³⁴

Maraş'ta asayişin sağlanabilmesi için 2 Kasım'da örfî idare ilan edilerek komutanlığına Ziver Paşa tayin edildi.¹¹³⁵ Hınçak komitesinin Maraş'taki teşkilatlanması buradaki emniyet birimlerinin takibi altındaydı. 3 Kasım 1895'te bu ortamda hakkında birçok ihbar olan Maraş İdare Meclisi üyelerinden Çorbacıyan Agop ve kardeşi Karabet'in evinde yapılan aramada, Portakalyan Mıgırdıç tarafından Marsilya'da hazırlanan Ermenistan ve Kilikya hakkındaki nizamname ile cemiyetin mühürleri ele geçirildi.¹¹³⁶

19 Kasım 1895 günü Künbet Mahallesi'nde oturan Emerliyan Karabet adlı komite üyesi, "*Zeytunlular geldi. Daha ne duruyorsunuz?*" diye bağırınca evlerinde toplanmış olan Ermeniler, Müslümanlar üzerine silah atıp bir Müslüman'ı öldürdüler. Ertesi günü Künbet ve Şekerdere mahallelerinde oturan Ermeniler, Akdere Kilisesi'nde toplanarak Müslüman halk ve askerler üzerine dört saat süreyle ateş etti.¹¹³⁷ Ancak gece karanlığının bastırması büyük bir faciayı önledi.

Belediye Karakolu civarında bulunan Kambur oğlu Serkiz'in evinde toplanan Ermeniler, oradan geçen Müslümanlar üzerine ateş açınca 12 yaşında bir çocuk ve yetişkin bir Müslüman öldü. Restebaiye Mahallesi'nde,¹¹³⁸ Bayramyan Saçrek'in evinde toplanan Agopçıyan ve Emerliyan Mıgırdıç ile kardeşleri, oğulları ve diğer yardımcılarıyla beraber, gelip geçenler üzerine attıkları kurşunlardan Kayabaşı Mahallesi'nden Hacı Ağa ölürken Solak oğlu Hüseyin, kolundan yaralandı. Şekerdere, Künbet, Akdere ve Kırklar kiliseleri ile Ermeni reislerinin evlerinden askerler ve

¹¹³⁴BOA, Y.MTV. 130/92 (9 5 1313 / 28 Ekim 1895).

¹¹³⁵BOA, Y.MTV. 130/140 (14 5 1313 / 2 Kasım 1895).

¹¹³⁶Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s.125.

¹¹³⁷Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s.116. Bu eserin transkripi yapılan metinde Künbet, Gönid şeklinde yanlış okunmuştur.

¹¹³⁸Hüseyin Nazım Paş, a.g.e, s.126. Aynı şekilde transkrip yapılan metinde Restebaiye Destinya şeklinde yanlış okunmuştur.

Müslüman halk üzerine ateş açıldı. Bir taraftan da şehrin farklı noktalarında yangın çıkarıldı. Künbet ve Akdere kiliselerinde saklanmış barut ateş aldı.

Ermeniler tarafından kasten çıkarılan yangında 150 kadar ev yandı.¹¹³⁹ Yakılan yerler arasında Amerikan misyonerlerine ait olan Maraş Kız Koleji ve Teoloji Okulu da vardı. Ermeni komiteciler misyonerlere ait binaları ateşe verince okullarda bulunan 290 öğrenci misyonerler tarafından güvenli yerlere çıkarıldı.¹¹⁴⁰ Amerikan misyonerleri ve öğrenciler askerlerin himayesi altına alındı. Yangında 44 bin dolar civarında maddi zarar oldu.¹¹⁴¹ Hatta Amerikan Sefareti, Osmanlı askerleriyle memurlarının Amerikan misyonerlerini korumak için gösterdikleri çabayı kendi hükûmetine aktardı.¹¹⁴² Maraş Kumandanı Ziver Paşa karışıklıkları önledi ve yangın söndürüldü. Bu olaylarda Nizamiye askerlerinden bir ölü iki yaralı; jandarmadan, bir ölü üç yaralı; Müslümanlardan 27 ölü 31 yaralı ve Ermenilerden 98 ölü,¹¹⁴³ 83 yaralı olduğu tespit edildi. Mustafa Remzi Paşa, 21 Kasım 1895'te Maraş'ta asayişin sağlandığını, Maraş'ın topa tutulduğu haberlerinin asılsız olduğunu bildirdi.¹¹⁴⁴

4.5.4.3. Zeytun'da İsyanın Başlamasından Önce Görülen Karışıklıklar

7 Ağustos 1894'te Zeytun kazasında, hükûmet konağı civarına Zeytun Hristiyan jandarmalarından ikisi tarafından yafta yapııştırıldı. Jandarmalar

¹¹³⁹Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s.126.

¹¹⁴⁰Kerr, a.g.e, s.5.

¹¹⁴¹BOA, Y.PRK. BŞK. 44/55 (1313 C 22 / 9 Aralık 1895).

¹¹⁴²BOA, Y.A.HUS. 342/5 (1 7 1313 / 18 Aralık 1895). Buna rağmen Amerikan hükûmeti, Osmanlı güvenlik birimlerinin olayda kusuru olduğu gerekçesiyle tazminat talebinde bulunacaktır.

¹¹⁴³Ölen Ermenilerin sayısı hakkında muhtelif ve tutarsız görüşler vardır. Bu sayı Ermeni yazarlarca 900 olarak gösterilirken bkz. Tuğlacı, a.g.e, III. cilt, s.102; bazı Batılı kaynaklarda 1390 gibi son derece abartılı olarak verilmekte ve resmî makamların bu sayıyı 30 olarak açıkladıkları iddia edilmektedir. Ölen Müslümanlardan da asla bahsedilmemektedir. Bkz. Lepsius, *L'Arménia et L'Europe*, Lausanne, 1896, s.51,242.

¹¹⁴⁴BOA, Y.MTV. 132/35 (3 6 1313 / 21 Kasım 1895).

tutuklandı ve isyan çıkma ihtimaline karşı hazırlandı.¹¹⁴⁵ Zeytun'daki hassasiyetin iyice artmasının yanında dış tahriklerin de olması burada büyük bir isyana zemin hazırlamaktaydı. Nitekim İngiltere'nin Halep'teki Konsolos vekilinin, Ermenistan'ın prenslik merkezinin bu bölgede olması için bazı gösterilerde bulunulması gerektiğini Maraş Ermeni Katolik ve Protestan reisleri aracılığıyla Zeytunlulara iletmesi¹¹⁴⁶ ve bunun Maraş Mutasarrıflığınca öğrenilmesiyle kazada güvenlik önlemleri artırıldı.

1895 yılında Zeytun'daki ilk huzursuzluk, 31 Mart'ta Zeytun'a bağlı Fırnıs Nahiyesi'nde ortaya çıktı. Fırnıs Manastırı Rahibi Bartalemous ile Dovur oğlu Kirkor, Karagöz oğlu Haçator ve Âşık oğlu Şodor adlı kişiler, Ermenilerin tam da sükûnet içinde oldukları bir sırada, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin himayesine girdiğini, Padişahın Şam'a sürüldüğünü yayıp "Artık buralar Ermenistan'dır." demeleriyle çıkan karışıklıklar, halkın bunun yalan olduğuna ikna edilmesi ve hükûmet görevlilerinin olayların müsebbiplerine karşı sabırlı tutumları sayesinde uzun sürmedi. Ayrıca olaya sebep olanların Maraş'a nakledilmesi yerine, yetkili birinin Zeytun'a gönderilip soruşturmanın orada yapılması, büyük bir isyanın çıkmasını engelledi.¹¹⁴⁷

19 Temmuz 1895'te, Zeytun Kaymakamı Süleyman Efendi, bir mahkûmun hükûmet konağına getirilmesini istedi. Bozbayır Mahallesi'nde oturan bazı Ermeni ağaları, suçluyu getiren iki asker üzerine saldırarak askerlerden birini öldürdüler, diğerini suçluyla beraber kaçırdılar.¹¹⁴⁸ Bu olayla Zeytun'da asayiş bozuldu.

23 Temmuz 1895'te, Zeytun Reji İdaresinin kapısına bir el silah atıldı. Olaya sebep olan iki kişi yakalandı. Aynı günün gecesinde hâkim, mal

¹¹⁴⁵BOA, Y.MTV. 102/11 (1312 S 02 / 4 Ağustos 1894).

¹¹⁴⁶BOA, Y.A.HUS. 327/10 (11 11 1312 / 6 Mayıs 1895)

¹¹⁴⁷BOA, Y.A.HUS. 323/45 (6 10 1312 / 2 Nisan 1895). Ayrıca bkz. OBE, XXVIII. cilt, belge numarası 42 ve eki, s.117–118.

¹¹⁴⁸ OBE, XXXII. cilt, belge numarası 45 ve ekleri, s.194–196.

müdürü ve nüfus kâtabinin evlerinden pek çok eşya çalındı.¹¹⁴⁹ Bunun üzerine evlerde arama yapıldı ve çalınan eşyalar bir Ermeni kadının evinde bulundu. Kaymakam, evde bulunan 41 kişiyi cinayet suçlamasıyla kanuna aykırı olarak tutuklayınca kazada tansiyon yükseldi. Sadrazam Said Paşa, Zeytun gibi hassas bir yerde halkın galeyana gelmesine sebep olabilecek davranışlardan kaçınılması gerektiği konusunda kaza naibi ve diğer yöneticileri uyardı.¹¹⁵⁰

Yine Temmuz 1895'te yakalanan Haso adında birinin, birkaç ay önce Suveydiye'den 40 kadar silahlı Ermeni'nin sahile çıkarıldığı ve bunların Zeytun taraflarına gittiği ve orada bir isyan için hazırlık yaptığını söylemesi,¹¹⁵¹ Zeytunluların askerlere ve memurlara yönelik saldırılarının arkasındaki gerçek niyetlerini açıklayacak niteliktedir.

4.5.4.4. Zeytun'da İsyanın Başlaması

Ermenilerin, memur ve askerleri hedef alan faaliyetlerinin artması, bazı askerlerin Ermeniler tarafından esir edilmesi, karışıklıkların Maraş'ta da baş göstermesi gibi nedenlerle hemen Zeytun'daki redif askeri sayısı artırıldı ve karışıklıkların diğer yerlere sıçramasının önüne geçilmesi için tedbirler alındı.¹¹⁵²

Zeytun Hınçakyan İhtilal Komitesi 1-Ekim-1895 tarihinde bir bildiri yayınlayarak isyanı başlattı. Söz konusu bildiri şu şekilde idi:

“Ermeni Cemaati!

Umum Ermeni cemaatini sonu olmayan esaretten kurtarmak ve birleşmek için Zeytun sizi davet ediyor. Esaret zincirini kırmak için Zeytun muharebeye başladı. Sizi istiyor, Ermenistan Kilikya'nın hürriyet ve istiklâli için müttefiken muharebe meydanına çıkıyoruz. Kırılan on binlerce Ermeni

¹¹⁴⁹ BOA, Y.MTV. 125/111 (13 2 1313 / 5 Ağustos 1895).

¹¹⁵⁰ BOA, Y.A.HUS. 334/50 (22 2 1313 / 14 Ağustos 1895).

¹¹⁵¹ BOA, Y.PRK. ZB. 16/8 (1313 M 14 / 6 Temmuz 1895).

¹¹⁵² OBE, XXXIV. cilt, belge numarası 92, s.251.

kardeşimiz adına yardımlarınızı bekliyoruz. Biz, ya Ermenistan'ın hürriyetini göreceğiz, yahut o aziz toprağın üzerinde öleceğiz....Yardım...

*Yaşasın Ermenistan! Yaşasın Kilikya ve Zeytun! Yaşasın Hınçakyan İhtilal Partisi".*¹¹⁵³

Bu şekilde Ermeniler iki isyan bayrağını birden açtılar. Bayrağın birinde altın harflerle “*Yaşasın Ermeni Halkı, Yaşasın Zeytun*”, diğesinde ise yine altın renkli harflerle “*Yaşasın İsyan ve Hınçak*” yazısı vardı.¹¹⁵⁴

İsyanın başlatılmasının ardından Zeytun Ermenilerinden yaklaşık 300 hane halkı, Ekim ayı başlarında, bilinmeyen yerlere gitti. Bu oldukça ciddi bir isyan alameti olarak değerlendirildi ve Zeytun'daki askerlerin muhafazası için Mirliva İffet Bey incelemeler yapmak üzere Zeytun'a gönderildi. Öte yandan karışıklık çıkarmak isteyen Ermenilerin ilk işi Müslüman köylerine saldırmak olduğundan Zeytun'dan ayrılan Ermenilerin gittikleri muhtemel yollar üzerinde bulunan Müslüman köylerine asker yerleştirilmesine, kışlada daima bir tabur asker bulundurulmasına ve Halep'ten Zeytun'a sevk edilecek asker ve jandarma komutanlarının, kendilerine silah atılması durumunda karşılık verecekleri, aksi durumda silah atmayacakları konusunda bilgilendirilmelerine karar verildi. Ayrıca kışlaya saldırılması hâlinde dahi top atışı yangına sebep olacağından top atılmaması gerektiği Halep Valiliğine Sadaret Makamı tarafından bildirildi.¹¹⁵⁵ Zeytun Ermenileri, 22 Ekim 1895'te Zeytun'a asker sevk edilmesini önlemek için Ceyhan Köprüsü'nü yıktılar,¹¹⁵⁶ haberleşmeyi engellemek için telgraf hatlarını kestiler.¹¹⁵⁷ 27 Ekim 1895 tarihinde 2 jandarmayı katleden Ermeniler, daha sonra onların cesetlerini yaktılar.¹¹⁵⁸

¹¹⁵³ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s.158–159.

¹¹⁵⁴ **L'Angleterre et Les Armenians(1839–1904)**, haz. Bayram Kodaman, Isparta, SDÜ Yay., 2003, 42.

¹¹⁵⁵ Serasker Rıza Paşa'nın emirleri için bkz. BOA, Y.MTV. 129/102 (29 04 1313 / 19 Ekim 1895).

¹¹⁵⁶ BOA, Y.PRK. ZB. 16/79 (1313 Ca 4/ 22 Ekim 1895).

¹¹⁵⁷ BOA, Y.PRK. ASK. 107/63 (1313 Ca 8 / 26 Ekim 1895).

¹¹⁵⁸ BOA, A.MKT. MHM. 646/16 (1313 Ca 09 / 27 Ekim 1895) . Ayrıca bkz. Günay, a.g.b, s.435; Aghassi, a.g.e, s.193.

Aynı gün, Zeytun Kışlası Ermeniler tarafından ele geçirildi ve içinde bulunan 400 civarında asker kışladan çıkarılarak Zeytun'a götürüldü, kışlada bulunan silah ve cephane Ermenilerin eline geçti.¹¹⁵⁹ 29 Ekim günü Zeytun Kaymakamı Avni Bey'in sivil, kadın ve çocuklara dokunulmaması şartıyla şehri teslim etmeyi kabul etmesi üzerine hükûmet konağı, konağı korumakla görevli askerler ve burada bulun 100 kadar martini silah Ermenilerin eline geçti.¹¹⁶⁰ Ermeniler, Zeytun'da bulunan Ermeni mültecilerle beraber esir aldıkları askerlerin de bulunduğu hükûmet konağına giderek burada tuttıkları askerin hepsini zalimce öldürdüler.¹¹⁶¹

Zeytun'da meydana gelen olaylar Avrupa ve Amerika'da yayımlanan birçok gazetede yer aldı.¹¹⁶² Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde oturan binlerce Ermeni Zeytun'a gelerek Zeytunlulara destek verdi.¹¹⁶³ 30 Ekim 1895 tarihinde Maraş Emniyet Komiserliği, İstanbul'a, Zeytun eşkiyasına yardım için diğer vilayetlerden gelen 6000 kadar Hristiyan'ın Zeytun yolu ile kışlanın suyunu kestiği, Elbistan ve Maraş taraflarına saldırdıkları, yolunda bilgiler ulaştırdı.¹¹⁶⁴ Zeytun çevresinden Ermeniler de silahlanarak Zeytun ve Maraş'ta yaşayan Ermenilerin yardımına koştırmaktaydı. Mesela, 5 Kasım'da, Maraş'a giden 90 kişiden oluşan silahlı eşkiya yolda rastladıkları Nizamiye 40. Alayı'nda görevli Üsteğmen Kilisli Kürt Hasan Ağa, ailesi ve Haçinli makaracı Baba oğlu Artin'e saldırdılar.¹¹⁶⁵

¹¹⁵⁹ BOA, A.MKT. MHM. 646/22 (1313 Ca 4 / 22 Ekim 1895)., OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 95, 103, s.242, 255. Ayrıca bkz. Fikret Adanır, "Insurrectionary Tradition, Rustic Obduracy, or Revolutionary Fervor? Zeytunis in the History of the Ottoman-Armenian Relations", **Vectors of Violence: War, Revolution, and Genocide, Third Armenian-Turkish Workshop**, Minneapolis, (28–30 March, 2003), s.8. Aghassi, kışlada kadın-erkek toplam 700 kişinin bulunduğunu, bunların 30 Ekim günü kışladan çıkarılarak kadınların Zeytun'daki Ermeni evlerine, askerlerin de hükûmet konağına yerleştirildiklerini ifade etmektedir. Bkz. Aghassi, a.g.e, s.222.

¹¹⁶⁰ Aghassi, a.g.e, s.219.

¹¹⁶¹ Sykes, a.g.e, s.72.

¹¹⁶² BOA, HR. SYS. 95/23 (28 Ekim 1895).

¹¹⁶³ Lepsius, a.g.e, s.62.

¹¹⁶⁴ OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 70, s.179.

¹¹⁶⁵ OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 150, s.405.

Ermeniler küçük gruplara ayrılarak Müslüman köylere saldırmaya başladı. İsyanın elebaşlarından olan Mleh bir grup atlı savaşçıyla Keban Köyü'ne doğru gitti.¹¹⁶⁶ Diğer Ermeni gruplarından biri Andırın'ın Çukurhisar Köyü'ne saldırıp bir Müslüman'ı yaraladıktan sonra karısını öldürdü, malını ve hayvanlarını alarak kaçtı. Maraş'a gelmekte olan Nizamiye Teğmeni Hüseyin Ağa, karısı ve üç çocuğunu katletti. Zeytun'a bağlı Alabaş Köyü Ermenilerinin Andırın'a bağlı Kumarlı Köyü'nü basıp bazı kadın ve erkekleri yaralaması üzerine, buraya tahkikat için gönderilen jandarma binbaşısı Hacı Mehmet Efendi ile 5 jandarma, Fırnıs Nahiyesi yakınlarında, Suçatı denilen yerde 2000 kadar Ermeni tarafından öldürüldü.¹¹⁶⁷ Saldırganlardan bazılarının Müslüman kıyafeti giydiği ve martini tüfek kullandığı, kaçmayı başaran bir Osmanlı eri tarafından ihbar edildi.¹¹⁶⁸ Bu arada Zeytun Kaymakamlığından gelen haberlerde, Zeytun ve Alabaş köyünde dolaşan silahlı yabancılar olduğu bildirilmekteydi.¹¹⁶⁹

1 Kasım 1895'te, Feke'den Maraş'a gitmekte olan mülazım, ailesiyle beraber Ermeniler tarafından katledildi.¹¹⁷⁰ Ermeniler, 12 Kasım'da Yenice kale nahiyesinin üç köyü ile Göksun'a bağlı Kerimli köyünü basarak yağmaladılar.¹¹⁷¹ 14 Kasım 1895 tarihinde Halep Vilayeti'nden merkeze gönderilen telgrafta, eşkıyanın, Körtel Köyü'nü basıp Müslümanların mallarını yağmaladıkları, Müslüman kadınlara tecavüz ettikleri ve çocukları boğazladıkları bildirildi.¹¹⁷² Aynı gün yaklaşık 700 kişi olan Zeytun ve Alabaş

¹¹⁶⁶Aghassi, a.g.e, s.198.

¹¹⁶⁷BOA, Y.PRK. ASK. 107/63 (1313 Ca 8 / 26 Ekim 1895). Bu bölgelerde, özellikle Çukurhisar'da Ermenilerin işledikleri cinayetlerin utanç verici olduğu İngiliz kaynaklarında yer almaktadır. Bkz. Sykes, a.g.e, s.72.

¹¹⁶⁸BOA, A. MKT. MHM. 646/29 (1313 Ca 16 / 3 Kasım 1895) .

¹¹⁶⁹BOA, Y.A.HUS. 338/43 (8 5 1313 / 27 Ekim 1895).

¹¹⁷⁰BOA, Y.PRK. ASK. 107/88 (1313 Ca 14 / 1 Kasım 1895). Söz konusu mülazımın, daha önce ailesiyle birlikte öldürüldüğünden bahsedilen teğmenle aynı kişi olup olmadığı, bu belgede isim verilmediğinden ve belgelerin tarihleri farklı olduğundan kesin olarak tespit edilememiştir. Bkz. 1166 numaralı dipnot.

¹¹⁷¹OBE, XXXVII. cilt, belge numarası 71, s.184.

¹¹⁷²BOA, A MKT. MHM. 647/3 (1313 Ca 20 / 7 Kasım 1895) .

Ermeni'si, Andırın'ı basarak Müslüman halkın bir kısmını öldürüp mallarını yağmaladı ve hükûmet görevlileriyle ailelerini esaret altına aldıktan sonra devlet dairelerini yaktı.¹¹⁷³ İsyanı devam etmekte kararlı oldukları anlaşılan Alabaş Köyü Ermenilerinden¹¹⁷⁴ 2500 kadarı 15 Kasım'da da Göksun'u bastı.¹¹⁷⁵ Ermeniler, 4 Aralık'ta ta Sarılar Köyü'nü basarak 40 civarında Müslüman evini tahrip etti.¹¹⁷⁶

Zeytunlular, isyandan önce yaptıkları planları tek tek işleme koymaktaydı. Etraftaki köylerde yaşayan Ermeniler, kendi köylerini terk ederek Zeytun'a yerleştiler ve İngilizlerli Baron Aghassi'nin¹¹⁷⁷ kumandasında, Osmanlı askerinin gecikmesinden de faydalanarak kasabanın etrafına siper kazmaya başladılar.¹¹⁷⁸

Ermenilerin 16 Aralık 1895'te düzenledikleri baskında, Müslümanların yaşadığı Körtel, Demerek, Sarılar ve Keban köyleri ile Andırın merkezinden 250 erkek ile 16 kadın öldürüldü, 200 kadar Müslüman yaralandı. Bu tarihe kadar toplam 500 Müslüman köylü, eşkıya baskınları sonucunda öldürüldü.¹¹⁷⁹ Adı geçen köylerde birçok ev yakıldı, Müslümanların mal ve hayvanları eşkıya tarafından yağmalandı.¹¹⁸⁰

Olayların artması ve Maraş'ta bulunan bir tabur askerin yetersiz kalması üzerine Meclis-i Vükela, iki alay askerin silahaltına alınmasına ve

¹¹⁷³BOA, Y.MTV. 132/10 (1 6 1313 / 19 Kasım 1895). Ayrıca bkz. OBE: XXXVII, 67, 178.

¹¹⁷⁴BOA, Y.A.HUS. 338/23 (5 5 1313 / 24 Ekim 1895).

¹¹⁷⁵Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s.134.

¹¹⁷⁶Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s.135.

¹¹⁷⁷Mleh, Abah ve Aghassi kendi aralarında İngilizce ve Fransızca konuştukları için Türk köylüleri onların milliyetinin İngiliz ya da Fransız olduklarını düşünmüşlerdi. Bkz. Aghassi, a.g.e, ,90.

¹¹⁷⁸BOA, Y.PRK. ASK. 108/46, (1313 Ca 25 / 12 Kasım 1895).

¹¹⁷⁹BOA, A. MKT. MHM. 648/2 (1313 Ca 4 / 22 Ekim 1895) . Ayrıca bkz. OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 15, s.25.Burada "Suçatı" yanlış olarak "Cucani" şeklinde okunmuştur. Bkz. EK 11.

¹¹⁸⁰Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s.147–148. Ermeni kaynakları bu olayları görmezden gelerek Osmanlı hükûmetinin "Zeytun'da, (Aralık ayından önce!) katliam yapmaya çalıştığı, Aralık ayında da Türk ordusunun sebepsiz yere Zeytun'a saldırdığı" iddiasında bulunurlar. Mesela, Hovhannisyan, a.g.e, s.61.

icabı kadarının Maraş'ta bırakılmasına ve geri kalanının Zeytun'a gönderilmesine karar verdi.¹¹⁸¹

Bu gelişmeler üzerine aslında isyanı önceden bilen İngiltere Başbakanı Lord Salisbury, İskenderun Limanı'nda hazır beklemek üzere savaş gemileri gönderdi.¹¹⁸²

4.5.4.5. Karışıklıkların Önlenmesi İçin Alınan Tedbirler

Meselenin ciddi bir boyut kazanması hükûmetin çeşitli tedbirler almasına sebep oldu. Askerî tedbirler yeniden gözden geçirilerek 22 Ekim 1895 tarihinde bölgeye sevk edilen 2 tabur askerin¹¹⁸³ yetersiz kalması üzerine Meclis-i Vükela kararı ile 14 tabur asker bölgeye sevk edildi. Bunlardan 12 tabur asker ile 10 top Zeytun'a gönderilirken, 2 taburun Maraş'ın merkezinde bırakılması uygun görüldü.¹¹⁸⁴

27 Ekim 1895'te Meclis-i Vükela; Maraş'ta bulunan bir tabur redif askeri dâhil olmak üzere iki alay askerin silahaltına alınmasına, Maraş'ta asayişin bir an önce sağlanması için örfî idarenin ilan edilmesine ve merkez livada derhâl divan-ı harp kurulmasına karar verdi.¹¹⁸⁵ 2 Kasım'da, Divan-ı Harb-i Örfî şu şekilde teşkil edildi: Maraş Redif Livası merkez olmak üzere başkanlığına Ziver Paşa getirilirken, Urfa ve Maraş'ta redif miralaylar Abdulgaffar ve İffet, Sis Redif Alayı ile Topçu 30. Alayı Kaymakamlığı Seyit Mehmet ve Mustafa Beylerden ve mahallince tespit olunacak iki binbaşından oluşacaktı.¹¹⁸⁶

Maraş Kumandanlığına Ferik Mustafa Remzi Paşa tayin oldu ve paşa 2 Kasım 1895'te Maraş'a geldi. Paşa Maraş'a gelmeden önce Zeytun

¹¹⁸¹BOA, MV. 85/114, (1313 Ca 8 / 26 Ekim 1895).

¹¹⁸²Şimşir, a.g.e, s.360.

¹¹⁸³BOA, A. MKT. MHM. 646/22 (1313 Ca 4 / 22 Ekim 1895) .

¹¹⁸⁴BOA, MV, 85/114 (1313 Ca 8 / 27 Ekim 1895).

¹¹⁸⁵BOA, Y.A.RES. 77/7 (1313 5 8 / 27 Ekim 1895).

¹¹⁸⁶BOA, Y.MTV. 130/140 (14 5 1313 / 2 Kasım 1895).

kışlasındaki askerler ve 450 martini ile 120 sandık cephane Ermenilerin eline geçmişti. Mustafa Remzi Paşa'ya, 10 tabur asker ve 10 top ile Zeytun'a gitmesi, eşkiya teslim olmamakta ısrar ederse askerî harekât yapması emredildi.¹¹⁸⁷ Ancak Mustafa Remzi Paşa, subay ve erlerin intikam içinde hareket etmemeleri, yangına sebebiyet vereceğinden kasabanın kesinlikle topa tutulmaması, kasabanın muhasaraya alınarak beklenmesi ve gelişmelerin Seraskerliğe bildirilerek yeni emirlerin beklenmesi konusunda uyarıldı.¹¹⁸⁸ Ermenilerin Müslüman köylerine yaptıkları baskınların her geçen gün artması köylüler arasında korkuya sebep olunca Mustafa Remzi Paşa, elinde bulunan bir tabur askerle köyleri dolaşıp halkı sakinleştirmeye çalıştı.¹¹⁸⁹ Halep Vilayeti Valisi değiştirildi. Kâmil Paşa daha önce burada valilik yapmış olmasından dolayı, tecrübeleri göz önüne alınarak 6 Kasım 1895 tarihinde yeniden Halep Vilayeti Valisi olarak tayin edildi.¹¹⁹⁰

Alınan tüm kararlara rağmen bölgeye sevk edilmesine karar verilen taburların yerine ulaşamaması 16 Kasım'da Mustafa Remzi Paşa'nın adeta isyan etmesine sebep oldu. Paşa, Seraskerlik makamına taburların gecikmesi sebebiyle eşkiyanın cesaretinin arttığını, köylere baskınlar düzenleyerek çok sayıda kişiyi öldürdüğünü, asker sayısının yetersiz olduğunu, bir an önce asker sevkinin yapılmasını talep etti. Serasker Rıza Paşa, gecikmenin sivil memurların yavaş hareket etmelerine bağlayarak Sadrazam Halil Rıfat Paşa'dan işlerin çabuklaştırılması temennisinde bulundu.¹¹⁹¹ Ancak olayların Diyarbakır, Mardin, Urfa, Haçin, Antep gibi birçok yerde çıkması asker ihtiyacının artmasına ve bu konuda sıkıntı

¹¹⁸⁷BOA, Y.PRK. ASK. 108/5 (1313 Ca 15 / 2 Kasım 1895).

¹¹⁸⁸OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 153, s.409. Sadrazamlık görevinden alınarak Halep Valiliği'ne tayin edilen Kamil Paşa hatıratında, Avusturya Sefiri'nin, Zeytun'da 4500 Ermeni'nin öldürüldüğü iddiasında bulunması üzerine, konuyu araştırdığını Kasım ayı ortalarında, Zeytun'a sevk edilecek Osmanlı askerinin daha Maraş'tan ayrılmadığını öğrendiğini ve bunu Avusturya elçisine ifade ettiğini anlatmaktadır. Bkz. **Belgelerle Kâmil Paşa'nın Anıları**, Haz. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 1991, s.198-199.

¹¹⁸⁹BOA, Y.PRK. ASK. 108/4, (1313 Ca 15 / 2 Kasım 1895).

¹¹⁹⁰BOA, Y.PRK. BŞK. 43/92, (1313 Ca 18 / 5 Kasım 1895).

¹¹⁹¹OBE, XXXVII. cilt, belge numarası 74, s.191.

çekilmesine sebep oldu. Mesela Adana'dan Maraş'a beş tabur redif askeri gönderilmişti. Ancak bu vilayette de Ermenilerin oturdukları Kozan, Haçin gibi yerlerde olaylar çıkması buralarda da askere olan ihtiyacı artırdı. İzmir, Selanik gibi yerlerden asker sevk edilmesine ihtiyaç duyuldu.¹¹⁹² Elbistan'da Ermeni-Müslüman çatışmasının artmasıyla da Sivas Fırkasına bağlı olan bir taburun Elbistan'a sevk edilmesi Dördüncü Ordu Komutanlığı'na emredildi.¹¹⁹³ 24 Kasım 1895'te Maraş'ta Ermeni olaylarının önüne geçmek için ilk olarak polis sayısı artırıldı. Olaylar tamamen yatışana kadar mevcut bir komiser ve bir polise ek olarak dört polis daha Maraş sancağında görevlendirildi.¹¹⁹⁴

Hükûmet, bir taraftan bu tedbirleri alırken bir taraftan da askerî harekât yapılması durumunda, Zeytun sokaklarının dar ve evlerin ahşaptan yapılmış olması nedeniyle silah ve top kullanımından dolayı çıkabilecek yangında, çok sayıda kadın, çocuk ve yaşlının ölebileceğinden endişelenmekteydi. Bu yüzden Meclis-i Vükela, başta İstanbul Ermeni Patriği olmak üzere Maraş Marhassası ve ileri gelen Ermenileri araya koyarak, Zeytunluların teslim olmaları konusunda ikna edilmeye çalışılmasına karar verdi.¹¹⁹⁵ Zeytun'da isyana katılan Ermenilerin sayısı 10 bin kişiye yakinken¹¹⁹⁶ Osmanlı askeri

¹¹⁹²OBE, XXXVII. cilt, belge numarası 75, s.193.

¹¹⁹³BOA, Y.MTV. 131/83 (21 5 1313 / 9 Kasım 1895).

¹¹⁹⁴BOA, İ.DH. 1313.C/6 (7 C 1313 / 24 Kasım 1895). OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 121 ve Ekleri, s.296–299.

¹¹⁹⁵BOA, Y.A.RES. 77/14 Lef 1 (1313 5 17 / 5 Kasım 1895). Ayrıca bkz. OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 130, s.321.

¹¹⁹⁶Bu sayı İngiliz kaynaklarına göre 8000 civarındadır. Bkz. Şimşir, a.g.e, s.441. Ayrıca dönemin Alman Elçisi olan Lepsius, Zeytun'daki olayları hükûmetine sunmak üzere İstanbul'da hazırladığı raporunda, 30000 Ermeni'nin mücadele ettiğinden ve onların canlarının Alman ve İngiliz konsolosları tarafından korunduğundan bahsetmektedir. Bkz. Adanır, a.g.b, s.9.

sadece 800¹¹⁹⁷ kişiydi. Bu kadar kuvvetle asileri bastırmak mümkün olmadığından Maraş Kumandanlığı ek kuvvetler istedi.¹¹⁹⁸

Zeytun, Alabaş ve Fırnıs Ermenileri isyanın sadece bu bölgeyle sınırlı kalmaması için uğraşmaktaydı. Ermeniler 10 bin kişilik kuvvetin önemli bir bölümü ile kışlayı kuşatırken geri kalanını üç kola ayırarak; bunlardan bir kol Andırın'ı, bir kol Elbistan ve bir kol da Maraş'taki Müslüman köylerine taarruz ettiler.¹¹⁹⁹ Elbistan ve Maraş arasındaki telgraf hattının kesik olması nedeniyle Darende telgrafhanesinden Babıali'ye ulaşmak üzere şifreli telgraf göndermiş olan Elbistan süvari zaptiyelerinden Taran'ın ifadelerinden, Zeytun Ermenilerinden 2000 kadar silahlı şahıs 26 Kasım'da Elbistan'a dört saat mesafe yaklaştıkları ve burada 500–600 Müslüman nüfusu olan Karadut köyünü basmışlardı. Ayrıca Ermeniler, Elbistan, Darende ve Gürün'ün köylerine baskın hazırlığı yapmaktaydılar.¹²⁰⁰ İki taraf arasında çatışmalar yaşanması üzerine Sivas Valisi Celil Paşa, bu baskınların önlenmesi için bölgeye gereği kadar süvari gönderilmesini talep etti.¹²⁰¹

Zeytun, Alabaş ve Fırnıs Ermenilerinden bir kısmı 2 Kasım 1895'te Zeytun'a üç saat mesafedeki Haçin'e geçerek orada toplandılar. Kozan kaymakamlığı konuyla ilgili olarak uyarılırken diğer taraftan da bir isyan ihtimaline karşı Adana ve Mersin'de bulunan redif taburları silahlı altına alındı. Adana taburunun 800, Mersin taburunun ise 600 mevcudu vardı.¹²⁰² Çokmerzimen Köyü yakınlarında toplanan Ermeniler, 13 Kasım'da dağılmaları için kendilerini ikna etmek üzere gönderilen müftü ile Üsteğmen

¹¹⁹⁷Osmanlı askerlerinin sayısı Batı ve Ermeni kaynaklarında son derece abartılı ve tutarsızdır. Bu sayı bazılarında 80000, bkz. Lepsius, a.g.e, s.62, bazılarında 50000, bkz. Vahakn N. Dadrian, **Warrant for Genocide. Key Elements of Turko-Armenian Conflict**, New Brunswick and London, Transaction Publishers, 1999, s.152'den naklen Adanır, a.g.b, s. 2, olarak verilmektedir.

¹¹⁹⁸BOA, Yıldız Perakende Dâhiliye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK. DH.) 8/82 (1313 Ca 13 / 31 Ekim 1895).

¹¹⁹⁹BOA, Y.PRK. ASK. 107/78 (1313 Ca 12 / 30 Ekim 1895).

¹²⁰⁰ BOA, Y.PRK UM. 33/21 (1313 Ca 11 / 28 Kasım 1895).

¹²⁰¹ BOA, Y.PRK. UM. 33/22 (1313 Ca 11 / 29 Kasım 1895).

¹²⁰² BOA, Y.PRK. UM. 33/29 (1313 Ca 14 / 1 Kasım 1895).

Recep Ağa'nın üzerlerine ateş açtılar. Civardaki Üzeyir Köyü'ne giderek baskın yaptılar.¹²⁰³ Zeytun, Maraş, Urfa ve Mardin'den sonra 15 Kasım'da Antep'te de karışıklıklar çıkması¹²⁰⁴ ve köylerden gelen 4000 üzerinde kişinin şehri sarması üzerine, Seraskerlik Maraş'a gitmek üzere yola çıkarılan üç taburdan ikisinin Antep'e sevk edilmesini Beşinci Ordu Kumandanlığına emretti. Ayrıca Hâlep'ten 100 Esterli sevk edildi ve Antep'teki bütün askerlere kumanda etmek üzere süvari Miralay Said Bey görevlendirildi.¹²⁰⁵ Çevrede bulunan diğer bölgelerde karışıklık çıkaran Ermeniler Zeytun'a asker sevk edilmesini önleyerek buradaki isyanlarını devam ettirmeyi başarmaktaydı. Bu onlara, Avrupa'da basını da kullanarak kamuoyu oluşturma imkânı vermektedir.

Maraş'a 14 tabur asker ve 10 top gönderilmesi kararının üzerinden 1 ay geçmiş olmasına rağmen 20 Kasım'da ne askerler ne de top ve cephaneler ulaşamadı.¹²⁰⁶ Söz konusu asker ve cephanenin bir kısmı ancak Aralık ayının ilk haftasında Maraş'a ulaşabildi. Seraskerlik, Zeytun Ermenileri üzerine gönderilecek olan ordunun erzak ve levazımat ihtiyacının Halep ve Adana valiliklerince karşılanmasına karar verdi. Andırın tarafında görev yapacak olan altı taburun ihtiyaçları Adana, diğer taburların ihtiyaçları Halep valiliğince karşılanacaktı.¹²⁰⁷

4.5.4.6. Zeytun'a Askerî Harekât Yapılması

Zeytun'un kuşatılabilmesi için yapılan hazırlıklar ancak bir aya yakın bir zamanda tamamlanarak kuşatma, kışlanın Ermenilerin eline geçmesinden bir ay sonra yapılabildi.¹²⁰⁸

¹²⁰³OBE, XXXVII. cilt, belge numarası 40, s.122.

¹²⁰⁴OBE, XXXVII. cilt, belge numarası 72, s.185.

¹²⁰⁵BOA, Y.MTV. 131/49 (29 5 1313 / 17 Kasım 1895).

¹²⁰⁶BOA, Y.MTV. 132/24 (2 6 1313 / 20 Kasım 1895).

¹²⁰⁷BOA, Y.MTV. 132/146 (20 6 1313 / 8 Aralık 1895).

¹²⁰⁸Adanır, a.g.b, s.8.

Mustafa Remzi Paşa, bölgeyi inceledikten sonra Zeytun harekâtının üç koldan yapılmasına karar verdi. Buna göre; ilk olarak Hamidiye Köprüsü üzerinden Zeytun'a bir tabur askerle iki top sevk edilecek, İzmir'den gelen dört taburdan ikisi Maraş'ta bırakılacak ve buradan üç taburla Zeytun'a hareket edilecekti. Keban Köyü'nde bulunan Miralay Ali Bey, iki top ve kumandasında bulunan altı tabur askerle Fırnıs'da toplanan eşkiya üzerine yürüyerek Fırnıs'ı zapt edecekti. Aynı anda Mirliva Selim Paşa kumandasındaki sekiz tabur asker ile altı top Hamidiye köprüsünde bekleyecekler ve Fırnıs'ın alınmasından sonra Zeytun'a doğru yola çıkacaklardı. Zeytun- Fırnıs arası dört saat mesafede olsa da mevsimin kış arazinin sarp olmasından dolayı iki gün sonra Zeytun'a ulaşılacak ve kasaba kuşatılacaktı. Ayrıca Cihan Köprüsü ve Elbasan nahiyesi üzerinden üç tabur ve iki toptan oluşan kuvvet Zeytun'a sevk edilecekti. Bu üçüncü kolun esas görevi, Fırnıs ve Hamidiye taraflarından gelen kolun irtibatını sağlamaktı. Serasker Rıza Paşa tarafından da onaylanan bu harekât planının gerçekleşebilmesi için İzmir'den gelecek taburların bir an önce Maraş'a ulaşması beklenmekteydi.¹²⁰⁹

Zeytun'a ilk harekât; Fırnıs üzerine Miralay Ali Bey tarafından 14 Aralık 1895'te başlatıldı. Üç koldan kuşatılan Fırnıs Ermenileri zorda kaldıkları için Zeytun'a kaçmaya çalıştılar. Çatışmalarda dört asker şehit oldu, biri yüzbaşı sekiz asker yaralandı. Ermenilerden birçok kişi öldü.¹²¹⁰ Fırnıs, 8–10 saat süren çarpışmadan sonra zapt edildi, eşkiyanın bir kısmı Zeytun'a ve civardaki köylere kaçtı.¹²¹¹ Zeytun'a doğru kaçan eşkiya, Zeytunlularla birleşti ve arazinin sarp ve kayalık olmasından da yararlanarak askerleri pusuya

¹²⁰⁹ BOA, Y. MTV. 132/152 (20 6 1313 / 8 Aralık 1895). İzmir'den gelen taburların gecikmesinin sebebi, askerleri taşıyan hayvanların büyük kısmının deve olması ve yağışlı havanın yolları çamur etmesiydi. Bkz. Aynı belge.

¹²¹⁰ BOA, Y. PRK. ASK. 109/17 (1313 C 29 / 16 Aralık 1895).

¹²¹¹ BOA, Y. MTV. 132/240 (30 6 1313 / 18 Aralık 1895).

düşürerek tamamını öldürdü.¹²¹² 17–20 Aralık tarihleri arasında 7500 asker ve çok sayıda Müslüman çatışmalarda öldü.¹²¹³

25 Aralık 1895'te, Zeytun Ermenileri, Fırnıs kuşatmasını yapan taburdan komutan Miralay Ali Bey dışında kalanların tamamı ile kasaba içerisindeki evlerde tuttıkları esirler ve zaptiyeleri öldürdü.¹²¹⁴ 25 Aralık'ta Zeytun kuşatıldı ise de Ermeniler Osmanlı ordusuna şiddetli hücumda bulundular. Bu ilk çatışmalarda bir yüzbaşı ile 15 asker şehit oldu, 37 asker yaralandı. Ermenilerden 27 kişi öldü. Osmanlı askeri kışlayı kuşatmaya çalışsa da kışla içerisine yerleşmiş olan eşkıya askerlerin üzerine top ve yoğun tüfek atışında bulundu. Bunun üzerine askerler kışlayı ateşe verdiler. Ermeniler kışla duvarından daha önce açtıkları delikten kasabanın içlerine doğru kaçtılar. Çatışmalar ve yangın sırasında çok sayıda asker ve Ermeni öldü.¹²¹⁵

Zeytun kuşatmasının komutanı olan Mustafa Remzi Paşa, 24 Aralık 1895'te Padişaha verdiği raporda; Zeytun'un tamamen abluka altına alınmış olmasına rağmen Zeytun halkına hayatlarının korunacağı yolunda güvence verdiklerini, ancak eşkıyanın isyana devam etmekte kararlı olduğunu bildirdi. Eşkıyanın, kasabanın içlerinde ve manastırlarda toplanmasının ele geçirilmelerini zorlaştırdığını, evlere saklanmalarıyla onlara karşı yapılacak harekâтта kadın, çocuk ve yaşlılar da zarar görecektir. Öte yandan askerler kasabaya dar bir köprüden girdikten sonra dar ve dik sokaklarda

¹²¹² BOA, HR. SYS. 36/24 (30 Aralık 1895).

¹²¹³ Aghassi, a.g.e, s.296.

¹²¹⁴ BOA, Y.MTV. 133/57 Lef.1 (8 7 1313 / 25 Aralık 1895).Daha sonra Zeytun'a gelen İngiliz Konsolosu Mr.Barnham, İstanbul Büyükelçisi Currie'ye gönderdiği 3 Şubat 1896 tarihli telgrafta gördüklerini şu şekilde anlattı: "Bu öğleden sonra Zeytun şehrini gezdim. Zeytunlular tarafından öldürülmüş Türk askerlerini gördüm. Zeytunluların biri dün 230 Türk askerini öldürdüklerini söyledi. Çoğunun ellerini bağlayarak baltalarla kafalarını yarmışlar veya kılıç ile keserek ya da silahla vurarak öldürmüşler, bazılarının da ellerini ve ayaklarını kesmişlerdir. Bir Türk yetkili bir subayın gözlerini oyup yuvalarına barut doldurarak kafasını parçaladıklarını anlattı." FO, 424/186, No:156, p.123-124'ten naklen; Muammer Demirel, "İngiliz Belgelerinde Türkler ve Ermenilerle İlgili Terminoloji", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I.cilt, Ankara, ASAM, 2003, s.100–101. Ayrıca bkz. Sevinç, a.g.e, s.106.

¹²¹⁵ BOA, Y.MTV. 133/57 Lef:2–5 (8 7 1313 / 25 Aralık 1895).

ilerleyecekler, bu da çok sayıda askerin şehit düşmesine sebep olacaktır. Kış mevsiminin yaklaşmasının askerin buralarda barınmasını imkânsız hâle getireceği uyarısında bulundu.¹²¹⁶

Mustafa Remzi Paşa, kasabada bulunan kadın, çocuk ve yaşlıların mümkün olduğunca güvenli yerlere çekilmesini sağlayarak kasabanın ateşe verilmesini ve ardından askerî harekât yapılmasını önerdi. Serasker, konuyu Padişaha iletti. Ancak II. Abdülhamit birçok masum insanın hayatını kaybetme riski ve çok sayıda askerin telef olacağından dolayı bu öneriyi kabul etmedi ve daha iyi bir plan yapılmasını istedi.¹²¹⁷ Yabancı devlet elçilerinin Babıali'ye ard arda görüşme isteklerini iletmeleri yabancı devletlerin müdahale edeceği anlamına geldiğinden meselenin bir an önce çözümlenmesini gerektiriyordu. Bu amaçla Maraş Mutasarrıflığı Ermeni Marhasası ve ileri gelenlerinden oluşan bir heyeti Zeytun'a gönderdi.¹²¹⁸

4.5.4.7. Anadolu'nun Diğer Bölgelerindeki Olaylar

Hınçak Komitesi, Zeytun'daki isyanın başarıya ulaşabilmesi için Anadolu'nun dört bir yanında isyan ve karışıklıklar çıkarmayı planlamıştı. Buna göre Ekim ayı içerisinde birçok vilayetin valisi İstanbul'a, "Ermenilerin karışıklık çıkardığı, ne yönde davranılmasının buyrulması" şeklinde yazılar yazdı. Buna göre 1 Ekim'de Zeytun isyanının başlatıldığı gün, Ermeniler Kumkapı Kilisesi'nde toplanarak İstanbul'da gösteriler yaptılar.¹²¹⁹ Ardından Üsküdar ve Kadıköy'de olaylar çıkardılar.¹²²⁰

Kısa bir süre sonra Anadolu'dan karışıklık çıktığı yönünde haberler geldi. Trabzon'da olaylar, 3 Ekim'de misafir olarak Trabzon'da bulunan Van eski valisi Bahri ve Trabzon Fırka-i Askeriye Kumandanı Hamdi Paşalar ile

¹²¹⁶ BOA, Y.MTV. 133/56 (8 7 1313 / 25 Aralık 1895). Ayrıca bkz. Eyicil, a.g.e, s.230.

¹²¹⁷ BOA, Y.A.HUS. 342/77 (9 7 1313 / 26 Aralık 1895). Bkz. EK 12.

¹²¹⁸ BOA, İ.DH. 1313 B / 65 (12 B 1313 / 28 Aralık 1895).

¹²¹⁹ OBE, XXXIV. cilt, belge numarası 81, s.230.

¹²²⁰ OBE, XXXIV. cilt, belge numarası 91, s.250.

Trabzon İran Konsolosu Mirza Râzî Han ve Posta ve Telgraf Müdürü İzzet Beylerin sokakta iki Ermeni'nin silahlı saldırılarına maruz kalmaları ve bu saldırıda Hamdi ve Bahri Paşaların ayaklarından yaralanmalarıyla başladı. Olay sırasında söz konusu heyetin maiyetinde bulunan Çavuş Çerkes Ali ile oradan geçmekte olan Trabzonlu Balıkoğlu Hafız'ın, saldırganları takibe çalıştıkları, ancak saldırganların bunların üzerine de rovelverlerle ateş açmalarından dolayı yakalanamadılar ve izlerini kaybettirdiler. Bunun üzerine polisler şüpheli mahallere giderek tahkikat yaptılar ve olaylarla bağlantılı oldukları şüphesiyle bazı Ermenileri yakaladılar. Bu gelişmeler Trabzon Ermenilerinin sokaklarda toplanmasına sebep olunca polisiye tedbirler artırılarak büyük bir isyanın çıkması önlendi. Yakalanan Ermenilerden olan Trabzonlu Kasparoğlu Karabet, Stepanoğlu Bogos ve Gümüşhane'li Arakel'in suçlu oldukları delillerle kanıtlandı.¹²²¹ 5 Ekim 1895 günü gece vakti, firardaki Kasparoğlu Misak ile Stefanoğlu Haçik Kethüda Vasil mahallesinde er Rahim'i yaralamalarıyla bu kez Müslüman halk sokağa döküldü. Ancak genişletilen güvenlik önlemleriyle halk dağıtıldı ve büyük bir isyanın çıkmasının bir kez daha önüne geçildi.¹²²²

13 Ekim 1895'te Bitlis'te Müslümanların Cuma namazı kıldığı sırada Ermenilerin camilere hücum etmesiyle karışıklık çıktı. Bu olayın Bitlis'te bulunan Protestan misyonerlerinden George tarafından önceden planlandığı daha sonra yapılan tahkikatta belirlendi.¹²²³ Bitlis'te çıkan çatışmalarda; Müslümanlardan 173, Ermenilerden 179 kişi hayatını kaybetti.¹²²⁴ Bayburt'ta Ermeniler ve Müslümanlar arasında yaşanan olaylarda¹²²⁵ Ermeniler, Müslümanların canlarına ve mallarına kastederek olaylar çıkardılar. "*Ermeniler köylerdeki Müslümanları öldürdü.*" diyerek başlatılan olaylarda öncelikle Müslümanları korku ve dehşete düşürmek amaçlandı. Böylece can,

¹²²¹ A.Halaçoğlu, a.g.e, s.54-55.

¹²²² A.Halaçoğlu, a.g.e, s.55.

¹²²³ Hocaoglu, a.g.e, s.273.

¹²²⁴ OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 77, s.192.

¹²²⁵ BOA, Y.A.HUS. 338/105, (15 5 1313 / 3 Kasım 1895).

mal, namus telaşına düşen Müslümanlar Ermeniler arasında çatışmalar çıktı.¹²²⁶ Hınçak Komitesi, 20 Ekim 1895 tarihinde yayınladığı bir bildiri ile bütün Ermenileri isyan etmeye davet etti. Bu bildiride; İstanbul, Erzurum, Kayseri, Yozgat, Tokat, Amasya ve Sason Ermenilerine çağrıda bulunularak Kilikya Ermenilerinin kanlarının döküldüğü ve bütün Ermenilerin birlik olması için on sene önce Haçin'de bağımsızlık ateşini yakan "Jirayir"ın izinden gitmeleri isteniyordu.¹²²⁷ Bu bildirinin yayınlanmasıyla zaten başlatılmış olan olaylar iyice hız kazandı ve neredeyse tüm vilayetlerden karışıklık haberleri gelmeye devam etti.

20 Ekim'de, Bursa Ermenileri Pazarköy ve Yeniköy'de Müslümanlara ait bağ ve bahçeleri yağmaladıysa da güvenlik kuvvetleri bu olayları büyümeden yatıştırdı.¹²²⁸ 28 Ekim 1895 günü Arapkir'de Ermeni evlerinden ateş açılmasıyla başlayan olaylar büyüdü ve pek çok ev, dükkân, cami, kilise yandığından kayıpların sayısı tespit edilemedi.¹²²⁹ Ermeniler, 2 Kasım¹²³⁰ günü Diyarbakır'da, Cuma namazı esnasında Müslümanlara saldırdılar.¹²³¹ Osmanlı hükûmeti olayların yayılma hızının artması üzerine 4 Kasım'da Diyarbakır'da örfî idare ilan etti.¹²³² Osmanlı hükûmetinin erken aldığı tedbirler sayesinde Diyarbakır'da çıkan Ermeni olayları 8 Kasım'da sona erdirildi. Olaylarda, Müslümanlardan 70 kişi ölüp 80 kişi yaralanırken 300 Hristiyan öldü, 100 Hristiyan yaralandı.¹²³³ 2 Kasım'da Aziziye ve Karahisar-ı Şarkî kazalarında¹²³⁴ 3 Kasım günü de Merzifon'da olaylar çıktı. Ermeniler, Müslümanların Cuma namazı kıldıkları sırada duyulan bir çan sesi ile

¹²²⁶ OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 52, s.115.

¹²²⁷ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, s.159–160.

¹²²⁸ OBE, XXXV. cilt, belge numarası 105, s.311.

¹²²⁹ Hocaoglu, a.g.e, s.242.

¹²³⁰ Diyarbakır'daki olayların 21 Ekim'de başladığı hakkında bkz. Hocaoglu, a.g.e, 234.

¹²³¹ OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 99, s.249.

¹²³² BOA, Y.A.HUS. 339/2 (16 5 1313 / 4 Kasım 1895).

¹²³³ OBE, XXXVI. cilt, belge numarası 171, s.449.

¹²³⁴ BOA, MV. 85/119 (1313 Ca 15 / 2 Kasım 1895).

dükkânlarını kapatıp evlerinde toplandılar. Camiye ateş edilmesi sonucunda bazı Müslümanların yaralanmasıyla gerginlik arttı ve Müslümanlarla Ermeniler arasında çarpışmalar yaşandı.¹²³⁵ Urfa ve Mardin'den sonra 15 Kasım'da Antep'te, Ermeni komitecilerinden Babikoğlu'nun köşkünden atılan kurşunun bir Müslüman çocuğa isabet etmesi ve çocuğun ölmesi üzerine karışıklıklar çıktı.¹²³⁶ Askerler gelene kadar Müslümanlardan 59, Ermenilerden 111 kişi hayatını kaybetti ve birçok insan yaralandı.¹²³⁷

18 Kasım'da Elbistan, Malatya sancağına bağlı Akçadağ ve diğer bazı yerlerden gelen Kürtlerle Gürün Ermenileri arasında çıkan çarpışmalarda; Müslümanlardan 56 kişi yaralanırken 60 kişi öldü. Ermenilerden 476 kişi ölü, 35 kişi yaralandı.¹²³⁸ 22 Kasım 1895 günü Kayseri Çarşısı'nda bir Ermeni'nin silah atması sonucunda Müslümanlarla gayrimüslimler arasında çıkan karışıklıklarda, Müslümanlardan 6 ölü, 3 yaralı, Rumlardan 2 ölü, Katoliklerden 10 ölü, 3 yaralı, Protestanlardan 7 ölü, 3 yaralı ve Ermenilerden 270 ölü, 40 yaralı olduğu tespit edildi. Olağanüstü tedbirler alınarak olayların daha da çığırından çıkmasının önüne geçildi.¹²³⁹ Yozgat Ermenileri, 24 Kasım 1895 ve 5–6 Aralık 1895 tarihlerinde Ermeni ihtilal hareketlerine destek vermek amacıyla dükkân kapatma eylemi yaptılar. Hükûmetin Ermeni ileri gelenleriyle temasa geçmesi ve konsolosların yardımıyla kan dökülmesinin önüne geçildi.¹²⁴⁰

Anadolu'nun dört bir yanından gelen Ermeni olayları¹²⁴¹ haberlerinin iyice artması üzerine bazı Türk aydınları, Ermeni gazetelere bir çağrı

¹²³⁵Hocaoğlu, a.g.e, s.264.

¹²³⁶OBE, XXXVII. cilt, belge numarası 72, s.185.

¹²³⁷Hocaoğlu, a.g.e, s.255.

¹²³⁸OBE, XXXVII. cilt, belge numarası 95, s.240.

¹²³⁹Hocaoğlu, a.g.e, s.233.

¹²⁴⁰Karaca, a.g.e, s.178–179.

¹²⁴¹Zeytun isyanı devam ediyorken Anadolu'nun diğer bölgelerinde çıkan isyanlar için bkz. HARİTA 4.

yapılarak isyanlarına ve huzuru kaçıran davranışlarına son vermeleri ve birlik ve beraberlikten ayrılmamaları çağrısında bulundular.¹²⁴²

4.5.4.8. Osmanlı Devleti'nin Aldığı Diğer Tedbirler

Anadolu'nun her yerinde Ermenilerle ilgili karışıklıkların artması, Anadolu Ermenilerinin Zeytun ayaklanmasına, dolaylı olarak destek vermek istemelerinden kaynaklanıyordu. Bu şekilde Osmanlı hükûmeti, zor duruma düşürülerek baskı altına alınacak, Büyük Devletlerin dikkati Osmanlı Ermenilerine yöneltilecek ve Osmanlı Devleti aciz duruma düşürülecekti. Hükûmet bu durumu göz önüne alarak Zeytun konusunda bazı düzenlemeler yaptı. Zeytun'daki askerî kuvvetlerin başına getirilen Ferik Ethem Paşa 2 Ocak 1896'da saat sekiz'de Zeytun'a ulaştı ve komutayı Mustafa Remzi Paşa'dan devraldı. Ferik Ethem Paşa'ya askerlerin güvenliğini sağlaması ve onların sağlığına ihtimam göstermesi emredilmişse de soğuk hava ve barınacak yerlerinin olmamasından dolayı askerlerin bulundukları şartlar son derece zordu. Padişahın emriyle, askerlerin hiç olmazsa daha iyi beslenebilmeleri ve soğuktan korunabilmeleri için Zeytun Kumandanlığına, 100 bin kıyye* pirinç, 50 bin kıyye fasulye, 60 bin kıyye peksimet, 3 bin kaput, 60'ar bin çift don, gömlek temin edilerek İskenderun Limanı yolu ile Zeytun'a gönderildi.¹²⁴³

Bu arada Ermenilerle çarpışmalar devam ediyordu. Göksun'un bazı köylerine baskın düzenleyen Zeytunlular, köylülerin hazırlıklı olmalarından dolayı kendileri pusuya düşürüldüler. 40–50 kişi arasında olan Ermenilerden 17'si öldürüldü, diğerleri kaçtı.¹²⁴⁴

Ermenilerle temasa geçen konsolosların onları ikna edememesi ihtimalinin olması nedeniyle Ferik Ethem Paşa orduyu güçlendirme

¹²⁴²Mizan, 162 (22 Şubat 1896).

* 1 kıyye=400=1282 gram.

¹²⁴³BOA, Y.MTV. 134/28 (18 7 1313 / 4 Ocak 1896).

¹²⁴⁴BOA, Y.A.HUS. 342/23 (4 7 1313 / 20 Ocak 1896).

çalışmaları yaptı. Selanik'ten gelen ve Şam'da bekletilen birliklerle Halep'te bulunan seyyar bataryalardan birinin Kilis, Ayıntab ve Pazarcık üzerinden Zeytun'a gönderilmesine karar verildi.¹²⁴⁵

Ermeniler, 30 Aralık 1895'te, Zeytun Hükûmet Konağı ile Tekye Manastırı'na, beyaz, yeşil ve kırmızı renkli, üzerinde "Ermeni" ibaresi yazılı olan bir bez çektiler. Bir Ermeni bunun Ermeni bayrağı olduğunu ifade edince Maraş Mutasarrıfı Abdolvahap Paşa konuyu sadaret makamına iletti.¹²⁴⁶

4.5.4.9. Yabancı Devletlerin Arabuluculuk Teklifleri ve Bunun Osmanlı Hükûmeti Tarafından Kabul Edilmesi

Padişah konuya yabancı devletlerin müdahil olmalarını istemese de bunun önüne geçemedi. Avusturya ve Fransa elçiliklerinin baş tercümanları askerî harekâta ara verilmesi şartıyla Ermenileri teslim olmaya ikna edeceklerini Hariciye Nezareti'ne bildirdiler.¹²⁴⁷ İngiltere, İtalya ve Almanya elçileri Saray Başkâtipliği'ne tercümanlarını göndererek¹²⁴⁸ asilerin silahları ile birlikte teslimini sağlamak konusunda 30 Aralık 1895 tarihinde arabuluculuk teklifinde bulundular. Daha sonra Fransa, Rusya ve Avusturya elçileri de konuya müdahil oldu. Osmanlı Devleti bir süre bunu görmezden geldi.¹²⁴⁹ Ancak büyük devletlerin elçileri tekliflerini 31 Aralık'ta yenilediler. Hatta İngiltere elçiliğinden, İngiliz askerî ataşesinin vapurla İskenderun'a, oradan da Zeytun'a gideceği, sorumluluğun Osmanlı hükûmetine ait olduğu uyarısında bulunuldu. Altı Avrupa devleti, İstanbul önlerindeki "elçilik gemilerini" iki katına çıkardı.¹²⁵⁰ Osmanlı hükûmeti, Zeytun'a düzenlenecek olan askerî harekâta sefaretlerin itirazlarının önüne geçilemeyeceği

¹²⁴⁵BOA, Y.MTV. 135/53 (8 8 1313 / 24 Ocak 1896). Ayrıca bkz. BOA, Y.MTV. 135/48 (8 8 1313 / 24 Ocak 1896).

¹²⁴⁶BOA, Y.A.HUS. 344/127 (15 8 1313 / 31 Ocak 1896). Ayrıca bkz. BOA, Y.MTV. 135/110 (14 8 1313 / 30 Ocak 1896).Bkz. EK 13.

¹²⁴⁷BOA, Y.A.HUS. 342/77 (9 7 1313 / 26 Aralık 1895).

¹²⁴⁸BOA, Y.PRK. BŞK. 44/37 (1313 C 10 / 27 Kasım 1895).

¹²⁴⁹BOA, Y.PRK. BŞK. 44/87 (1313 B 14 / 30 Aralık 1895).

¹²⁵⁰ Jorga, a.g.e, s.508.

düşüncesiyle yabancı devletlerin arabuluculuk tekliflerinin bazı şartlarla kabul edildiğini Rusya ve İngiltere Büyükelçilerine bildirdi.¹²⁵¹ Buna göre;

1-Ermenilerin ellerindeki silahları ve isyanın elebaşlarını şartsız olarak teslim etmeleri,

2-Ermenilerin esir aldığı sivil ve askerleri serbest bırakmaları,

3-Ermenilerin kasabayı abluka altında tutan askerlere karşı koymadan teslim olmaları.

Bu arada Alman Büyükelçisi'nin askerî harekât devam ederken Zeytun'a gitmelerinin güvenli olmayacağı yönünde baskı yapması üzerine harekât durduruldu.¹²⁵²

Altı devlet elçisinin Halep üzerinden Zeytun'a giderek Ermenilerle hükûmet arasında arabuluculuk yapması ve hükûmet tarafından ortaya konulan şartlar 1 Ocak 1896 tarihinde Bakanlar Kurulu'nda kabul edildi. Avrupalı elçiler, 4 Ocak günü Zeytun Ermenilerine bir telgraf çekerek arabuluculuk girişimlerini anlattılar. Açlık sınırına gelen Zeytun Ermenileri bu haberi sevinçle karşıladı.¹²⁵³ Öte yandan yabancı devletlerin konuya müdahil olmalarından rahatsız olan Osmanlı Devleti,¹²⁵⁴ bir taraftan da Zeytun'daki ayaklanmanın sona erdirilmesi için çalışmaktaydı. Bunun için alınan tedbirlerden biri de Zeytun'daki askerî kuvvetlerin komutanı olan Mustafa Remzi Paşa'yı bu görevden almak oldu. Yeni komutan belli olana ve görev yerine ulaşınca kadar komutanlık Mirliva Selim Paşa'ya, yardımcılığı da

¹²⁵¹ BOA, İ.DH. 1313 B / 67 (15 B 1313 / 31 Aralık 1895).

¹²⁵² BOA, A. MKT. MHM. 650/11 (1313 N 18/2 Mart 1896) .Bazı tarihçiler Zeytun eşkıyasının kontrol altına alınmak üzere olduğu anda büyük devletlerin araya girdiğini ve Osmanlı Devleti'nin taviz vermek zorunda bırakıldığı kanaatindedirler. Bkz. Uras, a.g.e, s.492; Gürün, a.g.e, s.160.

¹²⁵³ Aghassi, a.g.e, s.305.

¹²⁵⁴ Yabancı devletlerin bu konuya müdahil olmasına II. Abdülhamit karşıtı olan Osmanlı aydınları tepki gösterdi. Murat Bey imzası ile yayınlanan “Bir Müdahale-i Ecnebiye” konulu yazıda, Osmanlı askerlerinin Ermeniler tarafından Zeytun'da esir edilmesi ibret alınacak bir olay olarak değerlendirilmekte ve bu konunun çözümü için Petersburg'ta bir kongre yapılması önerilmekteydi. Bkz. **Mizan**, numara 161, 8.sene, (15 Şubat 1896).

Mirliva Ali Bey'e verildi.¹²⁵⁵ Daha sonra Halep Kumandanı olan Ferik Ethem Paşa, Zeytun'daki askerî kuvvetlerin başına getirildi ve kendisine Maraş Mutasarrıfı ile haberleşmesi emredildi. Maraş Mutasarrıfı Abdülvahap Paşanın, elçilerin olduğu komisyonda Osmanlı hükûmeti adına görev yapmasına da karar verildi.¹²⁵⁶

Halep Valiliği, altı devletin konsoloslarının 18 Ocak'ta Halep'ten Maraş'a doğru hareket edeceklerini hükûmete bildirdi. Hükûmet 2 Ocak'ta yaptığı toplantıda, Zeytun'daki Osmanlı askerlerinin kış mevsiminde son derece zor şartlarda olmalarından dolayı elçilere Zeytun'a varmalarından sonra bir hafta süre verilmesini, Ermenileri teslim olmaya razı edemezlerse askerî harekât yapılmasını kararlaştırdı.¹²⁵⁷ Yabancı devletlerin elçileri de Halep'teki konsoloslarına Osmanlı Devleti ile vardıkları ittifakı haber veriyor ve birbirleriyle işbirliği yapmalarını tavsiye ediyordu.¹²⁵⁸

Maraş Mutasarrıfı Abdülvahap Paşa, Zeytunluların kendisine verdiği dilekçeyi Bakanlar Kurulu'nda görüşülüp Padişahın onayına sunulduktan sonra bir nüsha Seraskerlik makamına, bir nüsha da Seraskerlik makamı aracılığıyla Zeytun Kumandanlığı'na gönderdi. 7 Şubat 1896 günü, hükûmet tarafından Zeytun Kumandanı Ferik Ethem Paşaya gönderilen telgrafta şu hususlara yer verildi:¹²⁵⁹

1.Zeytun Ermeni liderleri askeri birlikler tarafından derhâl tutuklanacak, Ermenilerin eskiden beri taşıdıkları ruhsatlı silahlar da savaş silahı sayıldığından yasak silah muamelesi yapılacak.

2.Zeytun Ermenilerinin cinayet işleyenleri kendiliklerinden hükûmete teslim etmeyecekleri anlaşıldığından söz konusu şahısların ele geçirilebilmesi

¹²⁵⁵ BOA, Y.A.RES. 77/68, (1313 7 15 / 1 Ocak 1896). Bkz. EK 14.

¹²⁵⁶ BOA, İ.DH. 1313.B / 66, (17 B 1313 / 2 Ocak 1896).

¹²⁵⁷ BOA, İ.DH. 1313.B / 68 (27 B 1313 / 12 Ocak 1896).

¹²⁵⁸ Alman Büyükelçisi'nin Halep'teki Alman Konsolosa Fransızlarla haberleşmesi talimatı için bkz. BOA, Y.PRK. PT. 10/49 (1313 B 29 / 14 Ocak 1896).

¹²⁵⁹ BOA, Y.A.HUS. 345/59, Lef 3 (24 8 1313 / 9 Şubat 1896).

için Ermenilere zorla baş eğdirilecek ve arama sonucunda cinayetle suçlanan şahıslar yakalanarak adalete teslim edilecekler. Kimlikleri tespit edilen asilerin elebaşları hakkında sürgün işlemi yapılırken diğer Ermeniler için genel af ilan edilecek.

3.Ödenmesi ertelenen vergiler affedilecek. Ermeniler tarafından tahrip olan kışların tamirat masrafları Zeytunlulardan talep olunmayıp hükûmetçe karşılanacak. Zeytun'a Hristiyan bir kaymakamın tayin edileceği mutasarrıfa bildirilecek. Bu maddeler tebliğ edildikten sonra Zeytun Ermenilerine üç gün mühlet verilecek, eğer üç gün sonra da söz dinlemezlerse üzerlerine asker gönderilecek. Durum, ilgili devletlerin elçiliklerine tebliğ edilecek ve yapılacak uygulama Hariciye Nezaretine havale edilecektir.

4.Ermenilerin elinde bulunan silahlar martini tüfek olup bunların tamamı toplatılacak ve Ermenilerin Osmanlı askerlerinden ele geçirdikleri çeşitli silahlar ve miktarları tespit edilecek. Ayrıca Müslüman ahalinin elinde silah olup olmadığı tetkik edilecekti.

Aslında daha önce Anadolu'da ıslahat yapılması kapsamında Müslümanların elindeki tüm silahlar toplanmış, bu husus Anadolu vilayetlerinde bulunan askerî ve mülkî yetkililer tarafından merkeze bildirilmişti. Müslümanların elinde kapsüllü ve çakmaklı tüfekler olsa da martini ve diğer harp silahları yoktu.¹²⁶⁰

Zeytun ileri gelenlerinden 13 kişinin imzasının bulunduğu ve yabancı konsoloslar aracılığıyla Osmanlı hükûmetine verilen mazbatada yer verilen şu istekler¹²⁶¹ Sadaret makamından Seraskerlik makamına bildirildi. Buna göre:¹²⁶²

¹²⁶⁰BOA, İ.DH. 1313 Ş / 38 Lef 3 (23 Ş 1313 / 7 Şubat 1896).

¹²⁶¹Ermeni isteklerinin ne olduğu, Amerika'da Ermeniler tarafından çıkarılan "Haik" gazetesininin 15 Ocak 1896 tarihli nüshasında yazılmış ve Osmanlı hükûmetinin bu istekleri kabul etmemesi durumunda neler olacağını bilemeyecekleri ifade edilerek Osmanlı Devleti tehdit edilmişti. Bkz. BOA, HR. SYS. 65/30 (3 Ekim 1896).

¹²⁶²BOA, Y.A.HUS. 345/59 Lef 2 (24 8 1313 / 9 Şubat 1896). Ayrıca bkz. BOA, İ. DH. 1313.Ş / 38 Lef 2 (23 Ş 1313 / 7 Şubat 1896).

1-Ermeniler, can, mal ve namuslarının korunması ve çevredeki Müslüman halkın elindeki silahların toplatılması şartıyla, askerlerden gasbettikleri ve ayrıca kendilerine ait silahları teslim edecekler.

2-Kışlayı tamir edecek güçleri olmadığından bunu yapmayacaklar.

3-Bu isyanda suçlu oldukları düşünülen tüm Ermenilerle firar ve sürgünde bulunanlar için genel af ilan edilecek.

4-Hristiyan bir kaymakam tayin edilecek.

5-Birkaç yıldan beri ödemedikleri vergiler affedilecek ve vergiden muaf tutulacaklar.

Zeytun Ermenilerinin bu istekleri Meclis-i Vükela'da görüşüldü ve kabul edilmemesi, onlara hükûmet tarafından daha önce iletilen şartları kabul etmeleri için üç gün süre verilmesi, reddetmeleri hâlinde askerî harekât yapılması kararlaştırıldı. Ancak tam o sırada hükûmete, Ferik Ethem Paşa ve Maraş Mutasarrıflığından Ermenilerin yeni isteklerini bildiren bir telgraf geldi. Buna göre, Hınçakyan komitesi üyelerinden ve isyanın ele başısı olan Baron Aghassi ile iki arkadaşı, Zeytun'un ileri gelenlerinden olan Jandarma çavuşu Nazaret ve asi Ermenilerden biri daha arabulucu konsoloslara gelip daha önce vermiş oldukları mazbatadaki isteklerine ek olarak, kışlanın hiç tamir edilmemesini ve Zeytun'da asker bulundurulmamasını istediler.

Ermenilerin cesaretli tutumu karşısında şaşırان Osmanlı hükûmeti, 6 Şubat 1896'daki toplantısında, kararlı bir yol izleyerek daha önce kendilerinin belirlediği şartların Zeytunlu Ermeniler tarafından üç gün içinde kabul edilmemesi hâlinde askerî harekât yapılmasına karar verdi. Hükûmet, karargâha kadar gelip isteklerini sıralayabilen ve asilerin elebaşı olan bu dört kişinin tutuklanması hâlinde isyanın sona ereceğini düşünerek söz konusu kişilerin tutuklanmaları hususu ve gereğinin yapılmasıyla ilgili olan Padişah iradesini Ferik Ethem Paşa'ya ve Mutasarrıf Abdülvahap Paşa'ya bildirdi. Zeytun'da bulunan konsolosların, böyle bir şeyin yapılmamasını, eğer yapılırsa kendi sefaretlerine bildireceklerini belirtmeleri de dikkate alınarak altı ülkenin sefirinin Hariciye Nazırı tarafından bilgilendirilmesine karar

verildi.¹²⁶³ Hariciye Nazırı aynı gün sefaretleri dolaşarak onlara konuyla ilgili bilgi verdi.¹²⁶⁴ Son gelişmeler üzerine Zeytun Ermenilerine hükûmet tarafından sunulan yeni şartlar şu şekildeydi:¹²⁶⁵

1-Zeytun Ermenilerinin elinde bulunan tüm silahlar, ruhsatlı olanları da dâhil olmak üzere toplatılacak,

2-Zeytunlular, suçluları kendiliklerinden teslim etmeyeceklerinden bunlar hükûmet tarafından yakalanarak adalete teslim edilecekler,

3-Kimlikleri tespit edilen eşkıya liderleri sürgün edilecek,

4-İsyana dolaylı olarak katılan Zeytun Ermenileri için genel af çıkarılacak,

5-Zeytunluların tüm vergi borçları affedilecek,

6-Kışla hükûmet tarafından yeniden imar edilecek ve bu konu hakkında yabancı konsoloslara bilgi verilecek,

7-Zeytun'a bir Hristiyan kaymakam tayin edilmesi konusu hükûmetin tasarrufunda olacak ve bu hususta da Ferik Ethem Paşa ve Maraş mutasarrıfına bilgi verilecek,

8-Bu şartlar eşkıyaya bildirildikten sonra onlara üç gün süre verilecek, kabul etmezlerse askerî harekât yapılacaktır. Varılan bu kararlar Hariciye Nezareti kanalıyla yabancı devletlere de bildirilecek.

Osmanlı hükûmeti tarafından belirlenen bu şartlar Ferik Ethem Paşa'ya, Ermenilere tebliğ edilmek üzere telgrafla bildirildi.¹²⁶⁶

Osmanlı hükûmetinin şartları Ermenilerden çok İstanbul'da bulunan yabancı elçiliklerde müzakere edildi. 8 Şubat günü sefaretler, Zeytun'da bulunan ve kendilerinin temsilcisi olan tavassut memurlarına, Osmanlı

¹²⁶³BOA, İ.DH. 1313.Ş / 38 (23 Ş 1313 / 7 Şubat 1896).

¹²⁶⁴BOA, Y.A.HUS. 345/57(23 8 1313 / 8 Şubat 1896).

¹²⁶⁵BOA, Y.A.HUS. 345/59(24 8 1313 / 9 Şubat 1896).

¹²⁶⁶BOA, Y.MTV.136/55 (23 8 1313 / 8 Şubat 1896). Bkz. EK 15.

hükûmetinin şartlarından bazılarıyla ilgili karşı görüşlerinin yer aldığı bir telgraf gönderdiler. Buna göre; tasarlanan affın isyanda elebaşı olup olmadığı ayrımı yapılmaksızın herkes için çıkarılması, daha önceden hakkında dava açılanların davalarının iptali, vergilerin azaltılması ve Zeytun'da bulunan muhacirlerin yerleştirilmelerinin Osmanlı muhafızlarıyla dört konsolos tarafından hazırlanacak bir mazbataya göre konsolosların gözetiminde yapılması hususları yer almaktaydı.¹²⁶⁷

2 Şubat 1896'da, Zeytun Ermenileri kendilerine sunulan teklifleri kabul ederek isyana son verdiler.¹²⁶⁸ 13 Şubat günü, Zeytun Ermenilerinin temsilcileri Padişaha telgraf çekerek af talebinde bulundular.¹²⁶⁹

4.5.4.10. Zeytun Ermenileriyle Yapılan Anlaşmanın Hükümleri

Taraflar arasında kabul edilen anlaşma hükümleri şu şekildeydi:¹²⁷⁰

1.Zeytunlu Ermeniler, Hınçak reislerini, hükûmete teslim etmeyeceklerdir.

2.İsyancılar Osmanlı toprağını terk edecekler. Babıali'de, altı hükûmetin İstanbul'daki temsilcilerine ve komitecilere gerekli saygı gösterilecek, komitecilerin güvenle Avrupa'ya gitmeleri sağlanacak ve masrafları kendileri tarafından ödenecektir.

3.Elçiler, konsoloslar aracılığıyla altı Hınçak komitacı hakkında ikinci maddede belirtilen hükümlerin tam olarak uygulanmasını garanti edeceklerdir.

4.Yalnız Zeytun Ermenilerini hakkında değil, oraya sığınmış köylüler, yolcular ve Ermeni çetelerini de kapsayan genel af ilan edilecektir.

¹²⁶⁷BOA, Y.A.HUS. 345/84 (25 8 1313 / 10 Şubat 1896).

¹²⁶⁸BOA, Y.A.HUS. 345/102 (27 8 1313 / 12 Şubat 1896).

¹²⁶⁹BOA, Y.A.RES. 77 /100 (1313 8 28 / 13 Şubat 1896).

¹²⁷⁰Hocaoğlu, a.g.e, s.310–311; Uras, a.g.e, s.492–493; Özalp, a.g.e, s.194–195; Eyicil, a.g.e, s.243–245.

5.Temsilcileri bulunan hükûmetlerin onayıyla Zeytun'a bir Hristiyan kaymakam tayin edilecektir.

6.Zeytun'da bulunması gereken güvenlik görevlileri, asker ve memurlar Zeytunlulardan olacaktır.

7.Zeytunlular vergi borçlarını ödemeyecekler ve gelecek beş yıl için de vergiden muaf olacaklar. Vergi, herkesin maddî gücüne göre alınacaktır.

8.Avrupa hükûmetleri tarafından Zeytun Ermenilerinin canı, malı, şerefi ve din hürriyeti garanti edilecektir.

9.Konsoloslar, Zeytun'a sığınmış olan Ermeni köylülerinin, Türkiye'nin başka yerlerinden gelerek orada toplanmış bütün çetelerin güvenlik içinde yerlerine dönmelerini denetleyeceklerdir.

10.Hükûmetin, Zeytun çevresindeki köylerde Türk ve Çerkezlerin elinde bulunan her cinsten silahı alması ve Zeytunluların kendilerine ait silahlarının yine kendilerinde kalması şartıyla Ermeniler, kışladan aldıkları martini marka savaş silahları ile iki topu hükûmete vereceklerdir.

11.Zeytunlular yanmış olan kışlayı tamir etmeyecekler ve bu iş hükûmet tarafından yapılacaktır.

12.Osmanlı askeri Zeytun'dan çıkacak, burada yalnız bir tabur kalacak ancak bu taburun Zeytun işlerine karışmaya ve güvenliğin korunmasına katkısı olmayacaktır.

13.Görüşmeye katılan konsoloslar, bu şartlar yerine getirilmeden önce Zeytun'dan ayrılmayacaklardır.

14.Avrupa hükûmetleri Maraş'ta konsolosluklar kuracaklar ve bunların görevi Zeytun'un yeni idaresini denetlemek olacaktır.

Zeytun Ermenileri, anlaşma şartları Büyük Devletlerin konsoloslarının gözetiminde hatta onların biçimlendirdiği şekilde yapılıyor olmasına rağmen ilginç bir şekilde bununla yetinmeyerek Padişahın da sözünü almak istediler.

Mabeyn-i Hümayun'a telgraf çekilmesini ve aynı şekilde Padişahın şartları kabul ettiğine dair kendilerine güvence vermesini talep ettiler.¹²⁷¹ Anlaşma hükümleri arasında yer alan Hristiyanlara genel af ilan edilmesine II. Abdülhamit'e muhalif olan aydınlar tepki gösterdi. Başta Mizancı Murat olmak üzere bazı yazarlar Padişahın yabancı devletleri memnun edebilmek için eli kanlı katilleri serbest bıraktığını, Müslümanları ezmek pahasına gayrimüslimlere ayrıcalıklar verdiğini belirterek ülkeyi kötü idare ettiğini konu alan yazılar yazdılar.¹²⁷²

4.5.4.11. Anlaşma Şartlarının Uygulanması

Zeytun isyanında; Alman misyoner Lepsius'a göre 6000,¹²⁷³ isyanın lideri Aghassi'ye göre 125 Ermeni öldü.¹²⁷⁴ İsyanda gerek salgın hastalıklardan¹²⁷⁵ gerek barınacak yerleri olmadığından soğuk hava şartları nedeniyle 13000 Osmanlı askeriyle 7000 sivil Müslüman öldü.¹²⁷⁶

İsyanı çıkaran Hınçak komitecileri, İngiliz konsolosluğu himayesinde, 13 Şubat'ta Zeytun'dan ayrılıp 12 Mart'ta Mersin'den Marsilya'ya hareket ettiler.¹²⁷⁷ Bu kişiler; Aghassi,¹²⁷⁸ Hraçyan, Abah ve Mleh'ti.¹²⁷⁹ Marsilya'ya sürülen bu kişilerin yol masrafları, anlaşmada olmamasına rağmen Osmanlı hükûmeti tarafından karşılandı.¹²⁸⁰

¹²⁷¹BOA, Y.PRK. PT. 10/59 (1313 N 13 / 26 Şubat 1896).

¹²⁷²**Mizan**, Birinci sene, numara 7 (15 Şubat 1897).

¹²⁷³Lepsius, a.g.e, s.243.

¹²⁷⁴Aghassi, a.g.e, s.306.

¹²⁷⁵Günay, a.g.b., s.437. Savaş ortamında salgın hastalıkların sebep olduğu ölümler için bkz. Hikmet Özdemir; **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, Ankara, TTK Yay., 2005.

¹²⁷⁶Aghassi, a.g.e, s.306.

¹²⁷⁷Aghassi, a.g.e, s.316. Gürün, a.g.e, s.160.

¹²⁷⁸ Bu isyandan sonra Hınçak komitesini üyeleri arasında anlaşmazlık çıktı. Bazı komite üyeleri, Aghassi'nin İsyan için gönderilen paraları Zeytun için harcanmadığı ve kendi hesabına geçirdiği, şimdi de Osmanlı Devleti'ne hizmet ettiği suçlamalarında bulundular. Bkz. BOA, Y.PRK. ZB. 18/100 (1314 Za 4 / 6 Nisan 1897).

¹²⁷⁹BOA, Y.MTV. 138/71 (10 10 1313 / 24 Mart 1896).

¹²⁸⁰BOA, İ.DH. 1314.M/4 (11 M 1314 / 22 Haziran 1896).

Ermeniler, anlaşmanın onuncu maddesi gereğince askerlerden aldıkları silahları teslim edeceklerdi. Buna göre; 167 martini henry tüfeği ile bir şnayder tüfeği teslim alındı. Ermeniler, gasbettikleri iki cebel topunu da biri kışla yangınından dolayı yanmış olarak, diğeri bazı parçaları noksan şekilde askerlere iade ettiler.¹²⁸¹ Zeytun'daki isyana yardım amacıyla burada bulunan Yenice kale nahiyesine bağlı köylerin ahalisinden 224 erkek, 136 kadın Hristiyan muhacir 14 Şubat 1896 günü Maraş'a sevk edildi. Ayrıca Ermeniler, 59 martini ve şnayder tüfek daha teslim ettiler. Bu şekilde toplam 226 martini ve iki şnayder tüfek ele geçirilmiş oldu.¹²⁸² 20 Şubat günü teslim alınan 30 martini ile bu sayı 256'ya çıktı. Maraş'a ve köylerine, 158 Hristiyan muhacir daha sevk edildi.¹²⁸³ 2 Mart'a kadar toplam 360 martini tüfek, 12 de Fransa'dan geldiği belirlenen tüfek teslim alındı. Ermeniler eksik kalan 47 tüfeğin zayi olduğunu beyan ettilerse de askerî yetkililer silahların akıbetini araştırmaya devam ettiler.¹²⁸⁴ Ancak bu tüfekler ele geçirilemedi. Söz konusu silahların cins ve miktarının mahallî yönetim tarafından kaydedilmesi ve görüldükçe ele geçirilmesi Müşir Ethem Paşa tarafından emredildi.¹²⁸⁵

Büyük Devletler, Zeytun'da anlaşma maddelerinin uygulanmasını büyük bir titizlik ve hevesle takip ediyorlardı. İlk olarak Almanya Büyükelçisi, Babiali'ye, Zeytun'daki Osmanlı askerinin dağıtılması, Zeytunluların vergi borçlarının affedilmesi ve hükûmete teslim edilmesi gereken eksik silahların görmezden gelinmesi isteğini iletti. Kendisine, askerlerin dağıtılması konusunun Zeytun'da bulunan komutanla bölgenin durumu görüşüldükten sonra askerlerin ne kadarının dağıtılacağı ve nereye gönderileceği hususunun kararlaştırılacağı bildirildi.¹²⁸⁶ Daha sonra İngiltere ve Almanya

¹²⁸¹BOA, Y.MTV. 136/100 (29 8 1313 / 14 Şubat 1896).

¹²⁸²BOA, Y.A.HUS. 346/6 (1 9 1313 / 15 Şubat 1896).

¹²⁸³BOA, Y.A.HUS. 346/38 (6 9 1313 / 20 Şubat 1896). Ayrıca bkz. BOA, Y.MTV. 137/25 (5 9 1313 / 19 Şubat 1896).

¹²⁸⁴BOA, MV.86/64 (1313 N 12 / 2 Mart 1896).

¹²⁸⁵BOA, Y.PRK. ASK. 110/53 (1313 L 1 / 15 Mart 1896).

¹²⁸⁶BOA, İ.DH. 1313.L/53, (7 L 1313 / 21 Mart 1896).

Büyükelçileri 28 Mart'ta Hariciye Nezareti'ne bir nota vererek, Zeytun'da bulunan Osmanlı askerinin olması gerekenden fazlasının geri çekilmesi, aksi takdirde Zeytun'da yeni "karışıklıklar olabileceği!" uyarısında bulundular.¹²⁸⁷ Osmanlı hükûmeti, isyandan sonra Zeytun'da, Beşinci Ordu'ya bağlı olmak üzere 37. Nizamiye Alayı'na bağlı olan Birinci Taburu kurdu.¹²⁸⁸ Zeytun'da kalacak asker sayısının belli olmasından sonra Almanya ve İtalya konsolosları 10 Nisan'da Zeytun'dan ayrıldılar. Sadece İngiltere konsolosu hasta olduğu için Zeytun'da kaldı.¹²⁸⁹ Halep İngiliz Konsolosu Mösyö Baren'in 23 Nisan 1896'da Zeytun'dan ayrılmasıyla Zeytun'da hiç tavassut memuru kalmadı.¹²⁹⁰ Altı devletin konsolosu yaklaşık üç ay süreyle kaldıkları Zeytun'dan ayrıldıktan sonra onların, 5326 kuruş tutarındaki masrafları da Osmanlı hükûmeti tarafından karşılandı.¹²⁹¹

1903 yılında Zeytun'a gelen Sykes isyan ve Avrupalıların tutumu hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: *"Şurası bir gerçektir ki Ermeniler onu karşılayacakları cesaretleri olmaksızın bir tehlikeye atılmak gibi şayanı hayret bir alışkanlığa sahiptirler ve dışarıdaki ihtilalciler, Büyük Devletlerin kendilerine yardıma koşmalarını sağlamak için bir katliamı kışkırtmaya her an hazırdırlar. Bu sefillerin, Amerikanın Türkleri suçlu bulup Türkiye'ye harp ilan etmesini ümit ederek Amerikan misyonerlerini katletmeyi gerçekten planladıklarına inanmak için çok sağlam delillere sahibim. Bundan dolayı böyle alçakça entrikalar ve acımasız politikalar yan yana olduğu sürece hüküm vermek çok zordur. Türklere karşı müspet fikirleri olup da bu olaydan sonra dehşet içinde fikirlerinden vazgeçen birini ve neredeyse fanatik bir şekilde Ermenilerin lehine olan ama onların alçak tabiatlarından öğrenerek kendi kaderleri ile onları baş başa bırakan pek çok kişi tanıyorum".*¹²⁹² Zaten

¹²⁸⁷ BOA, Y.A.HUS. 348/107 14 10 1313 / 29 Mart 1896).

¹²⁸⁸ BOA, Y.MTV. 139/55 (24 10 1313 / 8 Nisan 1896).

¹²⁸⁹ BOA, Y.MTV. 139/80 (27 10 1313 / 11 Nisan 1896).

¹²⁹⁰ BOA, Y.MTV. 140/95 (10 11 1313 / 23 Nisan 1896).

¹²⁹¹ BOA, İ.ASK.1314.S/14 (11 S 1314 / 22 Temmuz 1896).

¹²⁹² Sykes, a.g.e, s.74.

isyanın elebaşlarından olan Nazarbek, Daily Graphic gazetesine verdiği mülakatta isyanın Hınçaklar tarafından çıkarıldığını itiraf ettikten sonra şöyle demiştir: *“İsyân hareketinde bulunmak himaye ve korunmamız için gerekli idi. Devletlerin fikir alışverişinde bulundukları sırada Ermeniler katledilmekte olduğundan, bu durum Hınçak Cemiyeti’ni isyanı kışkırtmaya yöneltmiştir. Bu isyan hareketi adeta şahsî bir savunma gibi görülmelidir. Bu hareketten şimdiye kadar başarı elde edildiği gibi durum gittikçe de yayılmaktadır. Bu sayede kan dökülmeden birçok fayda sağlanmıştır. Zeytun’da kuşatma altına alınıp silahlarını zapt ettiğimiz Osmanlı askerlerine son derece insanî davranılmıştır.”*¹²⁹³ Hâlbuki aynı gazetenin 3 Şubat 1896 tarihli nüshasında;“... işkenceye uğrayan, öldürülen ve sakat bırakılan 230 Müslüman esire Zeytun Ermenilerince uygulanan medeniyet dışı davranışlar hakkındaki Türk resmî raporunu tamamıyla doğruladığı” haberi yer aldı. Bu haber Konsolos Barnham’ın bir yazısına dayandırıldı.¹²⁹⁴ “Haik” gazetesinin 1 Mayıs 1896 tarihli sayısında Zeytun İsyanı *“Zeytun’daki hayranlık verici cesaret, Patrikliğin demirden iradesi ve siyasî bilgeliği, fedakârlığı, merhameti, bütün halk tabakaları içinde gösterdiği sevgi, binlerce Ermeni şehit, Müslümanların hakaret edici davranışları karşısında kızların, kadınların destansı direnişi, zenginlikleri, kendiliğinden yaptığı bağışlar...Ermeniler geçmişteki tecrübelerinden yararlanırlarsa, sabırla, ciddiyetle, sebatla çalışırlarsa özgürlüğe kavuşabilirler ve yeni bir hayata başlayabilirler.”* şeklinde değerlendirilerek bu isyanın Ermeniler üzerindeki psikolojik etkisinin artırılması ve bundan sonraki isyanlarda örnek alınması amaçlanmaktaydı.¹²⁹⁵

4.5.4.11.1.Zeytun’a Hristiyan Kaymakam Tayini

Bu arada Zeytun’a, Müşir Ethem Paşa ve Maraş Mutasarrıfı Abdolvahap Paşa’nın tavsiyesi ile Karaküçükoğlu Mahmut Efendi kaymakam

¹²⁹³ İngiliz Belgelerinde Ermeniler III. cilt, s.207.

¹²⁹⁴ İngiliz Belgelerinde Ermeniler IV. cilt, s.11.

¹²⁹⁵ BOA, HR. SYS. 65/49 (7 Mayıs 1896).

olarak tayin edildi.¹²⁹⁶ İngiltere, Fransa ve Rusya Sefaretleri bu tayine, “Anadolu Islahatı ve anlaşma gereği Hristiyan kaymakam tayin edilmeliydi” gerekçesiyle karşı çıkarak büyük tepki göstererek Babıali nezdinde girişimlerde bulundular.¹²⁹⁷ Baskılar karşısında bunalan Osmanlı hükûmeti, Zeytun’a Rum milletinden güvenilir bir kişinin kaymakam tayin edilmesi yönünde bir karar alarak Padişahın onayına sundu.¹²⁹⁸ Padişah, hükûmetin kararını 13 Haziran’da tasdik etti¹²⁹⁹ve 29 Haziran’da Zeytun Kaymakamlığına, Mekteb-i Mülkiye mezunlarından Yuvanaki Efendi, yardımcılığına ise Balya nahiyesi müdürü İzzet Bey tayin edildi.¹³⁰⁰

Anlaşmanın altıncı maddesinde güvenlik güçlerinin Zeytunlulardan olacağı hükmüne rağmen, Zeytun’un ileri gelenleri, isyanın hemen sonrasında yapılacak böyle bir uygulamanın yeni bir karışıklığa yol açacağını hükûmet görevlilerine ifade edince ilk etapta jandarmaların Zeytunlu olmayanlardan seçilmesine karar verildi.¹³⁰¹

Anlaşmanın dördüncü maddesi gereği isyana katılan ve isyancılara yardım eden Ermenilerin tamamı için af çıkarıldı.¹³⁰²

4.5.4.12. İsyanda Zarar Görenlere Yardım Edilmesi

Hükûmet, Maraş sancağının genelinde görülen karışıklıklar sebebiyle zarar görenlere yardım etmek üzere bir komisyon oluşturdu. Komisyon,

¹²⁹⁶İlter, Ermeni Olaylarının, 160–161.

¹²⁹⁷BOA, Y.A.HUS. 350/19 (3 11 1313 / 16 Nisan 1896).

¹²⁹⁸BOA, Y.A.RES. 80/2 (1314 1 1 / 12 Haziran 1896).

¹²⁹⁹BOA, İ.DH. 1314.M/1 (2 M 1314 / 13 Haziran 1896).

¹³⁰⁰BOA, İ.DH.1314.M/13 (18 M 1314 / 29 Haziran 1896). Yuvanaki Efendi, kısa sürede Zeytun’daki Ermenilerle iyi ilişkiler kurdu. Hatta Köse Papaz olarak bilinen Karabet adlı şahıs kaymakamla çok samimi oldu ve onu yönlendirmeye başladı. Kaymakam yardımcısı İzzet Bey, yakalandığı hastalığın da etkisiyle bu ittifakı bozacak etkiyi gösteremeyince 26 Nisan 1897’de kaymakam yardımcılığına Karaküçükzâde Mahmut Efendi tayin edildi. BOA, Y.A.RES. 86/52 (1314 11 22 / 24 Nisan 1897).

¹³⁰¹BOA, MV. 86/65 (1313 N 16 / 29 Şubat 1896).

¹³⁰²BOA, MV. 87/39 (1313 Za 9 / 22 Nisan 1896). İsyana için yardım gönderenlerle asilerin tesliminden önce Zeytun’dan ayrılanların da affedilmeleriyle ilgili olarak bkz. BOA, MV. 87/39 (1313 Za 9 / 22 Nisan 1896).

özellikle evi yanan ve maddî zarar gören vatandaşlara Padişah tarafından bağışlanan yardımı ulaştırmakla görevlendirildi.¹³⁰³ Ermeniler tarafından malları yağmalanan ve evleri yakılan Tanır, Çukurhisar ve Döngel köylerinin halkından muhtaç olanlarına, büyüklere yevmen 300 dirhem, küçüklere yarımşar kıyye zahire yardımı yapıldı.¹³⁰⁴

4.5.4.13. İsyandan Sonra Maraş'ta Durum

İsyandan sonra Hristiyan ve Müslümanlar arasında birbirlerine güvensizlik oluştu. İki taraf birbirini isyan hazırlığı içerisinde olmakla suçlamaktaydı. Bunun üzerine Müslüman ve Hristiyanların ileri gelenleri ve ruhanî reislerine bu tür haberlerin önüne geçmeleri emri verildi.¹³⁰⁵

Maraş'ta bulunan Katolik ve Protestan cemaatleri, hazırladıkları mazbatalarda, devlete olan sadakatlerinden bahsederek asayişin yeniden sağlanmasından dolayı Padişaha şükranlarını bildirdiler.¹³⁰⁶ Ermeni Patriği, 13 Ağustos'ta, Maraş mutasarrıf vekiline gönderdiği telgrafta, Zeytun Ermenilerinin yaylalara çıkan Müslümanlara saldıracaklarının haber alındığını ihbar ederek, onu, Padişahın ıslahat sözü verdiği bu dönemde böyle davranışların önüne geçilmesi gereğinden ötürü gerekli tedbirleri alması konusunda uyardı.¹³⁰⁷ Patrik, aynı telgrafın bir nüshasını da Maraş Ermeni murahhası Ohannes'e de göndererek tedbir almasını istedi, Ohannes böyle olaylar olmadığını Patrikhane'ye bildirdi.¹³⁰⁸ Zeytun İsyanı'ndan sonra Ermeniler çok sayıda destan yazdılar. Bunlardan biri 13 Mart 1896 tarihinde Palulu Manukoğlu Menzik'in üstünden çıktı. Ermenice olarak yazılmış destan şu şekildeydi:¹³⁰⁹

¹³⁰³BOA, MV. 86/33 (1313 B 30 / 15 Ocak 1896).

¹³⁰⁴BOA, MV. 86/59 (1313 N 5 / 18 Şubat 1896).

¹³⁰⁵BOA, Y.PRK. ASK. 112/44 (1314 M 19 / 30 Haziran 1896).

¹³⁰⁶BOA, Y.A.HUS. 356/54 (25 2 1314 / 5 Ağustos 1896).

¹³⁰⁷BOA, Y.PRK. AZN. 16/27 (1314 Ra 13 / 13 Ağustos 1896).

¹³⁰⁸BOA, Y.MTV. 145/43 (7 3 1314 / 16 Ağustos 1896).

¹³⁰⁹Hocaoğlu, a.g.e, s.239–241.

*Dinleyin ağalar benim
destanımı*

*Başına çoklar geldi Zeytun'un
Padişah'tan böyle ferman aldılar*

*Başı beylik, malı yağma
Zeytun'un*

*Maraş'ın bir yanı zarardır
dediler*

*Ordunun çadırını kurdular
Ordu arası bir kurşunluk dediler
Şimdi ateşin yakarlar Zeytun'un*

*Dediler, paşaya ne emrin olsun
Askerin birazı geriye dursun
Belki Zeytunlular ardı alsın
Elden gitti ünün Zeytun'un*

*Hücum borusunda melek yetişti
Paşa binbaşının tedbiri şaştı
Ali Bey'in askeri dağlara kaçtı
Çar köşeye gitti ünü Zeytun'un*

Ali Bey'e dedi elleri gitti

Ferik Paşa azlin geldi

O anda durmadı:Geriye döndü

Elden ele gitti ünü Zeytun'un

Maraş'tan haber aldılar

Eşkîya ak kışlaya doldular

Martin attıklarını vurdular

Çar köşeye gitti ünü Zeytun'un

Şimdi Zeytunlular durdular

Pala, bıçakları ele aldılar

Askerlere baştan başa çaldılar

Elden ele gitti ünü Zeytun'un

Ali Bey der halimiz yaman

Eşkîya geldi yetişti aman

Asker bağırır kaçalım aman

Çar köşeye gitti ünü Zeytun'un

Baron Efendiler burca doldu

Her şey hazırды asker kaçtı

Bize bu iyilik Allah'tan geldi

Elden ele gitti ünü Zeytun'un

Vans oğlu der hiç gitmem geri

Askerin birini geçirmem beri

Bu işin yoluna verdim seri

Çar köşeye gitti ünü Zeytun'un

Baron efendiler böyle olmalı

Bu dinin yoluna can vermeli

Ümidimiz vardır beylik olmak

Elden ele gitti ünü Zeytun'un

<i>Süryan oğlu hiç keder etme</i>	<i>Baron dedi konsoloslara</i>
<i>Barişmak için elçiler tutma</i>	<i>varalım</i>
<i>Gece yatağında korkulu yatma</i>	<i>Maraş'ın askerini hep kiralım</i>
<i>Çar köşeye gittiünü Zeytun'un</i>	<i>Ölenlerin intikamını alalım</i>
	<i>Titretti Maraş'ı ünün Zeytun'un</i>
<i>Baron efendi çıktı dereden</i>	<i>Dediler konsoloslar size aferin</i>
<i>Bilmediler geldiğini nereden</i>	<i>Zeytun uşakları içeri varın</i>
<i>Bunu bağışlasın yaratan</i>	<i>Şimdiden sonra rahat olun</i>
<i>İptida başı oldu Zeytun'un</i>	<i>Padişahlık hakkı vardır</i>
	<i>Zeytun'un</i>
<i>Bu otuz altısıdır seferin</i>	<i>Sefil Artin böyle söyledi</i>
<i>Eşkıya karşısında ecelin</i>	<i>Fakir gönlünü gûya eyledi</i>
<i>Silahlar patladılar neferin</i>	<i>Takdir olunmağı umud eyledi</i>
<i>Şimdilik Padişahlık oldu</i>	<i>O duacısı oldu Zeytun'un.</i>
<i>Zeytun'un</i>	
<i>Son cengimiz meydanda oldu</i>	
<i>Altı yüz kişiye altı bin geldi</i>	
<i>Allah'tan kurtlar hep islamdan</i>	
<i>oldu</i>	
<i>Gitti Avrupa'ya ünü Zeytun'un</i>	
<i>Uruldu Ali Bey atından düştü</i>	
<i>Zabit ve nefer hepsi atından</i>	
<i>düştü</i>	
<i>Ali Bey'in cesedi Maraş'a düştü</i>	
<i>Sarstı Türkleri ünü Zeytun'un</i>	

1897 yılının Mart ayında Fransız konsolosu Maraş'ta Müslümanların çarşıda pazarda silahlı gezdikleri, bunun bir isyana sebep olabileceği şeklinde beyanlarda bulunarak aslında Maraş Ermenilerini yeni bir isyana kıışkırttıysa da Maraş'ta bulunan Mirliva Ali Muhsin Bey, bunun doğru olmadığını, hem Müslümanların hem de Hristiyanların işlerinde güçlerinde olduklarını belirtti.¹³¹⁰

Bu tür haberlerin artması üzerine Maraş Nizamiye taburlarından iki bölük Ferik Ali Muhsin Paşa tarafından Fırnis ve Keban nahiyelerine sevk edildi.¹³¹¹ Bu sıkı tedbirlerin altında yatan asıl sebep ise Ermenilerin, Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında Girit Adası yüzünden başlayan savaştan yararlanarak Adana, Zeytun ve Sason'da isyan çıkaracakları ve adı geçen yerlere adamlarını gönderdikleri istihbaratının birçok kaynaktan alınmasıydı.¹³¹² Bölgede güvenliğin daha sıkı bir şekilde sağlanabilmesi için Adana ve Halep vilayetlerinin bazı bölgeleri Padişahın emriyle Maraş ve Zeytun'a devredildi.¹³¹³ Alınan tedbirlere rağmen düşmanca tutumlarından vazgeçmeyenler vardı. Bunlardan Zeytunlu Vartuvar ile Kebanlı Artin Ferik Ali Muhsin Paşa'nın emriyle tutuklandılar.¹³¹⁴

Zeytun Ermenileri, hükûmet görevlilerini hedef alan davranışlarını daha sonra da tekrarladılar. 2 Mayıs 1900 tarihinde, kaymakam muavini İzzet Bey'in evine Ermenice yafta yapıştırdılar. Ermenilerin bu tarz davranışlarına alışmış olan yetkililer, gerekli tedbirleri alarak olayın büyümesini engellediler.¹³¹⁵

¹³¹⁰BOA, Y.PRK. BŞK. 50/30 (1314 N 28 / 2 Mart 1897).

¹³¹¹BOA, Y.PRK. ASK. 120/17 (1314 Za 2 / 4 Nisan 1897).

¹³¹²BOA, Y.PRK. BŞK. 51/163 (1314 Z 10 / 12 Mayıs 1897).

¹³¹³BOA, Y.PRK. ASK. 131/23 (1315 R 27 / 24 Eylül 1897).

¹³¹⁴BOA, Y.PRK. ASK. 146/44 (1316 C 25 / 10 Kasım 1898).

¹³¹⁵BOA, Y.PRK. UM. 50 /30 (1318 M 3 / 2 Mayıs 1900).

Zeytun'daki isyanda zarar gören kışla, hastane ve cami yeniden inşa edildi ve Maraş ileri gelenleri bu müesseselerin açılışına Padişahı davet ettiler.¹³¹⁶ Zeytun yolu üzerinde bulunan ve 1895 isyanı esnasında yıkılan Hamidiye Köprüsü yeniden yapılarak 21 Aralık 1903 tarihinde hizmete açıldı.¹³¹⁷

XX. yüzyıl başlarında Fransa, Zeytun Ermenilerine olan özel ilgisini devam ettiriyordu.¹³¹⁸ 1904 yılında, Mersin Fransız Konsolosu Zeytun'da dolaşarak Göksun'daki evinde misafir olduğu Maraşlı Hacı Artin'le beraber bazı köylere gidip Hristiyanları topladı. Onlara rahatlarının iyi olup olmadığını, hükûmetin kendilerine nasıl davrandığını sorduktan sonra para dağıttı. Özel isteklerini bir rapor hâlinde kendisine vermelerini istedi. Padişah, olayı haber aldıktan sonra, Osmanlı Devleti bağımsız olduğundan halkı hakkında yabancı devletlerin memurlarının bu şekilde davranamayacaklarını belirterek böyle şeylerin engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını emretti.¹³¹⁹

¹³¹⁶Padişahı davet etmek üzere çekilen telgrafta, Müslümanlardan ileri gelen isimlerin yanı sıra, Maraş'ın Ermeni, Katolik ve Protestan cemaatlerinin liderleri ve bu cemaatlerin bazı muteberlerinden toplam 25 kişinin imzası vardır ki bu da devletin sosyal barışı sağlama konusunda gösterdiği gayretin bir sonucu olmalıdır. Bkz. BOA, Y.A.HUS.362/110 (23 6 1314 / 29 Kasım 1896).

¹³¹⁷ BOA, Y.PRK. UM.67/85 (1321 L 02 / 21 Aralık 1903).

¹³¹⁸ Azmi Süslü, "Maraş'taki Fransız-Ermeni İşbirliği", **Kahramanmaraş I.Kurtuluş Sempozyumu** (10–11 Şubat 1986), 32.

¹³¹⁹ BOA, İ.HUS. 72, (23 S 1322 /)'den naklen: Vahdettin Engin, **II.Abdülhamid ve Dış Politika** 2.baskı, İstanbul, Yeditepe, 2005, s.152.

SONUÇ

Bizans hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler, Arapların hâkimiyetinde olan Maraş, Toroslar ve kuzey Suriye'ye yerleştiler. Ancak İran ve Arapların Bizansla girdiği mücadeleden çok zarar görerek değişik yerlere göç ettiler. Ermeniler, Bizans'ın baskıları ve bölgeye yapılan Selçuklu akınlarına daha fazla dayanamayarak göç etti. Bu göçlerden bir kısmı yine Kilikya bölgesine yapıldı. Bizans X. yüzyıl ortalarından itibaren Arap saldırılarına karşı koyabilmek için Kilikya ve Kapadokya'ya Ermenileri yerleştirme siyaseti gütmeye başladı. Hatta Bizans, bu politikası çerçevesinde Çukurova ve Kilikya'daki Ermenileri bazı idarî görevlere getirdi. Böylece zamanla Ermenilerin siyasî hâkimiyet kurmalarının zemini hazırlandı.

X. yüzyılda Maraş, Bizans ve Araplar arasında sık sık el değiştirdi. Bizans, 962'de şehri ele geçirdiğinde Müslüman halktan boşalan kale ve şehirlere Hristiyanları yerleştirmeye başladı. Bizans'ın amacı, Ermenilerin kendi beyleri önderliğinde Bizans sınırlarını korumasıydı. Ancak Ermenilere verilen ayrıcalıklar zamanla Bizans'ın bölgeyle bağlantısını zayıflatacaktır.

Bizans, Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi üzerine Anadolu'nun doğusunda yaşayan Ermenileri iç ve güney bölgelere göç ettirerek Maraş ve çevresindeki Ermeni nüfusu artırdı. Ermeni beylerinden Filaretos'u Malatya-Antakya hattını Türklere karşı korumaya memur etti. Filaretos, kendisine verilen görevi yapmadı ve karışıklıklardan faydalanarak Malatya, Harput, Maraş, Urfa ve Antakya'yı da içine alan bölgede büyük bir prenslik kurdu ve Maraş'ı merkez yaptı. Hatta Maraş'ı katogikosluk merkezi hâline getirerek şehrin öneminin daha da artmasına vesile oldu. Ancak Haçlı ordusunun 1097'de Maraş'a girmesiyle şehir Haçlıların hâkimiyetine girdi. Haçlılar, şehrin hükümrانlık yetkilerini Thatul adlı Ermeni'ye verdiler. Selçukluların bölgeden uzaklaştırılması ve Bizans ile Haçlılar arasındaki hâkimiyet yarışı Ermenileri güçlendirdi ve Kilikya Ermeni Krallığı bu sırada kuruldu. Maraş, bu hâkimiyet mücadelesi sırasında Türkler, Bizans ve Haçlılar arasında sık sık el değiştirdi. Bizans'ın Ermenilere kendi mezhebi olan Ortodoksluğu zorla kabul

ettirmeye çalışmasına tepki gösteren Ermeniler 1103 yılında Maraş'ın, Selçukluların eline geçmesine yardım ettiler.

1199 yılında Selçuklu Sultanı II. Süleymanşah, Çukurova ve Adana'ya sefer yapınca Kilikya Ermenileri Selçuklu hâkimiyetini kabul ettiler. Bundan sonra Maraş, Kilikya Ermenileri ve Suriye Eyyubileri üzerine yapılan seferlerde Selçuklular tarafından üs olarak kullanıldı.

XIII. yüzyıl başlarında ortaya çıkan Moğol istilasıyla Anadolu'ya göç eden Türkmenlerin bir kısmı da Maraş'a yerleşti. Bu, Maraş'ın nüfusunun Türkleşmesine sebep oldu. Maraş Türkmenlerinin de çıkaranlar arasında yer aldığı Baba İshak İsyanı Selçuklu Devleti tarafından güçlükle bastırılınca Moğollar Anadolu üzerine sefer yaptılar. Bu karışık ortamdan faydalanan Kilikya Ermenileri, Maraş'a saldırdılar. 1258 yılında Moğolların hâkimiyetini kabul edeceklerine söz verdiler ve onların desteğini alarak Maraş'ı ele geçirdiler. Ermeniler, Moğolların Memluklerle yaptıkları savaşlarda Moğolların yanında yer alınca Memluk sultanları Ermenileri cezalandırmak için Çukurova'ya sık sık sefer yaptılar. Bölgeye yeni göç etmiş olan Türkmenler de yaptıkları akınlarla Ermenilerin gücünü zayıflatıyorlardı. Bunun sonucunda Memlukler, Adana ve Tarsus'u fethetti. Zor durumda kalan Ermeniler, Papa ve Bizans'tan yardım istediler. Ancak ikisi de Ermenilere kendi mezheplerini kabul etmelerini şart koştu. Daha fazla dayanamayan Ermenilerin 1375'te Kozan'ı Memluklere teslim etmeleriyle Kilikya Ermeni Prensiği sona erdi.

Maraş ise Türkmenlerin yardım ettiği Memlukler tarafından 1298'te ele geçirilmişti. Bundan sonra Maraş'ı Memluklere bağlı olan Türkmen beyleri idare etti. Dulkadiroğlu Karaca Bey, 1335 yılında Ermeniler üzerine yaptığı seferde başarılı olarak gücünü artırdı ve Memluklere bağlı olarak "Dulkadiroğulları Beyliği"ni kurdu. Bu beylik, Osmanlıların büyük bir güç hâline gelmesiyle 1515'te Osmanlı hâkimiyetini tanıdı. Maraş Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra da "Dulkadır Beylerbeyliği" olarak teşkilatlandırıldı. XIX. yüzyılda yapılan idarî düzenlemelerle Halep vilayetine bağlı bir sancak hâline getirildi.

Maraş'ın nüfus yapısı XVI. yüzyıldan itibaren tespit edilebilmektedir. Buna göre XVI. yüzyılda Maraş şehir merkezinde gayrimüslim yaşamazken sancağın diğer bölgelerinde sancak nüfusunun %10'u civarında gayrimüslim bulunmaktaydı. Bu nüfusun büyük kısmı da Zeytun'da yaşamaktaydı. Gayrimüslimlerin XVII. yüzyıldan itibaren şehir merkezine de yerleşmeye başladığı ve XIX. yüzyılda şehrin nüfusunu Müslümanlar, Ermeniler ve Yahudilerin oluşturduğu görülmektedir. Bu dönemde Maraş'ta gayrimüslimlerin nüfusa oranı %20 civarındaydı.

1877–1878 Osmanlı-Rus harbi nedeniyle Anadolu'ya Balkanlar ve Kafkaslardan göç etmek zorunda kalan Müslümanların bir kısmının Maraş'a yerleşmesi şehrin nüfusunu artırdı. Ermeniler arasında Katolik ve Protestan mezheplerinin yayılması bu cemaatin nüfusunun azalmasına sebep oldu. 1890 yılından sonra Maraş'ta yaşayan yabancıların sayısındaki artış dikkat çekecek boyuttadır. Buna göre 1890 yılında Maraş'ta 15 yabancı yaşıyorken bu sayı 1894 yılında 981'e yükselmiş, 1898 yılında da 379'a inmiştir. Yabancı sayısı 1900 ve daha sonraki yıllarda 20 civarındadır. Öte yandan 1905 yılından itibaren sayıları 884 kişi olan Latin topluluğu Maraş nüfus kayıtlarında yer almaktadır.

Maraş'ta her üç Ermeni cemaatine ait ibadet yerleri vardı. Ancak bunların sayıları özellikle Islahat Fermanı'nın ilanından sonra arttı. Katolik ve Protestan kiliseleri de bu fermanın sonrasından açıldı. Ermenilerin okulları genellikle kiliselerin yanında açılmaktaydı. İlkokul seviyesinde olan bu eğitim kurumlarının tüm masrafları kilise vakıflarınca karşılanmaktaydı. Katolik ve Protestanlık mezheplerinin Ermeniler arasında yaygınlaşmasıyla bu cemaatler kendi okullarını açtılar. Bu okullar arasında rüştiye ve idadîler de vardı.

Ermeniler de tıpkı Müslümanlar gibi vakıflar açarak kilise, okul, mezarlık gibi sosyal müesseselerinin bakım, tamir ve diğer masraflarını karşılamaktaydı. Maraş'ta da Ermenilere ait çok sayıda vakıf vardı.

Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi, 1864 ve 1871 yıllarında çıkarılan vilayet nizamnameleri ile mahallî idareler yeniden düzenlendi. Bu düzenlemeyle vilayet ve kazalarda kurulan idare meclislerinde halk, nüfusu nispetinde yer aldı. Böylece Maraş'ta yaşayan Ermeniler Müslümanlarla beraber vilayetin yönetiminde görev almaya başladılar.

Maraş toplumu içerisinde Ermenilerle Müslümanlar iç içe yaşamaktaydı. Ermeni, Katolik ve Protestan mezheplerine mensup olan Ermenileri temsil eden "marhassa" veya "piskopos" denilen cemaat liderleri vardı. Osmanlı toplumu içerisinde gayrimüslimlere verilen ibadetlerini serbestçe yapabilme hakkı, Maraş'ta da uygulanmaktaydı. Nadiren görülse de Müslüman halkın herhangi bir şekilde Ermenilerin ibadetlerini engelleyici tutumları olduğunda devlet Ermenileri koruyan bir tutum izlemiştir. Müslümanlar ve Ermeniler birbirlerinin inançlarına saygılı bir şekilde uyum içerisinde yaşamaktaydı. Ermeni ve Müslüman toplumu kadın-erkek ilişkilerinden çocuk yetiştirmeye kadar birçok konuda büyük benzerlik göstermekteydi.

XIX. yüzyılda Ermeni toplumunun en büyük problemi Katolik ve Protestanlık mezheplerinin yayılmasıyla yaşanan güç kaybıydı. Özellikle Ermeni Patrikhanesi, bu mezheplerin kendi cemaati içinde yayılmaması için büyük çaba göstermiş, ancak başarılı olamamıştır. Osmanlı Devleti, Ermeni cemaatinin iç dinamiklerine müdahale etmeyi pek uygun görmese de mezhep değiştirmelerin önüne geçilememesinin sonucunda 1830'da Katolikler, 1850'de Protestanlar ayrı birer cemaat olarak kabul edilmiştir. Mezhep değiştirmeler, Maraş Ermenilerinin de en büyük derdiydi. Mezhep değiştirmelere o kadar sık rastlanmaktaydı ki aynı aile içerisinde üç ayrı mezhebe mensup fertler vardı.

Maraş'ın, Suriye ve Halep kervan yollarının üzerinde olması, geniş bir ova üzerinde kurulması, orman ve su kaynaklarının zenginliğinden dolayı gelişmiş bir ekonomisi vardı. Adana, İskenderun ve Berlin-Bağdat demiryoluna yakınlığı şehre nakliye kolaylığı sağlamaktaydı. Şehrin ekonomisinde Ermenilerle Müslümanların katkıları vardır. Dokumacılık, halı

dokumacılığı, boyacılık, marangozluk ve mobilyacılık, demircilik, zeytincilik ve fıstıkçılık, Maraş'ın başlıca sanayi dallarıydı.

Ticaret daha çok Ermenilerin uğraştığı bir iş koluydu. Şehrin oldukça canlı bir ticaret hayatı vardı. Bunun sonucunda 1905 yılında şehirde bir otel inşa edilmiş ve "Maraş Bank" isimli bir banka açılmıştır. Ermeniler, Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri ile ticarî ilişkiler kurmuşlardı.

Ermeniler ve Müslümanlar aynı meslekleri yapsalar da kuyumculuk, terzilik, taş işçiliği daha çok Ermeniler tarafından icra edilmekteydi. Eczacılık, tabiplik gibi sağlık alanındaki meslekler de Ermenilerce tercih edilmekteydi. Ermenilerin tamamı zannedildiği gibi zengin değildi. Her toplumda olduğu gibi Ermenilerde de zengin, orta halli, fakir hatta çok fakir insanlar vardı.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti siyasî, ekonomik ve idarî anlamda Avrupa ülkelerinin gerisinde kaldı. Avrupa Devletleri, Osmanlı topraklarını ele geçirme planları yapmaya başladı. İlk defa 1815 yılında, Viyana Konferansı'nda ifade edilen "Şark Meselesi", Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarını ele geçirip kendi aralarında paylaşmak ve Osmanlı Devleti'ni Avrupa'dan atmak anlamına geliyordu.

Büyük Devletlerden Rusya, Karadeniz üzerinden Akdeniz'e inmeyi ve mensubu ve hamisi olduğu Ortodokslar için kutsal olan İstanbul'u ele geçirmeyi amaçlıyordu. XVIII. yüzyılda Osmanlı topraklarına hem Karadeniz hem de Balkanlardan saldırmaya başladı. Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksları himaye etme hakkını elde etti. Bundan sonra Rusya, Balkan ülkelerini Osmanlı Devleti'ne karşı teşkilatlandırarak Slav-Ortodoks birliğinin ve halkının koruyuculuğunu üstlendi. Özellikle XIX. yüzyılda Balkanlarda milliyetçilik ve Panslavizm propagandası yaptı. Rusya'nın bu politikası sonucunda Osmanlı Devleti, Balkanlardaki topraklarını kaybetti. Rusya, Balkan devletlerinin bağımsızlıklarını elde etmesiyle Akdeniz'e Balkanlardan inemeyeceğini anlayınca Kafkasya'da bulunan Osmanlı topraklarını da tehdit etmeye başladı. Bu şekilde Erzurum üzerinden İskenderun Körfezi'ne inmeyi

amaçlıyordu. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Kafkasya'ya hâkim olan Rusya Ermenilere yakınlaşma fırsatı yakaladı. 1878 Berlin Antlaşması'nda Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılmasına dair bir maddenin yer almasını sağladı. Bu, Ermenilerin Ruslara bağlılıklarını artırdı. Ancak daha sonra kendi hâkimiyeti altındaki Ermenilerde de milliyetçiliğin yükselmesinden endişelenen Rusya, Ermenilere verdiği desteği sınırlandırarak İngiltere'nin Ermeniler için hazırladığı ıslahat programını engelledi.

İngiltere, Rusya'nın Balkanlar ve Karadeniz'de etkin bir devlet hâline gelmesiyle Hindistan sömürgelerine giden yol ile Doğu Akdeniz'deki menfaatlerini korumak için Osmanlı Devleti ve Ermenilerle ilgilenmeye başladı. Bir taraftan da Protestanlarla ilgilenerek onların haklarını koruma siyaseti izledi. İngiltere'nin verdiği destekten dolayı bağımsız devlet kurabilme umutları artan Ermeniler, bu amaç doğrultusunda çeşitli cemiyetler kurdular.

Fransa, Mısır ve Suriye'ye düzenlediği seferler sırasında Osmanlı Ermenileriyle yakınlaşma fırsatı buldu. Dünyadaki siyasî gelişmeleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak önce Rusya ile ittifak yaptı. Daha sonra onlara İngiltere'nin de katılmasıyla ortaya çıkan grup, hep birlikte Osmanlı Devleti'ni yıkmak için çalıştı.

Fransa, Osmanlı topraklarında yaşayan Katoliklerin koruyucusu sıfatıyla geniş ayrıcalıklar elde etmişti. Osmanlı Devleti'ne gönderdiği misyonerleri aracılığıyla Anadolu'nun birçok bölgesinde okul ve hastane ağı kurmuş, böylece Osmanlı Ermenilerinin bir kısmının Katolik mezhebine geçmesini sağlamıştı. Fransa, ele geçirmek istediği Kilikya bölgesindeki toprağın verimliliği, özellikle de pamuk üretiminin bolluğunu dikkate alarak kendisine Osmanlı Devleti tarafından verilen ekonomik ve kültürel ayrıcalıklar sayesinde Ermeni isyanlarında ve Osmanlı Devleti'ni parçalama çalışmalarında çok önemli rol oynadı.

Almanya, 1890'lerden sonra dış politikasında büyük sömürgeler elde edebilmek için denizaşırı topraklarda yayılmacı bir siyaset izlemeye başladığından Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının karşısında olan bir politika güttü. Bu, iki devleti birbirine yakınlaştırdı. Almanya'nın Anadolu'da ekonomik yatırımlarının olması ve Berlin-Bağdat Demiryolu projesini üstlenmeleri, Ermenileri tanımasına vesile oldu.

Amerika Birleşik Devletleri, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirmek için çeşitli girişimlerde bulundu. Bunun sebepleri; Amerika ile Osmanlı Devleti arasındaki ticarî ilişkileri geliştirmek, Osmanlı topraklarındaki Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri ve Osmanlı topraklarının Yakındoğu, Balkanlar ve Karadeniz'i kapsayan stratejik konumuydu. Türk-Amerikan ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak Osmanlı Ermenileriyle Amerikalılar arasındaki dostluk gelişti. Çok sayıda Ermeni Amerikan vatandaşlığına geçti. Böylece Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler, Amerikan vatandaşlarına verilen tüm ayrıcalıklardan yararlandılar.

Yabancı ülkeler XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerini artırdılar. Bu yüzyılda misyonerler kendi din ve düşüncelerini yayma ideali dışında başka amaçlar da güttüler. Amerika, İngiltere, Almanya ve Fransa, yerleşip sömürmek istediği bölgelere silahlı kuvvetlerinden önce misyoner örgütlerini göndererek oralarda kendi kültürünü tanıtip sevdirmeyi ve benimsetmeyi amaçladı.

Maraş'a gelen Katolik ve Protestan misyonerler, burada okullar ve sağlık kuruluşları açarak Ermenilerle yakın ilişkiler kurdular. Katolik misyonerlerin açtığı okulların tüm giderlerini Fransa karşılamaktaydı. Protestan misyonerleri ise Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve İngiltere himaye ediyordu.

Amerikalı misyonerlerin tüm ihtiyaçları BOARD denilen misyoner teşkilatı tarafından karşılanmaktaydı. Bu teşkilatın katkılarıyla Maraş'ın merkezinde dört, kazalarında dokuz olmak üzere 13 ilkokul açıldı. 1860 yılında Maraş Kız Lisesi öğrenci kabul etmeye başladı. Yüksekokul

seviyesindeki okullar ise 1866 yılında açılan Maraş Teoloji Okulu ve 1882 yılında açılan Merkezî Türkiye Kız Koleji idi. Kolejin masraflarını kadın misyoner heyeti “Women’s Board of Missions of the Interior” ve Maraşlı iki zengin Protestan Ermeni karşılamaktaydı. Okulun öğrenci kitlesini Ermeni çocukları oluşturmaktaysa da çok az sayıda Müslüman kız da bu okulda eğitim alıyordu.

Maraş’ta Amerikalı misyonerler 1896 yılında Amerikan Yetimhanesi’ni kurdular. 1912 yılında sadece geceleri eğitim verecek olan “Kıraathane Gece Mektebi”ni açıp 1913 yılında da “Musiki Okulu” nu kurdular.

Alman misyonerleri, “Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient” adlı cemaatin desteğiyle Maraş’ta 1898 yılında kız ve erkek çocukları için ayrı ayrı yetimhaneler açtılar. 1909 yılında erkeklerin kaldığı yetimhane içerisinde ilk, orta ve lise seviyesindeki okulları faaliyete geçirdiler. 1910 yılında aynı okulları, kızların kaldığı yetimhanede de kurdular. Okulların öğrencileri de öğretmenleri de Ermeni idi. Alman misyonerleri 1899 yılında Alman Hastanesi’ni açarak sağlık sektöründe hizmet vermeye başladılar. Bu şekilde Ermeni halkın sevgi ve sempatisini kazandılar.

1912 yılında da İngiliz misyonerleri kız ve erkek çocukları için birer yetimhane açtılar. Aynı zamanda Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin devam edeceği bir okul açtılar.

Misyonerlik çalışmaları, Ermenilere ana dilleriyle millî bilinçlerini yeniden kazandırdı. Misyonerler, açtıkları tüm okullarda ders programlarını bu amaca yönelik olarak hazırladılar. Misyonerler, Ermenilerin bağımsız olması gerektiğine inandıkları için bu halkla ilgili her türlü gelişmeyi Amerikan ve Avrupa kamuoyuna aktardılar. Ermenilerin çıkardıkları isyanlar ve Osmanlı Devleti’nin bu isyanlara tepkileri de misyonerler tarafından dünya kamuoyuna çarpıtılarak aktarıldı. Maraş’taki Protestan okullarında Ermeni çocuklarına Ermeni devleti kurmayı öğütleyen yayınlar okutulması, Osmanlı makamlarıyla misyonerler arasında gerginlik yaşanmasına sebep oldu. Misyonerler,

Ermenileri kiliselere toplayarak bağımsız devlet kurmalarını öğütleyen vaazlar veriyorlardı. Osmanlı Devleti'nde, değişik bölgelerde görev yapan tüm misyonerler birbirleriyle sıkı işbirliği içinde çalışıyorlardı.

Misyonerler amaçlarına ulaşmak için hedef kitle olarak belirledikleri Ermenilere yardım dağıtıyorlardı. Açtıkları müesseselerde kendi propagandalarını yapıyorlardı. Osmanlı vatandaşı olan Hristiyan gençlere, kendi devletlerinin işlettiği mali ve ticarî müesseseler yanında Amerika ve Avrupa ülkelerinde iş buluyorlardı. İş bulma umudunda olan Ermeniler mezhepleriyle beraber uyruklarını da değiştiriyor ve başka ülkelerin vatandaşlığına geçiyorlardı. Misyonerler bir taraftan da Maraş'ın en stratejik noktalarını ele geçirmeye çalışıyorlardı.

Bütün bu çalışmaların yanı sıra tüm dünyada yayılmış olan milliyetçilik akımı Ermenileri de etkilemekteydi. Özellikle Balkan ülkelerinin Rusya'nın desteğini almak suretiyle bağımsızlıklarını kazanmaları, Ermenileri, Rusya ve diğer büyük devletlere yakınlaştırdı. Ermeniler, Balkanlardaki gelişmelere bakarak isyan etmeden bağımsızlıklarını kazanamayacaklarını anladılar.

Ermeniler, Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı'nın getirdiği imkânlardan faydalanarak çeşitli hayır cemiyetleri kurdular. Görüntüde amaç Ermeni cemaatinin kültürel kalkınmasını sağlamak ve hayır faaliyetleri yapmak iken gerçekte bağımsız Ermeni devleti kurmaktı. Maraş'ta kurulan belli başlı cemiyetler; Ser, Hayırseverler Cemiyeti, Kilikya Vatanseverler Topluluğu, Kilikya Hâmisi ve Ermeni Öğretmenler Eğitim Kulübü idi.

Ermeniler, bağımsız Ermenistan devletinin kurulması için yurt dışında da çeşitli cemiyetler kurdular. Bunun yanı sıra Armenekan, Hınçak ve Taşnaksutyun komitelerini kurdular. Bu komitelerin amacı bağımsız Ermenistan'ın kurulması için gereken her şeyi yapmaktı. Komiteler, kendilerine destek vermeyen Ermenileri bile öldürme kararı almalarının yanı sıra isyanlar çıkarıp Büyük Devletlerin dikkatini Osmanlı toprakları üzerine çekmeye çalışıyorlardı.

Ermeni komitelerinin çalışmaları bazı patrikler tarafından da desteklenmesi Anadolu'da çıkan Ermeni isyanlarında olayların çıkırından çıkmasına sebep oldu. Özellikle 1878 Berlin Antlaşması'nda "Ermeni Islahatı" maddesinin yer almasından sonra bu konu Avrupa ve Amerika'da çıkan çeşitli gazetelerde sık sık yer almaya başladı. Hatta olaylar kasıtlı olarak Osmanlı Devleti aleyhine çarpıtılarak aktarıldı. Böylece Ermeniler, Batı kamuoyunda kendilerini destekleyen bir kitle oluşturmayı başardılar. Ermeniler, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa ve Amerika'da Ermeni tarihini konu alan çok sayıda kitap yayınlarak Ermeni millî şuurunu canlı tutmaya çalıştılar.

Maraş'ta yaşanan Ermeni isyanlarının büyük kısmı Zeytun Kazası'nda ortaya çıktı. Zeytun, Maraş'ın Kuzeybatısında, Ceyhan Nehri ile Göksun Çayı arasında 3014 m. yükseklikteki sarp ve ormanlık Berit Dağı'nın eteğinde, dar bir vadi içindeki Zeytun Çayı üzerinde kurulmuş eski bir yerleşim merkezidir. Zeytun kasabası, dört mahalleye bölünmüştü ve bunlardan her birini, farklı ailelerden gelen bir Ermeni Kocabaşısı idare ederdi. Kocabaşılar birbirlerinin işlerine karışmazlardı. Ermeniler, Osmanlı-Dulkadır çekişmesinde Osmanlıları desteklediler. Bu, onların Zeytun'da güçlenmesine ve Zeytun'un büyümesine zemin hazırladı.

Zeytun Ermenilerinin Osmanlı hâkimiyetini kabul etmelerinden sonra 1695 yılına kadar dört "İşhan" tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır. Maraş'ta Dulkadir ve Bayezid aileleri arasındaki rekabet nedeniyle şehirde devlet otoritesi zaman zaman sekteye uğruyordu. Hatta bazen bu ailelerden birinin Zeytunlulardan yardım istemesi söz konusu olabiliyordu. Bu da onların devlete karşı cesaretle isyan etmelerine sebep oluyordu.

Zeytunlular, yaşadıkları arazinin sarp ve dağlık bir bölgede olmasından dolayı devletin oraya ulaşmasının güçlüğüne kullanarak vergi vermemeyi alışkanlık hâline getirdiler. Osmanlı Devleti'nin savaşa girdiği dönemlerde Maraş'taki asker sayısının azalmasını fırsat bilerek vergilerini ödemiyorlardı. 1780, 1808, 1810, 1819, 1829, 1832, 1835, 1836, 1840 ve 1843 yıllarında vergi ödememek için isyanlar çıkardılar. Ancak 1840'lı yıllarda Amerikan

Board'a bağılı olan misyonerlerin Zeytun Ermenileriyle bağ kurmalarından sonra yabancıların desteğini almalarıyla isyanların şekli değişti. İsyancılar sadece vergi meselesine değil siyasî sebeplere de dayanmaya başladı.

Ermeni komiteleri, isyan çıkarmak için elverişli yerlerden biri olarak gördükleri Zeytun'da alt yapıyı hazırlamak için bazı kişileri görevlendirdiler. Zeytun'da çeşitli okullar açarak öğrencileri bağımsız Ermenistan kurmak için yetiştirdiler ve birer komiteci olarak mezun ettiler. İsyancı etmeye meyilli olan Zeytun halkı da kısa sürede bu fikirlere kapıldı.

İslahat Fermanı'nın gayrimüslimlere getirdiği ayrıcalıklar ve Lübnan'a bağımsız eyalet statüsünün verilmesi, Ermenilerin de aynı tarz yönetim istemelerine sebep oldu. Zeytun Ermenileri, 1861 yılında Fransa İmparatoru III. Napolyon'a bir dilekçe ile müracaat ederek yardımını istedi. Ancak İmparator Zeytunlulara Katolik mezhebine geçmelerini şart koşunca girişim sonuçsuz kaldı. Buna rağmen Müslüman köylere baskınlar yapmaktan geri kalmadılar. Üzerlerine yürüyen Aziz Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Zeytunluları itaat altına aldı. Ancak Zeytunlular, Fransa İmparatorunu araya koyarak Maraş mutasarrıfı Aziz Paşanın azledilmesini temin ettiler. Bu, Ermenilerin daha da şımarmasına ve Müslüman köylere baskınlarını artırmalarına sebep oldu. Osmanlı Devleti Zeytun'u muhasara altına alsa da Zeytun Ermenilerinin bazı sözler vermesi ve Fransa'nın araya girmesiyle muhasara kaldırıldı. Zeytun Ermenileri, muhasaranın kaldırılmasından sonra can ve mal güvenliklerinin olmadığına dair şikayetlerini hem Patrikhane'ye hem de yabancı konsolosluklar ile misyonlara bildirdiler. Üstelik bu haberler Avrupa'daki gazetelerde de yayınlandı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, bir araştırma komisyonu kurulmasına karar verdi. Komisyonunda Osmanlı Devleti'ni temsilen Binbaşı Şahin Bey, Ermeni Patrikhanesi'ni temsilen Serkis Agabekyan, Katolik Ermenileri temsilen Davut Efendi bulunacaktı. Ayrıca Nerses Varyabetyan ile Yozgat marhasası Matyos Efendi komisyonun diğer üyeleriydi. Komisyon, çalışmalarını 27 Aralık 1863 yılında tamamladı. Soruşturma sonucunda; Zeytun'da 500 kadar Ermeni'nin dokuz Müslüman köylüyü öldürdükleri, değişik yaşlarda beş çocuğu boğdukları, Müslüman

köylülerin mallarını gasbettikleri anlaşıldı. Suçluların muhakeme edilerek cezalandırılmaları, Aziz Paşa'nı Zeytun'a yürümesinin gerekçeleri komisyon tarafından da tespit edilmesine rağmen bölgenin asayişinin korunması için Halep Kumandanı Hasan Paşanın görevlendirilirken Aziz Paşa'nın da Süleymaniye Kaymakamlığı'na tayin edilmesi kararlaştırıldı.

1860 isyanı bundan sonra çıkan Ermeni ayaklanmalarına örnek teşkil etti. Ermeniler, bundan sonra çıkardıkları isyanlarda Zeytun Ermenilerinin Osmanlı Devleti'ne karşı verdiği bu mücadeleden ilham aldılar. "Kartal Yuvası" dedikleri Zeytun'da yaşayan Ermenileri kahraman olarak gördüler. Onları ve onların verdikleri mücadeleleri konu alan şiirler, romanlar yazarak bu hikâyeleri başka yerlerde yaşayan Ermenilere aktardılar ve onların millî duygularının kabarmasını sağladılar.

1863 yılında R. Badganyan (Kamar-Katiba), 1860 Zeytun İsyanı'ndan o kadar etkilendi ki İran Ermenilerine kendi ülkelerini terk ederek Zeytun'a yerleşmelerini önerdi. Bu şekilde, Ermenilerin bağımsızlık mücadelesine Zeytun'da devam edilmesini sağlamaya çalışıyordu. Bu çalışmaların yanı sıra 1860 yılında Ermeni Anayasası'nın hazırlanmasıyla ortaya çıkan politik ve entelektüel değişikliklerle Avrupa'daki gelişmelerin etkileri, Avrupa'nın Ermenilerle yakından ilgilenmeye başlaması Zeytun'da daha sonra çıkarılacak isyanların habercisiydi.

Bu gelişmelerle Osmanlı Devleti'nin daha etkili tedbirler alma kararına bağlı olarak 1865 yılında kurulan "Fırka-i İslâhiye" adlı ordunun amacı; bağımsız hareket eden derebeyleri ve aşiretleri itaat altına almak, eşkıya ve göçebelerin gücünü kırmak ve böylece ziraî yerleşmeye yol açmak, diğer taraftan Kırım Savaşı ile ortaya çıkan asker sıkıntısını gidermektir.

Fırka-i İslâhiye'nin kurulmasıyla; Adana, Halep, Urfa ve Maraş eyaletleri "Vilayât-ı Cedîde" adıyla yeniden düzenlendi. Maraş'a bağlı olan Zeytun nahiyesi ile nahiyyeye bağlı olan Alabaşlı, Mihâl, Kızıldağ, Dönükler ve Fenk adlı köylerde yaşayan Ermeniler isyankâr tutumlarıyla ün saldıklarından, Zeytun ve köylerine nahiyyenin çevresinde yer alan Andırın,

Maraş ve Elbistan gibi yerlerden gidip gelmek oldukça güçtü. Fırka-i İslâhiye'nin, Gâvur Dağı, Kozan, Haçın ve Zeytun bölgelerinde huzur ve asayiş bozan Ermeni hareketleri ve aşiretlerin çıkardıkları olayları kontrol altına almak için bu bölgede de faaliyet göstermesine karar verildi. Fırka-i İslâhiye'nin mülkî ve idarî sorumlusu olan Ahmet Cevdet Paşa daha köklü düzenlemeler yapmayı planladı.

1864 yılında yürürlüğe giren bu düzenlemelere göre;

a-Zeytun kazasında yaşayan ve kocabaşların idaresinde oldukları için o güne kadar askerlik yapamayan 40 kadar Müslüman hanesi askerlik görevi ile yükümlü kılındı.

b-Zeytun Ermenilerinin “Bedel-i Askeriye” vermeleri sağlandı.

c-Bölgede bulunan bazı Müslüman nahiyelerin de bağlanmasıyla, Zeytun kasabası merkez olmak üzere “Zeytun Kazası” teşkil edildi.

Yeni kurulan Zeytun kazasının kaymakamlığına Salih Efendi atandı. Böylece yapılan ıslahat resmen uygulanmaya başlandı. 3 Ekim 1866 tarihinde yapılan ve Meclis-i Vâlâ'da kabul edilen yeni düzenlemelerle; nüfus sayımı yapılacak, yeni çıkarılan Vilayet Nizamnamesi'ne göre kaza idare meclisi oluşturulacak ve bu mecliste her cemaat, nüfusu oranında temsil edilecekti. Müslüman ve Ermenilerden zaptiyeler oluşturulacaktı. Öte yandan, bütün bu düzenlemelere itiraz eden dört Zeytun kocabaşı, Tuna vilayeti içinde bir yere gönderilecekti. Yerleşecekleri yer belli olana kadar kendilerine 300 kuruş maaş verilecekti. Yerleşecekleri yer belli olduktan sonra aileleri yanlarına gönderilecek ve o zaman da kendilerine günlük 10 kuruş yevmiye ödenecekti. Bu düzenlemelerin yapılmasında destek olan Zeytun Papazı Muses Efendi'ye de 250 kuruş maaş verilecekti. Ermeni Patriği, kocabaşların Edirne'de oturmalarını önerdiyse de daha sonra bazı Ermeni muteberânı ile Rusya'nın araya girmesiyle kocabaşlar yeniden Zeytun'a döndüler. Dolayısıyla, kocabaşlar Zeytun'da kendi otoritelerini tekrar kurdular ve bu durum 1895 yılına kadar devam etti.

Zeytun'daki eşkiya hareketlerini önlemek açısından alınan tedbirlerden biri de Zeytun'a ulaşımı kolaylaştıracak yol yapımı ile haberleşmeyi hızlandıracak telgraf hattının döşenmesiydi. İlk olarak 1867 yılında, Maraş'tan başlayan ve Zeytun üzerinden Elbistan'a kadar uzanan bir yolun inşasına başlandı. Ancak bölgenin dağlık ve engebeli bir arazide olması, ayrıca Ceyhan Nehri'nin araziye ikiye bölmesi sebebiyle deneyimli mühendis ve teknik elemanlara ihtiyaç duyulması, yol yapımını geciktirdi.

Bundan sonra Ermeniler Büyük Devletlerle olan temaslarını devam ettirdiler. 1877 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaş çıkması üzerine bazı Ermeniler Padişaha bağlılıklarını bildirdiler. Hatta gönüllü olarak orduya katıldılar. Maraş'tan da 500 civarında Ermeni orduya katıldı. Patrik Nerses de birkaç kez Padişaha bağlılığını bildirince Padişah ona birinci derecede Osmanlı nişanı verdi. Fakat savaşın Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmesiyle Ermeni Meclisi yeniden toplandı ve önceki kararından dönerek orduya gönüllü asker vermekten vazgeçti. Çünkü Rus İmparatorluğu'nun bu büyük savaşı kazanmasıyla Ermeniler, Rusların, günün birinde Doğu Anadolu'nun tamamını ele geçirerek burada bir Hristiyan yönetimi oluşturacağına ve kendilerinin de bundan faydalanarak bağımsız devlet kurabileceklerine inanmaya başladılar. Bu da, Ermeni ayrımcı hareketlerinin hız kazanmasına sebep oldu.

Ermeni Meclisi, Patrik Nerses başkanlığında yaptığı toplantıda Rusya'dan bağımsızlık için kendilerine yardım etmesini, en azından Bulgarlara verilen imtiyazların Ermenilere de tanınmasını istemeye karar verdi. Ermenilerin Rusya ile yaptıkları temaslar sonuç verdi ve 3 Mart 1878'de imzalanan Ayestefanos Antlaşması'nın 16. maddesindeki "*Osmanlı Devleti, Ermenilerin yerleşmiş oldukları eyaletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği ıslahat ve tensikâtı vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Kürtlere ve Çerkezlere karşı Ermenilerin emniyetlerini koruyacağını taahhüd eder.*" hükmüyle, Ermeniler ilk defa uluslararası bir antlaşmada yer aldıkları gibi Rusya, Osmanlı Ermenilerini korumayı bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma hakkını elde etti. Bu konu daha sonra

imzalanan Berlin Antlaşması'nın da 61. maddesinde yer alarak geçerliliğini korudu.

Ermeni Patrikhanesi öncülüğünde İstanbul'da hazırlanan "Ermeni Bağımsızlığı Projesi"nde Zeytun'a bağımsızlık verilmesi istendi. Ermeni ıslahatı hususunun Berlin Antlaşması'nda da yer alması ve bu anlaşmayla Bulgaristan ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarına kavuşmaları pek çok Ermeni için örnek oldu ve bağımsızlık düşüncesi Ermeniler arasında hızla yayıldı. Bu gelişmelerden sonra Ermeniler hep Avrupa'nın dikkatini Ermeni ıslahatı konusuna çekmeye çalıştılar.

Zeytun Ermenileri, 1864 yılında Zeytun'un yeniden yapılandırılmasından memnun olmadılar ve Avrupa'da yayınlanan bazı gazetelerde, Zeytun Ermenilerine zulüm yapıldığını, Türklerin yoksul olan Ermenilerden zorla ve yüksek miktarda vergi topladıklarını anlatan yazılar yayınlattırdılar. Bunlar Avrupa'da Zeytun Ermenilerine acıyan bir kamuoyu oluşturdu. 1864 yılında yapılan düzenlemelere bağlı olarak Zeytun'a bir kaymakam tayin edilmesinden hoşlanmayan Ermeniler, 1875–1878 arasında, Zeytun'a yeni gelmiş ve Babek Paşa olarak anılan kişi önderliğinde Müslüman köylerine baskın düzenleyerek huzuru yeniden bozdular.

Halep valisi Kâmil Paşa, olayların aynı yıl Bulgarlar tarafından çıkarılan ayaklanmaya benzediğini fark ederek büyümesinden korktu ve komutan Veysi Paşa ile beraber Zeytun üzerine yürüdü. Zeytun Ermenilerinin ikna edilmesi için Ermenilerin sayıp sevdikleri bir kişi olan Beyderus Efendi'yi komiser sıfatıyla yanında götürmeye karar verdiyse de sonuç alamayarak Zeytun'u kuşattı ve olayları bastırdı. Ancak Zeytun'da isyanı teşvik ve tahrik eden çalışmalar devam etti ve 600 kadar Zeytunlu 21 Kasım 1878'de buradaki askerlerin üzerine saldırdı. Bâb-ı Âli, bu gelişmelerin yanı sıra bazı askerlerin Ermeniler tarafından esir alındığını ve Zeytun'daki karışıklıkların Maraş'a sıçrama ihtimali olduğunu ifade ederek, Halep Valisi Kâmil Paşa'ya derhâl Zeytun'a takviye asker göndermesi, karışıklıkları bastırarak gereken tedbirleri alması ve gelişmeleri İstanbul'a bildirmesi talimatını verdi.

Askerin takibi sonucunda Nikogos, Artin ve Panos yakalandı. Nikogos'un üzerinden çıkan belgelerden isyanın önceden planlandığı ve Sis Katogikosu, Haçin Piskoposu ve Zeytun ruhanî liderlerinin konudan haberdar oldukları, hatta isyanı kışkırttıkları anlaşıldı. Zeytun Ermenilerinin isyan etmesinde İngiltere'nin Halep Konsolosu Henderson'un büyük rolü olduğu ortaya çıkarıldı. İngiliz konsolosun desteğinden cesaret alan Ermeniler Zeytun Kaymakamlığını bastılar ve kaymakam ile 22 kişiyi kaçırdılar. İngilizler, olayların büyüme ihtimaline rağmen konunun üstüne gitmeye devam ettiler ve Osmanlı Devleti'nden Kamil Paşa'yı görevden almasını istediler. Baskıların artmasıyla Kamil Paşa Halep Valiliği görevinden azledildi. Olayların araştırılması için bir komisyon kuruldu. Komisyona dilekçe veren Zeytunlular, genel olarak şunları istediler.

1.Zeytun Ermenilerinin vergilerinin azaltılması ve 5-6 yıl vergiden muaf tutulmaları

2.Zeytun Ermenilerinin bedelli askerlik yerine fiilî askerlik yapmaları

3.Tutukluların affedilmeleri

4.Zeytun'da okul açılarak Türkçe ve Ermenice öğretmeni gönderilmesi

5.Zeytun Ermenilerinin Çerkezlerle olan sınır gerginliğinin giderilmesi

6.Kiracıların serbestçe gidip gelmesi için güvenliğin sağlanması

7.Zeytun Ermenilerinin silahlarının iade edilmesi ya da Müslüman köylülerinin de silahlarının toplanması

8.Tecirli, Bozdoğan, Cerid ve diğer Türkmen aşiretlerinin Zeytun'a gelip gitmelerinin yasaklanması.

Bu istekler 23 Haziran 1879'da Meclis-i Vükela ve Padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi. 4 Ağustos 1879'da isyanın elebaşı Babek ve 30 arkadaşı Padişah iradesiyle Zeytun dışına yerleşmek şartıyla affedildi.

Hükûmet, Zeytun'un hassas durumunu dikkate alarak yeni düzenlemeler yaptı. Maraş'ın idarî teşkilatlanmasını yeniden düzenledi. Zeytun'un kaymakam yardımcısı Hristiyan olacaktı. Kazanın yönetiminde

Hristiyanlar da etkili olmaya başladılar. Zeytun'da Müslüman ve Hristiyanların yer aldığı bir zaptiye birliği oluşturuldu. Zeytun çevresinde oturan Çerkezler Konya'ya sevk edildi. Zeytun'a ulaşımı kolaylaştırmak için Ceyhan Nehri üzerinde bir köprü yapılmasına ve Zeytun'da asayişin temin edilmesi için bir kışla inşa edilmesine karar verildi. Zeytun'un yollarının güvenliği için Göksun ile Elbistan yolu üzerindeki Hasan Dere'ye birer kale yapılmasına karar verildi.

Berlin Antlaşması'nda "Ermeni Islahatı" ile ilgili maddenin bulunması sebebiyle Osmanlı topraklarının dışında yaşayan Ermeniler de çalışmalar yapmaktaydılar. Bu çalışmalar sonucunda yurt dışında çeşitli cemiyetler ve komiteler kurulmuştu. 1887 yılında Cenevre'de kurulan Hınçak Komitesi, hızla Anadolu'nun güney bölgelerinde de örgütlendi. Kozan, Maraş, Mersin, Tarsus, Zeytun gibi yerlerde şubeler açtı. Komitenin bu şubelerinde görev alan Ermeniler, daha çok devlet memurluğu yapan kimselerdi. Komitenin güney bölgelerindeki merkezi Adana idi. Adana komitesi; Ermeni hareketlerine önyak olmakla beraber Avrupa, Kayseri, Haçin, Zeytun, Maraş ve Ayıntab'daki komiteler arasında koordinasyonu da sağlamaktaydı.

Ermeni komiteciler, Bulgaristan'daki son olaylardan çok etkilenmişlerdi. Hınçakların merkezi durumunda olan Londra ve Marsilya komiteleri, 9 Ağustos 1892'de, Osmanlı topraklarında bulunan bütün Ermeni komiteleri ile beraber Adana Merkez Komitesi'ne aldıkları kararları bildirerek çeşitli talimatlar gönderdi. Hınçak Komitesi, amacına şu şekilde ulaşmayı planlıyordu: Komite üyeleri Türk ve Kürtleri öldürerek köylerini ateşe verecekler ve onların dağlara kaçmasını sağlayacaklar. Bu şekilde iyice öfkelenen Türkler ve Kürtler misilleme yaparak Ermenileri öldürecekler. Bu sayı o kadar çok artacak ki Büyük Devletler, Balkanlardaki Bulgar meselesini hallettikleri gibi Anadolu'daki Ermeni meselesini de çözmek zorunda kalacaklardı.

Osmanlı hükûmeti, Hınçak komitesinin Halep'te ve bilhassa Maraş ile Ayıntap'taki faaliyetlerini önlemek için Halep'te bulunan güvenlik görevlisi sayısını ve bu husus için harcanmak üzere vilayetin ödeneğini artırdı. Komite,

görevlendirdiği üyeleri aracılığıyla Anadolu'da yaşayan Ermenileri, birtakım vaatlerle ikna ederek Amerika'ya götürüyordu. Hatta Ermenilere Amerika'da kalmaları için para yardımında bulunuyordu.

Maraş'ta komite üyesi olduğu düşünülen şahısların üzerlerinde ya da ev ve iş yerlerinde yapılan aramalarda Ermenileri örgüt üyesi olmaya veya komitelere maddi yardım yapmaya davet eden yayınlar bulunuyordu. Zeytun Ermenileri, Hınçak komitesinin Doğu illerindeki teşkilatlanmasında da rol oynadılar.

Ermenilerin silah temini için kullandıkları çok farklı yollar vardı. Silahların önemli bir bölümü Osmanlı Devleti içinde isyanlar çıkarma amacını taşıyan komitelerin Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da topladıkları paralarla alınırken bir bölümünü de kendileri imal ediyorlardı. Silahlar Osmanlı ülkesine genellikle deniz yoluyla güney veya kuzey sahilleri kullanılarak sokulmaktaydı. Avrupa ve Amerika'dan getirilen silahlar, İngiltere'nin yönetimindeki Mısır ve Kıbrıs Adası'nda bulunan komite üyeleri tarafından depo ediliyor, buralardan da İskenderun, Adana ve Mersin sahillerine boşaltılarak Zeytun'a gönderiliyordu. Güney sahillerine silah sevkıyatının yapıldığı bir diğer yer ise Yunanistan'dı. Atina Hınçak Komitesi, topladığı silahları Kıbrıs Adası üzerinden Osmanlı topraklarına gönderebildiği gibi doğrudan kendi gemileriyle de nakledebiliyordu. Avrupa ve Amerika'dan temin edilen silahlar bazen de Beyrut Limanı'na indiriliyordu. Buradan da Adana üzerinden Anadolu'ya sokuluyordu.

Osmanlı topraklarına silah sokulan diğer bir güzergâh, Karadeniz sahilleriydi. Ancak bunun için büyük şehirler değil, Trabzon ve Samsun civarındaki küçük kasabalar tercih edilmekteydi. Sahile çıkarılan silahlar dağ sıraları arasından Doğu Anadolu'da Ermeni komitecilerine ulaştırılmaktaydı.

Zeytun Ermenileri silahları bazen kendileri üretiyorlar bazen de Osmanlı birliklerinden silah ve cephane çalıyorlardı.

Daha sonra gerek Zeytun'a gelip giden yabancıların artması, gerek daha önceden isyan edenlerin affedilmesi Osmanlı hükûmetinde tedirginlik

yarattı. Endişelerin yersiz olmadığı Ekim ayı başlarında jandarma Osman'ın sokak ortasında öldürülmesinden anlaşıldı. Halep Valiliği, Zeytun'a acilen iki tabur asker talep etti. Halep Valisi Arif Bey, Sadrazam Kâmil Paşaya, jandarmanın öldürülmesinin ardından Zeytun'un bazı mahallelerinde karışıklık çıktığını ve Maraş Mutasarrıfı'nın derhâl Zeytun'a giderek incelemelerde bulunduğunu bildirdi. Mutasarrıfın yaptığı araştırmada, daha önce Zeytun'da "Muhabbet Şirketi" adlı bir dernek kurup hükûmetin takibi sonucunda Zeytun'dan ayrılmak zorunda kalan Ter Kovanet adlı papazın 15 gün önce Zeytun'a gelişiyle karışıklık çıktığı belirlendi. Karışıklıkların ise jandarma erini öldüren Şam Keşişoğlu adlı kişi ve beş yardımcısı ile Papaz Ter Kovanet'in sığındığı Bozbayır Kilisesi'nin bulunduğu mahalle olmasından ötürü Bozbayır Mahallesi ile sınırlı olduğu ve Zeytun'un diğer mahallelerinde sükûnetin hâkim olduğu tespit edildi. Hükûmet tarafından, birkaç eşkıya yüzünden ahalinin muhasara altına alınmasının doğru olmayacağı, sabırlı ve anlayışlı davranıldığı takdirde eşkıyaya yardım edenlerin dahi desteğinin alınabileceği, bu suretle olayın sonlandırılmasının mümkün olduğu belirtilerek o doğrultuda davranılması emredildi. Maraş Redif Taburu ve diğer takviye birliklerin Zeytun'a gönderilmesinden sonra yeterli sayıda jandarma, eşkıyanın ilk hedef noktası olan hükûmet konağına yerleştirildi ve olaylar kısa sürede yatıştırıldı.

Zeytun'da sık sık isyan çıkması üzerine Osmanlı hükûmeti orayı daha iyi bir şekilde kontrol ve olaylara büyümeden müdahale edebilmek için bazı önlemler aldı. 5 Ekim 1890 tarihinde Meclis-i Vükelâ; Zeytun'un etrafında belirlenecek beş hâkim noktaya karakol yapılmasına, Zeytun kıışlasında daima bir tabur asker bulundurulmasına, yeni yapılacak karakollarda görevlendirilmek üzere bir tabur jandarma gönderilmesine ve Keban ile Kesas? nahiyyelerinde müdür ve kâtip görevlendirilmesine karar verdi.

1890 yılında örgütlenme çalışmalarını önemli ölçüde tamamlayan Hınçak Komitesi, 1893 yılında bazı elemanlarını Aghassi adlı komite üyesi önderliğinde Zeytun'a gönderdi. Zeytun halkı onlara inanılmaz bir "Avrupa hayranlığı" duyarak kucak açtı. Aghassi ve arkadaşları Mleh, Hratchia ve

Abah, Kilikya bölgesinde Hınçak'ın örgütlenmesini tamamladılar. Aghassi, köylülerden hediye adı altında paralar alıp İngilizler hakkında peri masalları anlatmaktaydı. Yapılan toplantılarda, gerekli silah ve paranın komite tarafından verildiği, ayaklanma başlar başlamaz İngiliz donanmasının Mersin ve İskenderun'a geleceği propagandasını yapmaktaydı. Aghassi, Halep'teki İngiliz Konsolosu ile de devamlı temas hâlindeydi.

Maraş'ta, Ermeni komitesinin faaliyetlerinin yoğun olması ve İngiltere ve Fransa'nın gönderdiği temsilcilerin tahrik eden tutumlarından dolayı burada Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki huzurun bozulması kaçınılmazdı. Maraş halkı, genellikle Ağustos, Eylül ve Ekim aylarının tamamını bağlarında geçirdikleri hâlde 1895 yılında, Ekim ayının başlarında bağlarından döndü. Öte yandan Hristiyan aktarlar, kurşun, saçma ve çeşitli ilaçları tamamen Ermenilere satarak ellerindeki malları bitirdiler. Müslüman müşterilerine adı geçen malların olmadığını söylemeleri Müslümanların endişelenmesine sebep oldu. Ermenilerin bir Müslüman çocuğu öldürmeleri üzerine şehirde 22 Ekim 1895'te çatışmalar başladı. Şehrin farklı noktalarında yangınlar çıktı. Kümbet ve Akdere kiliselerine yerleştirilmiş barut ateş alınca büyük bir facia yaşandı. Olaylar ancak sıkıyönetim ilan edilmesinden sonra 21 Kasım'da sonlandırılabilirdi.

Zeytun'da da Ağustos 1894'ten itibaren büyük bir isyana sebep olabilecek taşkınlıklar olsa da idarecilerin yatıştırıcı tutumları sayesinde bunun önüne geçilmişti. Ancak Hınçak Komitesi, 1 Ekim 1895'te bir bildiri yayınlayarak Zeytun'da isyanı başlattı. Zeytun Ermenileri, 22 Ekim 1895'te Zeytun'a asker sevk edilmesini önlemek için Ceyhan Köprüsü'nü yıktılar, haberleşmeyi engellemek için telgraf hatlarını kestiler. 27 Ekim 1895 tarihinde 2 jandarmayı katleden Ermeniler, daha sonra erlerin cesetlerini yaktılar. Aynı gün, Zeytun Kışlası Ermeniler tarafından ele geçirildi ve içinde bulunan 400 civarında asker kışladan çıkarılarak Zeytun'a götürüldü, kışlada bulunan silah ve cephane Ermenilerin eline geçti. 29 Ekim günü Zeytun Kaymakamı Avni Bey'in sivil, kadın ve çocuklara dokunulmaması şartıyla şehri teslim etmeyi kabul etmesi üzerine hükûmet konağı, konağı korumakla

görevli askerler ve burada bulun 100 kadar martini silah Ermenilerin eline geçti. Ermeniler, Zeytun'da bulunan Ermeni mültecilerle beraber esir aldıkları askerlerin de bulunduğu hükûmet konağına giderek burada tuttıkları askerin hepsini zalimce öldürdüler.

Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde oturan binlerce Ermeni Zeytun'a gelerek Zeytunlulara destek verdi. 30 Ekim 1895 tarihinde, Zeytun eşkıyasına yardım için diğer vilayetlerden gelen 6000 kadar Hristiyan, Zeytun yolu ile kışlanın suyunu keserek Elbistan ve Maraş taraflarına saldırdı. Ermeniler Müslüman köyleri basarak köylüleri katledip mallarını gasbettiler. Zeytunluların verdiği bütün zarara rağmen Padişah, top kullanılması durumunda evleri ahşap olan Zeytun'un yanacağı ve kadın ve çocukların öleceği gerekçesiyle top atılmasına izin vermeyince çok sayıda Müslüman köylüsü ve asker hayatını kaybetti. Bölgeye çok sayıda asker sevk edilse de top kullanılmaması sebebiyle bir sonuç alınamadı. Hükûmet, bir taraftan bu tedbirleri alırken bir taraftan da askerî harekât yapılması durumunda, Zeytun sokaklarının dar ve evlerin ahşaptan yapılmış olması nedeniyle silah ve top kullanımından dolayı çıkabilecek yangında, çok sayıda kadın, çocuk ve yaşlının ölebileceğinden endişelenmekteydi. Bu yüzden Meclis-i Vükela, başta İstanbul Ermeni Patriği olmak üzere Maraş Marhassası ve ileri gelen Ermenileri araya koyarak, Zeytunluların teslim olmaları konusunda ikna edilmeye çalışılmasına karar verdi. Askerî harekât yapılsa da arazinin sarp ve kayalık olması nedeniyle Osmanlı askerleri büyük kayıplar verdi.

Zeytun kuşatmasının komutanı olan Mustafa Remzi Paşa, 24 Aralık 1895'te Padişaha verdiği raporda; Zeytun'un tamamen abluka altına alınmış olmasına rağmen Zeytun halkına hayatlarının korunacağı yolunda güvence verdiklerini, ancak eşkıyanın isyana devam etmekte kararlı olduğunu, eşkıyanın, kasabanın içlerinde ve manastırlarda toplanmasının ele geçirilmesini zorlaştırdığını, evlere saklandığı için ona karşı yapılacak harekâta kadın, çocuk ve yaşlıların da zarar göreceğini, öte yandan askerlerin kasabaya dar bir köprüden girdikten sonra dar ve dik sokaklarda ilerleyecekleri için çok sayıda askerin şehit düşebileceğini bildirdi. Yaklaşan

kış mevsiminin, askerin buralarda barınmasını imkânsız hâle getireceği uyarısında bulunarak kasabanın ateşe verilmesi ve ardından askerî harekât yapılması önerisinde bulundu. Ancak Padişah bunu kabul etmeyerek daha iyi bir plan yapılmasını istedi.

Zeytun isyanı devam ederken Anadolu'nun diğer bölgelerinde de Ermeni isyanları çıktı. Trabzon, Bitlis, Bursa, Arapkir, Diyarbakır, Aziziye, Merzifon, Urfa, Mardin, Antep, Elbistan, Malatya, Kayseri, Yozgat ve Kırşehir'den Ermeni isyanları ve olaylar olduğuna dair haberler gelmekteydi.

Zeytun kuşatmasında görev alan askerler hem kış mevsiminden dolayı havanın soğuk olması hem de barınacak yerleri olmadığından çok zor şartlarda bulunuyorlardı. Osmanlı ordusuna meydan okuyan Zeytun Ermenileri, Hükûmet Konağı ile Tekye Manastırı'na beyaz-yeşil-kırmızı renklerde ve üzerinde Ermeni ifadesi yazılı bir bez parçası çektiler. Bu bezin Ermeni bayrağı olduğu ifade edilince Osmanlı hükûmeti harekâtı genişletme kararı aldı.

Bu, altı Büyük Devlet'in olaylara müdahale etmesine sebep oldu. Padişah, diğer devletlerin iç işlerine karışmasını önlemek için elinden geleni yapmıştı. Fakat Ermenilerin isyanlarını sonlandıracakları yerde neredeyse bağımsızlıklarını ilan eden davranışlar sergilemeleri üzerine Osmanlı Devleti, Büyük Devletlerin arabuluculuk teklifini, asilerin silahlarıyla birlikte teslim olmaları şartıyla kabul etti. Bu haber açlık sınırına gelen Zeytun Ermenileri arasında sevinçle karşılandı. Osmanlı Devleti, bir taraftan da şartlarının eşkiya tarafından kabul edilmemesi durumuna karşı askerî hazırlıklarını devam ettirdi.

Büyük Devletlerin konuya müdahil olmasından cesaret alan Ermeniler, Osmanlı Devleti ile pazarlığa giriştiler ve Osmanlı Devleti'nden şunları istediler:

1-Ermeniler, can, mal ve namuslarının korunması durumunda ve çevredeki Müslüman halkın elindeki silahların toplatılması şartıyla, askerlerden gasbettikleri silahlarla kendilerine ait silahları teslim edecekler.

2-Kışlayı tamir edecek güçleri olmadığından bunu yapamayacaklar.

3-Bu isyanda suçlu oldukları düşünülen tüm Ermenilerle firar ve sürgünde bulunanlar için genel af ilan edilecek.

4-Hristiyan bir kaymakam tayin edilecek.

5-Birkaç yıldan beri ödemedikleri vergiler affedilecek ve vergiden muaf tutulacaklar.

Daha sonra bu isteklerine ilaveten kışlanın hiç tamir edilmemesini ve Zeytun'da asker bulundurulmamasını istediler. Eşkıyanın cesaretli tutumu karşısında şaşırان Osmanlı hükûmeti, 6 Şubat 1896'daki toplantısında, kararlı bir yol izleyerek daha önce kendilerinin belirlediği şartların Zeytunlular tarafından üç gün içinde kabul edilmemesi hâlinde askerî harekât yapılmasına karar verdi. Hükûmet, karargâha kadar gelip isteklerini sıralayabilen ve asilerin elebaşı olan dört kişinin tutuklanması hâlinde isyanın sona ereceğini düşündü. Söz konusu kişilerin tutuklanmaları hususu ve gereğinin yapılmasıyla ilgili olan Padişah iradesi, Ferik Ethem Paşa'ya ve mutasarrıf Abdülvahap Paşa'ya bildirildi. Zeytun'da bulunan konsolosların, böyle bir şeyin yapılmamasını, eğer yapılırsa kendi sefaretlerine bildireceklerini belirtmeleri de dikkate alınarak altı ülkenin sefirinin konu ile ilgili olarak Hariciye Nazırı tarafından bilgilendirilmesine karar verildi. Hariciye Nazırı aynı gün sefaretleri dolaşarak onlara konuyla ilgili malumat verdi. Zeytun Ermenilerine sunulan şartlar şu şekildeydi:

1-Zeytun Ermenilerinin elinde bulunan tüm silahlar, ruhsatlı olanları da dâhil olmak üzere toplatılacak,

2-Zeytunlular, suçluları kendiliklerinden teslim etmeyeceklerinden bunlar hükûmet tarafından yakalanarak adalete teslim edilecekler,

3-İsim ve kimlikleri tespit edilen eşkıya liderleri sürgün edilecek,

4-İsyana dolaylı olarak katılan Zeytun Ermenileri için genel af çıkarılacak,

5-Zeytunluların tüm vergi borçları affedilecek,

6-Kışla, hükûmet tarafından yeniden imar edilecek ve bu konu hakkında yabancı konsoloslara bilgi verilecek,

7-Zeytun'a bir Hristiyan kaymakam tayin edilmesi konusu hükûmetin tasarrufunda olacak ve bu hususta da Ferik Ethem Paşa ve Maraş mutasarrıfına bilgi verilecek,

8-Bu şartlar eşkıyaya bildirildikten sonra onlara üç gün süre verilecek, kabul etmezlerse askerî harekât yapılacak. Varılan bu kararlar, Hariciye Nezareti kanalıyla yabancı devletlere de bildirilecek.

Osmanlı hükûmeti tarafından belirlenen bu şartlar Ferik Ethem Paşa'ya, Ermenilere tebliğ edilmek üzere telgrafla bildirildi.

Osmanlı hükûmetinin şartları Ermenilerden çok İstanbul'da bulunan yabancı elçiliklerde müzakere edildi. 12 Şubat 1896'da, Zeytun Ermenileri kendilerine sunulan teklifleri kabul ederek isyana son verdiler. 13 Şubat günü, Zeytun Ermenilerinin temsilcileri Padişaha telgraf çekerek af talebinde bulundular. Zeytun isyanında; Alman misyoner Lepsius'a göre 6000, isyanın lideri Aghassi'ye göre 125 Ermeni öldü. İsyanda gerek salgın hastalıklardan gerek barınacak yerleri olmadığından soğuk hava şartları nedeniyle 13000 Osmanlı askeriyle 7000 sivil Müslüman öldü.

İsyanı çıkaran Hınçak komitecileri, İngiliz konsolosluğu himayesinde, 13 Şubat'ta Zeytun'dan ayrılıp, 12 Mart'ta Mersin'den Marsilya'ya hareket ettiler. Bu kişiler; Aghassi, Hratchia, Abah ve Mleh'ti. Marsilya'ya sürülen bu kişilerin yol masrafları Osmanlı hükûmeti tarafından karşılandı.

Büyük Devletler, antlaşma hükümlerinin uygulanmasını sabırsızlıkla takip ettiler. Zeytun'da üç ay kalan konsolosların tüm masrafları Osmanlı hükûmetince karşılandı. Haziran ayında Zeytun'a bir Hristiyan kaymakam tayin edildi. İsyana katılan tüm Ermeniler affedildi. Hükûmet, isyan nedeniyle zarar gören tüm vatandaşlara din ve ırk ayrımı yapılmaksızın yardım etme kararı aldı.

Zeytun İsyanı'ndan sonra Ermeniler çok sayıda destan yazıp burada elde ettikleri başarıyı diğer Ermenilere aktararak bağımsız Ermenistan kurma ruhunu canlı tutmaya çalışıyorlardı.

KAYNAKÇA

1.ARŞİV BELGELERİ

1.1Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Yer Alan Belgeler (BOA)

1.1.1 İrade Tasnifi

1.1.1.1.İrade/Maarif 2/3, 2/5.

1.1.1.2. İrade/ Dâhiliye 22853, 1312 Ca /33, 1313.B / 68, 31915, 37906, 741/60566, 786/63865, 786/ 63908, 1313.C/6, 1313 B / 65, 1313.B / 66, 1313 B / 67, 1313 Ş / 38, . 1313.L/53, 1314.M/4, 1314.M/1, 1314.M/13.

1.1.1.3. İrade/ Hariciye 4249, 7569, 7581, 7643, 7007, 7706, 7722, 7780, 8662, 9293, 10899, 10933, 12771, 11704.

1.1.1.4. İrade/ Askerî 1314S/14.

1.1.1.5. İrade/ Meclis-i Vâlâ 421/18470.

1.1.2. Hariciye Nezareti Katalogları

1.1.2.1. Siyasî Kısım Evrakı 36/24, 36/61, 36/67, 37/54, 39/42, 65/30, 60/46, 65/49, 73/79, 78/1, 81/40, 95/23, 189/, 191/3, 2791/49.

1.1.2.2. Mektubî Kalemî 13/52, 31/4, 61/42.

1.1.3.Dâhiliye Nezareti Katalogları

1.1.3.1. Mektubî Kalemî 1326/52, 1338/108, 1370/69, 1370/71, 1421/38, 1424/68, 1485/84, 1498/97, 1505/63.

1.1.3.2. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube 27/16, 12/31.

1.1.3.3. Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu 26/42, 56/27, 74/17.

1.1.3.4. Muhaberât-ı Umumiye İdare Kalemî 6–2/22, 26–1/46, 53/25.

1.1.3.5. Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Siyasî Kısım Evrakı 118/5.

1.1.3.6. İdare-i Umumiye Evrakı 79/62.

1.1.3.7. Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Belgeleri 22/68.

1.1.3.8. İdarî Kısım Belgeleri 117/29, 117/33, 163/4, 163/33.

1.1.4. Meclis-i Vükela Mazbataları 58/38, 85/114, 85/119, 86/33, 86/59, 86/64, 86/65, 87/39, 87/75.

1.1.5. Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri

1.1.5.1. Yıldız Esas Evrakı 6/38, 6/41, 37 /37.

1.1.5.2. Sadaret Hususî Maruzat 240/58, 316/98, 317/2, 317/54, 321/67, 322/109, 323/45, 327/10, 334/50, 338/23, 338/38, 338/43, 338/105, 339/2, 342/5, 342/23, 342/77, 344/127, 345/57, 345/59, 345/84, 345/102, 346/6, 346/38, 348/107, 350/19, 356/54, 362/110, 497/131.

1.1.5.3. Sadaret Resmî Maruzat 4/13, 4/19, 4/27, 4/32, 77/7, 77/14, 77/68, 77 /100, 80/2, 86/52, 108/61, 109/69, 110/72, 122/88, 136/86.

1.1.5.4. Mütenevvi Maruzat Evrakı 45/109, 77/83, 102/11, 106/127, 108/125, 125/111 129/102, 130/2, 130/92, 130/140, 131/83, 131/49, 132/10, 132/24, 132/35, 132/146, 132/152, 132/240, 133/56, 133/57, 134/28, 135/48, 135/53, 135/110, 136/55, 136/100, 137/25, 138/71, 139/55, 139/80, 140/95, 145/43.

1.1.5.5. Yıldız Perakende Evrakı

1.1.5.5.1. Mâbeyn Başkitâbeti 43/92, 44/37, 44/55, 44/87, 50/30, 51/163.

1.1.5.5.2. Sadaret Maruzatı 6/14, 10/42.

1.1.5.5.3. Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı 10/49, 10/59.

1.1.5.5.4. Zaptiye Nezareti Maruzatı 16/8, 16/79, 18/100.

1.1.5.5.5. Adliye ve Mezahip Nezareti Maruzatı 4/64, 6/19, 6/66, 16/27.

1.1.6.6.8. Askerî Maruzat 68/8, 80/2, 107/63, 107/78, 107/88, 108/4, 108/5, 108/46, 109/17, 110/53, 112/44, 120/17, 131/23, 132/45, 146/44, 148/47, 169/1, 179/67, 194/166.

1.1.5.5.6. Hariciye Nezareti Maruzatı 13/39.

1.1.5.5.7. Dâhiliye Nezareti Maruzatı 8/82.

1.1.5.5.8. Maarif Nezareti Maruzatı 5/20.

1.1.5.5.9. Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği 11/10, 19/25, 24/65.

1.1.5.5.10. Umum Vilayetler Tahrirâtı 11/66, 18/15, 18/32, 19/24, 22/64, 33/21, 33/22, 33/29, 34/85, 40/19, 44/91, 50 /30, 52/41, 67/85, 68/10.

1.1.6.Bâb-ı Âli Evrak Odası Katalogları

1.1.6.1.Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme 236/66, 240/77, 244/10, 248/95, 364/20, 368/35, 392/45, 407/78, 483/16, 483/64, 500/47, 500/50, 500/57, 501/22, 501/24, 502/67, 614 /25, 646/16, 646/22, 646/29, 646/32, 647/3, 648/2, 650/11, 695/11.

1.1.6.2. Umum Vilayet Tahrirâtı 54/71, 236/15, 240/14, 248/48, 265/2, 397/4, 519/91.

1.1.6.3. Şûrâ-yı Devlet 229/1, 1478/13, 2244 /16, 2245/3, 2744/33.

1.1.6.4.Halep Vilayeti Gelen-Giden Defteri. 972.

1.2.ATASE Arşivi

Osmanlı Rus- Harbi Katalogları: Kutu (K),4–17, Gömlek (G), 296; K.37, G.74, B.74–1; K.48, G.79, B.79–1; K.5, G.7, B.7–1; K.2, G.139, B.139–1; K.4, G.46, B.46–1; K.2–10, G.897; K.71, G.144, B.144–2; K.71, G.144, B.144–3.

1.3. Salnameler

1.3.1.Halep Vilayeti Salnameleri:1284(1867), 1285(1868), 1286(1869), 1287(1870), 1288(1871), 1290(1873), 1293(1876), 1295(1878), 1303(1886), 1305(1887–1888), 1308(1890–1891), 1310(1892), 1312(1894), 1314(1896), 1316(1898), 1317(1899), 1318(1900), 1319(1901), 1320(1902), 1322(1904), 1323(1905), 1324(1906), 1326(1908).

1.3.2. Maarif Nezareti Salnameleri: 1316(1898), 1317(1899), 1318(1900), 1321(1903).

1.4. Süreli Yayınlar

Mamul; 13. yıl, 782, (İstanbul, 1881), için bkz.<http://gurun.ermeniler.org/basindan.htm> (24 01 2007).

Tercüman-ı Ahval; numara 61, (27 Muharrem 1278–4 Ağustos 1861).

Tasvir-i Efkâr; numara 19 (5 Rebiüevvel 1279- 31 Ağustos 1862).

Takvim-i Vekayi; numara 1948, sayı 3, sütun 3, (11 Temmuz 1877).

Mizan; numara 162, (22 Şubat 1896).

Mizan; numara 161, (15 Şubat 1896).

Mizan; Birinci sene, numara 7 (15 Şubat 1897).

2.YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

AYGAN, Halil; **235 Numaralı Şer'iyye Sicili**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kahramanmaraş, 1996.

Belgelerle Kamil Paşa'nın Anıları; Haz.Gül Çağalı GÜVEN, İstanbul, 1991.

DİLAN, Hasan; **Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914–1918)**, II-IV. Ankara, TTK Yay., 2005.

HÜSEYİN NAZİM PAŞA; **Ermeni Olayları Tarihi**, I-II. Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1998.

KABACIK, Mehmet; **230 Numaralı Maraş Şer'iyye Sicili**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kahramanmaraş, 1996.

KARABEKİROĞLU, Şevki; **234 Numaralı Şer'iyye Sicili**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kahramanmaraş, 1999.

KARAKURT, Hasan; **234 Numaralı Maraş Şer'iyye Sicili**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kahramanmaraş, 1999.

KARATAŞ, Mehmet; **234 Numaralı Maraş Şer'iyye Sicili**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kahramanmaraş, 1996.

MÜNİR SÜREYYA BEY; **Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877–1914)**, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2001.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri; I, II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay. Ankara, 2004.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri; III, IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay. Ankara, 2006.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., 1-38.

RAMAZANOĞLU, Ökkeş; **234 Numaralı Maraş Şer'iyye Sicili**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kahramanmaraş 1996.

ŞİMŞİR, N. Bilal; **British Documents on Ottoman Armenians**, I, II. Ankara, TTK Yay., 1989.

ŞİMŞİR, N.Bilal; **British Documents on Ottoman Armenians**, IV. Ankara, TTK Yay., 1990.

AKBEN, Adil; **234 Numaralı Maraş Şer'iyye Sicili**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Malatya, 1996.

3.KAYNAK ESERLER

“Kahramanmaraş”; **Yurt Ansiklopedisi**, VIII.cilt, İstanbul, Anadolu Yay., 1982–1983, s.5642–5749.

ABADAN, Yavuz; “Tanzimat Fermanının Tahlili” **Tanzimat I**, İstanbul, 1999.

ACAR, Abdurrahman; “Memlukler ile Dulkadiriler’in Maraş Üzerindeki Nüfuz Mücadelesi (Karaca Bey(1337–1353))”, **I. Kahramanmaraş Sempozyumu**, İstanbul, 2005, s.375–383.

AÇIKSES, Erdal; **Amerikalılar’ın Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri**, Ankara, TTK Yay., 2003.

ADANIR, Fikret; “Insurrectionary Tradition, Rustic Obduracy, or Revolutionary Fervor? Zeytunis in the History of the Ottoman-Armenian Relations”, **Vectors of Violence: War, Revolution, and Genocide, Third Armenian-Turkish Workshop**, Minneapolis, 28–30 March, 2003.

AGHASSI; **Zeitoun- Depuis Les Origines Jusqu'a L'Insurrection de 1895**, French Translation by Archag TCHOBANIAN, Paris, 1897.

AHMED CEVDET PAŞA; **Tezakir**, Yay. Cavid BAYSUN, 1, Ankara, TTK Yay. 1991.

AHMED REFİK; "Türkiye'de Islahat Fermanı" **TOEM**, 14, 18, s.206–210.

AKBIYIK, Yaşar; **Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1999.

AKÇURA, Yusuf; **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri**, Ankara, TTK Yay., 1988.

AKDAĞ, Mustafa; **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1453–1559)**, I-II. İstanbul, Cem Yay., 1995.

AKDES, Nimet Kurat; **Rusya Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 1987.

AKGÜN, Seçil; "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", **OTAM**, sayı 3, 1992, s.1–16.

AKYILMAZ, Gül; "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, II, Ankara, ASAM, 2003, s.171–187.

AKYÜZ, Yahya; **Türk Eğitim Tarihi-Başlangıçtan 1999'a-**, Genişletilmiş 7.baskı, İstanbul, Alfa Yay., 1999.

ALGÜL, Hüseyin. "Türkiye Selçukluları Devrinde Akdeniz Siyasetine Genel Bir Bakış", **Türkler**, VI.cilt, Ed.Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s.645–650.

ALPTEKİN, Coşkun; "Türkiye Selçukluları", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VIII:cilt, İstanbul, Çağ Yay., 1988.

ALTINÖZ, İsmail; "Dulkadir Vilâyetinin Osmanlı İdarî Düzeninde Yerini Alması", **Kahramanmaraş Sempozyumu**, I, İstanbul, Maraşder, 2000, s.427–435

Ana Britanicca; XIII ve XVIII. cilt, İstanbul, Ana Yayıncılık, 1990.

ANDERSON, Matthew Smith; **Doğu Sorunu(1774–1923)**, çev. İdil Eser, İstanbul, YKY, 2001.

ARMAOĞLU, Fahir, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, Ankara, TTK Yay., 1991.

ARMAOĞLU, Fahir; **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1980)**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay., 1988.

ARMAOĞLU, Fahir; **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789–1914)**, Ankara, TTK Yay., 1997.

Armenia Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, Maps, II.cilt, Ed.Anita L.P.Burdett, yay. Archive Edition[SLOUGG], 1998.

ARSLANYAN, Agop; **Adım Agop Memleketim Tokat**, İstanbul, Aras Yay., 2006.

ARTINIAN, Vartan; **Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu 1839–1863**, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, Aras Yay., 2004.

ASTOURIAN, Stephan; **“Testing World-System Theory, Cilicia (1830s-1890s):Armenian-Turkish Polarization and the Ideology of Modern Otoman Historiography”**, (Ph.D.Thesis). Los Angeles, 1996.

ATALAY, Besim; **Maraş Tarihi ve Coğrafyası**, İstanbul, 1339.

ATAÖV, Türkkaya, “İki Olağanüstü Ermeni Kaynağı-Papazian ve Katchaznouni-”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s.293–296.

ATNUR, İbrahim Ethem; **Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915–1923)**, Ankara, Babil Yay., 2005.

AYDIN, Dünder; “Ermeni Meselesinin Çıkmasında Fransa’nın Rolü”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s.285–291.

AYDIN, Mehmet; “Hıristiyan Misyonerliğinin Başlangıcı, Gelişimi ve Hedefleri”, **Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye’de Misyonerlik**, haz. Asife Ünal, Ankara, 2005, s.35–47.

BABACAN, Hasan; “1895 Maraş Ermeni Olayları ve Amerikalı Misyonerler”, **I. Kahramanmaraş Sempozyumu**, II, İstanbul, Maraşder, 2005, s.645–652.

BARKAN, Ömer Lütfi; “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, **Türkiyat Mecmuası**, sayı X, İstanbul 1953.

BARLAS, Uğur; **Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları**, Karabük, 1971.

BASKICI, Mehmet Murat; **1800–1914 Yıllarında Anadolu’da İktisadî Değişim**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2005.

BEBİROĞLU, Murat; **Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Ermeni Nizamnameleri**, İstanbul, 2003.

BELGE, Murat; **Tarih Boyunca Yemek Kültürü**, İstanbul, İletişim, 2006.

BELOVA, Kalerya Antonninova; “I.Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Savaşın Çıkarları”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s.95–105.

BERKES, Niyazi; **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul, DoğuBatı Yay., 1988.

BEYDİLLİ, Kemal; “1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, **Belgeler**, sayı 13/17, 1988, Ankara, 1993, s.365–467.

BİNARK. İsmet; **Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, 3.baskı, Ankara, ATO Yay., 2005.

BODGER, Alan; “Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, Ed. Marian Kent, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, TVYY, 1999, s.88–128.

BOZKURT, Gülnihal; **Alman –İngiliz ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu(1839–1914)**, Ankara, TTK Yay., 1996.

BRAUDE, Benjamin; “Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri I”, **Tarih ve Toplum**, sayı 7, s.34–40.

BRYCE, James, Arnold TOYNBEE; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915–1916**, çev. Atilla Tuygan-Jülide Değirmenciler, İstanbul, Pencere Yay., 2006.

BURNABY, Fred; **At Sirtında Anadolu**, çev. Fatma Taşkent, 4.baskı, İstanbul, İletişim, 2005.

CAHEN, Claude; **Osmanlılardan Önce Anadolu**, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul, TVYY, 2000.

CAHEN, Claude; **Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler**, çev. Yıldız Moran, İstanbul, 1984.

CASABONNE, Olivier; **La Cilicie à l’époque**, Paris, 2004.

COLLAS, Bernard Camile; **1864’te Türkiye**, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, Bileşim Yay., 2005.

CUINET, Vital; **La Turquie D’asie**, İstanbul, Isis, 2001.

Cumhuriyet’in 80. Yılında Kahramanmaraş’ın Ekonomisi Ve Altyapısı, Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, 2003.

ÇADIRCI, Musa; **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara, TTK Yay., 1997.

ÇELEBYAN, Antranik, **Antranik Paşa**, çev. Mariam Arpi-Nairi Arek, İstanbul, Peri Yay., 2003.

ÇETİN, Atilla; “Maarif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, sayı 10–11, 1981–82, s.188–219.

ÇETİN, Osman; **Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472–1909)**, Ankara, TTK Yay., 1994.

DABAĞYAN, Levon Panos; **Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han**, 3.baskı, İstanbul, IQ Yay., 2005.

DABAĞYAN, Levon Panos; **Türkiye Ermenileri Tarihi**, 4.baskı, İstanbul, IQ Yay., 2005.

DARKOT, Besim, “Maraş” , **İA**, VII. cilt, s.310–315.

DAVISON, Roderic H.; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856–1876**, çev. Osman Akınhay, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2005.

DAVISON, Roderic H.; **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, çev. Mehmet Moralı, İstanbul, 2004.

DEMİREL, Muammer; “İngiliz Belgelerinde Türkler ve Ermenilerle İlgili Terminoloji”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I, Ankara, ASAM, 2003, s.93–104.

DEMİRKENT, Işın; **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098–1118)**, I, Ankara, TTK Yay., 1990.

DEVELLİOĞLU, Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 1996.

DİNÇER, Nahid; **Yabancı Özel Okullar**, İstanbul, t.y.

DOĞAN, Ayhan; **“XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Maraş”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1999.

Dokuz Soru Ve Cevapta Ermeni Sorunu; Ankara, Dış Politika Enstitüsü Yay., 1989.

EARLE, Edward Mead; **Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903–1923)**, İstanbul, Örgün Yay., 2003.

EKİCİ, Nuray; “Bulgar Devleti'nin Gelişmesi (1878–1908)”, **Balkanlar El Kitabı**, der. Osman Karatay& Bilgehan A.. Gökdağ, I ,Ankara, KaramVadi, 2006, s.528-541.

ELDEM, Edhem, GOFFMAN D., MASTERS B.; **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti**, çev. Sermet Yalçın, İstanbul, TVYY, 2003.

ELDEM, Vedat; **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, TTK Yay, 1994.

ELDEM, Vedat; **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, TTK Yay., 1994.

EMECEN, Feridun M.; **Unutulmuş Bir Cemaat Manisa –Yahudileri**, İstanbul, Eren Yay., 1997.

EMECEN, Feridun; "Bedel", **DİA**, V.cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1992, s.301.

ENGELHARDT; **Tanzimat ve Türkiye**, çev. Ali Reşad, İstanbul, Kaknüs Yay., 1999.

ENGİN, Vahdettin; **II. Abdülhamid ve Dış Politika**, İstanbul, Yeditepe, 2005.

ERDEM, İlhan; "Türkiye Selçuklularında Fetih Metodu ve Uygulanışı", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler I**, Konya, 2001, s.297–307.

ERDOĞAN, Dilşen İnce; "XIX. Yüzyılda Ermeni İsyanlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike: Misyonerler", **Türk Yurdu**, cilt 26, sayı 225, Mayıs 2006, s.67–72.

ERHAN, Çağrı; **Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri**, Ankara, İmge Yay., 2001.

ERKAL, Mehmet; "Cizye", **DİA**, VIII.cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993, s.42-45.

Ermeni Komitelerinin Â'mâl ve Hareket-i İhtilaliyyesi; haz. H.Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983.

Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri- Meşrutiyetten Önce ve Sonra-, haz. Mehmet Kanar, İstanbul, Der Yay., 2001.

ERSAN, Mehmet; “XI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Çukurova’nın Siyasî Durumu”, **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler I**, Konya, 2001, s.309–313.

ERTEN, Hayri; **Konya Şer’iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı(XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2001.

ERTUĞRUL, Halit; **Kültürümüzü Etkileyen Okullar**, 5.baskı, İstanbul, Nesil Yay., 2003.

ERYILMAZ, Bilal; “Osmanlı Devleti’nde Nüfus Sayımları ve Nüfusun Yapısı”, **Türk İdare Dergisi**, sayı 60, Eylül 1988, 380, s.69–91.

ERYILMAZ, Bilal; “Azınlık Okulları”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, VII.cilt, İstanbul, Ağaç Yay., 1995, s.212–213.

ERYILMAZ, Bilal; **Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi**, İstanbul, 1992.

EVLİYA ÇELEBİ; **Seyahatname**, sad. Mümin Çevik, IX. cilt, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1985.

EYİCİL, Ahmet; **Osmanlı’nın Son Döneminde Maraş’ta Ermeni Siyasî Faaliyetleri**, Ankara, Gün Yay., 1999.

FAROQHI, Suraiya; “Mar’ash”, **The Encyclopaedia of Islam**, VI.cilt, s.508–510.

FAROQHI, Suraiya; **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, Çev. Elif Kılıç, 4.baskı, İstanbul, TVYY, 2005.

FAROQHI, Suraiya; **Osmanlı’da Kentler ve Kentliler**, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul, TVYY, 1994.

FENDOĞLU, H.Tahsin; “Amerika Birleşik Devletleri’nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti”, **Türkler**, XIV.cilt, Ed.Salim Koca vd., Ankara, Semih Ofset, 2002, s.189–196.

FINDEL, Caroline; **Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğu’nun Öyküsü 1300–1923**, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, Timaş Yay., 2007.

FULTON, L. Bruce; “Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, Ed. Marian Kent, İstanbul, TVYY, 1999, s.164–198.

GAZİGİRAY, Alper; **Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları**, İstanbul, Gözen Yay., 1982.

GENCER, Ali İhsan; “1839’dan 1876’ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, XI.cilt, İstanbul, Çağ Yay., 1989.

GENCER, Mustafa; **Jöntürk Modernizmi ve “Alman Ruhu”**, İstanbul, İletişim, 2003.

GENÇ, Mehmet; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, 2000.

GEORGEON, François; **Osmanlı-Türk Modernleşmesi(1900–1930)**, çev. Ali Berkay, İstanbul, YKY Yay., 2006.

GÖKHAN, İlyas; “Selçuklular Zamanında Maraş Emiri Nusretüddin Hasan Bey”, **I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler I**, Konya, 2001, s.335–345.

GÖYÜNÇ, Nejat; **Türkler ve Ermeniler**, yay. Haz. Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2005.

GRAVES, P.Philip; **İngilizler ve Türkler**, çev. Yılmaz Tezkan, Ankara, 21.Yüzyıl Yay., 1999.

GROUSSET, René; **Başlangıcından 1071’e Ermeniler’in Tarihi**, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul, Aras Yay., 2005.

GÜLSOY, Ufuk; “İslahat Fermanı”, **DİA**, XIX.cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1999.

GÜNAY, Nejla; “1895 Zeytun İsyanı”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s.429–438.

GÜNAY, Nejla; “Maraş Ermenilerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler E.Ü. I.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu**, haz. Metin Hülagu vd., III.cilt, Kayseri, 2007, s.385–397.

GÜNDÜZ, Tufan; “Kahramanmaraş”, **DİA**, XXIV.cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2001, s.192–196.

GÜRÜN, Kamuran; **Ermeni Dosyası**, Ankara, TTK Yay., 1985.

HALAÇOĞLU, Ahmet; **1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2005.

HALAÇOĞLU, Ahmet; **Bir Ermeninin İtirafı(1895 Maraş ve Zeytin Olayları)**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2007.

HALAÇOĞLU, Yusuf; **Ermeni Tehciri ve Gerçekler**, Ankara, TTK Yay., 2001.

HALAÇOĞLU, Yusuf; “Fırka-i Islâhiyye”, **DİA**, XIII.cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1996, s.35–37.

HALAÇOĞLU, Yusuf; “Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürt-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Belleten**, LX, 227, 1996, s.139–146.

HAMMER, Joseph Von, **Büyük Osmanlı Tarihi**, IX.cilt, çev. B.S.Baykal, düz. Mümin Çevik, İstanbul, IkraOkusan, 1992.

HAYDAROĞLU, İlknur Polat; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar**, Ankara, Ocak Yay.,1993.

HAYTA, Necdet; **Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862–1286/1869)**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2002.

HOCAOĞLU, Mehmet; **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul, Anda Dağıtım, 1976.

HONİGMANN, E.; “Mar’ash”, **The Encyclopaedia of Islam**, VI.cilt, s.505–508.

HOURANİ, Albert. “Modern Ortadoğu’nun Osmanlı Geçmişi”, çev. Ömer Baldık, **Osmanlı ve Dünya**, haz. Kemal Karpat, 4.baskı, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2004, s.93–117.

HOVHANNISYAN, Nikolay; **Ermeni Soykırımı**, çev. Atilla Tuygan, İstanbul, Pencere Yay., 2005.

HURÇ, Ramazan; “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kahramanmaraş’ın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı”, **Kahramanmaraş Sempozyumu**, II. cilt, İstanbul, Maraşder, 2005, s.573–588.

İLGÜREL, Mücteba; “Celâlî İsyanları”, **DİA**, VII.cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993, s.252–257.

İLTER, Erdal, **Türkiye’de Sosyalist Ermeniler’in Silahlanma Faaliyetleri ve Millî Mücadele’de Ermeniler (1890–1923)**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2005.

İLTER, Erdal; “**Ermeni Mes’elesi**”nin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları (1780–1915), Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1995.

İLTER, Erdal; **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, Kök Yay., 1999.

İNALCIK, Halil; “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayı, 1979–1980, s.1–66.

İNALCIK, Halil; “Osmanlılar’da Cizye”, **DİA**, VIII. cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993, s.45–48.

İNALCIK, Halil; **Doğu-Batı, Makaleler I**. 2.baskı, Ankara, DoğuBatı, 2005.

İPEK, Nedim; “93 Muhacereti”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, IV.cilt, Ed.Güler Eren, İstanbul, Yeni Türkiye Yay., 1999, s.661–668.

İPEK, Nurdan; **Kutsanmış Topraklar Armaş ve Ermeniler**, İstanbul, IQ Yay., 2006.

İSTEPENYAN, Torkom; **Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılında Türk-Ermeni İlişkileri**, İstanbul, 1984.

JORGA, Nicolae; **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, çev. Nilüfer Epçeli, çev. kont., Kemal Beydilli, V.cilt, İstanbul, 2005.

KAMİL E'L-BÂLİ E'L HALEBÎ E'Ş-ŞEHİRÛ BÎ'L-GAZZÎ; **Kitabü Nehrû'z-zeheb Fî Tarih-i Haleb**, E'd-doktor şevki Şa's-in E'd-doktor Mehmed Fahürî, 1. Dârü'l – Kalemü'l – Arab bî Haleb, 1991.

KANTARCI, Şenol; “Tarih Boyunca Ermeni Sorunu”, **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Ankara, 2002.

KANTARCI, Şenol; “Türk-Amerikan İlişkileri ve Ermeni Sorunu”, **Siyaset ve Toplum**, sayı 4, (Güz 2005), s.119–128.

KANTARCI, Şenol; **Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi**, İstanbul, Aktüel, 2004.

KARACA, Taha Niyazi; **Ermeni Sorununun Gelişimi Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara, TTK Yay., 2005.

KARAL, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, V, VI, VII, VIII.ciltler, Ankara, TTK Yay., 1983.

KARPAT, Kemal H.; **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, çev.Bahar Tırnakçı, İstanbul, TVYY, 2003.

KARPAT, Kemal H; **Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, çev. Recep Boztemur, İstanbul, İmge, 2001.

KARPAT, Kemal, “Ottoman Population Records And The Census of 1881/82 – 1893” **IJMES**, sayı 9 (1978), s.237–275.

KAŞGARLI, Mehlika Aktok; **Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi**, Ankara, Kök Yay., 1990.

KAYA, Selim; “Ortaçağ'da Maraş'ın Sosyo Kültürel ve Etnik Yapısı Hakkında Bir Değerlendirme”, **I.Kahramanmaraş Sempozyumu**, I, İstanbul, Maraşder, 2005, s.335–343.

KENANOĞLU, M. Nacit; **Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek**, İstanbul, 2004.

KEROVPYAN, Keğam; **Mitolojik Ermeni Tarihi**, çev.Sarkis Seropyan, İstanbul, 2003.

KERR, Stanley; **The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919–1922**, Albany, State University of New York Pres, 1973.

KÉVORKIAN Raymond H. – Paul B. PABOUDJIAN; **Les Arméniens dans l'Empire Ottoman â la veille du génocide**, Paris, 1992.

KEVORKYAN, Dikran; “Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s. 297–303.

KEYDER, Çağlar; **Memâlik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne**, İstanbul, İletişim, 2005.

KIESER, Hans-Lukas; **Iskalanmış Barış Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, çev. Atilla Dirim, İstanbul, İletişim, 2005.

KILIÇ, Davut; **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler**, Ankara, ASAM, 2000.

KINAL, Füzûzan; **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 1962.

KIRAY, Emine; **Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul, İletişim, 1995.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; **1855 Kars Zaferi**, İstanbul, 1955.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; **Anı Şehri Tarihi (1018–1236)**, Ankara, 1982.

KOCA, Salim; “Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s.73–94.

KOCABAŞOĞLU, Uygur; **Anadolu’daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19 yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, Ankara, İmge Kitabevi, 2000.

KOCABAŞOĞLU, Uygur; “Doğu Sorunu”, **Tarihî Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu**, Ankara, 1995, s.65–73.

KOCAŞ, Sadi; **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara, 1976.

KODAMAN, Bayram; **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara, TTK Yay., 1999.

KODAMAN, Bayram; **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1987.

KODAMAN, Bayram; **Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdulhamid’in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul, Orkun Yay., 1983.

KOYUNCU, Aşkın; “Yunanistan’da Bağımsız Devlet”, **Balkanlar El Kitabı**, der. Osman Karatay& Bilgehan A.. Gökdağ, I, Ankara, KaramVadi, 2006, s.488-514.

KRIKORIAN, K.Mesrob; **Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860–1908**, Boston, 1978.

KÜÇÜK, Abdurrahman; “Misyonerlik Nedir? (Misyonerlik İle “Tebliğ” Arasındaki Fark)”, **Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye’de Misyonerlik**, haz. Asife Ünal, Ankara, 2005, s.19–33.

KÜÇÜK, Abdurrahman; **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ankara, Andaç Yay., 2003.

KÜÇÜK, Cevdet; “Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika”, **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı 32, Mart 1979, s.607–638.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer; **Türk-İngiliz İlişkileri(1919–1926)**, Ankara, A.Ü.SBF Yay., 1978.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol; **Roma’dan Selçuklu İdaresine Ermeniler**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yay., 2005.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat; “1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Muahedesi”, **Türk-İngiliz İlişkileri 1583–1984**, Ankara, Başbakanlık Basın-Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü, 1985.

L’Angleterre et Les Armenians(1839–1904), haz. Bayram Kodaman, Isparta, SDÜ Yay., 2003.

LADY MONTAGU; **Türkiye Mektupları (1717–1718)**,. çev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul, Tercüman Yay., t.y.

LEPSIUS; **L’Arménia et L’Europe**, Lausanne, 1896.

MARASHLIAN, Levon; **Politics and Demography Armenian, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire**, Cambridge, MA-Paris-Toronto, 1991.

Maraş İl Yıllığı; Ankara, Dönmez Ofset, 1967.

MAYEWSKY, Wladimir; **Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi**, çev. Mehmet Sadık, haz. Eyüp Şahin, Ankara, 2001.

MAZICI, Nurşen; **Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878–1920)**, 2.baskı, İstanbul, Pozitif Yay., 2005.

MCCARTHY, Justin; **Müslümanlar ve Azınlıklar**, çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1998.

MCCARTHY, Justin; **Osmanlı’ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, çev. Mehmet Tuncel, İstanbul, Etkileşim Yay., 2006.

MCCARTHY, Justin; **Ölüm ve Sürgün**, çev. Bilge Umar, 4.baskı, İstanbul, İnkılâp, 1998.

MERÇİL, Erdoğan; **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 2000.

MUTAFIAN, Claude; **La Cilicie au Carrefour des Empires**, I, Paris, 1988.

MUTLU, Şamil; **Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları**, İstanbul, Gökkuş, 2005.

Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877–1914)**, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2001.

NALBANDIAN, Louise Ziazan; **“The Armenian Revolutionary Movement of the Nineteenth Century: The Origins and Development of Armenian Political Parties”**, Ph.D. Thesis, University of Stanford, 1958.

NOVOSELTSEV; “XV. Yüzyıl ile XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Rus-Türk İlişkileri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491–1992**, Ankara, TTK Yay., 1999, s.73–78.

OCAK, Ahmet Yaşar; **Babaîler İsyanı**, İstanbul, Dergah Yay., 1980.

OKAN, Kenan; **Türkiye’deki Yabancı Okullar Üzerinde Bir İnceleme**, Şubat 1971.

ONUR, Hüdavendigar; **Ermeni Portreleri –Millet-i Sadıkadan Hayk’ın Çocuklarına 2-**, 2.baskı, İstanbul, Bilgeoğuz, 2005.

ORHONLU, Cengiz; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı**, İstanbul, 1987.

ORTAYLI, İlber; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, **Amme İdaresi Dergisi**, sayı 14, 1981, s.87–96.

ORTAYLI, İlber; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, **Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, IV.cilt, 32, y.y., Ayhan Matbaacılık, 1986, s.1026–1031.

ORTAYLI, İlber; “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491–1992**, Ankara, TTK Yay., 1999, s.125–134.

ORTAYLI, İlber; **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara, A.Ü.SBF Yay., 1981.

ORTAYLI, İlber; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim, 1999.

ORTAYLI, İlber; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, İstanbul, 2002.

ORTAYLI, İlber; **Osmanlı Toplumunda Aile**, 3.baskı, İstanbul, Pan Yay., 2001.

ORTAYLI, İlber; **Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek**, 5.baskı, İstanbul, Timaş Yay, 2006.

ORTAYLI, İlber; **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)**, Ankara, TTK Yay., 2000.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Ve Sosyal Tarihi; Ed.Halil İnalcık, Donald Quataert, II. cilt, 1600–1914, İstanbul, Eren, 2004.

OSTROGORSKY, Georg; **Bizans Devleti Tarihi**, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1999.

ÖKE, Mim Kemal; **Ermeni Sorunu(1914–1923)**, İstanbul, İz Yay., 1996.

ÖZALP, Yalçın; **Millet-i Sâdika Patırtısı ve Maraş**, yay. Yılmaz Akçakale, İstanbul, t.y.

ÖZDEMİR, Hikmet ; **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, Ankara, TTK Yay., 2005.

ÖZKUL, Ali Efdal; “XVIII. Yüzyıl Kıbrıs Ermenilerinin Sosyo Ekonomik Durumları”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler E.Ü. I.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu**, haz. Metin Hülagu vd., I.cilt, Kayseri, 2007, s.353–364.

ÖZTUNA, Yılmaz; **Büyük Osmanlı Tarihi**, V.cilt, İstanbul, Ötüken Yay., 1994.

ÖZTÜRK, Said; **Osmanlı Salnamelerinde Maraş Sancağı**, İstanbul, Kahramanmaraş Belediyesi Yay., 2006.

PAKALIN, Mehmet Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri**, 1.cilt, İstanbul, MEB Yay., 1983.

PALMER, Alan; **Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüzyıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, yay. haz. Mürşit Balabanlılar, İstanbul, Sabah Yay., 1995.

PAMUK, Şevket; **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi(1500–1914)**, İstanbul, Gerçek Yay., 1999.

PAMUKÇIYAN, Kevork; **Biyografileriyle Ermeniler**, yayına haz. Osman Köker, İstanbul, Aras, 2003.

PANZAC, Daniel; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700–1850)**, çev. SerapYılmaz, İstanbul, TVYY, 1997.

PAPAZIAN, Dennis; “The Changanig American View of the Armenian Question an Interpretation”, **Armenian Review**, 39, 4–156, 1986, s.47–72.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet; Ermeni **Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller**, Ankara, 1981.

PEKDOĞAN, Celal; “Antep’te Türk-Ermeni İlişkileri (1895–1922)”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, III.cilt, Ankara, ASAM, 2003, s.143–162.

POLVAN, Nurettin; **Türkiye’de Yabancı Öğretim**, I, İstanbul, 1952.

QUATAERT, Donald; **Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922**, çev. Ayşe Berktaş, 4.baskı, İstanbul, İletişim, 2005.

QUATAERT, Donald; **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, çev. Tansel Güney, İstanbul, İletişim, 1999.

RAMSAY,W.M; **Anadolu’nun Tarihî Coğrafyası**, çev. Mîhri Pektaş, İstanbul 1960.

RUNCIMAN, Steven; **Haçlı Seferleri Tarihi**, I.cilt, çev. Fikret Işıltan, Ankara, TTK Yay., 1986.

SAHİLLİOĞLU, Halil; “XVIII. Yüzyılda Edirne’nin Ticarî İmkânları”, **BTDD**, sayı 13.

SANJIAN, Avadis K.; **The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion**, Massachusestts, 1965.

SARAY, Mehmet; **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, İstanbul, MEB Yay., 1998.

SARINAY, Yusuf; “Ermeni Tehciri ve Yargılamalar 1915–1916”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s.257–265.

SARKISSIAN, K.V.; “The Armenian Church”, **Religion in the Middle East: Three Religions in Concord and Conflict**, Ed. A.J.Arberry, volume I, s.482-520.

SAYDAM, Abdullah; “Trabzon Şer’iye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı”, **Tarih ve Toplum**, cilt 34, sayı 202, Ekim 2000, s.188–194.

SELVİ, Haluk; “Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri (1892–1896)”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, III.cilt, Ankara, ASAM, 2003, s.27–38.

SEVİM, Ali; **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Ankara, TTK Yay., 2002.

SEVİNÇ, Necdet; **Ajan Okulları**, İstanbul, 1975.

SEVİNÇ, Necdet; **Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, 2.baskı, İstanbul, Milenyum Yay., 2004.

SEYFELİ, Canan; **İstanbul Ermeni Patrikliği**, Ankara, Andaç Yay., 2005.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet; **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ 1838–1868**, Ankara, TTK Yay., 1999.

SEZGİN, Mahmut Niyazi; **Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet**, Ankara, Platin Yay., 2005.

SHAW Stanford J., SHAW Ezel Kural; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, çev. Mehmet Harmancı, 2.baskı, II.cilt, İstanbul, e yay., 1983.

SHAW, Stanford J.; “Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks”, **Osmanlı Araştırmaları I, The Journal of the Ottoman Studies**, İstanbul, 1980, s.191-205.

SIMEON; **Tarihte Ermeniler**, çev.Hrand Andreasyan, Mayıs 1999.

SOLAK, İbrahim; **“XVI. Asırda Maraş Kazası”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2002.

SONYEL, Salahi R.; “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü”, **Belleten**, XLIX, 195, (1986), s.647–656.

SONYEL, Salahi R.; “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu’nun GayriMüslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri”, **Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1994, s.339-351.

SOREL, Albert; **XVIII. Asırda Mesele-i Şarkiye**, Çev. Yusuf Ziya, İstanbul, 1911.

SÜMER, Faruk; “Ağaçeriler”, **DİA**, I.cilt, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s.460–461.

SÜMER, Faruk; “Maraş ve Maraşlılar Hakkında”, **Kahramanmaraş I. Kurtuluş_Sempozyumu**, Kahramanmaraş, 1986, s.39–41.

SÜSLÜ, A., KIRZIOĞLU F., YINANÇ, R., HALAÇOĞLU, Y.; **Türk Tarihinde Ermeniler**, Ankara, 2001.

SÜSLÜ, Azmi; “Maraş’taki Fransız-Ermeni İşbirliği”, **Kahramanmaraş I.Kurtuluş Sempozyumu**, 10–11 Şubat 1986, s.29–35.

SÜSLÜ, Azmi; **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay., 1990.

SVAZLIAN, Verjine; **Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza**, çev. Emine Demir, Belge Yay., İstanbul, 2005.

SYKES, Mark; **Dâru’l-İslâm**, ter. Yılmaz Tezkan, Ankara, 21.Yüzyıl Yay., 2000.

ŞEKER, Mehmet; “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması Sürecinde Maraş Bölgesi ve Bölgeye Yerleşen Türk Boyları”, **I. Kahramanmaraş Sempozyumu**, I.cilt, İstanbul, Maraşder, 2005, s.437–450.

ŞEMSEDDİN SÂMÎ; **Kâmusu'l A'lam**, VI.cilt, İstanbul, 1316.

ŞENEL, Şennur; “19. Ve 20. Yüzyılların Denge Oyununda Balkanlar”, **Balkanlar El Kitabı**, der. Osman Karatay&Bilgehan A. Gökdağ, I , Ankara, KaramVadi, 2006), s.399-412.

ŞENEL, Şennur; “**XIX. Yüzyıl Ortalarında Ankara Eyalet Merkezi'nin Sosyal ve İktisadî Durumu**”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

ŞIVGIN, Hale; **19. Yüzyılda Gaziantep**, Ankara, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yay., 1997.

ŞİMŞİR, Bilal N.; “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s. 79–124.

ŞİŞMAN, Adnan; “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Alman Müesseseleri”, **Ata Dergisi**, sayı 7, Konya, 1997, s.129–153.

TABAKOĞLU, Ahmet; **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, 1986.

TABAKOĞLU, Ahmet; **Türk İktisat Tarihi**, 6.baskı, İstanbul, Dergâh Yay., 2003.

TAŞTAN, Yahya Kemal; “Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri”, **Balkanlar El Kitabı**, Der. Osman Karatay&Bilgehan A. Gökdağ, I , Ankara, KaramVadi, 2006, s.413–445.

TAYMAS; **Kazan Türkleri**, Ankara, 1966.

TEKİN, Rahmi; “**Zülkadir Beyliği Zamanında Maraş Vakıfları**”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 1996.

TEXIER, Charles; **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, I. çev. Ali Suat, Latin Harflerine aktaran Kazım Yaşar Koprıman, sad.Musa Yıldız, Ankara, 2002.

TOPRAK, Zafer; “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Adana’da Amele Buhranı ve Amele Talimatnamesi”, **Toplumsal Tarih**, sayı 41, cilt 7, Mayıs 1997, s.7–10.

TOZLU, Necmettin; **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, Ankara, Akçağ, 1991.

TUĞLACI, Pars; **Tarih Boyunca Batı Ermenileri**, I, II, III.cilt, İstanbul, Pars Yay., 2004.

TUNA, Celâl; **Kentten İmparatorluğa Anadolu’nun Eski Yerleşim Yerleri**, II. cilt, İstanbul, 2002.

TURAN, Kemal; **Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihî Gelişimi**, İstanbul, Turan Kitabevi, 2000.

TURAN, Osman; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, Ötüken Yay., 1971.

TURAN, Ömer; “Amerikan Misyonerlerinden E.Smith ve H.G.O.Dwigh’e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler”, **Ermeni Soykırımı İddiaları –Yanlıı hesap Talât’tan dönünce-**, der.Mustafa Çalık, Ankara, Cedit Neşriyat, 2006, s.191–230.

Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu; Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1986.

UBUCINI, F.H.A.; **1855’te Türkiye**, çev. Ayda Düz, İstanbul, 1977.

UÇAR, Şahin; **Anadolu’da İslam-Bizans Mücadelesi**, İstanbul, İşaret Yay., 1990.

UÇAR, Yusuf İzzettin; **“Taşnak Komitesinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1890–1922)”**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1994.

UÇAROL, Rifat; “Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa”, **Doğuıtan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, XI. cilt, İstanbul, Çağ Yay., 1988.

UNAT, Faik Reşit; **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara, MEB Yay., 1964.

URAS, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Genişletilmiş 2.baskı, İstanbul, Belge Yay., 1987.

Urfalı Mateos Vekayinamesi (952–1136) Ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136–1162), çev. Hrant D. Andreasyan, (Ed.Dulaurer’in açıklaması), Ankara, TTK yay., 2000.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; **Osmanlı Tarihi**, I, II, IV.ciltler, Ankara, TTK Yay., 1983.

ÜLMAN, A.Haluk; **Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yol**, Ankara, A.Ü.SBF Yay., 1972.

VAHAPOĞLU, M.Hidayet; **Osmanlılar’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, Ankara, 1990.

YALMAN(YALGIN, Ali Rıza; **Cenup’ta Türkmen Oymakları**, II.cilt, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 1993.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; “Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri”, **Vakıflar Dergisi**, sayı XX, Ankara, 1988, s.403-408.

YILDIZ, Hakkı Dursun; “10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s.29–51.

YİĞİT, İsmail. “Memlukler”, **DİA**, XXIX.cilt, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2004, s.90–97.

YİNANÇ, Mükrimin Halil; “Maraş Emirleri”, **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, 15. Sene, 1340, s.85-100.

YİNANÇ, Refet, ELİBÜYÜK , M.; **Maraş Tahrir Defteri (1563)**, I.cilt, Ankara, OTAM Yay., 1988.

YİNANÇ, Refet; “XVI. Yüzyılda Maraş Sancağı’nın Nüfus Yapısı”, **Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu**, Kahramanmaraş, 1986, s.19–27.

YİNANÇ, Refet; **Dulkadir Beyliği**,Ankara, TTK Yay., 1989.

YORULMAZ, Şerife; “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Kültür Kurumları”, Ankara Üniversitesi, **Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi**, sayı11, 2000, s.697–768.

YUMUL, Arus; “19.Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadını”, **Toplumsal Tarih**, cilt 42, sayı 7, Haziran 1997, s.15–18.

YURTSEVER, Cezmi; **Zeytunlunun 311 Mirası**, Ankara, Kök Yay., 1991.

ZOROĞLU, Kamil Levent; “Kahramanmaraş’ın İlk Çağdaki Yeri ve Önemi ”, **I. Kahramanmaraş Sempozyumu**, I.cilt, Kahramanmaraş 2004, s.303–307.

ZÜRCHER, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İstanbul, İletişim yay., 19.baskı, 2005.

EK.3 New York Yurtseverler Komitesi'nin programını gönderdiği merkezler (HR. SYS. 60/46).

Le Sultan Hamid II d'Algerie.

Article traitant du "Temps du Vrai et
relatif à la promenade de Sa Majesté"
aux deux dames d'honneur; à la cavalcade
des villageois; à la munificence Impériale
etc.

Comité des Patriotes arméniens
de l'ex-GRK.
organisé le 4 Mars 1891.

Le Comité aura pour but de former un
Comité Central en Europe ayant pour attri-
bution d'organiser et de diriger les efforts
patriotiques des arméniens pour la solution
favorable de la question arménienne.

Le programme de ce Comité a été adopté le 7 Mars 1891, et envoyé avec un circulaire

London & Manchester	1	England
Paris - Marseille	1	France
Breslau - Krakow - Carpatian	1	Poland
Prague - Pilsen - Rastatt	1	Germany
Constantinople	1	Turkey

EK.4 Avrupa'da yayınlanan gazetelerde Anadolu'da Ermenilerin öldürüldüğü iddialarına abartılı şekilde yer verilirken Ermenilerin öldürdüğü Müslümanlardan bahsedilmemesi (HR.SYS. 37/54).

Ambassade Impériale
Ottomane

Berlin, le 1er Septembre 1876

N° 401
N° 280

Lettre
Attentats criminels
perpetrés par les révolutionnaires
arméniens à Constantinople

Monsieur le Ministre,

Ainsi que j'en ai informé Votre
Excellence par mon télégramme chiffré
N° 378, j'ai fait publier dans les journaux
allemands les dépêches télégraphiques qu'elle
avait bien voulu m'adresser le 27
et le 28 Août. Concernant les sauvages
et criminels attentats perpétrés dernièrement
à Constantinople par les révolutionnaires
arméniens. J'ai le honneur de
transmettre ci-joint à Votre Excellence
quelques coupures de cette publication
qui a été reproduite par presque tous
les journaux de Berlin. Et étant
d'autant plus nécessaire de placer
sous les yeux du public une

Votre Excellence
Kazım Paşa
Ministre des Affaires Étrangères de Sa
Majesté Impériale le Sultan
etc. etc. etc.

pour les autorités, et manifestent au
le regret que la force armée n'ait
pas agi avec plus de promptitude
et d'efficacité pour protéger les
arméniens qui n'avaient pas
participé aux attentats.
Je prie Votre Excellence
d'agréer l'assurance de ma
plus haute Considération.

A. Galeb

Ek. 5 Ermenilerin bağımsızlık mücadelelerinde izledikleri yol ve bunun için Zeytunluları örnek almaları (HR.SYS. 65/49).

Le "Halk" trouve la porte des arméniens
 bien inférieure à celle des grecs; et
 il faut que des ^{jeunes} encouragements se manifestent,
 tels que l'admirable Chakmak de Zeytoun,
 la volonté de fer du patriarche et sa politique
 sage, le dévouement, la pitié et l'amour
 manifestés dans tous les coins de la population,
 le martyre de milliers d'arméniens
 la résistance héroïque des femmes et des
 filles aux tentatives sataniques des
 musulmans, les donations volontaires
 des riches. Tout cela indigne
 d'après le "Halk" que la nation
 grecque torturée, n'est pas morte.
 Le désespoir seul serait la mort.
 Si les arméniens profitant de l'expérience
 du passé travaillent avec patience, sagesse
 et persévérance, ils peuvent se libérer
 et commencer une vie nouvelle.

Mais cette renaissance n'est pas l'affaire
 de quelques mois, elle peut demander des années.

- Le "Halk" fait observer aux journaux
 Hetchag et Tschag, qu'il a à faire avec
 ces deux feuilles piches le violateur.

EK. 6. Avusturya'da yayınlanan "Egyetertes" adlı gazetenin Zeytunluların kahramanlıklarını konu alan haberi (HR.SYS. 191/3).

«Les nouvelles d'Arménie sont contradictoires. Mais
«elles s'accordent à constater que la situation est
► «intolérable. Les Arméniens ont 16,000 soldats bien
«armés à Zeitoun et vont livrer combat aux rédifs.
«Ils ont fait sauter l'unique pont qui conduisit à
«Prebatman (?). Le combat qui va être livré décidera
«du sort de la cause arménienne.

«Les soldats turcs désarmés à Zeitoun sont
«gardés au camp arménien.»

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre,
l'hommage du profond respect avec lequel j'ai
l'honneur d'être,

De Votre Excellence,
le très-humble et très-obéissant serviteur.

J. Rouffé

EK.10 Hınçak Komitesi'nin 1895 Zeytun isyanına para ve silah yardımında bulunması (HR.SYS. 65/49).

l'état déplorable de la nation. Mais le "Laird" n'a pas entendu encore nos critiques sévères et sincères. Si vous avez, dans quelque note, nous donner quelque chose que nous nous opposons, agent à diriger, et est par conséquent de la faute de nos amis autres et de malice. Le "Laird" constate que les Monténégroistes ont été comme les grecs or leurs, mais il a donné le même temps qu'ils ont rendu un service appréciable à Zeytoun. Il ne s'efforce pas que dans leur vanité les Monténégroistes revendiquant les Zeytounis comme des leurs, car bien longtemps avant la naissance de la partie les Zeytounis de son battus avec des armées turques. Il convient cependant que dans la dernière guerre arménienne, les dirigeants Monténégroistes ont beaucoup aidé au succès des Zeytounis.

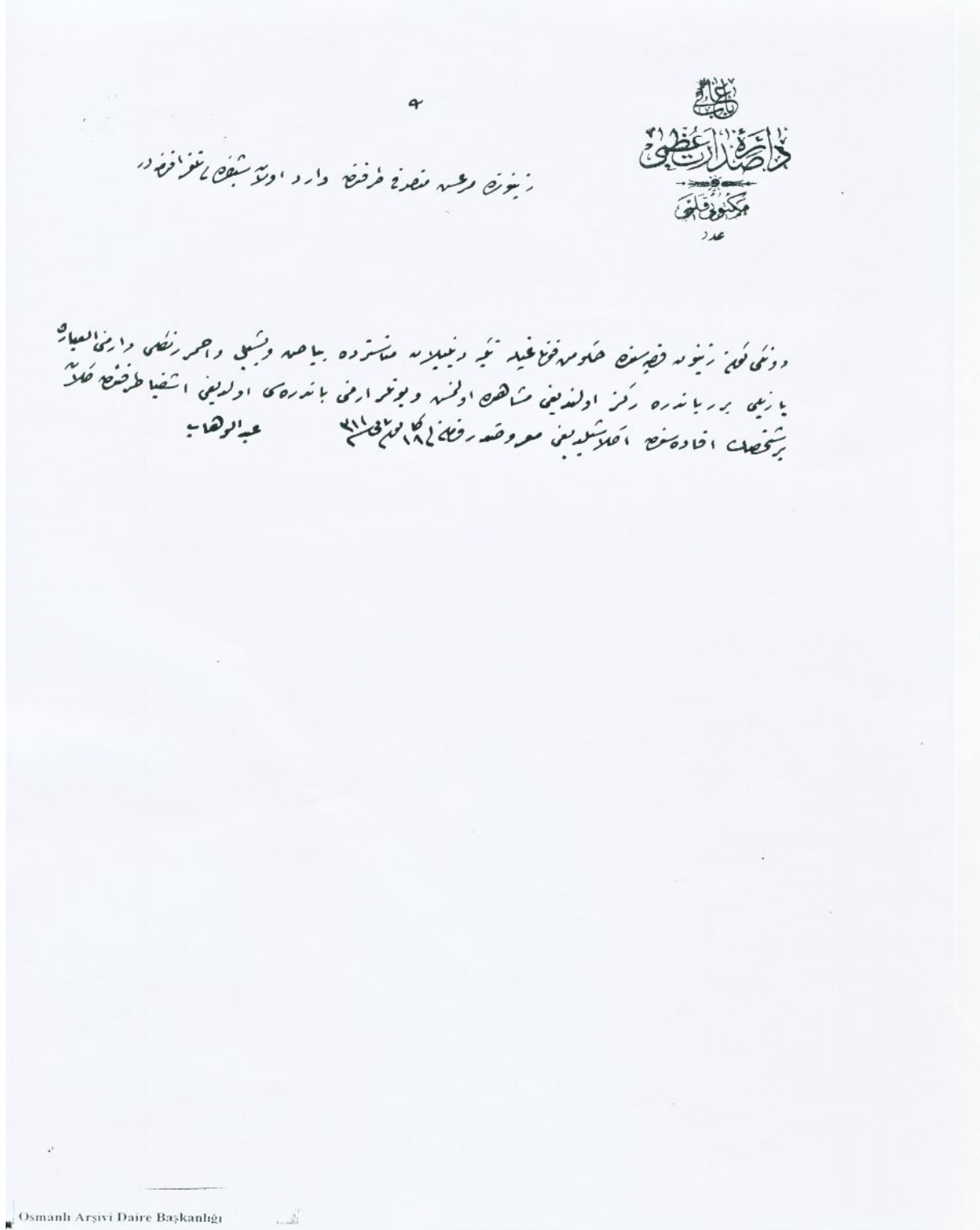
Mais le "Laird" se met à examiner si réellement il n'a est fait de la nation arménienne. Et il invoque la mémoire des souffrances passées ont passé d'autres nations. Comme la Grèce, qui a souffert sous le Sultan Mahomet de Mevlâ.

Il est révolutionnaire, mais il a toujours gardé les vœux diplomatiques. Prie les diplomates la révolution dans la famille des peuples, à braver l'ennemi, plutôt qu'à augmenter la force des faibles. - - -

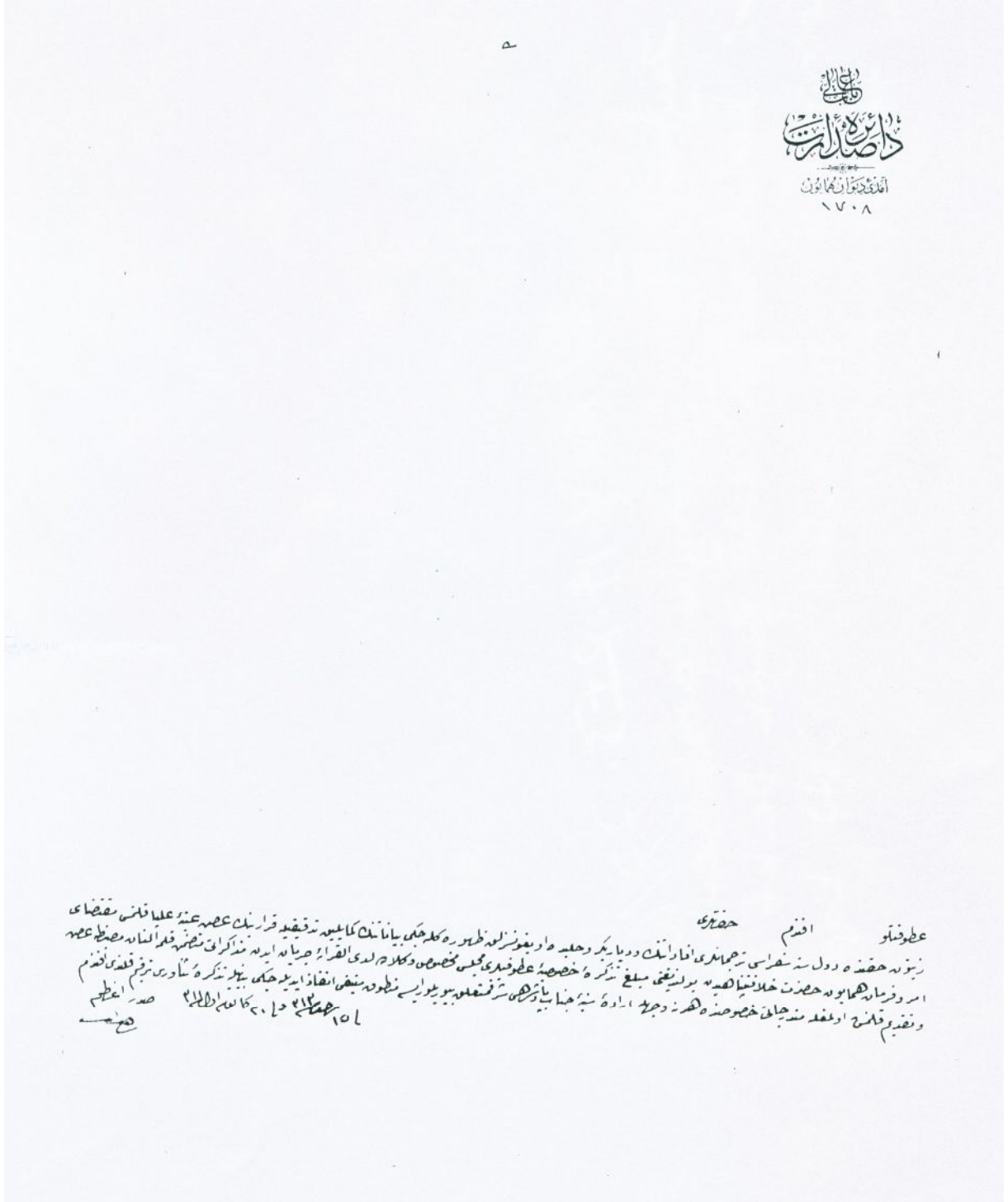
- Le "Laird" transmet ^{l'information} ~~l'information~~ ^{l'information} sur les événements de Zeytoun. D'après cette lettre le Zeytouni ont pu le serrer par le défaut entre la troupe, parce qu'ils avaient peur qu'ils soient surpris d'être si l'ennemi de commencer la marche.

Après la reddition de Zeytoun quelques centaines de réfugiés furent envoyés à Marash. Les Macédoniens de l'endroit les accueillirent. Caprice, peur, et objet de quelque peur que ces réfugiés avaient traversés au moment de leur fuite leur furent arrachés dans l'intervalle. Ces réfugiés furent installés dans l'église mince petite dans l'école. Ils n'avaient pas de garçons, mais les Macédoniens firent - ils dans leur asile, les baptisèrent et les élevèrent, et distinguèrent les jeunes filles. -

EK. 13 Zeytun Ermenilerinin Hükûmet Konağı ve Tekye Manastırı'na Ermeni bayrağı çekmeleri (Y.A.RES.344/127).

EK. 14 Zeytun isyanı nedeniyle arabuluculuk yapmaları kabul edilen altı
Büyük Devlet'in elçilerinin Osmanlı Devleti'ni üstü kapalı olarak tehdit
etmeleri (Y.A.RES. 77/68).

EK: (Y.A.HUS. 344/127) Transkripsiyon**Bâb-ı Âlî****Dârü's Sadâret****Amedî Divân-ı Hümâyûn****1971**

Düinkü gün Zeytûn kasabasında Hükûmet Konağı ile Tekye denilen manastıra beyaz ve yeşil ve ahmer renkli Ermeni el-Abah yazılı birer bandıra rekz olunduğı müşahade olunmuş ve bunların Ermeni bandırası olduğı eşkiya tarafından gelen bir şahsın ifadesinden anlaşılmış olunduğuna dâir Mar'aş Mutasarrıflığı'nın telgrafnâmesi manzûr-ı âli buyurulmak için arz u takdîm kılındı efendim.

15 Şa'ban 313

18 Kanun-ı Sâni 311

Sadrazam Halil

EK: (Y.MTV. 136/55) (Transkripsiyon)

Askerî Komiserlik

Mektubî Kalemi

Hususî

Zeytunlulara teblîgât u ta'diât hakkında Meclis-i Mahsûs kararıyla bilâ ? şeref sâdır olan İrade-i Seniyye-i Mülûkâneye tebliğ bu gece saat altı buçukta vârid olan 26 Kânun-ı Sâni 311 tarihli tezkire-i samiyyenin bir fırkasına dahî ? veliyyü'l rahîm pira-yı? keşide amacıyla telgrafnâme sûret-i musaddıkasına arz-u temîn-i 'ulyâ kılınmak üzere irâde-i iş'âr olunması üzerine müşârünileyh yazılacak telgrafnâme-i âcizâne sûret-i musaddıkası bâ-tenkîh mazbata-i şahs-ı cenâbı sadaretpenâhîye irsâl kılınmış olduğuna muhat-ı âmm-ı âlî buyurulmuş olan arz u beyân-ı ibtidâr kılınmış ise de oradan ? hazretlerininindir. 22 Şa'ban 1313/26 Kanun-ı Sanî 311

Serasker

Rıza

EK: Y.A.HUS. 342/77 (Transkripsiyon)

Bâb-ı Âli, Dâr-ı Sadâret

Amedî Divân-ı Hümayûn

1632

18 Receb 313 Tarihli Tezkire-i Ma'ruf Suretidir.

Âtufetlu Efendim Hazretleri

Zeytun'da âhiren vuku' bulan harekât-ı askeriye tafsîlâtını hâvi taraf-ı vâlâ-yı Seraskeriyye'den gelen iki kıt'a tezkire melfûfâtıyla beraber Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da ? el-mütalaa cereyan eden müzâkereye şâmil kılınan mazbata arz u takdîm olunmuş olmağla ol-bâbda her ne vechile irade-i seniyye hazreti hilafetpenâhî şeref müteallik buyurulur ise mantûk-ı münîf infâz eyleyecek beyanıyla tezkire-i senaverî terkîm kılındı efendim.

Aslına mutabıktır.

İşbu Tezkîrenin Aslına Yazılan Has Sûreti

Mâruz-ı Çaker-i Kemineleridir ki;

Reside-i dest-i ta'zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâretpenâhileri ile melfufu bulunan Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nın 8 Receb 313/ 12 Kanun-ı Evvel 311 tarihli ve 1632 numarolu mazbatası manzur-ı âlî-i cenâb-ı hilâfetpenâhîye buyurulmuştur. İşbu Zeytun vukuâtına ihtidâdî Devlet-i Aliyye'ce hayli mazarâtı mütelzim olacağından mazbata-i mezkûrede beyan olduğu vechile artık hiçbir gün tâlimât-ı cedîdeye intihâz olunmaksızın ve bir ân ve dakika zâyî edilmeksizin her ne buyurulur ise yapılp kemâl-i sür'atle Zeytunluların harben tazyîk ve tenkîliyle iş bitirilerek Devlet-i Aliyye'nin şu gâileden şân-ı âliye muvafık surette kurtarılması zımnında kumandan Mustafa Remzi Paşa'ya serian telgrafnâme-i keşide olunmuş ve bir de müşârünileyh Mustafa Remzi Paşa'nın makâm-ı Seraskeriye bil-vürûd arz-ı

utbe-i aliye kılınan 12 Kanun-ı Evvel 311 tarihli telgrafnâmesinde her ne olur ise olsun tahzî'gâh-ı eşkıyaya hüçûm edilecek olsa dar köprülerden geçilip gayet derin ve dar sarb bir dere içinde sokakları dar hanelere tahsîn eden eşkıyanın mermiyân altına bulunulacağı ve bunun hayli telefâta mûcep olacağı beyân olunup bu ise nihayet nazar-ı dikkate câlib olduğundan icra edilecek harekât-ı askeriyenin telgrafnâme-i mezkûrede beyan olunduğu vechile asâkir-i şahaneye ziyade telefât verdirilmeyecek ve âcize ve sıbyân nisvânın hayatlarını muhafaza edecek bir plan ve tedbîre tâbî tutulmasının yazılacak telgrafnâmeye ilave kılınması şeref sudûr buyurulan irâdât-ı merâhim-i beyânât-ı cenâb-ı hilafetpenâhî-i cümle-i aliyyesinden olan ve mazbata-i mezkûre zeyl-i terkîmiyle dahî tebliğ kılınan ol-bâbda emr u ferman hazret-i veliyy-ul emrindir. 8 Receb 313 / 12 Kanun-ı Evvel 311Mukabele edilmiştir.

Kulları

Kulları Mehmed Sedad

Hüseyin

EK: A.MKT.MHM. 648/2 (Transkripsiyon)

Bâb-ı Âlî

Sadâret-i Daire-i Uzemâ

Mektubî Kalemi

Haleb Vilayeti Şifre Telgrafnâme Suretidir.

Zeytun eşkiyası şimdiye kadar civarlarında bulunan İslam karyelerinden Beşan ve Kürtül ve ? Gürcü ve Akahır? ve Karyeli ve Demerek ve Sarı.... ve Kösürköy ve Çukurhisar ve Keban karyeleriyle Andırın merkezini yağma u ihrâk ve ahali-i müslimenin zukûrundan iki yüz elli ve inâsından on altı nüfus katl ve zukûr ve inâsdan zâyî ve iki yüz kadar nüfus cerh etmişlerdir. Bu köylerde mahdûd haneleri beş yüzü kaybolub ahali-i hicrete mecbur olmuştur. İslam kadınlarının memelerini kesmek ve çocukları ebeveyninin gözü önünde boğazlamak ve barut ile gözlerini yaktıktan sonra öldürmek gibi vukadan ve isyanlarının vuku'u muhakkaktır. Ahali-i nahiyeden iki jandarmayı yaktıkları gibi Maraş Jandarma Binbaşısı ile maiyyeti üç jandarmayı şehid ve birini tehlikeli surette cerh ve ? ? nizamiye mülazımı Hasan Ağa'nın gözü önünde üç nefer ma'sum evladını muahharen kendisiyle haremini ve Andırından jandarma çavuşu Yusuf ve Bertiz'de Nizamiye onbaşısını şehid eylediler. Zeytun içinde vesair yerlerde pek çok katl.....işkence ve ? ibga' eylemişlerdir. Tahkikât ve tafsilât-ı asayiş mutavakkıftır.

1 Kanun-ı Evvel 311 bu bâbda Maraş Mutasarrıflığı'ndan alınan? istihara cevaben alınan telgrafına bilâ-yı naks olunmağla ol bâbda ferman 1 Kanun-ı Evvel 311

Halep Valisi

Zühtü

EK: MV 58/38 (Transkripsiyon)

Meclis-i Vükela Müzakeratına Mahsus Zabt Varakasıdır.

Ermenilerin bazı teşebbüsât-ı muzırraları icrasına meydan verilmemesi hakkında sübût eden tebligât üzerine nekât-ı ma'lûmede bulunan karakolhane memurlarına katırcı vesair yolcuların yüküyle üzerlerine tahrişi tebeyyün edilmiş ise de bu süren maksada kânî olamayıp Zeytun kasabası etrafına beş bâb karakolhane inşasıyla bir bölük jandarma ve Keban ve Karasu nahiyelerine birer müdür ile birer kâtip ta'yini lüzumuna ve ? bazı ifadâta dair Halep vilayetine cevaben gelen 23 Eylül 306 tarihli telgrafına kısmen o taraf?.

Kararı

İzahât-ı vak'aya göre Zeytun'a hâkim bir noktada vâki' kışlada daima bir tabur asâkir-i şahane bulunacağı cihetle iş'ar-ı mahal üzere oralarda evvela karakolhaneler inşası ve mezkur nahiyelere müdür ve kâtip ta'yini ile masraf-ı ihtiyadına lüzum olacağı anlaşıldığından buna sarf-ı nazarla istikrâr-ı asâyiş ve inzibât-ı kemâliyle i'tinâ ve ihtimâm olunarak bu güne uygunsuzluk vukuuna meydan bırakılmaması ehemmiyetle işâret olunacağı hasebiyle yolcuların kafilesinin üzerlerini aramak câiz olamayacağından işbu tarhiyatın şüpheli ve maznûn bulunan eşhâsa hazır edilmesi münasip olacağı ana göre vilâyet-i müşârünileyhe tebligât-ı lâzıme icrası tezekkür kılındı.

EK: Y.A.RES. 4/27 (Transkripsiyon)

Arıza Tezkiresi Suretidir.

Zeytun kazası eşkıyasından babek ve rüfekasının diğer mahalle nefis edilmek üzere aff-ı umumîden haberdâr teferruât-ı hazırâ bu kere dahî meclis-i vükelâ'da kaleme alınan kıdem???? Devletlû sa'id paşa hazretlerine i'tâsı mukteza-yı irade-i seniyyeden olan tâlimât-ı müsveddesi ve evrâk-ı teferruât ile muâdatan arz-u takdîm kılınmış olmağla ol bâbda

23 Şa'ban 96

Meclis-i Vükelâ Mazbatası Suretidir.

Zeytun Kazası ahali-i gayrimüslimesinin bazı müstediyyâtı ve on bir bendi şâmil i'ta eyledikleri mahzar ile Halep ciheti komiserlikleri câniplerinden gelen muharrerât üzerine terfikat u müzekerât ve akılenin netâyic-u müttehimî meclis-i acizânemizden mu'ahharen yani 15 ? 96 tarihli müerrihen ma'ruzât-ı huzur-ı âlî kılınan mazbatanın cümle-i münderecâtından olduğu üzere muahhid Babek ve ittihad-ı rüesasî eşkıyanın affa mazhariyetleri ol-taraflarca sûr-ı misâl olacağı cihetle câiz ve münasip olamayacağından merhum ile sâir rüesânın bâ-mehakım tertîb edecek mecâzâne-i kanunîyeleri icra olunmak üzere eşhâs-ı sâire haklarında ilân-ı aff-ı umumî olunması müteallik buyurulan irade-i seniyye-i huzur-ı padişahî mukteza-yı celileden bulunduğundan keyfiyet yine meyâne-i bendegânemizden dermiyân olundu vakîâ bu misillu rüesânın ol-emirden taht-ı muhakemeye idhaliyle tebeyyün edecek derece-i şekavetlerine göre ve imtisâline gayr-ı mesirse olmak üzere kanunen icra-yı mücazatlari yoluna gidilmesi lâzım gelir ise de bunlardan Babek ile rüfekası henüz elde edilmeyüp müsellehen dağlara keşd u güzâr edilmekte olduğundan ve kendilerinin tutulupta muhakemeye çekilebilecekleri vakt u zamana muhtaç olarak bu ise ol-havalice icrasına teşebbüs olunan ve canib-i icabından ihale-i nazar-ı dikkat edilen eslihanın ahd u garibde tesirgâh-ı husûl olunmasına mani olacağı der-gâr olmasıyla beraber bazı istidlagâtı ve hazırasıyla İngiltere Sefareti'nden vuku' bulan ihbarâta nazaran gerek merkûm Babek ve gerek sâir ruesa-yı eşkıyanın maksad-ı asliyeleri

isyan olmayıp hükûmete müracaat ve arz-ı hâcet kâbilinden olduğu halde iş muahharenin değer? Almasıyla dağlara çekildikleri ve şimdi kendileri hakkında şâyân buyurulacak aff-ı âlînin oraca hüsn-i tesirâtı ve komiserlerin icraatınca da teshilât-ı mucep olacağı anlaşıldığından icabının ol-havaleye matuf olan inzâr-ı ehemmiyetine karşı asayiş-i mahalliye'nin sür'at-i istihsaline aid tedabir-i cümlesinden olmak üzere merhum Babek ile rüesası eşkıyanın meşrutan aff-ı umumîden haberdâr edilmesi edilmesi yani evvelce de arz olunduğu üzere bunların affıyla beraber Zeytun'da bekâları câiz olamayacağından vatanlarından uzak bir mahalle nefis u tağrîb olmak ve mahpusta bulunanların içlerinde bunlar gibi müfsid ve muzır olanlar var ise onların da nefis edilmek ve diğerlerinin vatanlarında kalmak üzere mazhar-ı aff edilmeleri münasip görünüp şu kadar ki kafilerinin teb'idi şartıyla kafilerinin bila şart afları lâzım geleceği buraca giderilemeyeceğinden mevki' u maslahata göre muvazene-i keyfiyetle icra-yı icabının komiserlere havale edilmesi bu def'a dahî tezekkür u tensib olunarak bu kadar evrak yine takımıyla leffen arz u takdim kılınmış ve Zeytun vukuâtının tahsis-i memuriyetiyle fevkalade komiserlik izanıyla o cihette memur devletlu Said Paşa hazretlerinin hatt-ı hareketini tayine kâfi olacağı sûrette ıslahat-ı matlubenin esaslarını mübeyyin-i müşarünileyhin talimât-ı itası îtası dahî şeref sâdır olan irade-i seniyye-i iktiza-yı âliyesinden olup Halep ve Diyarbakır ve Erzurum cihetleri komiserliklerine verilmiş olan talimât oralarca lâzım'ul icrâ olan medâr-ı eslihayaya havî olduğu gibi Zeytun Kazası ahalisinin müstediât-ı vâkıâsı üzerine verilen kura-yı müttehزيمة-i meclis-i acizânemizden tanzim u takdîm kılınmış olan mazbata dahî Zeytun'da icrası lâzım gelen mevadî muhtedi olarak işbu talimât ve mazbata haricindeki ? olan dahî Bâb-ı Âlî'den bil-istizân icraatına ibtidâr olunması iktizâ-yı müsalehattan görünerek bunlara ma'tûfen kaleme alınan talimât müsveddesi beyân-ı? acizamemizde bil-mütalaa icab eden mahallere tashih olarak netice-i mübeyyene ilaveten melfufuna edilmiş olmağla icra-yı mukteziyât beyanında

Ali Sa'ib Sa'id Ali Kadri Rasim Osman Saffet Ahmed Sa'id
Artin Zühtü Abdulhalim Zühtü

EK: Y.A.RES. 4/19 (Transkripsiyon)

Zeytun Kazası ahali-i gayrimüslimesi tarafından bazı müster'iyâtı ve on bir bendi şâmil itâ olunan mahzâr ile Sis Katogikosluğu'nun ve Zeytun Serpiskoposluğu'nun takrîr-i müşteriki ve Halep Vilayeti komiserlerinden gelen tahrirât üzerine Meclis-i Mahsus'ta kaleme alınan mazbatanın evrak-ı teferruasıyla takdîm kılındığını havî 3 S 96 tarihli ma'rûz-ı huzur-ı âlî kılınan tezkire üzerine kaza-i mezkûrda bulunan ahali-i gayrimüslime bir müddetten beri bir takım ifadât-ı gayr-i makûleleriyle idare-i hükûmetten honutsuzluk göstermekte olduklarından ve bu teşebbüsleri içlerinden eşhâs-ı mağdurenin teşvikât u tahrikâtını ve bazı taraftan vuku' bulan iğfalâta müstenid olmağa beraber orası Anadolu'nun sâ'ir cihetlerinde ihale-i nazar-ı fırsat olunan mefâside mebnî ittihâz olmak istenildiğinden bu işin fevkalâde ehemmiyetli tutularak bundan yirmi sene sonra ber-hâli gayr-i maraziyenin sudûr ı zuhûrunu mânî olacak tedâbiri şimdiden ittihaz u istihsâl olunmak üzere Bâb-ı Âli'de en evvel akd olacak mecliste tekrar bilâ-taraf işin her ciheti müzakere ve mûlahaza ile netayic-i efkâr -ı daranın? Arz olunması müteallik buyurulan irade-i seniyye-i cenâb-ı cihanpenâh mantuk-ı münîfeden idüğü 8 S 96 tarihli tezkire-i aliyye-i hususiyyede beyân u iş'âr ve evrâk-ı mâ'ruf takımıyla iade ve tisyâr olunmasına binaen ittisâlü'l emrû'l âlî birinci def'a akd olunan meclis-i acizanemizde mazbata-i mezkûrenin mütezemmin?olduğu mevâd-ı kâmilten birer birer kıraat olundu. Bu iş mukaddim ki meclislerde birkaç def'a arz-ı amîk bakılarak ve maslahatın her cihette hadde-i terfîkeden geçirilerek münasip görülen tedâbir arz olunmuş ve bu def'a ki müzakerât üzerine ârâ-yı hizâr-ı mazbata-i mezkûre münderecâtının mevki' u maslahatın nezâketine ve şu aralık icabının ol-havaliye ma'tûf olan inzâr-ı ehemmiyetine karşı muhafaza-i asayiş ve emniyet-i ahalî maksad-ı asliyesine muvafık görünmesiyle sûr-ı ma'rûzanın icrası merkezinde ittihâd eylemiş olmağa ve evrak-ı merkûmenin takımıyla arz u takdîm kılınmağa ol-bâbda

15 S 96

Münif Zühdü Cevdet Ali Sâ'ib Sa'îd Âli Kadri Rasim Osman
Ahmed Sa'îd Ahmed Arifî Zühtü Abdulhalim

EK: Y.A.RES. 77/68 (Transkripsiyon)

Bâb-Âlî

Daire-i Sadâret

Amedî Divan-ı Hümayûn

1708

Âtîfetlu Efendim Hazretleri

Zeytun hakkında Düvel-i Sitte Süferâsı tercümanları ifâdâtının ve Diyarbekir ve Halep'te uygunsuzluk zuhura geleceği beyanâtının ? tedkikiyle kararının arz u utbe-i 'ulyâ kılınması muktezâ-yı emr u fermân-ı hümayûn-ı hilâfetpenâhîden bulunduğunu meblağ-ı tezkîre-i husus-ı 'atûfları Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'dan lede'l kurrâ' cereyan eden müzâkerâtı müttehimen kaleme alınan mazbata arz u takdîm kılınmış olmağla münderecâtı hususunda her ne vechile irade-i seniyye-i cenâb-ı padişâhî şer u müteallik buyurulur ise mantuk-ı ? ittihaz edileceği beyanıyla tezkîre-i senaverî terkîm kılındı efendim. 15 Receb 313 / 21 Kanun-ı Evvel 311

Sadrizam

Halil

EK: Y.PRK. ASK. 169/1 (Transkripsiyon)

Askerî Komiser

Mektubî Kalemi

Husûsî

Beşinci Ordu-yu Hümâyûnu Müşiriyeti Vekâletinden Mevrûd 5 Nisan 317 Tarihli Şifreli Telgrafnâmenin Halli Sûretidir.

27 Mart 316 Maraş Kışla-i Hümâyûnu bâ-tapu tasarruf edilmiş olan bir arsa üzerinde bina edilmekte olup İngiltere ve Amerika misyonerlerine tervic-i makasıd-ı mahsusaları emrinde cihet-i askeriye'nin ma'lûmât u mütalaasını müracaat edilmeksizin muvâzaa tarikiyle ve nâm-ı değerle tasarruf edegeldikleri arazi cümlesinden olarak Amerika misyonerlerinin bir iki sene evvel Maraş Kazasında elde etmiş oldukları bir arsa üzerine icra eyledikleri inâs mektebiyle mezkûr Kışla-i Hümâyûn arasında bir kilometreden ziyade mesafe olmağla beraber kışlanın esasları bundan sekiz dokuz sene evvel atılmış olması ve talimhanesinin hudud u ibkasiyla ta'yîn u temdîd kılınmış bulunması mezkûr misyonerlerin bitalan? davalarına bir delil-i alenî olmasıyla bunların şu müracaatları kasabaya en hâkim olan bir noktadan ve Maraş Zeytun tariki üzerinde bulunmasından dolayı hâiz-i ehemmiyet-i mahsusa olan Kışla-i Hümâyûn mevkiini bir bahane ile elde etmek teşebbüsünden ibaret bulunduğunu ve memuriyet-i iadesinin o cihetlerin ilgâ-yı mefasidde sâ'î bulunan mezkûr misyonerlere böyle hafiyyen kaliteli arazi temlik ettirilerek mektep ve hastane nâm müstearlarıyla hâkim noktalar üzerinde metîn u müstahkem mebânî inşasına müsaade etmeleri bil-hassa nazar-ı dikkat-i calib-i ahvalde bulunduğu mebnî bundan tevellüd edeceği der-gâr olan envâr' muhaziyerin önü şimdiden alınmak üzere mezkûr misyonerler ile emsâlinin menn-i temellük ve müdahaleleri esnasında istikmâl buyurulması Halep Redif Kumandanlığı vekâletiyle cereyan eden muhabere üzerine arz olunur fermân.

RESİM.1 1900 yılında Maraş'ın genel görüntüsü (Kevorkian&Paboudjian, Les Armeniens,305).

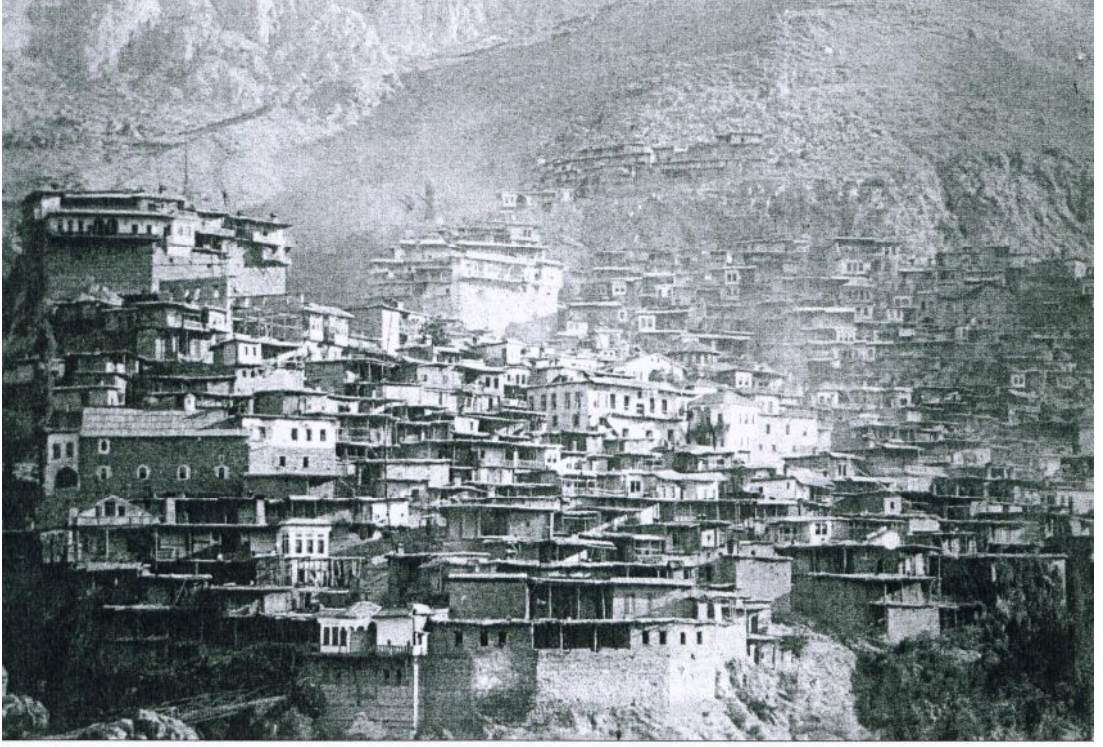
RESİM 2 Maraş Kalesi (Kaynak: FOTO ÇEK).

RESİM.3 Ceyhan Köprüsü (Kaynak: FOTO ÇEK).

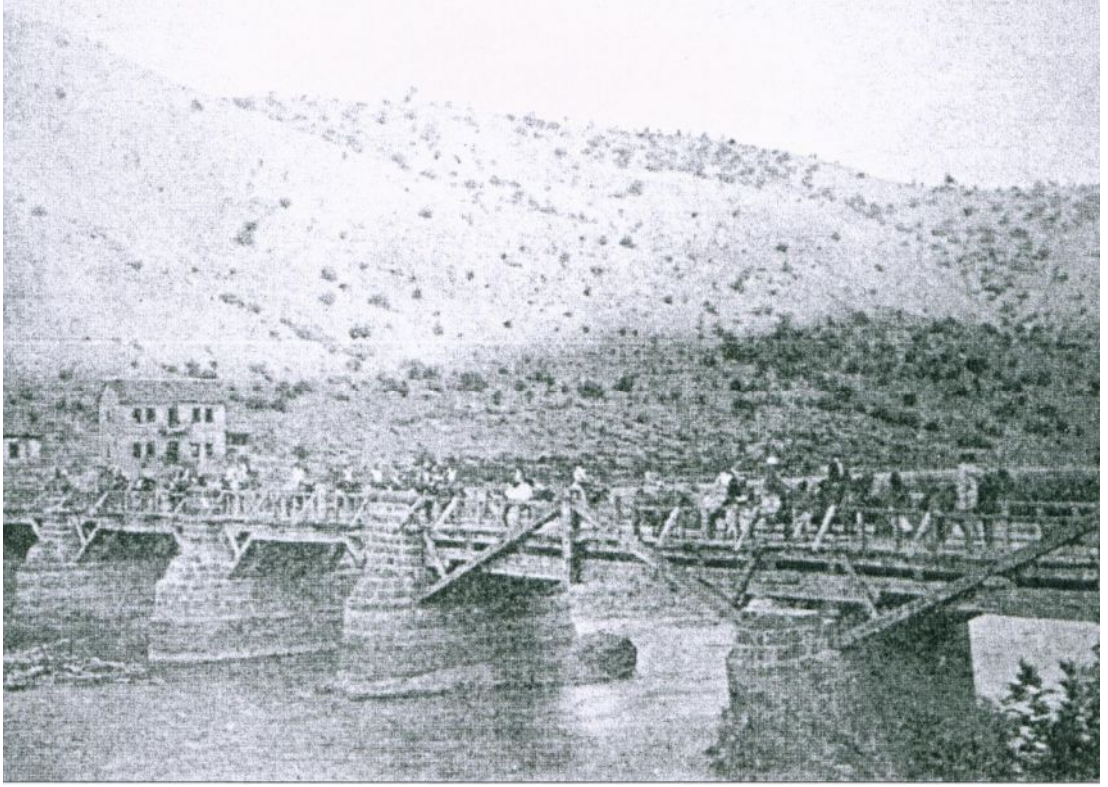
RESİM.4 Zeytun'dan genel görünüm (Kaynak: FOTO ÇEK).

RESİM.5 Zeytun'da Surenyanların oturduğu mahalle (Kevorkian&Paboudjian, Les Armeniens, 308).

RESİM.6 Zeytun'un yukarı kısımlarında bir kayalık.

RESİM.7 Zeytun'da Hamidiye Köprüsü (Kevorkian&Paboudjian, Les Armeniens, 315).

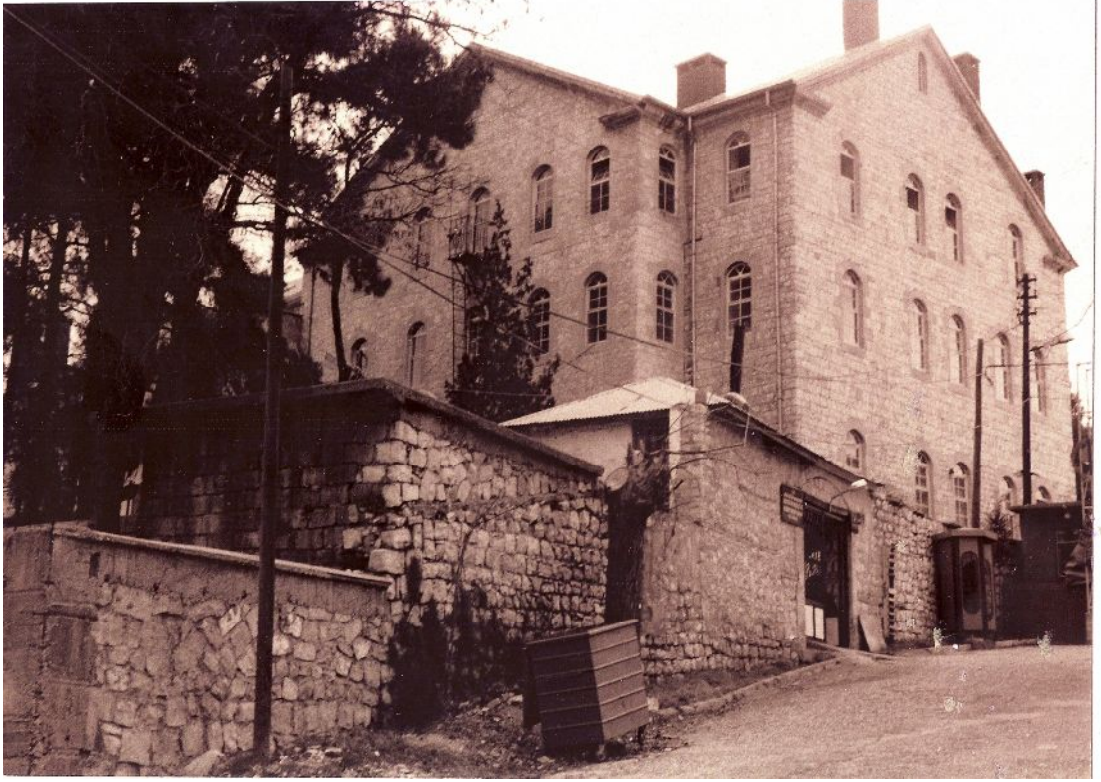
RESİM.8 Bir törende Zeytun kışlası (Kevorkian&Paboudjian, Les Armeniens, 316).

RESİM.9 Fransisken Rahipleri'ne ait manastır ve okul (Kaynak: FOTO ÇEK)

RESİM.10 Alman Yetimhaneleri (Kaynak: FOTO ÇEK).

RESİM.11 Maraş'taki Amerikan Kız Koleji

RESİM. 12 Maraş İngiliz Kız Okulu

RESİM.13 Maraş'taki Alman Hastanesi 1902 (KIESER: Iskanlmış Barış, 381).

RESİM. 14 Fındıcak Ermeni Koleji (Kevorkian&Paboudjian, Les Armeniens, 311).

RESİM. 15 Kız yetimhanesi noel gününde (Kevorkian&Paboudjian, Les Armeniens, 307).

RESİM.16 Ermeni yetimleri (Kevorkian&Paboudjian, Les Armeniens, 308).

RESİM. 17 Alman Kız yetimhanesinin yatakhane (KIESER: Iskalanmış Barış, 379).

RESİM. 18 Alman yetimhanesinde kışlık erzak hazırlıkları (KIESER: Iskalanmış Barış, 380).

RESİM. 19 Amerikan Koleji Öğretmenleri, Maraş Mutasarrıfı Cevdet Bey ve diğer Türk yetkilileri (Kaynak: FOTO ÇEK).

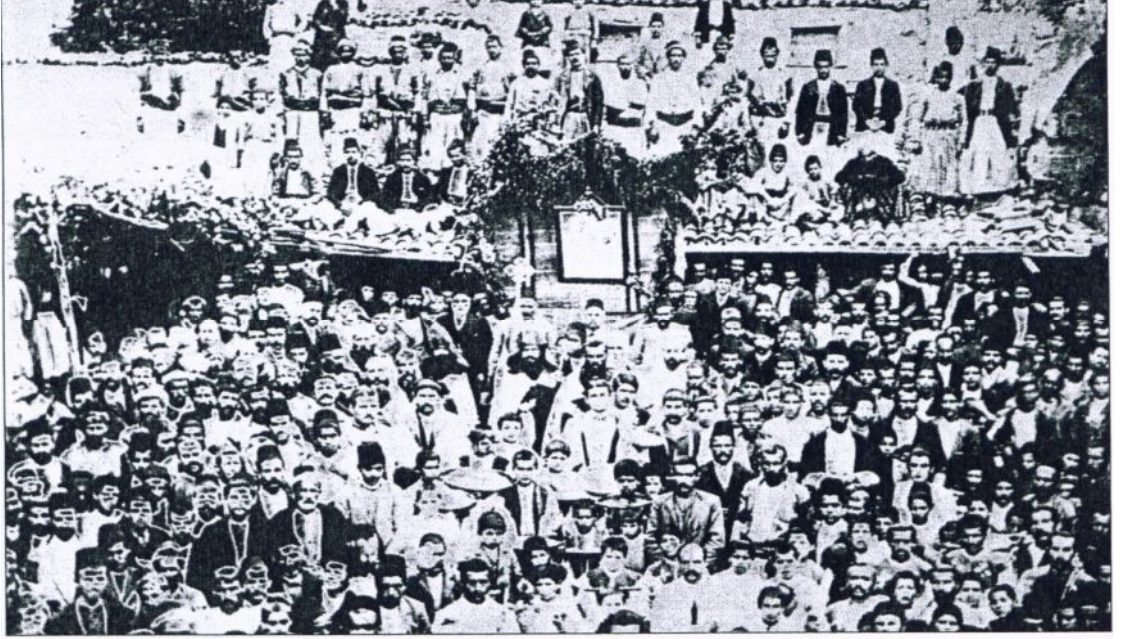
RESİM. 20 Alman misyonerlerin Maraş taşrasında gezisi (KIESER: Iskalanmış Barış, 379).

RESİM. 21 Maraş'ta Ermeni kadınlar el işi yaparken kahve içiyorlar (KIESER: Iskalanmış Barış, 381).

RESİM. 22 Maraş Alman yetimhanesinde yatakları temizleyen Ermeni kadınlar (KIESER: Iskalanmış Barış, 378).

RESİM. 23 Saint-Jacques Manastırı'nda ayin yapan Ermeniler (Kevorkian&Paboudjian, Les Armeniens, 309).

RESİM. 24 Papaz Garabet Keçeçyan'ın Ermeni manastırını ziyareti (Kevorkian&Paboudjian, Les Armeniens, 317).

RESİM. 25 Hınçak lideri Baron Aghassi (Kevorkian&Paboudjian, Les Armeniens, 313).

RESİM. 26 Zeytunlu kadın (Kevorkian &Paboudjian, Les Armeniens, 314).

RESİM. 27 Zeytunlu baronlar (Kevorkian&Paboudjian, Les Armeniens, 314)

RESİM. 28 Zeytun Köprüsü (Kaynak: FOTO ÇEK).

RESİM 29 Maraş Ermenilerine özgü “Ermeni Bileziği”

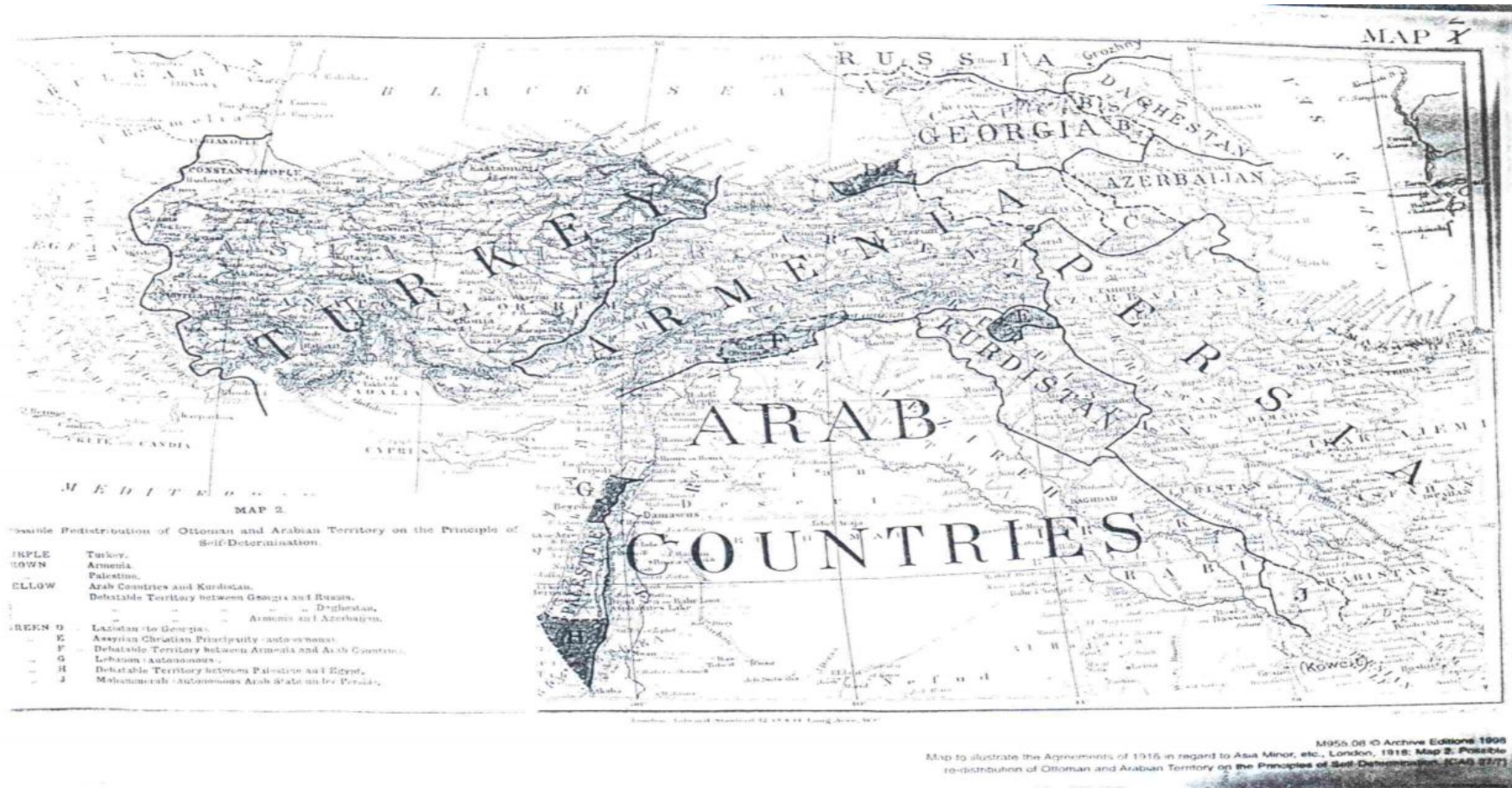
RESİM 30 Zeytun Ermenilerinin imal ettiği “Zeytun Acarı” adlı silah (Kaynak: Mevlüt YILMAZ <http://www.fotokritik.com/440858/11.05.2007>).

RESİM. 31

RESİM. 32 Zeytun Ermenilerince yapılmış olan Zeytun Çeşmesi (Kaynak: FOTO ÇEK).

HARİTA. 2 Rusya'nın kurmayı planladığı Ermenistan'ın sınırları. Bkz. **Armenia Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, Maps, II.cilt**, Ed.Anita L.P.Burdett, yay. Archive Edition[SLOUGG], 1998.

HARİTA 4 1895 ve 1896 Yılında Zeytun İsyanı devam ederken Ermenilerin isyan çıkardıkları bazı yerler.

ÖZET

GÜNEY, NEJLA “MARAŞ ERMENİLERİ (XIX. YÜZYIL)” DOKTORA TEZİ ANKARA 2007

Bizans İmparatorluğu, güney sınırlarını Arap saldırılarına karşı koruyabilmek için Kafkasya’da yaşayan Ermenilerin bir kısmını Maraş ve çevresine yerleştirdi. I.Haçlı Seferi’nden sonra, burada yaşayan Ermeniler Haçlıların güvenini kazanmaları sonucunda Haçlılara bağlı Kilikya Ermeni Prensliği’ni kurdular. Kilikya Ermeni Prensliği, Haçlıların bölgeden ayrılmalarından sonra siyasî gelişmelere göre Bizans, Araplar ve Selçuklu Devleti’ne bağlı olarak varlığını devam ettirdi. Moğolların Anadolu’yu istila etmesiyle Moğolların hâkimiyetini kabul etti. Daha sonra Memluk Devleti tarafından sona erdirildi.

Maraş’ta yaşayan Ermeniler Kilikya Prensliği’nin sona ermesiyle başka yerlere göç ettiler. Özellikle Maraş şehir merkezini tamamen terk ettiler. Ancak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren şehirde Ermeni nüfus yeniden varlığını hissettirmiştir. Maraş’ta Ermeni nüfus %20 civarındadır. Özellikle Zeytun Kazası, Ermeni nüfusun toplandığı bir yerdir. Ermenilerin şehrin sosyal ve ekonomik hayatında önemli bir yeri vardır. Şehir merkezinde Müslüman halk ile Ermeniler arasında 1896 yılında görülen karışıklıklara kadar herhangi bir düşmanlık yoktur.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin gücünü kaybetmesiyle beraber Büyük Devletler Osmanlı halklarını kışkırttı. Balkanlar’da yaşayan halkların büyük kısmının bağımsızlıklarını elde etmeleriyle Anadolu’da Müslüman halkla aynı coğrafyada yaşayan Ermeniler de bağımsızlık istemeye başladılar. Misyonerlik çakışmaları Ermenilerin bu isteğini kamçılayacak çalışmalar yaptılar. Özellikle açtıkları okullarda Ermenilere bağımsızlık duygusunu aşıladılar. Ermeni Patrikhanesi de bu doğrultuda çalışmalar yaptı. A.B.D. ve Avrupa’da Anadolu’da Ermenilerin öldürüldüğüne dair propaganda yapılarak buna inanan bir kamuoyu oluşturuldu. Amaçlarına

ulaşmak isteyen Ermeniler, Hınçak, Taşnak gibi çeşitli komiteler kurarak isyan etme yolunu seçtiler. Bu şekilde Avrupa ve A.B.D'nin dikkatini çekip bağımsızlıklarını kazanmada onların yardımlarını sağlamayı umuyorlardı.

Maraş'ta bu amaçla çıkarılan isyanların en enemlileri Zeytun'da görüldü. Özellikle 1860, 1878 ve 1896 yıllarında çıkarılan isyanlar, Ermeni bağımsızlık hareketini tetiklemesi ve tüm Osmanlı Ermenilerince rnek alınması açısından ayrı bir önem taşırlar. Çünkü Zeytun Ermenileri, coğrafyalarının kendilerine verdiği ayrıcalığı kullanarak devlete adeta meydan okumuşlardır.

Anahtar Kelimeler:

- 1.Maraş
- 2.Ermeniler
- 3.Osmanlı
- 4.Halep
- 5.Zeytun.

ABSTRACT

GÜNAY, NEJLA “ARMENIANS OF MARASH (19TH.CENTURY)” DOCTORATE THESIS. ANKARA .2007

The Byzantine Empire, located to some part of Armenians people ,who lived in Caucasia , to Marash and its surroundings in order to protect Empire's South borders.After the first crusade, the Armenians who lived there,established the Cilicia Armenian Princedom which depended to Crusaders by gaining their confidence.The Cilicia Armenian Princedom, after the crusaders, continued to their existence in this region depend on Byzantines,Arabians and Selcuklus by political developments.After the Mogol invasion, they accepted to the Mogol dominance. And after that they were demolished by Mamelukes.

The Armenians lived in Marash, emigrated to another places after the demolition of Cilician Princedom. Especially the city centre of Marash totally abandoned. But after sixteenth century, the Armenian population emerged again. At Marash, the population of Armenians is nearly %20 at that time.. Especially Zeytun is a good place for Armenians to live and collect. Armenians had an important place in Marash's social and economical life. At city centre, there hadn't be any problem between Muslims and Armenians until the confusion in 1896.

At nineteenth century, after the Otoman Empire's weakness, the powerful states instigated the Otoman populations. After the Balkanian states took their independence, Armenians, who lived in Anatolia with Muslims in same geography, wanted to freedom. Missionary study had to encourage Armenians desire .Especially they taught the independence emotion at schools opening by missonaries. Armenian Patriarchy worked like this. By making propaganda about Armenians were being killed in Anatolia at USA and Europa, composed a public opinion which believed this propagandas.Armenians who wanted to acheve their aims, rebelled by

establishing some organizations like Hinchak,Tachnak. For gaining freedom They hoped to USA and European states supply and attention.

The most important rebellions ,deduction in marash for this purpose, had seen in Zeytun..Especially 1860,1878 and 1896 rebellions,had an important role as they forced all Ottoman Armenians to rebel and forced Armenian Independence movement. Because Zeytun Armenians challenged the otoman state by using their geographical advantages.

Key Words:

1.Marash

2.Armenians

3.,Ottoman,

4.Aleppo

5.Zeitun.

